

Shree Raghunath Sanskrit Research Institute Library,
Jammu

No. 2698-घ ४

Title ... मगवद्गीता ४र्थ अध्याय ...

Author .....

Extent 290 ..... Age .....

Subject ... महाभारत ...

नं०: २७१४-घ
श्रीमद्भगवद्गीताष्टादशटीका सहिता
चतुर्थोऽध्यायः पत्राणि-२१०

श्रीभगवानुवाच इमेविवस्वतेयोगं प्रोक्तवानहमव्य
यं विवस्वान्मनवेषाहमनुरित्वाकवेब्रवीत् १ ॥

शोकभारभाष्यं

श्रीभगवानुवाच योऽयं योगोऽध्यायद्वयेनोक्तो ज्ञाननिष्ठा लक्षणः स
संन्यासः सकर्मयोगोपायः यस्मिन्वेदर्थः परिसमाप्तः प्रवृत्तिलक्षणो
निवृत्तिलक्षणश्च गीतासूत्रसर्वाख्यमेव योगो विवदितो भगवता अतः
परिसमाप्तं वेदार्थमन्वानस्तं वंशकथनेन स्तोति भगवान् इमेऽध्यायद्व-
येनोक्तं योगं विवस्वते आदिष्याय सर्गादौ प्रोक्तवान् ग्रहं जगत्परिपालयितु-
ं तां क्षत्रियाणां बलाधानाय तेन योगवलेन युक्तास्ते समर्था भवेति ब्रह्म-
परिदितं ब्रह्मक्षत्रे परिपालिते जगत्परिपालयितुं मले अख्यमव्ययफ-
लत्वात् तस्य सम्यक् दर्शननिष्ठा लक्षणस्य मोक्षाख्यं फलं वेति स च विव-
स्वान्मनवेषाहमनुरित्वाकवे स्वपुत्रायादिराजाया ब्रवीत् १ ॥

प्रानंदगिरिकृतटीका

पूर्वाभ्यामध्यायाभ्यां निष्ठाद्वयात्मनो योगस्य गीतत्वात् वेदार्थस्य च स-
माप्तत्वात् वक्तव्यशेषाभावात् उक्तयोगस्य कृतिमत्त्वशंका निवृत्तये
वंशकथनपूर्विकास्तुतिं भगवानुक्तवानित्याह श्रीभगवानिति तदे-
तद्भगवद्वचनं हतानुवादद्वारेण प्रस्तोति येषामिति उक्तमेव योगं वि-
भज्यानुवदति ज्ञानेति संन्यासेनेति कर्तव्यतया सहितस्य ज्ञानात्मनो यो-
गस्य कर्माख्ययोगो हेतु रतश्चोपायोऽपेयभूतं निष्ठाद्वयं प्रतिष्ठापितमि-
त्यर्थः उक्ते योगद्वये प्रमाणमुपन्यस्यति यस्मिन्निति अथवा ज्ञानयोग-
स्य कर्मयोगोपायत्वमेव स्फुटयति यस्मिन्निति प्रवृत्त्या लक्ष्यते ज्ञाय-
ते कर्मयोगो निवृत्त्या च न क्ष्यते ज्ञानयोग इति विभागः यद्यपि श-
र्वस्मिन् अध्यायद्वये यथोक्तनिष्ठाद्वयं व्याख्यातं तथापि वक्ष्यमाणार्था-
येऽवक्तव्यं तस्मात्प्राशङ्ग्याह गीतासूत्रेति कथं न हि समनेतराया-
यस्य प्रवृत्तिरत आह अत इति वंशकथनं संप्रदायोपन्यासः संप्रदा-

श्री.
टी.
व.

योपदेशश्च अकृत्रिमत्वशंका निवृत्त्या योगस्ततो पर्यवस्यति गुरुशि
ष्यपरम्परोपन्यासमेवानुक्रामति इममिति इममित्यस्य सन्निहितं विष
यं दर्शयति अध्यायेनियोगं ज्ञाननिष्कलक्षणं कर्मयोगोपायलभ्यमि
त्यर्थः स्वयमकृतार्थानां प्रयोजनव्यापारोपरार्थप्रवृत्त्यसंभवाद्भगवत
स्तथाविधप्रवृत्तिदर्शनात् कृतार्थताकल्पनीयेत्याह विवस्वत इति अ
वयवेदमूलत्वादवयवत्वं योगस्य गमयितव्यं किमिति भगवता कृता
र्थतापि योगप्रवचनं कृतमिति तदाह जगदिति कथं यथोक्तेन योगे
न क्षत्रियाणां वलाधानं तदाह तेनेति युक्ताः क्षत्रिया इति शेषः ब्रह्मश
ब्देन ब्राह्मणत्वजातिरुच्यते यद्यपि योगप्रवचनेन क्षत्रं रक्षितं तेन च
ब्राह्मणत्वं तथापि कथं रक्षणीयं जगदशेष रक्षितमित्याशङ्क्याह ब्र
ह्मेति ताभ्यां हि कर्मफलभूतं जगदनुष्ठानद्वारा रक्षितं शाक्यमित्यर्थः यो
गस्यावयवत्वे हेतुत्वं नारमाह अवयवफलत्वादिति ननु कर्मफलवडक्तयो
गफलस्यापि साध्यत्वेन क्षयिष्यत्वं मनुमीयते नेत्याह नहीति स पुन
रवृत्तिश्रुतिप्रतिहतमनुमानं न प्रमाणीभवतीति भावः भगवता वि
वस्वते प्रोक्तो योगस्तत्रैव पर्यवस्यतीत्याशङ्क्याह सचेति स पुत्रायेत्युभ
यत्र सम्बध्यते आदिरजायेतीत्वाकोः सूर्यवंशप्रवर्तकत्वेन वैशिष्ट्यम
च्यते १

स्वामिकृतटीका

जं स्वधर्मेणायमारथ्यभक्त्याशुक्तिमियावृथाः तं कृत्स्नं परमानंदतोष
येत्सर्वकर्मभिः १ एवं तावदध्यायहयेन कर्मयोगोपायो ज्ञानयोगो मो
क्षसाधनत्वेनोक्तः तमेव ब्रह्मार्पणादिगुणविधानेन तत्त्वपदार्थविवे
कादिना प्रपञ्चयिष्यन् प्रथमे तावत्परंपराप्राप्तत्वेन स्तुवन् भगवानु
वाच इममिति त्रिभिः अवयवफलत्वादवयवमिमं योगं पुराह विवस्वते
सूर्याय कथितवान् स च स पुत्राय मनवेष्टा इदेवाय प्राह स च मनुः स
पुत्रायेत्वाकवे ब्रवीत् ॥ १ ॥ इति ॥ एतावद्विषयः सूर्याय कथितः त्रिभिः
प्रपञ्चाः सूर्यादिभिर्निर्दिष्टाः जगदुत्पत्त्यै प्रोक्तमिमं योगं विदर्शयनेति अ
थानन्तर्गतज्ञानेनासाक्षात्प्राप्तं हेतुं तत्त्वपदार्थानां स योगः कालवशा
दिहोत्पत्तेरनदो विद्विषः १ ॥ ॥

पिशावभाष्ये

पूर्वोक्तं योगमनेकशिष्टपरिग्रहणं च स्तोत्रिप्ररोचनार्थं श्रीः इममि
ति इमं पूर्वोक्तं विवस्वते प्रोक्तवानहमव्ययं अविनाशनं सच विव-
स्वान्मनवे सप्रज्ञाप्राह सच मनु रिद्धाकवे ब्रवीत् ॥

रामानुजभाष्ये

तृतीयेऽध्याये प्रकृतिसंस्पृष्टस्य मुमुक्षोः सहसा ज्ञानयोगानधिकारात्क-
र्मयोगपदकार्यः ज्ञानयोगाधिकारिणोऽप्यकर्तृत्वात्तु संथानपूर्वकं
कर्मयोगपदश्रेयानिति सहेतुकमुक्तं शिष्टतया व्यपदेशस्य त-
विशेषतः कर्मयोगपदकार्य इति चोक्तं च तर्थात्तिदानीमस्यैव कर्मयो-
गस्य निर्विलज्जगड्द्वाराणामन्वतरादावेवोपदिष्टतया कर्तव्यतां द-
दयितुं संगतया सैव ज्ञानयोगाकारतां प्रदर्शयितुं कर्मयोगस्वरूपं तद्वे-
दाः कर्मयोगज्ञानांशस्यैवाध्यात्म्यं चोच्यते प्रसंगाच्च भगवदवतारया-
शात्समुच्यते यो यंतवोदितो योगः स केवलं युद्धप्रोत्सहनायेदानीमु-
दित इति न मतव्यः मन्वतरादावेति वा जगड्द्वाराणामपरमपुरुषार्थ-
लक्षणमोक्षसाधनतयेवं योगमहमविवस्वते प्रोक्तवान् विवस्वो-
श्रेमनुवेमनुरिद्धाकवे इति वसुदेवाय परंपरया प्राप्तमिमं योगसर्व-
जयो विदुः समहताकालेन श्रोतुं बुद्धिमांसादि नष्टप्रायो भूत् ॥

अभिनवगुप्तकृतटीकाश्लोकमेव

यत्तच्च गुरु परम्पराप्राप्तमपि आदित्ये तैत्तिरीयमिदं
नेन भगवानस्य ज्ञानस्य तुल्यं भूता
गौरवं च प्रदर्शयति इममिति ॥

परमार्थप्रपाटीका

एवं द्वितीयतृतीयाध्यायाभ्यां ज्ञानकर्मयोगो निरूप्येदानीं वक्ष्यमाण-
त्वेनैव तत्कृतं कर्ममोक्षप्रापकं भवतीति निरूपणार्थं च तर्थाध्यायस्य
प्रकृतिस्तत्र वक्ष्यमाणप्रमेयं मनुपदेशात्परंपरया वज्रभिरनुष्ठितमि-
त्याह इममिति त्रिभिः इदमेव वक्ष्यमाणयोगं अव्ययमनुपदीयं पूर्वं

गी.
टी.
च

विवस्वते प्रोक्तवान् ततस्तमेव योगं विवस्वात्सर्गमनवेषाहमनु-
रिक्तं कवेः ब्रवीत् एवमित्थाकोः सूर्यवशप्रधानो भूतादात्तः सका-
शात्पश्यन् यथा प्राप्तं राजर्षये राजानोऽप्ययं विदुर्ज्ञानेन वलं श्रुतिर-
पि तदेतत्पश्यन्ति निर्दामदेवः प्रतिपेदेहं मनु मवं सूर्यं चेति ॥

या यान्ये सावताराणं संप्रदायं च कर्मणाम्
कर्मभेदादियः श्रेष्ठानुर्ये ध्यायन् ब्रवीत् ॥
तत्रादावपि सर्वाणीत्यत्रोक्तं कर्म
योगे विश्वासाय सूचयेच्च पूर्वमिति
शिष्टैरनुष्ठितायं धर्म इत्याह ॥

योः

वनमालीटीका

इममिति त्रिभिर्मम मथाय ह्येनोक्तं योगनिष्ठाज्ञानलक्षणतः
पायभूतं कर्म गमेव सर्गादिकाले हंवा सदेवः सर्वपापको विवस्व
ते सूर्याय प्रोक्तवान् विवस्वात्पुत्राय मनवेषाह देवाय सच मनुः स्व
पुत्रायेत्थाकोऽब्रवीत् ज्ञानरूपेण योगफलस्य मोक्षसाध्यत्वात्
साध्यवत्त्वं यद्यपि प्रतिमन्तरं स्वायं भुवमन्वादि साधारणाय भग
वदुपदेशस्तथापि सांप्रतिके वसन्तमन्वन्तराभिप्रायेणादित्यमार-
भ्यसंप्रदाययोगातिः ॥

ऊरुमेवेजयेतीटीका

तस्यैव सावतारैर्वै सहेतुकमवर्णयत् भगवान् कर्मयोगं च ज्ञानग-
र्भयहृतम् ॥ एवं तावद्वितीयेऽध्यायेऽविनाशितनद्विहीत्या रभेषा
नेभिहिता सांख्यबुद्धिरित्यत्र नोक्ता तज्ज्ञानयोगात्कर्मणोपवाधिकारस्ते
माफलेषुकदाचनेत्यादिनोक्तस्य कर्मयोगस्य प्रेष्टव्यं नोक्तं तृतीये च
शिष्टाचारसंमतत्वेन ज्ञानयोगात्कर्मयोग एव प्रेर्यते तः कर्मयोगं
ऊर्वित्युक्तमिदानीं चतुर्थेऽध्यायेऽपि तस्यैव कर्मयोगस्य ज्ञानगर्भत-
या ज्ञानरूपता ज्ञानोपायस्य च प्राप्ता प्रदर्शयन् विलजीवोद्देशाय
मन्वन्तरस्यादावेवोपदिष्टत्वेन कर्मयोगस्य कर्तव्यत्वं दर्शयन् प्रस-
गात्प्राप्तं सप्रयोजनं सावतारैर्वदनपार्थसारथिराह इममिति श्रु-
त्ययं स्वफलात्रये तीत्यवयवपरमप्रकार्यलक्षणमोक्षफलमिम-
मथाय ह्येनोक्तं योगं कर्मयोगं ज्ञानगर्भकं विवस्वते सर्वशास्त्रप्र-
वर्तनकर्त्रे सूर्याय निविलजीवनिकायोद्देशाय आह महमर्थरूपः

सर्वेष्वरोजगदभिन्ननिमित्तोपादानकारणोपुरुषोत्तमोवसुदेवने
दनः प्रोक्तवान् प्रकर्षणकर्मज्ञानस्वरूपमिष्टितत्वेनोक्तवान् क
थितवान् समस्त्रिष्टोममुपदिष्टोविवस्वास्त्योमनवेस्वपुत्राय प्रा
ह देवाय प्राह प्रकर्षणोक्तवान् सचमनुः सूर्यपुत्रः स्वपुत्रायादिराजा
येत्वा कवे इममेव योगमब्रवीदकथयत् १

प्रथमद्वितीका

इममध्यायहयेनोक्तयोगं ज्ञाननिष्ठा लक्षणं कर्मनिष्ठोपायलभं
विवस्वते सर्वज्ञत्रियवंशवीजभूतायादित्याय प्रोक्तवान् प्रकर्षण
सर्वसंदेहोद्धेदादिद्विष्टोक्तवान् अहंभगवान्वासुदेवः सर्वजग
त्परिपालकः सर्गादिलैराज्ञावलादानेन तदधीनं सर्वजगत्पाल
यितं कथमनेन वलाथानमिति विशेषणो न दर्शयति अथ यम
व्ययवेदमूलत्वात् तदवयवमोक्षमलत्वाच्च न व्येति स्वफलादित्यव
यं अथ भिन्नारिफलं तथा चैतादृशेन वलाथानं शक्यमिति भावः
सचममाशिक्षोविवस्वान्मवेवैवस्वतायस्वपुत्रां प्राह सचमनु रि
त्वा कवे स्वपुत्रायादिराजाया ब्रवीत् यद्यपि प्रतिमन्त्रं तं स्वायं भव
मन्वादि साधारणोयं भगवदुपदेशः तथापि सांप्रतिकैव स्वतम
न्त्रं तं राभिप्रायेणादित्यमारभ्य संप्रदायोगाणि तः १

सदानंदीटीका

यमाराध्यानं तं रविमनुमुखा ब्रह्मपदवी विदित्वा त्रैलोक्ये स जनम
णितामायुरमितां श्रुतीनां सिद्धांतं प्रथितमहिमादेशिकवपुः
स्वभक्ताया हेशस्तमहममलं नौमिशतशः १ साध्यसाधनरूपोद्धो
योगो पूर्वमुदाहृतो साध्यसाधनयोरैकफलैकपादौ पचारिकं १
साधनं कर्मयोगात् साध्यं ज्ञानमनेकथा गुणैः स्तोति हरिं वंश
कीर्तनेनाथनास्फुटं ३ एतावान् सर्ववेदार्थगीतार्थप्रविवक्षितः
श्रीहरेरित्यतश्चोद्धेदवेदार्थमकलं हरिः ४ समाप्तं किल मन्वानः स्तोत्रे
वेत्ता वतारिका इममध्याययुग्मेन प्रोक्तयोगं विवस्वते ५ सर्वादि
नीशसहंशवीजभूताय भास्वते सर्गादौ प्रोक्तवान् सर्वजगत्पाल

यद्यपि पूर्वमुपेयत्वेन ज्ञानयोगस्तदुपायत्वेन कर्मयोग इति द्वौ योगौ कथि
तौ तथा चैकं सांख्यं च योगं च यः

पश्यति स पश्यतीत्यनयादिषा
साध्यसाधनयोः फलैक्यादेक्यमु
पचर्य साधनभूतं कर्मयोगं साध्य
भूतं च ज्ञानयोगं मनेकविधगुण
विधानाय स्तोति वंशकथनेन भ
गवान् ५

यः

गी.
टी.
च.

कोसहं १ जगत्पालयितुं राजां वलाधानाय तेन ते युक्ता योगवा-
लेन स्फुः समर्थो विष्णुपालने ७ अक्षयश्रुतिमूलत्वादविनाशि फ-
लत्वतः अक्षयं स्वफलान्नैव व्येति राजां वलं सतः ८ आधाते राज-
योगो यं समर्थो विष्णुपालने ममाशिष्यः सर्वे सूर्यः प्राज्ञदेवाय स-
नवे ९ मनवे प्राहंत योगं ब्रह्माभौ कारणां परं मनुर्वैव स्वतः प्राह स्व-
पुत्रादिभूभुजे १० इत्वाकवे सदस्यहियोगः सस्त्येतथुना प्रतिमत्वं
तरं योगोपदेशाय युपीशितः ११ साधारणस्तथाप्यकमारभ्य हरि-
णाधुना वैवस्वतमनोवर्तमाने वेषापरं परा १२ संप्रदायविष्णुअर्थ-
प्राक्तालोकहिताय च पतादृश्याय शिष्याय पुत्रायानुगताय च १३
देवोयं राजयोगश्चेत्याशयः श्रीरमापतेः १४ १

नीलकंठीटीका

अथायहयोक्तैर्येऽप्रामाणशंका माभूदिति विद्यावंशसंप्रदायेऽप्रा-
त्मनश्चमविप्रलंभकत्वादि निरासाये चरत्वं सर्वज्ञत्वं च दर्शयति
इममित्यादिना इमं सांख्ययोगं कर्मयोगमनूपोपायसहितं संप्रदाय-
मिति भाष्यं इमं संधोपासनादिनिर्विकल्पकसमाध्यनुष्ठानां तं क-
र्मयोगं ज्ञाननिष्ठोपसर्जनं पारिव्रज्यान्धिकारिणां राज्ञामेव योग-
विवस्वते सूर्याय मंडलाभिमानिने सर्वेषां त्रियाणामादिभूताया
हं प्रादित्यो तर्ह्यमी येषां तरादित्ये हि राहमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्य-
श्मश्रु हिरण्यकेशाश्चाप्रणात्वात् सर्वपवसवर्णास्तस्य याकाया संपु-
उरीकमेव मदिणीतस्योदिति नामेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धः प्रोक्तवानुप-
रा अक्षयं अविच्छिन्नसंप्रदाये तेनानादित्वमपि मनवे स्वपुत्राय वि-
वस्वात्प्राह इत्वाकवे मनुः स्वपुत्रायानुवर्त १

ग्रानंदी टीका

अतदेवं पूर्वस्मिन्नध्याये ह्येकालपुरुषप्रकृतीनां प्रकृतिविकृतीनाम-
हेकारादीनां च सामान्यतः स्वरूपोद्देशपूर्वज्ञानकर्मसमुच्चये नैव श्रेयः
प्राप्तिर्न विहितकर्मत्यागेन ज्ञानमात्रादिति प्रतिपादिते अथ चात्र
चतुर्थध्याये परमेश्वरस्वरूपोद्देशपूर्वज्ञानकर्मसमुच्चयमेव प्रतिपा-

दयितं श्रीभगवानुवाच इमं प्रोक्तं पूर्वयोगं ज्ञानकर्मसमुच्चयात्मिकं
युक्तिं प्रवक्ष्याम्यस्य मोक्षस्य कारणत्वेनाक्षयं ग्रहं परमात्मसंज्ञं
प्रोक्तवान् ।

रामकंदीटीका

एवमस्य समस्तायात्मशास्त्रसर्वस्वभूतार्थगर्भस्य प्रकाशस्य ज्ञान
कर्मसमुच्चयलक्षणमभिधेयं परमात्मसमापन्निलक्षणं च प्रयोजने
प्रतिपाद्येदानीं संबन्धविषययोः प्रतिपादनद्वारेणार्जनस्यात्मनि पुरु
षत्वमात्रप्रतिपत्तिर्यामोहनिवृत्तये परमकारणतामाविष्कर्वन् भगवानु
वाच एवमनेन प्रकाशयथा तभ्यं प्रोक्तं योगस्तथैव विवस्वते म
हायोगीश्वराय सवित्रे योगमेव महं परमेश्वरपवकस्मिंश्चित्काले नि
जयोगैश्चर्यपरिकल्पितनिश्चयप्रभावमयविग्रहः प्रोक्तवान् उप
दिष्टवान् कीदृशं योगमव्ययं परमकारणवन्न कदाचिच्छेति क्षीयते य
स हि जगत्सर्गादिलक्षणं कर्मानुतिष्ठन्नपि परमेश्वरः प्राक् प्रतिपादि
ता ह्यविन्मात्रैकलक्षणस्वभावविमर्षे कनिष्ठतया ज्ञानकर्मसमु
च्चयानुष्ठानात्मकस्यास्य योगस्य प्रथमोऽनुष्ठातेति तद्व्यो गस्यास्या
व्ययत्वमुक्तं अनेन परमकारणादेव प्रवृत्तेरस्य योगस्य प्राधान्येन स
र्वेयमुत्काक्रमेणानुष्ठानधृष्टसंप्रदायतया तमेव सर्वं विवृणोति ५१
विवस्वात्मनो वे प्राहेति स विवस्वात्पुत्राय मनुसे ज्ञायादि रा जाय प्राह प्रो
वाच प्राहेति लिट्छ्रुं दसप्राहादेशः सोऽपि मनु रित्वा कुसे ज्ञाय पुत्रायै
वाच वीत् ।

लासिकी दण्डकटीटीका

चातुर्थकर्मन्यासाख्यो योगस्तारतम्यतः फलानुदेशतः कर्मकरणं व
लवात्मन एवमस्य ग्रंथस्य कर्मयोगलक्षणमभिधेयं परमात्मसमाप
न्निलक्षणं प्रयोजने च प्रतिपाद्य परिसमाप्तमिव विवदितमर्थमन्वान
संबन्धविषययोर्विवक्षयार्जनस्यात्मनि पुरुषत्वमात्रप्रतिपत्तिर्या
मोहकदासाय परमकारणतामाविष्कर्वन्निमिति त्रिभिः श्रीभगवा
नुवाच इममध्यायद्वयेनोक्तं योगं विवस्वते सवित्रे हं परमेश्वरपवकः ।

गी.
टी.
च.

स्मिंश्चित्काले लीला गृहीततनुः प्रोक्तवानपदिष्टवान् परमकारणवदत्तये
सनातनं प्रवय फलत्वाद्वाऽव्यये विवस्वान्मनवे स्वपुत्राय स इच्छा कवे स्वपुत्रा
याव्रवीत् १

येद्योलीटीका

योयेयोगः कर्मयोगोपायः ससेत्यासः ज्ञाननिष्ठा लक्षणः अध्यायद्वयोक्त
स्तस्यैव उत्तरोत्तरं सकलगीतासु प्रपञ्चनांते सकलगीतार्थपरिसमाप्ते मन्वा
नो भगवान् वंशकथनेन स्तोति इममिति त्रिभिः ग्रहमिमं अध्यायद्वये
नोक्तं योगे ज्ञाननिष्ठा लक्षणमव्यये योगफलस्य मोक्षस्य विनाशाभावा
त् अव्ययस्तं विवस्वते प्रोक्तवान् विवस्वान्मनवे प्राह मनु रित्वा कवे
वीत् १

रावीरसमिद्धोधिनी ॥

श्रीकार्तवीर्यार्जुनाय नमः ॐ इत्यमस्य समस्तप्राप्तसर्वस्वभूतार्थ
गर्भस्य प्रकरणस्य स्वयंमर्मावृष्टान्नूपकर्मकोशालतलक्षणमभिये
यगैर्दिवं कीर्तिराज्यभोगादिलक्षणपारत्रिकस्वर्गादिभोगापवर्ग
लक्षणं च प्रयोजनं प्रतिपाद्यं दानीं संबंधविषययोः प्रतिपादनं
रेणार्जुनस्यात्मनि पुरुषत्वमात्रं प्रतिपत्तिव्यामोदायनुत्तये परम-
कारणतामाविष्कृत्यं प्राप्य परगतत्वेन समूलतमिदानीं नष्टेन
दुर्लभतां गौरवं वास्य प्रतिपादयितुं भगवानुवाच इममित्यादि त्रिभिः
इममध्यायद्वयेन भवन्ते प्रति कथिते यो योगस्तमेव योगं कर्मकोशल
लक्षणं कर्मयोगं विवस्वते सर्वदा त्रियं वंशबीजभूताय सवित्रे पुराहमे
व परमेश्वरः प्रोक्तवान् प्रकर्षणसर्वसंदोहोच्छेदोदिश्येणोपदिष्टवा
न् सर्गादिकाले राज्ञां बलाधानेन तदधीनं सर्वजगत्पालयितुमिति शो
षः कीट्टप्रयोगमव्ययं न कदा विद्येति दीयते यः सो व्ययोजनगत्सर्गादि
लक्षणं कर्म प्रवर्तयन्त्ययोगस्य प्रथमोनुष्ठाता परमेश्वरस्तदनुष्ठीयमा
नत्वादयमुपव्यय इत्यनेन परमकारणादस्य प्रवृत्तेः प्राधान्येन संबंधः उक्तः
अनुष्ठानसंप्रदायात्तत्त्वेन सपवसंबंधो विवृतः यद्यप्ययदेवमूलत्वादव्यभि
चारिकफलत्वाच्च व्ययोयं यत्तन्व बलाधाननिमित्तत्वमस्य दर्शितं सच विवस्वा
न्मनवे स्वपुत्राय वैवस्वतायादिसमाय प्रादप्रोवाच लिङ्गं लङ् सवमनु रित्वा
कवे स्वपुत्रायाव्रवीत् १॥

मथुभाष्य॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय बुद्धेः परस्य माहात्म्यं कर्म
भेदो ज्ञानमाहात्म्यं चोच्यतेऽस्मिन् अध्याये सर्वावस्थितश्चा
यं धर्म इत्याह इममिति मयि सर्वाणीत्युक्तम् तन्माहा
त्म्यमादितो ज्ञातुं शक्यं इति ॥

[illegible]

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका

पंचहितीयाथायेज्ञानंमुमुक्षोःप्रधानंकर्मतसहकारीतिनिष्फलाभि
संधित्वेनोक्तेतदनभिज्ञानंनप्रश्नापाकरणेनकर्मशुद्धिद्वाराज्ञा
नोपकारकमितितृतीयेप्रतिपादितंतेदेतदव्युत्पादिताभिज्ञाशी
ष्मांतरस्यकेवलंमुद्गाभितिवेशमात्रायमात्रसन्निहितपंडितेव्युत्
पादयतस्तवकथंश्रद्धेयमित्यर्जनशंकांपरिहरन् शुद्धिकृत्कर्म
विशेषात्तदितिकर्तव्यताविशेषं विज्ञानस्वरूपनिर्माणंनस्यामि
प्रकारंतस्यविवक्षितफलसंबंधंनवक्तुमुपक्रमतेभगवान् इमे
विवस्वतेति इमंप्रदर्शितंकर्मणोवहिसंसिद्धिमित्यादौयोगंकर्म
मोक्षकज्ञानयोःसाधनसाध्यभावलक्षणंसंबंधंअव्ययंविपरीतोः
यःज्ञानंव्ययःकर्ममोक्षेप्रधानंज्ञानंतत्रअव्यापारंतरव्यापारःयद्वा
ज्ञानं अंगंकर्माणि यद्वाज्ञानकर्मणीदर्शपूर्णमासस्तमुचितेइ
त्येवंह्येनविद्यतेव्ययोयस्मिन्नित्यव्ययःविपरीतसंभावनारहित
स्तं अथवानास्तिकृतर्कव्योवाथोयस्येत्यव्ययस्तमिति अव्यय
मोक्षफलकत्वाद्वाव्ययं विवस्वतेस्स्यायाहप्रोक्तवानुपदिष्टवा
न अनेनवेदप्रयात्मकंसवित्स्वरूपस्वाशिष्यकथनेनाव्युत्पादि
ताभिज्ञशिष्वांतरतानिर्हृता प्रागेवमुद्गाभिनिवेशमात्रफल
कताशेषःस्पष्टः इदानींसन्निहितेषेवपंडितेष्टयंप्रचारइत्या

देवत्रयात्मकः

[Illegible text block]

भाषा अनुवाद

श्रीकृष्ण भगवान आप ही अपना आविर्भाव कहे प्रगट होना और तिरोभाव कहे परमधाम का जाना जिस के प्रकाश करने के निमित्त साम वेद के अंतर्गत जोत्रस्य प्रतिपादक तत्वमसि महा वाक्य है जिसके तत्पद ओ त्वम्पद के विचार के अर्थ कर्म योग की प्रसंसा करने गीता शास्त्र की अभिप्राय जो प्रवृत्ति निवृत्ति लक्षण ज्ञानयोग ओ कर्मयोग सो दो अध्या से कहि चुके यह मानते ऊये अब वंश कथन से उस कर्मयोग की स्तुति करते है कि यही कर्म योग मैंने पूर्व कालमें सूर्य से कहा था ओ सूर्यने अपने पुत्र आइ देव मनु से कहा ओ मनुने फेरि अपने पुत्र इत्वाऊ राजा से कहा था ऐसे पंथरा वह कर्मयोग चला आताथा १ ॥

श्रीभगवानकावाक्य दोहरा ॥

यों यह लवध पंथरा राजसूरीहुं जान सो अर्जुन बहु काल से योगनाशयदमान १ ॥

एवेपरम्यराप्राप्तमिमैराजर्षयोविडः सकालेनेह
महतायोगो नष्टः परंतपः १ ॥

शंकरभाष्यं

एवमिति एवंक्षत्रियपरम्पराप्रामाण्यं राजर्षयो राजानश्च
नेत्रद्वयश्च राजर्षयो विडुरिमे योगसंयोगः कालेनेह महता
दीर्घेण नष्टो विच्छिन्नसंप्रदायः समुत्तोहे परन्तपश्चात्मानो वि
पक्षभूताः परे उच्यन्ते तान् शौर्यतेजोगर्भास्तिभिर्भानुरिव तापय
तीति परंतपः शत्रुतापन इत्यर्थः २

आनंदगिरिकृतटीका

यथोक्तेयोगेपरम्यरागते विशिष्टजनसंमतिमुदाहरति पत्रमि-
ति तस्यकथं संप्रति वक्तव्यत्वं तदाह सकालेनेति पूर्वार्द्धव्या-
करोति पत्रमित्यादिना ऐश्वर्यसम्पत्तिमत्त्वं राजत्वंतेषामेव सू-
क्ष्मार्थनिरीक्षणमत्वमष्टाधित्वमिहेति भगवतोर्जनेन सह संव्य-
वहारकालोत्पद्यते परंतयेतिसंवाचनं विभजतेऽप्रात्मन इति २

स्वामिहृतदीका

एवमिति राजानमस्तेऽष्टयस्मराजर्षयोनिमिप्रमुखाः स्वपित्रादि
भिरित्वा ऋषयैः प्रोक्तमिमं योगं विदुर्जानेति अथ तनानामज्ञाने
कारणमाह हे परंतप शत्रुतापनसंयोगः कालवशादिह लोके न
ष्टो विधिः १

विशाचभाष्यं

एवं ह्यत्रियपरंपराप्राप्तं प्रोक्तमिमं राजर्षयो मनुप्रभृतयो विदुः वि-
जानंति स्योगो महता कालेन नष्टः विद्विन्नसंप्रदायः संहतः परं
तप परं स्थापयतीति परंतपशब्देन तप २

रामानुजभाष्यं

समावृत्तभाष्यं पर्वसंप्रदायपरम्परया प्राप्तमिमंयोगं पूर्वैराजर्षयोविदुः समहताकालेन श्रोतु
 स एवासन्नितस्वरूपः प्रगतने योगः स विनातिशयभक्त्या च मा
 भवप्रपन्नायतप्राक्तसपरिकरः स विस्तरशुक्ल इत्यर्थः मदनेन के

गी.
टी.
व.

नापि साते वक्तवान्वाक्यतश्च देवदातादित्युतमहस्यज्ञानं १

अभिनवगुप्तकृतटीका नालि

पतञ्जल्युक्तं परंपराप्राप्तमिदं त्रिष्टुतिरनेन भगवानस्त्वज्ञानस्य उल्लेखो नैव दृश्यते १

परमार्थप्रपाटीका

सपञ्चपुरातनो योगो महता कालेन नष्टः स पश्चित्तो भूतलोपयोग इति काश्यान्मया ते योक्तः वक्तु उपक्रान्तः इतीति किं १

वमिन्वाकोः सूर्यवंश प्रधानभूता इतः सकाशात्परं यो प्राप्तिराजर्षयो राजानं ऋषयश्च विदुर्हीनवन्तः अतिरपि हेतुप्रपञ्चमिदं प्रतिपेदेन उरभवस्तु इति

वनमालीटीका

पञ्चमादित्यमारभ्य परंपराप्राप्तमिदं योगं राजानं ऋषयश्च प्रभुत्वमिति सूक्ष्मं दृष्टो निमिप्रभृतयः स्वपित्रादिप्रोक्तविदुः समहतादीर्घाधर्महासकरेण कालेन नष्टो विस्मिन्नसंप्रदायो जातः १

परंपराप्राप्तसंप्रदाय

ऊरुमेवेजयंतीटीका

अतएव तत्तत्तः पूर्वमे

स्वपितृ

पञ्चपुरादिक्रमेण परंपरया प्राप्तमिदं कर्मयोगं राजर्षयो राजानं पेलमुच्यं दगाधिनिमिन्नं द्रष्टव्यं यद्व्याजप्रभुत्वैः स्वस्वपितृभिरुपदिष्टं विदुर्जायते नान्विदानीं सयोगः कृतो न ज्ञायत इति चेदतश्चाह हे परं तपशश्रुतापन इहास्मिन्लोके महता कालेन सयोगो नष्टः इति पदेन भूलोके तत्रापि भरतवत्तु एव नष्टः शुशुम्भस्त्वस्तेवति सूचितं महतेत्यनेन जनानां कालपरिणामित्वेन मदबुद्धित्वात्पापचरणानां न सप्रमादमोहादिदोषयुक्तत्वाच्च नष्ट इति शो नितं शश्रुतापनेति संबोधनेन यथा तव काले वैपरीत्या स्वधर्मरूपेण युद्धादौ कर्मणि निष्ठा नास्ति परधर्मभूते भिदाटनादावांसि च तेषां लोकाणां सर्वेषामपि स्वधर्मे निष्ठा भावाद्योगेन एतस्मादयमवचनान्त्वशश्रुतापनो भवेति सूचितं १

मधुसूदनीटीका

पञ्चमादित्यमारभ्य गुरुशिष्यपरंपरया प्राप्तमिदं योगं राजानं ऋषयश्चेति राजर्षयः प्रभुत्वमिति सूक्ष्मार्थं निरीक्षणं तन्मा निमिप्र

मूर्खः स्वपित्रादिप्रोक्तं विडः तस्मादनादिवेदमूलत्वेनाफलत्वेनाना
दिगुरुशिष्यपरंपराप्राप्तत्वेन च कृत्रिमत्वशंकानास्य दत्वात्महाप्रभा
वोयं योगइति प्रह्लातिशयायस्त्ययने सपवं महाप्रयोजनोपयोगः
कालेन महता दीर्घेण धर्मज्ञासकरेणोहेदानीमावयोर्व्यवहारकाले
ह्यपरोते दुर्बलानजितेन्द्रियानधिकारिणः प्राप्य कामक्रोधादिभिरभि
भूयमानो नष्टः विस्मिन्नसंप्रदायोजातः तं विना पुरुषार्थाः प्राप्तेः ग्रहो
दौर्भाग्यं लोकस्येति शोचति भगवान्हे परंतप कामक्रोधादिशृंशानु
गाणशौर्येण बलवता विवेकेन तपसा बभूव तापयतीति परंतपः
शत्रुतापनोजितेन्द्रिय इत्यर्थः उर्वश्यपेक्षणाद्यद्भुतकर्मदर्शनात् ता
स्मात्वेजितेन्द्रियत्वादत्राधिकारीति सूचयति २

परः

सदा नंदीटीका

एवमादित्यमारभ्य गुरुशिष्यपरंपरा तथा प्राप्तमिमं योगं राजानः ऋष
यश्चते १ प्रभुत्वे सति सूक्ष्मार्थनिरीक्षणतमानुषाः विडनिम्नादयः
पूर्वस्वपित्राद्यक्तमादरान् २ अनादिवेदमूलत्वादनंतफलभावनः
अनादिसंप्रदायत्वायोगोयस्त्ययने महान् ३ एवं महाफलोयोगो य
र्मज्ञासकरेण सः नष्टो दीर्घेण कालेन ह्यपरोते पुनादितौ ४ दुर्बला
न्प्राप्य भोगादौ तत्परानजितेन्द्रियान् कामाद्यैरभिभूतः सन् विस्मिन्नः संप्र
दायतः ५ क्रोधादिशत्रुसंघयः शौर्येण स्वविवेकतः तापयत्यर्कवत्
सत्त्वमधिकारी जितेन्द्रियः ६ स्वलोके पुर्वशीत्यागितया सम्यक्परी
क्षितः परे विपक्षभूतात्मा शौर्येण जोगमस्तिभिः तापयत्यर्कवद्वायं
प्रोक्तस्त्वेहि परंतपः ५ २ नीलकंठीटीका

एवमिति एवंपरंपराप्राप्तमिदं वाकोर्निमिभागादिक्रमेण राजर्षयः
जनकाजातशत्रुकैकयप्रभृतयोरानानः ऋषयश्च सनकवसिष्ठाद्या
सूक्ष्मार्थदर्शिनस्ते राजान एव ऋषय इति वा अविडर्त्तातवंतः सिज
भ्यस्तविदिभ्यश्चेति लुङोक्तेर्जस् नष्टः अदर्शनगतः २

आनंदीटीका

राजर्षयः स्वयमनुष्ठाय परैरेष्यनुष्ठापयितारः सत्त्वैकनिष्ठपुरुषानु

गी.
टी.
च

हेयोयोगइहास्मिंलोकेमहताकालेनत्रेतादौसत्वादीनांगुणानामयो।
न्याभिभवजनमिथुनवृत्तिक्रमेणपुरुषवृत्त्यपचयात्रह्येनार्हतः तथा
चोदयनः जन्मसंस्कारविद्यादेःशक्तिस्वाध्यायजन्मनां हासदर्शनतो
हासःसंप्रदायस्यमीयतइति २

रामकंठीटीका

एवंपरमेश्वरदेवप्रभृतिपरम्परयायोग्यपुत्रादिशिष्यनृपप्रवत्य
प्रवृत्त्याख्यातेलोकेप्रथितेसंतमन्येजनकप्रभृतयोराजर्षयोराज्य
लक्षणकर्मकृत्वाणाप्रपियथोक्तज्ञाननिष्ठत्वाद्युपनयइमेयथो
क्तविडःविदोचक्रुरित्यस्मिन्नर्थेस्मादसःप्रयोगःमहताकालेनयुग
सहस्रादिसंख्येनलोकस्यक्रमापचीयमानप्रज्ञादिसर्वगुणत्वायो
ग्यप्रतिपत्त्याभावात्रह्येनार्थानमागतःपरमकारणपवव्यवस्थितः
इत्यर्थः २

वसुजोलीटीका लासिकीटीका

एवंपरमकारणादेवप्रभृतिर्योगस्येति संवेद्यमर्थः एवंपरमेश्वरात्
प्रवृत्तिपुत्ररूपाशिष्यादिपरम्परयाप्राप्तमिमेयोगंराजर्षयोराजानश्च
तेराज्यलक्षणकर्मकृत्वाणाप्रपियथोक्तज्ञाननिष्ठत्वाद्युपनयइमेयथो
क्तमिजनकप्रभृतिविडविदोचक्रुः अयतनानामज्ञानेकारणमाहहेपन्नप
शत्रुतापनसयोगोमहताकालेनयुगसहस्रादिसंख्येनेहलोकेलोकस्यक्रमा
पचीयमानप्रज्ञादित्वात्रह्येनार्थानमागतःपरमकारणपवव्यव
स्थितः एतेनास्ययोगस्यडर्लभतागौरवंचप्रदर्शितं २

पंचोलीटीका

एवंइतिराजर्षयः एवंपरंपराप्राप्तंज्ञत्रियस्यपरंपराप्राप्तंइमेयो।
गंविडःहेपरंतपसयोगःइहमहतादीर्घेनकालेननष्टः विक्षिन्नः
संप्रदायः २

रागावीरसमिद्धोधिनी॥

एवमिति यथादंसवित्रेसचमनवे मनुष्येत्वाकवेसचस्वपुत्रे
भ्यः कथितवान् एवंपरंपरया परमेस्वरान्मनएवप्रभृतियोग्य
पुत्रादिशिष्यद्वयप्रबंधप्रवृत्त्या प्राप्तं लोके प्रथितं संतमिमं योगं
कर्मकौशललक्षणं कर्मयोगमन्येपि जनकादयोरानर्घ्यः प्रभु
त्वेन सति सूक्ष्मार्थदर्शिनो विडविदांचक्रुः लिङ्गेर्धलद् सपवंमहा
प्रयोजनोपियोगो मदतां युगसदस्वादिसंख्येन धर्मद्वासकरेण
कालेन इदं कलिहयसंधौ प्रोक्तं लक्षणं कामाभिभूतान्तःकरण
स्याजितेन्द्रियस्य उर्वलस्य कृमापचीयमानसर्वगुणात्मात्यतिपन्न
भावान्नष्टोत्तरार्थानं गतो विच्छिन्नसंप्रदायत्वात्परमकारणे मय्येव
वसित इत्यर्थः एतेन वाद्यतनानां तदज्ञाने कारणमुक्तं २॥

मधुभाष्य॥

भाषा अनुवाद

इसी प्रकार इस कर्म योग को परंपरा प्राप्त कहे एक से दूसरा दूसरे से तीसरे ऐसे राज ऋषि लोग जानते चले आते थे पर अब हे परंतप शत्रुतापन अर्जुन ^{हूँ} वृद्ध कर्म योग वृद्ध काल पायकर नष्ट होगया है १ ॥

दीहा ॥

ये मैं परंपरा प्रायतय हूँ राज ऋषि द्वंद्व जान सी दे अर्जुन वृद्ध काल में योगनाश भयो मान २ ॥

ਸਤਨਾਮੁ ਹਰਿ

॥ ੧ ॥ ਸਤਨਾਮੁ ਹਰਿ ਕਰਿ ਮਨੁ ਭਰਿ ॥ ਜਪੈ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਮਨੁ ਭਰਿ ॥
ਸਤਨਾਮੁ ਹਰਿ ਕਰਿ ਮਨੁ ਭਰਿ ॥ ਜਪੈ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਮਨੁ ਭਰਿ ॥
ਸਤਨਾਮੁ ਹਰਿ ਕਰਿ ਮਨੁ ਭਰਿ ॥ ਜਪੈ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਮਨੁ ਭਰਿ ॥
ਸਤਨਾਮੁ ਹਰਿ ਕਰਿ ਮਨੁ ਭਰਿ ॥ ਜਪੈ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਮਨੁ ਭਰਿ ॥

॥ ੨ ॥

ਸਤਨਾਮੁ ਹਰਿ ਕਰਿ ਮਨੁ ਭਰਿ ॥ ਜਪੈ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਮਨੁ ਭਰਿ ॥
ਸਤਨਾਮੁ ਹਰਿ ਕਰਿ ਮਨੁ ਭਰਿ ॥ ਜਪੈ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਮਨੁ ਭਰਿ ॥

सपवायंमयातेययोगः प्रोक्तः पुरातनः भक्तोसिमे
सावाचेतिरहस्येतेतत्तमे ३

शांकरभाष्य

उर्वलान् अजितेंद्रियान् प्राप्य न ह्ये योगमिममुपलभ्य लोकं चापु
रुषसंवेधिने सपवायमिति सपवायंमयातेतभ्यमयेदानीं योगः
प्रोक्तः पुरातनः भक्तोसिमेसावाचेतीति रहस्यं हियस्मादेतत्तमे
योगं ज्ञानमित्यर्थः ३ आनंदगिरिकृतटीका

किमिति वर्तमाने काले प्रकृतो योगः संप्रदायरहितो भूदित्याशंका
धिकार्यभावादित्याह उर्वलानिति तदेव दोर्वलं प्रकृतोपयोगित्वे
न व्याकरोति अजितेंद्रियानिति यद्यपि कामक्रोधादिप्रधानात्
पुरुषान् प्रतिलभ्य कामक्रोधादिभिरभिभूयमानो योगो न ह्ये वि
स्मिन्नसंप्रदायः संजातस्तथापि योगादृते पुरुषार्थो लोकस्य लभ्य
मेवेत् किमनेन योगोपदेशेनेत्याशंक्य यथोक्तयोगाभावे परम
पुरुषार्थाश्रमेर्मैवमित्याह लोकश्चेति पूर्वो योगो विस्मिन्नसम्प्र
दायोऽपुना त्वययोगो मदर्थमुच्यते भगवतेत्याशंक्याह सपवे
निकस्मादयस्मैकस्मै चित् पुरातनो योगो नोक्तो भगवतेत्याशंक्याह
भक्तोसीति उक्तमधिकारिणां प्रतियोगस्य वक्तव्यत्वे हेतुमाह रहस्यं
हीति अनादिवेदमूलत्वात् योगस्य पुरातनत्वं भक्तिः शरणबुद्ध्या श्री
तिस्तया युक्तो निजरूपमवेक्ष्य भक्तो विवक्षितः समानवर्यः स्त्रियः स
हायः सत्वेत्युच्यते एतदितिकथं योगो विशेष्यते तत्राह ज्ञानमिति

स्वामिकृतटीका

सपवायमिति सपवायंयोगोऽविस्मिन्ने संप्रदाये सति पुनश्च मया ते
तभ्यमुक्तः यत्तत्त्वममभक्तोसि सावाचेति अयस्मै मया नोच्यते
हियस्मादिदमुत्तमं रहस्यम् ३ ॥

विशाखभाष्य

सपवविस्मिन्नसंप्रदायो योगः प्रोक्तः पुरातनः तेनैव रहस्यमप्रका
श्यमुत्तमं निरूपमं ३ ॥

सपवास्तुलितस्वरूपः पुरातनो योगः सख्येनातिमात्रभक्त्या च समासेव प्रपन्नयते प्रोक्तः सपरिकरः सखिल
रमुक्तस्त्यर्थः मदयेन केनापि स्तानुमुक्तं वानशकं येन इदमेव वेदानोदिन मुत्तमं रहस्यज्ञानम् ३५

सपवास्तुलितस्वरूपः पुरातनो योगः सख्येनातिमात्रभक्त्या च समासेव प्रपन्नयते प्रोक्तः सपरिकरः सखिल
रमुक्तस्त्यर्थः मदयेन केनापि स्तानुमुक्तं वानशकं येन इदमेव वेदानोदिन मुत्तमं रहस्यज्ञानम् ३५

गी.
टी.
च

रामानुजभाष्यं

अस्मिन्महोभगवदवतारयाथात्म्यपथात्म्यवदानमर्जनउवाच ३४

अभिनवगुप्तकृतटीका कस्मिन् तं भक्तो मत्परमः सखा च वश

एतच्छ्रुत्वा परम्यरा प्राप्तमपि प्रादित्येन निष्प्रमित्यनेन भक्त्या च वदन्
नस्य डलं भक्तो गौरवंच प्रदर्शयति भक्तो सि मे सखा चेती त्वं भक्तो
मत्परमः सखा च वशहे नान्वाचय उच्यते तेन यथाभिज्ञादनेभि
क्षाणां प्राथान्यं गवानयेन प्राथान्यं एवं भक्तिरत्र गुणं प्रति प्रधानं न
सखित्वमपीति तात्पर्यार्थः ३

परमार्थप्रणाटीका सोयं योगश्चिकारणान्मया तेन प्रोक्तः वक्तुमुपक्रान्तः ३५

३३ तीति किं यतस्त्वं मद्भक्त सखा भवसि सखित्वलक्षणा भक्तिस्त्वयि वर्तत इ
त्यर्थः अथाप्यत्रास्य निर्वाम्यत्वमाह किं भूतो योगः उत मं रहस्यं पका
तवेयमित्यर्थः अथ सैदिहानोर्धनः पृच्छति ३

वनमालीटीका

कस्मै

यः पूर्वमयोपदिष्टो नंतरविच्छिन्नसंप्रदायो भूत्सपवायं पुरातनो यो
गोद्यातिस्ते हेनतुं भ्यप्रोक्तं न त्वत्सैचित्तं इति हेतो यतस्त्वं मे भक्तः प्रा
रणा यतस्त्वं सत्यं यता विच्छिन्नस्ते ह धारावा न्सात्वात्वे पत्स्वस्त्रयस्यासि
अतस्त्वं भ्यमुक्तः अत्यस्मै कृतो नोच्यते तत्राह हियत एतत्तज्ज्ञानमुत्तमं र
हस्यमतिगोप्यं ३ कस्मै वे जयंती टीका

सपवेति यः पूर्वसूर्या योपदिष्टदानीमपि कालगत्या परम्यरया
मलिनकर्माचरणत्वेन नष्टत्वा यश्च नष्टः स एव पुरातनः प्राचीनोऽयं
योगः येन सूर्या योपदिष्टस्तत्सूर्यगुरुणो वमया ये दानीते तभ्यमेव
प्रोक्तो नान्यस्मै चित्तं न त्वत्सैकृतो नोक्त इति चेत्तत्राह मेममत्वं भ
क्तोसि न त्वत्सैचित्तं वदन् भक्तोऽस्मिन्निर्भयः कस्मात्तत्त इति चेत्तत्रा
ह त्वं सखा चासि हि शब्दोऽप्यर्थ इति शब्दो हेतो एतद्वहस्यमपि तत्रा
प्युत्तममस्ति इति हेतोस्तु भ्यमेव मयोक्तो नान्येभ्यः यद्वा हि युक्तो य

मर्थः यः केवलं भक्तोस्ति सावि त्वमस्य नास्ति तस्मै रहस्यमेव वक्तुं
 व्यनतूतमं रहस्यं यश्च केवलं साखापवास्ति ननु भक्तस्तस्यापि रहस्यं
 मेव न तूतमं त्वं भक्तत्वमित्रत्वोभययर्थमविशिष्टोऽस्य तस्तुभ्यमेवो
 त्मं रहस्यमेतन्मया प्रोक्तमन्येव केचिद्भक्ताः केचिच्च साखायः सन्त्य
 तस्तेभ्यो नोपदिष्टमिति रहस्यं गोप्यं अभक्तादिभ्यो न देयं अन्यथा
 निर्वीर्या विद्या भवेदित्यर्थः तथा च मंत्रवर्णाः विद्या ह वै ब्राह्मणमा
 जगाम गोपायमाशेषाधिष्ठेह मास्मि अस्य कायान्तर्जवेऽयतायनमा
 ह्याश्रयीष्यवती च तथास्यामिति ३

मधुसूदनीटीका

कस्मैः

य एवं पूर्वमुपदिष्टोऽपि कार्यभावाहिकित्रसंप्रदायो भूतं यं विना
 च पुरुषार्थानलभ्यते स पवपुणतनोः नादिगुरुपरंपरागतो योगोऽयं
 संप्रदायविच्छेदकाले मयानिस्त्रिग्येन तेन भ्यप्रकर्षणोक्तः न त्वय
 स्मै चित्तकस्मात्तदभक्तोऽसि मे साखा चेति इति शब्दो हेतौ यस्मात्ते
 ममेभक्तः शरणागतस्ते सत्यं न प्रीतिमान् साखा च समानवयाः
 स्त्रिग्यः सहायोऽसि सर्वदा भवसि अतस्तुभ्यमुक्तं त्वर्थः अन्यस्मै क
 तो नोच्यते तत्राह हियस्मादेतद्ज्ञानमुत्तमं रहस्यमिति गोप्यं ३

मि२

सदानंदीटीका

सपवायं पुराचीनस्तुभ्यं स्ते हवशां मया प्रोक्तो यतस्त्वमद्भक्तो
 मामेव शरणगतः १ साखास्त्रिग्यः सहायोऽसि ततस्तुभ्यमनुत्तमं
 गोपनीयमिदं ज्ञानं प्रोक्तमत्यद्भुतोपमं १ ३

नीलकंठीटीका

स इति अयं संप्रदायविच्छेदे सति भक्तः शरणागतः साखा प्रीति
 विषयः रहस्यं गोप्यं अभक्तादिभ्यो न देयं अन्यथा निर्वीर्या विद्या
 भवेदित्यर्थः तथा च मंत्रवर्णाः विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गो
 पायमाशेषाधिष्ठेह मास्मि अस्य कायान्तर्जवेऽयतायनमाह
 याश्रयीष्यवती तथास्यामिति ३

शानंदीटीका

गी.
टी.
च.

सपवायं विवस्वते प्रोक्तो मध्ये लीनोऽपि मया दिविडवा परमेश्वरेण पुरा-
तनः प्रोक्तात्स्वरूपादधृष्टः न त्वयत्वं संभावना मात्रार्थमेवोक्तः योगस्ते
प्रोक्तः अत्र हेतुमाह भक्तोऽसि मे सावाचेति तवोपदिष्टः हियस्मान्मु-
क्तमुत्तमं रहस्यं यस्य कस्यचिद्वा स्मनास्ति स्वयं मत्पागोन्मूलवत् स तवा
धर्मनिवारणार्थं प्रेमातिशयात्कृतमित्यर्थः ३

रामकंदीटीका

सर्वधृष्टस्वरूपोऽयं स्मितकाले मया परमेश्वरेणैव जगदुपकाराय या-
दवकुलावतीर्णो न ते तभ्यं पुरातनो नित्ययोगः प्रोक्तः यतो मम भक्तोऽसि
पुष्टपुष्टं तथा सावाचसहृत् अतो भक्तिः सोऽहं हृदयलक्षणं मुखादिषु
गुणसंपन्नाय मया तभ्यमुपदिष्टं यतः तमं सर्वरहस्यानां प्रकृष्टं रहस्यं
प्रवमनेनास्य शास्त्रस्य संवेद्य विषयावपि प्रतिपादितौ निरुत्तरविज्ञान
मय दिव्यचक्षुर्दानेन परस्तात्प्रत्यक्षीकरिष्यमाणं पारमार्थिकस्वरूप
स्पर्जनस्य स्वात्मनियतकुलोद्भूतमनुष्यमात्रप्रतिपत्तिनिवारणद्वारे-
ण भगवता पारमेश्वर्यमात्मनः कथयितुं वप्रस्तुतं ३

लसिकीटीका

सरति अथ विद्विमे संप्रदाये सति सपवाधृष्टस्वरूपोऽयं योगः पुरातनो
नित्यो मया परमेश्वरेण तिस्त्रिग्येन ते तभ्यं प्रोक्तः न त्वयस्मै कस्मैचित्
यतो मम भक्तोऽसि सावाचासि चेत्तात्वाचयेन भक्तेः प्राधान्ययेति कः
इति शब्दो हेतौ कुतोऽयस्मै नोच्यते तत्राह हियस्मादेतत्तरहस्यानामु-
त्तमं प्रकृष्टं रहस्यमतिगोप्यं ३

पंचोलीटीका

सपवेति मया अथ हे अर्जुन ते तभ्यं सपवायं पुरातनो योगः प्रोक्तः
मे मम भक्तोऽसि च पुनः सावाहियस्मादेतत् योगं जानं उत्तमं रहस्यं
मितिकारणा उपदिष्टं ३

भावीरसमिहोधिनी॥

सयवेति यपवपूर्वमुदिष्टः प्रतिपन्नभावाद्धिन्नसंप्रदायत्वेन
मध्येवलीनोभूत् सयवसर्वपुरुषार्थसाधनभूतोयंपुरातनोता
दिपुरुषपरंपरागतत्वेननित्योयोगः कर्मसुप्रवृत्तिनक्षरोगा
स्मिन्मुहोयोगसमयेमयापरेष्वरेणौवजगड्यकारययादवकुला
वतीरेनितेनभ्यं प्रोक्तउपदिष्टोनतन्यस्मेकस्मेवित यतस्त्वममभ
क्तः प्रारणागत्वेसत्यत्यंतप्रीतिमाभ्युज्ज्वलः सखासमानवयाश्चा
सि पतेनचार्जुनविषयाभक्तिसौहार्दलक्षणासुख्यशिष्यगुणसंय
तिरुपदेशानिमितीभूताप्रतिपादिताइतिशब्दो रदेतौ कृतो नान्यस्मै
कप्यतइत्यतश्चाह हियस्मादेतउत्तमंरहस्यं सर्वरहस्यानांमध्ये
प्रकृष्टंरहस्यमतिगोप्यमित्यर्थः ३॥

मधुभाष्य॥

19

भाषा अनुवाद

सोई कर्म योग जो परंपरा संप्रदाय से संसार में न रहा अब फेरि
हम ने तम से कहा क्यों कि तम मेरे भक्त हो और मित्र भी हो
नहीं तो मैने फेर और किसी से इसको नहीं कहा और न कोई
मेरा भक्त छोड़ इस के कहने योग्य है ३

टीका

सो यह मैने तो हि अब क सो पुरातन योग मेरा सेवक मि
इति श्रेष्ठ रस्य यह लोग ३॥

ਸਾਹਿਬ ਜੀ

ਸਿਰੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਜਿਸਨੇ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ
ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ
ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ
ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ

ਸਾਹਿਬ

ਸਿਰੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ
ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ

अर्जुन उवाच अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ध

शांकरभाष्यं

भगवता विप्रतिषिद्धमुक्तमिति माभूत् कस्यचित् बुद्धिरिति परिहारार्थं चोद्यमिव ऊर्वन् अर्जुन उवाच अपरमिति अपरमर्वा क वसुदेव गृहे भवतो जन्म परं पूर्वं सर्गादौ जन्मोत्पत्तिर्विवस्वत आदित्यस्य तत्कथमेतद्विजानीयामविरुद्धार्थतया यस्त्वमेवादौ प्रोक्तवानिमं योगं स एव त्वमिदानीं मयं प्रोक्तवानसीति ध

आनंदगिरिकृतटीका

भगवति लोकस्यानीश्वरत्वं प्रोक्तं निवर्तयितुं चोद्यमुज्जावयति भगवतेति परिहारार्थं भगवतो मनुष्यवदवस्थिनस्यानीश्वरत्वमुपेत्य तद्वचनेन शक्तिविप्रतिषेधस्येति शेषः भगवतो निजमुपमुपेत्य वेदनेदं चोद्यं किंतु लीलाविग्रहं गृहीत्वेति वक्तुं चोद्यमिवेत्युक्तं पतञ्जल्यर्थमेव स्फुटयति यस्त्वमिति ध

स्वामिकृतटीका

भगवतो विवस्वते प्रतियोगोपदेशासंभवं पश्यन् अर्जुन उवाच अपरमिति अपरमर्वाचीनं तव जन्म परं प्राक्तालीनं विवस्वतो जन्मतस्मात्तवाधुनिकत्वाच्चिरं तनाय विवस्वते त्वमादौ योगं प्रोक्तवानित्येतत्कथमहं विजानीयां ज्ञातं शक्नुयामिति ध

पिशुचभाष्यं

एवं श्रुत्वा अर्जुन उवाच अपरमिति अपरं अर्वाचीनं वसुदेव गृहे भवतो जन्म परं पूर्वं विवस्वतः आदित्यस्य जन्म सर्गादौ अतः कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ विवस्वते प्रोक्तवानिति ध

रामानुजभाष्यं

अस्मिन् संगे भगवदवतारया यात्वं यथात्मभावं ज्ञातुं मर्ज्जनश्चाद्य

कालसंख्यया परमस्मज्जन्म समकालं हि भवतो जन्म विवस्वतस्य।

गी.
टी.
च

वरा

कालसौख्ययापरमष्टाविंशतिचतुर्थं गसौख्याने त्वमादौप्रोक्त
वानितिकथमेतदसंभानीयंविशेषेण यथार्थंजानीयांननुज-
न्मांतरेणपिवक्तुंशकं जन्मांतरकृतस्यमहतांस्मृतिश्चयुज्यतइ-
तिनात्रकश्चिद्विरोधःनचासौवक्तारमेनेवसुदेवतनंजानातिसर्व-
स्वरंनजानातिसंपद्व्यातिपरंरसपरं धामपवित्रंपरमंभवान् पु-
रुषंशास्त्रतंदिव्यमित्यादिनायुधिष्ठिरराजसूयादिषुभीष्मांप्रश्नस-
कृच्छ्रते कृष्णपवहिलोकानांउत्पत्तिप्रभवाद्याः कृष्णस्यहिह
तेभूतमिदंविश्वंवरमित्येवमादिकृष्णस्यकृतेकृष्णस्यशेषभूतकृते
जगदित्यर्थः अत्रोच्यतेजानात्येवायंभवंतेवसुदेवतनयंपार्थःजान-
तोप्यजानतइवपृच्छतोयमाशयः निखलहर्षप्रत्यनीककल्पलोकता-
नस्यसर्वज्ञस्यसत्यसंकल्पस्यचासकामस्यकर्मपरवशदेवमनुष्यादिस-
जातीयंजन्मकिमिदंजालमिवमिथ्याकिंसत्यसत्यत्वेचकथंजन्मप्रकारं
किमात्मकोयंदेहःकश्चजन्महेतुःकदाचजन्माकिमर्थंवजन्मेतिपरिहा-
रप्रकारेणप्रश्नार्थोज्ञायते ४

अभिनवगुप्तकृतटीकाउपक्रमे ४

अर्जुनोभगवत्स्वरूपंजानन्नपिलोके
स्फुटीकर्तुंपुच्छति ४

परमार्थप्रपाटीका

अथसन्दिहानोर्जुनःपुच्छति ५

अपरमिति भवतस्तवजन्म अपरमाधुनिकंतथाविवस्वतःसूर्यस्यज-
न्मपरंप्रचीने एवंसतिआदौत्वेप्रोक्तवानितिकथंविजनीयांतत्रभग-
वानाह ४ वनमालीटीका

परंरसपरंधामेतिवक्ष्यमाणत्वेनश्रीकृष्णस्वरूपंजानतःपुच्छतो-
जाननिवर्णकामस्यसत्यसंकल्पस्यनिखिलदेहः पूर्यस्यजगदुद-
यास्थितिसंज्ञितिलीलस्यमुमुक्षुभिर्मुक्तैश्चासादितयुदारविदमरुद-
स्यपरमकारुणिकस्यसदेवाकारज्ञानवलेष्यार्थाद्यनेतविभूतिसंप-
न्नस्यसर्वेश्वरस्यकर्मवशादेवजन्मकिमिदंजालमिवमृषाकिंवास-
त्यसत्यत्वेचकथंजन्मप्रकारःकिमात्मकोयंदेहःकश्चजन्महेतुःक-
दाचजन्मकिमर्थंवाजन्मेतिशंकाततस्वरूपमजानतोहृदिगतोनिग-
कर्तृकामःपृच्छतिअपरमिति अकालिकइदानीमेववसुदेवगोहे

त्य

भवतो जन्मपरं वदुर्कालि कं हृष्टादौ विवस्वतो जन्म अतः कथमेत
द्विजानीयाम विरुद्धार्थकतया एतच्छब्दार्थमाहत्वमिति इदानीं तन-
स्वहृष्टादौ कथं प्रोक्तवान विरुद्धमेतज्ज्ञातीति भावः ५

ऊ समवे जयंती टीका

एवं कृष्णपवत्रिलोकानामुत्पत्तिप्रभवाण्यः कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं
विष्णुचराचरं परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् पुरुषं शासते दिव्य-
मित्यादिना युधिष्ठिरराजसूयादिषु व्यासभीष्मादिभ्यः कृष्णस्य सर्वोक्तं
ह्येमाहात्म्यमर्जुनेनासकृच्छ्रुतमपि तन्मुखेन तज्जन्म श्रोतव्यं कामो भवो
भारजि हीर्षया वसुदेवगृहे जात इति जानन्नप्यजानन्निवा जन्तानां
तत्स्वरूपं विज्ञापनाया हे विवस्वते योगं प्रोक्तवानित्येवं भगवदुक्तिं नि-
संवेधामिव मत्तार्जनो भगवंतं दृष्ट्वा तस्मिन् प्रमितिं भवतस्तवा पर-
मिदानीं मत्समानकालीनं वसुदेवगृहे जन्म प्रादुर्भावो विवस्वतः स-
र्वस्य तज्जन्म परं हृष्टेः प्रथमं सूर्याच्चंद्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्प्य
दिति श्रुतेः तव च सूर्यस्य जन्म नो रात्ररालिकोऽष्टाविंश चतुर्युगसं-
ख्यापरिमितो महाकालो गतः प्रादौ प्राकाले विवस्वते ततोति शय प्राक्का-
लुत्तोत्पन्ना यत्वे विवस्वतोऽर्वाचीनोत्पन्नो योगं प्रोक्तवानित्येवं प्रकारेण
तोततव वचनं सत्यं वा मिथ्या वा हं कथं केन प्रकारेण विजानीया म्यती-
यो तव कति विधानि जन्मानि तितानि ज्ञानासिनवेति अतो अथ या-
न्मा सर्वेषां भूतानामीश्वरस्त्वकेन प्रकारेण संभवसीति कदा कदा काले
आत्मानं सृजसीति कस्मै कस्मै प्रयोजनाय कस्मिन् युगे संभवसीत्येवं व-
क्ष्यमाणोत्तरानुसारेणार्जुनेन प्रश्नः कृत इति भावः ५

या भगवति वासुदेवे मनुष्यत्वेना मधुसूदनी टीका सर्वस्वानित्यन्तांशं कस्मै रवीणं नाम पनेतु मनुवन्नर्जुन

प्राशंकते अपरमत्य कालीनमिदानीं तनं वसुदेवगृहे भवतो जन्म शरीरग्रहणमिति देव-
हीनं च मनुष्यत्वात् परं वदुर्कालीनं सर्गादिभवमुत्कृष्टं च देवत्वादि-
वस्वतो जन्म अत्रात्मनो जन्माभावस्य प्राक्कालादितत्वादेहाभिप्राये
तो वार्जुनस्य प्रश्नः अतः कथमेतद्विजानीया विरुद्धार्थतया एतच्छब्द-
र्थमेव विवृणोति त्वमादौ प्रोक्तवानिति त्वमिदानीं ततो मनुष्योऽसर्वज्ञः
सर्गादौ पूर्वतनाय सर्वज्ञायादित्याय प्रोक्तवानिति विरुद्धार्थमेतदिति

गी.
टी.
च.

भिषायः अत्रायं निर्गलितोर्थः एतत्तदेहानवच्छिन्नस्य तव देहांतरावस्थे
देनवा आदित्यप्रत्युपदेष्टुं पतद्देहेन वा नाद्यः जन्मांतरानुभूतस्यासर्वज्ञ
नस्मर्तमशकत्वात् अन्यथा ममापि जन्मांतरानुभूतस्मरणप्रसंगः तव
चममचमनुष्णत्वेनाः सर्वज्ञत्वाविशेषात् तदुक्तमाभियुक्तैः जन्मांतरानु-
भूतश्च न स्मर्यत इति नापि द्वितीयः सर्गादाविदानीतनस्य देहस्यासद्भावात्
तदेवं देहांतरेण सर्गादौ सद्भावसंभवेपीदानीतनस्मरणानुपपत्तिः अनेन
देहेन स्मरणोपपत्तावपि सर्गादौ सद्भावानुपपत्तिरित्यसर्वज्ञत्वानित्यत्वा-
भावावर्जनस्य पूर्वपक्षो ४

सदानंदीटीका

मायातीतोऽसंगो विमलमतिमतां भावगम्योऽप्यगम्योयः संकल्पेन लो-
कान्तिरचयति विभुर्वसुरुद्रादिनेतृन् यास्तिष्ठन्नेव महिम्नि स पदरतधि-
यां भक्तिविद्यादिसिद्धौ स्वात्मानं नित्यमुडं वपुरिव स्तजति श्रीपतिं तं प्र-
येहं १ वासुदेवे भगवति मूढानामविचारिणां मनुष्यत्वेन जन्मादिशो-
कायांतां स चार्जनः २ अपतेत मनुष्ये वमुवाच श्रीपतिं प्रति वसुदेव उ-
हे जन्म भवतश्चाधुना तनं ३ सर्गादौ वज्रकालीने जन्मादित्यस्य चक्र-
तं कथमेतद्विजानीयामविरुद्धार्थभावतः ४ त्वमिदानीतनस्तस्मै स-
र्गां प्रोक्तवानिति ४ नीलकंठीटीका

भगवदेहस्य वसुदेवा इत्यतिमत्त्वानोर्जन उवाच अपरमिति अपरं अ-
र्वाक्कालिकं परं वज्रकालिकं विजानीयां यद्यपि शब्दादयमर्थो ज्ञाता-
स्तथापि विरुद्धस्य वाक्यस्यावोधकत्वात् कथमेतद्विजानीयामित्युक्तं
पदयोजनास्पष्टा ४

आनंदीटीका

अत्र परमेश्वरस्य भगवतः स्वरूपानभिज्ञ इदं जन्मापेतया पूर्वापरविरो-
धं पश्यन्नर्जन उवाच अपरमर्वाचीनमिदानीतने भवतो जन्मविवस्वतः
परं सर्गादिकालीने ४

रामकंठीटीका

अतएव संजातसंशयैर्जन उवाच भवस्तवास्मिन्कलिहापरसंथो-
संभूतत्वादपरमपक्षं जन्मोत्पत्तिः विवस्वतः सर्गाद्यवस्थितस्य प-
रप्रकृष्टमिथं कथमेतदुच्येय त्वमेदेयगीनजन्मा सचिरातीतकाल

जन्मनेप्यस्मैसूर्यायै न योगं प्रोक्तवानिति

लासिकी ~~सूक्त~~लीटीका

पवंविषयोऽप्युक्तः भगवत्स्वरूपं जानन्नपि लोके स्फुटीकर्तुं मर्ज
न उवाच अपरमिति भवतो जन्मवत्सु देवगृहे शरीरग्रहणमपर
मिदं न नमप्युक्तं च मनुष्यत्वात् विवस्वतो जन्मपरं प्राक्कालीनं
सर्गादिभवत्वात् उत्कृष्टं च देवत्वात् अत्रात्मनो जन्माभावस्य प्राक्
प्रतिपादितत्वाद्देहाभिप्रायेणो व प्रश्नः अतः कथमेतद्विरुद्धार्थं जा
नीयां किमिति त्वमिदानीं तनो मनुष्यः सर्गादावादित्याय प्रोक्त
वानिति श्रुत्वा तरेणोपदिष्टवानित्यभिप्रायेणो तरेण श्रीभगवानुवाच

पंचोलीटीका

कालादौ वर्तमानं विवस्वतं प्रतीदानीं वत्सु देवगृहे तत्पन्नस्य भग
वतः योगोपदेशोऽनुपपन्न इत्यभिप्रायेणाक्षिपन्नं न उवाच अ
परमिति हे कृष्ण त्वमादौ प्रोक्तवानिति पतदहं कथं विजानीयां
भगवतो जन्म अपरं अर्वाक वत्सु देवगृहे विवस्वतः जन्मपरं स
र्गादौ पतत्संगतं युक्तार्थं कथं ज्ञास्यामि ध

राणीरसमिहोधिनी ॥

अथ कालिक विप्रकर्षवशात्सर्गादौ विवस्वतं प्रति कर्मकोश
ल लक्षणयोगोपदेशमसंभावयन्संज्ञातसंशयोर्जुन उवाच
अपरमिति हे भगवन् भवतो जन्म अपरमस्मिन्कलिहपरसं
शयो संभूतत्वात्कालकृत विप्रकर्षविहीनमत्यकालीनमित्यर्थः
विवस्वतश्च जन्मपरं सर्गादौ संभूतत्वात्कालकृत विप्रकर्षविशि
ष्टं अतएव यथाक्रममप्युक्तं प्रकृतं चेत्यर्थः पंचवसति त्वमै
दं युगीनजन्मा विगतीतकालीनजन्मानं विवस्वतं प्रति आदौ स
र्गादौ संयोगप्रोक्तलक्षणं प्रोक्तवानुपदिष्टवानिति कथमदै
विजानीयां बुद्धयेति संशयानस्य मे प्रत्यायकं प्रमाणं ब्रूहीति भावः

८॥

सुभाष
अपरमिति नतर्स्यादिर्भवानित्यत आह ४॥

भाषा अनुवाद

जब भगवानने ऐसे कहा कि प्रथम हमने सूर्यसे यही कर्मयोग कहा था तबतो अर्जुन संदेह युक्त होय पूछा किहे महाराज अ पर कहे इस समय मे तो आपका जन्म भया है और पर कहे पूर्व काल मे विवस्वान जो सूर्य तिन का जन्म भया था इस से नवी न जो आप सो प्राचीन सूर्य के प्रति कर्म योग जो कहा यह हम किस तरह जानें कि तमने सूर्य से प्रथम कहा था यह हमें अ संभ वासा जानि पड़ेहै दूसरा अर्थया अपर कहे और भी पूर्व काल मे आपका जन्म भयाथा कि सूर्य हो का पर कहे इस समय मे कोई जन्म भया है नही तो यह आप का कहना असंभव हम कैसे जानें कि तमने सूर्य से योग कहा है ५

दोहा

तेरो जन्म सो अब भयो पूर्व रविको जान कैसे जानी मे यह
जो पूर्व कसो तुम जान ४॥

一、
 二、
 三、
 四、
 五、
 六、
 七、
 八、
 九、
 十、

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

श्रीभगवानुवाच बहूनिमेव्यतीतानिजन्मानितव
चार्जुन तान्यहंवेदसर्वाणिनत्वेवेत्यपरंतप ५

शंकरभाष्य

यावासुदेवेः नीसृष्टासर्वज्ञाशंका मूर्खाणोनां परिहरन् श्रीभगवा
नुवाच यदर्थोऽर्जुनस्य प्रश्नः बहूनीति बहूनिमेवमव्यतीतानि
अतिक्रान्तानिजन्मानितवच हेऽर्जुन तान्यहंवेदजानेसर्वाणि न
त्वेवेत्यनजानीषे परंतप धर्माधर्मादिप्रतिबद्धज्ञानशक्तित्वादहं ७
नर्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यसंभावत्वाद्नावरणज्ञानशक्तिरिति वे
दाहं हेपरंतप ५ आनंदगिरिकृतटीका

भगवत्प्रज्ञानो मनुष्यात्वंशंको वारयितुं प्रतिवचनमवतारयति या
वासुदेव इति अन्यथा प्रश्ने कथमाशंकांतरं परिहृतं भगवद्वचनमि
त्याशंका प्रतिवचनयोरेकार्थत्वमाह यदर्थोऽहीति यस्य शक्तित्वस्य
विरोधस्य परिहारार्थः तस्य प्रश्नस्तमेव परिहारे वक्तुं भगवद्वचनमि
त्यर्थः अतीतानेकजन्मवत्त्वं ममेव नासाधारणं किंतु सर्वप्राणिसा
धारणमित्याह तत्र चेति तानि प्रमाणाभावात् प्रतिभांतीत्याशंकाह
तानीति ईश्वरस्यानाहतज्ञानत्वादित्यर्थः किमिति तर्हि तानि मम
न प्रतीयन्ते तवाहतज्ञानत्वादित्याह नत्वमिति परान्परिकल्प्य
तत्परिभवार्यं प्रवृत्तत्वात्तच्च ज्ञानावरणविज्ञेयमित्याह परंतपेति अर्जु
नस्य भगवता सहातीतानेकजन्मवत्त्वं त्वत्वेति ज्ञानवेषमेवेत्येवमाह
धर्मेति आदिशब्देन रागलोभादयोऽप्युच्यन्ते ईश्वरस्यातीतानागतवर्त
मानसर्वार्थविषयज्ञानत्वे हेतुमाह अहमिति ५

स्वामिकृतटीका

इति पृष्ठवंतमर्जुनं रूपान्तरेणोपदिष्टवानित्यभिप्रायेणोत्तरं श्रीभगवा
नुवाच बहूनि इति मम बहूनि जन्मानितवच्यतीतानि तानि स
र्वाण्यहं वेदजानामि अत्र मविद्याशक्तित्वात् त्वत्वनजानामि अवि
द्यावृत्तत्वात् ५

पिशुनभाष्य

आत्मनो निरीश्वरतां मूर्खबुद्धिपरिकल्पितोपरिहरन् भगवानुवाच ब

गी.
टी.
च.

५ ना

हनीति तात्पर्यं वेदविज्ञां मिश्रणावरणत्वात् न वेत्त न वेत्त्यनजानी
षेयविद्याकामकर्मावृत्तत्वात् ५

रामानुजभाष्ये

परिहरति वहनीति अनेन जन्मनः सत्यत्वमुक्तं वह्नुनि मेव्यतीतानि ज
न्मानि ति वचनात् तव चेति दृष्टांतोपादानाच्च ५

अभिनवगुप्तकृतटीका ५ नास्ति
परमार्थप्रपाटीका

वह्नुनि व्यतीतानि व्यतिक्रान्तानि तर्हि को विशेष इत्याह तानीति तानि स
र्वाणि जन्मानि अहं वेदत्वं न वेत्त्या ज्ञातवान् अयमर्थः ममेश्वरस्य ज
न्मस्वेच्छाविर्भावमात्रं अतएवात्मज्ञानशक्तित्वात् सर्वाणि वेदितुं वजीव
स्यत कर्मवशाद्देहधारिणोऽत्मज्ञानशक्तित्वज्ञानप्राक्तजन्मज्ञाने ५ न भवेति ५

वनमालीटीका

स्वस्य सर्वज्ञत्वं सर्वज्ञप्रमाविषयत्वेन जन्मनां सत्यत्वं प्राच्यामिंदोरिवावि
र्भावमात्रत्वं चाह वह्नुनीति मम जन्मानि प्राच्यामिंदोरिवाविर्भावस्तत्त
णानि वह्नुनि लोकदृष्ट्या व्यतीतानि तव च नूतनदेहलाभरूपाणि तानि
सर्वाणि वमदीयानि च वेदजानामि नित्यसर्वज्ञत्वात् त्वं न वेत्स्य न जानामि
नित्यसर्वज्ञत्वाभावात् अज्ञो नित्यसच्चिदानंदवियहस्यायतमध्ये क
रस्य सृष्ट्यादावुपदेशो न विरुद्ध इति भावः ५

ऊसमेवेजयेतीटीका

एवमर्जनाभिप्रायमाकलय सर्वज्ञः सर्वेश्वरो भगवांस्तु इतरमाह व
ह्नुनीति मे मम वह्नुने कानि जन्मान्यवतारा व्यतीतानि गतानि भवे
ति हेऽर्जुन तव व्यतीतानि मम च तव च तानि जन्मान्यहं सर्वज्ञो वेद
जानामि यतो मम विद्याशक्तिमत्त्वेन निरावरणज्ञानवत्त्वे हे परतेश उ
ताप न तानि जन्मानि त्वं न वेत्स्य न जानासि यत्तत्तवा विद्याशक्तिमत्ता
यावरणज्ञानवत्त्वं यद्वा त्वेत्स्युपलक्षणं सर्वेषां जीवानां जातित्वेनैकत्वं
न त्वविद्यावच्छिन्नत्वेन एकस्य मोक्षे सर्वमोक्षप्रसंगादेकस्मिन् मृते स
र्वमृत्युप्रसंगाच्चेत्याद्यनेकदोषदृष्टित्वात् सर्वैर्निरस्तत्वाच्च जीवस्यैक
त्वं सर्वथानुपपन्नमेवेत्यलं कृतकैः यद्वा चकारादपि सर्वेषां जीवानां

ग्रहणं यथातवोपलक्षणाच्चशब्दाहासर्वेषांजीवानामकर्मपारव
 स्पेन वहुनिजन्मानिद्यतीतानितशेषरस्यममापिभक्तपारवश्यत्वे
 नस्वेच्छयावावहुनिद्यतीतानि नन्वेवेत्तस्यस्माकंजीवानामीश्वर
 स्यतवचकोविशेषइतिचेतत्राह सर्वाणीति अहंसर्वेश्वरत्तानिस
 र्वाणीवेदत्वंनवेत्येतीयाविशेषःसर्ववेत्तत्वंमेमेवास्ति ममापेक्ष
 यायुक्तानामपिजातिस्माणांमपिसिद्धानामपिजीवानामत्यशक्ति
 त्वेनाल्पवेत्तत्वमस्येवेत्यर्थःसंवोधनाभ्यांयतस्त्वमवदाताज्ञकर
 णामत्सत्वासियतश्चकामादिषट्पञ्चपञ्चापनेनिकांमभक्तो
 स्यतपवत्प्रत्यहमजन्मरूपेणहस्यब्रवीमीतिसूचितं वहुनीत्यनेन
 तवचेतिदृष्टान्तेनभगवतिजन्मनःसत्यत्वमुक्तं ५

मधुसूदनीटीका

तत्रसर्वज्ञत्वेनप्रथमस्यपरिहारं जन्मानिलीलादेहग्रहणानिलो
 कदृष्टमभिप्रायेणादित्यस्यादयवन्ममवहुनिद्यतीतानितवचाज्ञा
 निनःकर्मनिर्मितानिदेहग्रहणानितवचेत्युपलक्षणामितरेषामपि
 जीवानांजीवैकाभिप्रायेणावा हेअर्जुनस्त्रेपेणार्जुनहृदनाम्ना
 संवोध्यमाहृतज्ञानत्वंसूचयति तानिजन्मान्यहंसर्वज्ञःसर्वशक्ति
 रीश्वरोवेदजानामिसर्वाणिमदीयानीत्वदीयान्यन्यदीयानिच न
 त्वमज्ञोजीवास्तिरोभूतज्ञानशक्तिर्वेत्यनजानासिस्वीयात्यपि किं
 पुनःपरिकीयाणि हेपरंतपपरंशत्रुभेददृष्ट्यापरिकल्प्यहंतं प्र
 हृतोसीतिविपरीतदक्षित्वाङ्गोतोसीतिसूचयतितदनेनसंवोधन
 द्येनावरणविदोपोहावण्यज्ञानथर्मोदर्शितो ५

सदानंदीटीका

प्रांकांपरिहरत्राहसर्वज्ञःसर्वशक्तिमान् अतिक्रान्तानिजन्मानि
 स्वेच्छोपातवष्टुभिमे १ वहुनिपरमेशस्यवासदेवस्यसहिभोः त
 वचाज्ञानिनःकर्मनिर्मितानितथार्जुन २ अर्जुनेतितरोर्नाम्नासूच
 यत्पाहृतोमतिं तानिजन्मानिसर्वाणिसर्वज्ञोहंमहेश्वरः ३ विजा
 नामित्वदीयानिमदीयानीत्यलमटक नत्वंवेत्यतिरोभूतज्ञानश

गी.
टी.
च.

कितयाज्ञकः ५ भेददृष्ट्यापरंशुं परिकल्प्यत्वमुद्यतः हेतुं वि
पर्ययज्ञानवत्त्वं दिवाशयोहरेः ५५

नीलकंठीटीका

स्वदेहस्याजत्वं साधयितुं स्वस्य सर्वज्ञत्वं तावदाह वहूनीति स्पष्टा
शः श्लोकः ५

आनंदीटीका

आत्मनो नादित्वं सर्वज्ञत्वं सर्वकर्तृत्वं सर्वशक्तिमत्त्वमीश्वरस्वरू-
पमर्जनं प्रतिप्रकाशयन् भगवानुवाच तानि तव चात्मनश्च भूतानि
जन्मानि ग्रहमनादिस्सर्वज्ञो जानामित्वं तनवेति यद्यज्ञाशिष्यो नै-
तदवस्था भविष्यदित्यर्थः अतएव परंतपेति संक्षेपे ५

रामकंठीटीका

अत्र भगवानुत्तरं उवाच ॥ ---

सत्यं मम तव चाऽपरिमेयेयानि जन्मानि तत्तत्क्षरीरपरिशेहेण वृत्तीना-
म्यतिक्कांतानि तानि पुनस्तव चात्मनश्च समस्तान्येवाहं वेद जानामित्वं
तममात्मनश्च न तान्येव जानामि ५

लासिकीं च नदीटीका

वहूनीति मम वहूनि जन्मानि व्यतीतानि तव च तानि समस्तानि त-
व चात्मनश्चाहं जानाम्यलमविद्याशक्तित्वात् त्वं तन जानीषेति शे-
भूतज्ञानशक्तित्वात् स्वीयानपि न किंपुनः पश्कीयाणि ५ ॥

पंचोलीटीका

स्वात्मन्यजत्वं सर्वज्ञत्वमीश्वरत्वं च आविष्कृतं न्यरिहरति भगवान्
वहूनीति हे प्रज्जन मम तव च वहूनि जन्मानि व्यतीतानि ग्रहमना-
दृतज्ञानशक्तिः अतस्तानि जानामित्वं यथार्थमिदं प्रतिवदज्ञानश-
क्तिः अतस्तानि न जानामि ५

रसावीरसमिहोधिनी॥

अशोतरंभगवानुवाच बहूनीति ममतवचकारादन्येषामपि
बहून्यपरिसंख्येयानि जन्मो निव्यतीतान्यति क्रांतानि तानि च स
र्वाणि मदीयानि त्वदीयान्यन्यदीयानि च अहं सर्वज्ञ ईश्वरो वेददे
यं तप येदं कालीन जन्ममात्रविषयज्ञानवास्तुतं स्वकीयान्यपि
न वेद्यज्ञानासि किंपुनर्मदीयान्यन्यदीयानि वेति विवस्वंतं प्रति
मत्कर्तृक उपदेशो युक्त एवेति भावः ५ ॥

मधुभाष्य

५॥

செய்துள்ளன.

22

செய்துள்ளன. அது பற்றி கருத்து. அதே போல்
செய்துள்ளன. அது பற்றி கருத்து. அதே போல்
செய்துள்ளன. அது பற்றி கருத்து. அதே போல்
செய்துள்ளன. அது பற்றி கருத்து. அதே போல்
செய்துள்ளன. அது பற்றி கருத்து. அதே போல்
செய்துள்ளன. அது பற்றி கருத்து. அதே போல்
செய்துள்ளன. அது பற்றி கருத்து. அதே போல்
செய்துள்ளன. அது பற்றி கருத்து. அதே போல்

செய்துள்ளன.

भाषा अनुवाद

तब तो श्रीभगवान बोले कि हे अर्जुन हाँ मैंने और जन्म में उपदेश किया था संदेह न करो हमारे और तुमारे भी बहुत जन्म होय वी ते हैं पर उन सब को हम जान तेहें और तम नहीं जानते हो कों कि हमारी ज्ञानशक्ति जाती नहीं बनी रहती है और तम अविद्या कहे अज्ञानसे आवृत कहे थेरेहो ५

दीक्षा

भये व्यतीत बहुजन्म हे अर्जुन तोरहुं मोर में जानों तिरुसर्व को पार्थ नजानेको तोदि जोर ५॥

सामान्य ॥ ३

॥ १ ॥ अथ सामान्य ॥ ३ ॥ अथ सामान्य ॥ ३ ॥ अथ सामान्य ॥ ३ ॥
॥ २ ॥ अथ सामान्य ॥ ३ ॥ अथ सामान्य ॥ ३ ॥ अथ सामान्य ॥ ३ ॥
॥ ३ ॥ अथ सामान्य ॥ ३ ॥ अथ सामान्य ॥ ३ ॥ अथ सामान्य ॥ ३ ॥
॥ ४ ॥ अथ सामान्य ॥ ३ ॥ अथ सामान्य ॥ ३ ॥ अथ सामान्य ॥ ३ ॥
॥ ५ ॥ अथ सामान्य ॥ ३ ॥ अथ सामान्य ॥ ३ ॥ अथ सामान्य ॥ ३ ॥

॥ ३ ॥

॥ १ ॥ अथ सामान्य ॥ ३ ॥ अथ सामान्य ॥ ३ ॥ अथ सामान्य ॥ ३ ॥
॥ २ ॥ अथ सामान्य ॥ ३ ॥ अथ सामान्य ॥ ३ ॥ अथ सामान्य ॥ ३ ॥

अजोपिसन्नवयात्माभूतानामीश्वरोपिसन् प्रकृ
तिस्वामिथिष्ठां संभवात्मात्ममायया ६

शांकरभाष्यं

कथं तर्हितवन्ति तेष्वस्य धर्माधर्माभावेऽपि जन्मेत्युच्यते अजोपी
ति अजोपि जन्मरहितोऽपि संस्तथावयात्मा प्रसीतज्ञानशक्तिस्व-
भावोऽपिसन् तथाभूतानां वद्यादित्त्वं पर्यन्तानां ईश्वर ईशानशीलो
पिसन् प्रकृतिमायाममेवैस्वी विगुणात्मिका यस्यावशेषसर्वजगत्
वर्तते यया मोहितः सन् स्वमात्मानं वासदेवं न जानाति तां प्रकृतिं स्वा-
मिथिष्ठाय वशीकृत्य संभवामि देहवानिव भवामि जात इवात्ममायया
न परमार्थतो लोकवत् ६ आनंदगिरिटीका

ईश्वरस्य कारणाभावात् जन्मे वा युक्तमतीतानेकजन्मवत्त्वन्त ह्येत-
स्यारितमिति शङ्कते कथमिति वस्तुतो जन्मभावेऽपि मायावशाज्जन्म
संभवतोऽनन्तरमाह उच्यते इति परमार्थिकजन्मायोगे कारणं पूर्वादे-
नानृत्य प्रतिभाषिकजन्मसंभवे कारणमाह प्रकृतिमिति प्रकृतिश-
ब्दस्य स्वरूपविषयत्वे प्रत्यादेष्टुमात्ममायेत्युक्तं वस्तुतो जन्माभावे-
कारणानुवादभागं विवृणोति अजोपीत्यादिना प्रातिभाषिकजन्म
संभवे कारणकथनपरमुत्तरां विभजते प्रकृतिमित्यादिना प्रकृति-
शब्दस्य स्वरूपशब्दपर्यायत्वं वारयति मायामितितस्याः स्वातन्त्र्यनि-
राकृत्य भगवदधीनत्वमाह ममेति तस्याश्च अधिकरणद्वारेणावच्छि-
न्नत्वं सूचयति वैस्वीमिति मायाशब्दस्यापि प्रज्ञानात्मसंपादाद्विज्ञा-
नशक्तिविषयत्वमाशङ्काह विगुणात्मिकामिति तस्याः कार्यलिंग-
कमनुमानं सूचयति यस्या इति जगतो मायावशवर्तित्वमेव स्पष्टय-
तिययेति यथा लोके काश्चिज्जातो देहवानालक्ष्यते एवमहमपि माया
माश्रित्य तथा स्ववश्या संभवामि तेन मायामयमीश्वरस्य जन्मेत्याह
तां प्रकृतिमित्यादिना संभवामि इत्युक्तमेव विभजते देहवानिति अ-
स्मदादेरिव तवापि परमार्थिकत्वाभिमानो जन्मादिविषये स्यादित्या-
शङ्का प्रागुक्तस्वरूपपरिज्ञानवत्वादीश्वरस्यैवमित्याह न परमार्थ

गी.
टी.
व.

तदिति आद्यतज्ज्ञानवतोलोकस्य जन्मादिविषये परमार्थत्वाभिमानः संभवतीत्याह लोकवदिति ।

स्वामिकृतटीका

नन्वनादेस्तवक्तुतोजन्मश्रुविनाशिनश्चकथं पुनः पुनर्जन्मयेन बहूनि व्यतीतानि इत्युच्यते ईश्वरस्य च तव पुण्यपापविहीनस्य कथं जीववज्जन्मेत्यत आह अजोपीति सत्यमेवं तथापि अजोपि सन्नहं तथाप्ययात्मापि अजस्य स्वभावोपि सन्न तथा ईश्वरोपि कर्मयारतं अरहितोपि सन् स्वमायया संभवामि सम्यगप्रवक्तुं ज्ञानबलवीर्यादिशक्तैर्वा भवामि ननु तथापि षोडशकलात्मकलिङ्गस्य सत्तवक्तुतोजन्मेत्यतः उक्तं स्वांशुदसत्तात्मिका प्रकृतिमधिष्ठाय स्वीकृत्य विप्रुद्धेर्जितसत्त्वमूर्त्या स्वेच्छया प्रवतरामीत्यर्थः ।

पिशाचभाष्यं

कथं तर्हितवनित्येसरस्य धर्माधर्माभावे जन्मेत्यर्जनस्य प्रश्ने सति भगवान् अजोपि जन्मरहितोपि सन्न अथ यात्मा अनुपदीयते ज्ञानशक्तिस्वभावः भूतानामात्रस्य संभवोपेतानामीश्वरः ईशानाशीलोपि प्रकृतिममेवैस्मिन्मायात्रिगुणात्मिका यस्यावशे सर्वजगद्भवते तथा मोहितं स्वमात्मानं वासुदेवं मानजानेति तां प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय स्वीकृत्य संभवामि देहवानिव जात इव च भवामि आत्ममायया आत्मनो माययानपरमार्थितोलोकवत् । रामानुजभाष्यं

आत्मनो वतारप्रकारं देहयाथात्म्ये जन्महेतुं चाह अजोपीति अजत्वात् अयत्नसर्वेष्ट्यप्रकारमजहदेव स्वां प्रकृतिमधिष्ठाय आत्ममायया संभवामि प्रकृतिस्वभावं स्वमेव स्वभावमधिष्ठाय स्वेनैव रूपेणास्वेच्छया संभवामीत्यर्थं स्वहृत्पुण्यं आदित्यवर्णितमसः परस्मान् भूयतमस्य रजसः पराकं येषां तदित्येहिरण्यः सः सः त्रयं पुरुषो मया मृतो हिरण्यः सर्वानि मेवाज्जज्ञे रविद्यतपुरुषादधिभारुससत्यसंकल्पश्रुत्वा आत्मा सर्वकामसर्वगं य सर्वरसमहारजतं वासुदेवादिप्रकृतिसिद्ध्यात्ममायया आत्मज्ञानेन मा-

यावदुनेजामितिज्ञानपर्यायोत्रमायाप्रावृत्तयाचाभियुक्तप्रयो
गमाययासततेवेतिप्रपाचीनानांभूमिति आत्मीयेनज्ञाना
त्मासंकल्पेनेत्यर्थः अतोपहतपाप्मादिसमस्तकल्याणगुणात्म
कत्वसर्वमेष्वस्वभावमजहदेवस्वमेवदृष्टंदेवमनुष्यादिसजाती
यसंस्थानंऊर्वात्रात्यासंकल्पेनदेवादिरूपसंभवामित दिदमाह
अजायमानोवद्भुथाभिजायतइतिश्रुतिः इतरपुरुषसाधारणज
न्माऊर्वादेवाऽपेणस्वसंकल्पेनोक्तप्रकृत्याजायतइत्यर्थः वद्भुनि
मेनात्यहंवेद तदात्मानंरुजाम्यहे जन्मकर्मचमेदिव्यमेवेत्येवेति
इत्यत इतिपूर्वापराविरोधाच्च ।

अभिनवगुप्तकृतटीका । नालि
परमार्थप्रपाटीका

अथस्वेष्वरत्वेप्रकटयन्नाह अजोपीति अजोऽनुत्पत्तिर्यम अवा
योऽविनाशयमीभूतानामीश्वरःकर्मपारतेअरहितःसन्संभवामि
सम्यक्प्रकारेणालेप्तसर्वज्ञत्वादियुगाःसंभवामि नत्वीश्वरत्वे
लिंगदेहादिशून्यस्यकथंजन्मेत्याह प्रकृतिमितिस्वास्वस्मिन्नथा
स्तांशुद्रसत्वात्मिकांप्रकृतिमवष्टभायिष्यायस्वेच्छाविभूतशुद्रस
त्वात्मकमूर्त्यांआविर्भवामि तदुक्तं संतोहिमायंजन्मजायतेनत्
तत्त्वतः असंतोमाययाजन्मतत्त्वतो नहिपुज्यते वंध्यापुत्रोनतत्वेन
माययावापिजायतइति । वनमालीटीका

स्वावतारप्रकारंविग्रहयाथात्म्यमवतारहेतुंवाह अजोपीतिअ
जोपिसनुत्पत्तिरहितपवसन्अव्ययआत्मादेहोयस्यसः भूतानांप्रा
णिनांचतर्मुखादिस्तवपर्यंतानामीश्वरोपिस्वांप्रकृतिंसर्वनियंत्
त्वादिसंभावमपिष्टायाजहदेवात्ममाययास्वीयसर्वविषयकज्ञा
नेनसहसंभवाम्यविभवामि मायावदुनेजानामिति वचनात् मा
ययाकृपयावामायाकृपायादंभेवेतिकोपात् सदैकरससच्चिदा
नंदवनविग्रहाभिजोहंस्वस्वरूपेस्थितपवप्राच्यामिंडो वाविर्भवा
मीत्यर्थः नचतद्विग्रहस्यनित्यत्वेमानाभावःआदित्यवर्णातमसःप

गी.
दी.
च.स.

रस्तात यदापणः पणतेरुकावर्णीकतीरमीशतदाविद्यापुण्यपापेविधु
यनिरंजनः परमसायमुपेति पुरुषं कुरुपिंगलं विद्यतश्चतः सहस्र
शीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहपादिनादीनामुक्तप्राप्यतमः पदवाच्य
प्रकृति परत्ववोधककृतीनां मानत्वात् पणमेपार्थरूपाणि शतशो
यसहस्रशः सर्वतः पाणिपादतत्सर्वतोदिशिरोमुखमिति वक्ष्यमाण
त्वाच्च नचादिवर्णीमित्यस्य प्रकाशं विद्याविलक्षणसदृशतयोपा ^{सा}
स्य परतया चोपपत्तिः त्वदभिमतनिराकारसदृशं वर्णं यदायुसंगतेः ^{वा}
तमसः परस्तादित्याकृतस्य तमसः प्रकृतेः परत्वस्योपास्ये संभवात्
पृष्ठोत्तरादित्योहिरण्मयः पुरुषो दृश्यते इत्यत्र वर्तमानत्वेनाप ^{ने}
विषयत्वात् नहियोषित्याग्रित्वेदृश्यत इत्युच्ये
पादिना सर्वात्मकतया सर्वनियामकतया च ब्रह्म
त्वात्कृतिः नियम्युः खित्वा शोकितादिनाडः खितादि
च सर्वतः पाणिपादत्वाय संभवः पक्षेकावयवे सर्वावयवस्यैव
णसामर्थ्यं पत्रत्वात् नचापादाय भिन्नविग्रहस्य व्यापकत्वे देशविशेषा
बद्धेदेन परममुक्तिर्गम्यत्वप्रवेष्टृत्वादेशोक्तिः संगतेति वाच्यं निशेषा ^र
विद्यानिदृश्यं हि प्रकृतेः परस्य देशस्य प्राप्तिरुच्यते नर्वत्रा प्राप्तस्य सा
विग्रहब्रह्मणः प्राप्त्यर्थं तत्राणत्वादनेतशक्तिस्वीकारेण प्रवेष्टृत्वोपप
त्तेः अन्यत्र सर्वगते प्रतिव्यक्तिसमास्यभावेपि गोत्वादिजातोवकारणादि ^क
रूपव्यक्तिरिति मतेरुणादि रूपे च प्रतिव्यक्तिसमासिवदन्यत्र सर्वगतेण
त्वक्रिययो रभावेपि प्रमाणवलाद्ब्रह्मण्यभयमस्ति अतोतयामितयानि
यस्येषु प्रवेशः सूपपन्नः नचाणत्वमहत्तयोरेकत्रविरोधः आर्वित्यशक्त्या
विरोधपरिहारात् नचैवमज्ञत्वडः खित्वादिकमपितत्रस्यात् ऐश्वर्यावि
रोधिनां अणोरणीयामहतोमहीयानित्यादि फलसक्तानां तत्र समावेशे
पितद्विरोधिनाडः खित्वादीनां समावेशा संभवात् अनेतब्रह्मांडानिसा
त्वानिसलोकपालानि स्वाकरथादौ स्थितस्य मुखे पण्यतां श्रीयशोदाच
नादीनां प्रत्यक्षस्थापितत्रमानत्वात् नहिदिव्यं ददामिते चक्षुरिति वद
तापरमासनेंद्रजालिकवन्मायां प्रदर्शयस्वैकशरणाः प्रतारणीयाः पो
डशसहस्रादिसंख्याकानां विवाहः प्रतिगृहमेकस्मिन्नेव मूर्ते वसुदे
वादीनां स्वस्त्वानेकत्ववदेकस्याचित्यमहिम्नो नेकद्रूपत्वोपपत्तेः नचप

गी.
टी.
च.

ज्ञादिविरोधं स्वकृते विरोधाभावात् न च पश्यन्त्यवर्तरे त्यागुक्तद
र्शनं प्रतिकर्तृत्वात् उपपत्तिरीशस्य जन्मज्ञानानेगीकारादिति वाच्यं नि
त्यं प्रत्यपि हेमसाधारणकर्तृतायाः संभवात् पुत्रभगवद्विग्रहो न
नित्यो महत्त्वे सति रूपवत्त्वाद् विग्रहत्वात्सावयववत्त्वादस्मद्विग्रहवदिति
गौडधर्मप्रलपितं तत्र प्राकृतत्वस्योपाधित्वात् तच्चापाधिः साधन
व्यापकः भगवद्विग्रहे प्रकृतिकार्यत्वरूपप्राकृतत्वस्य प्रकृत्यादि वा
पितत्वात् ईश्वरस्यादृष्टभोगाय भावेन जन्मवियहवत्त्वे मानाभावात्
अप्रामाणिकधुंसपागभावकल्पना गौरवाच्च दध्यौ वस्य परं विप्रवि ३५
प्रपयमना जले फणा सहस्रमालासंवलभदंददर्शसः तस्योत्संगे
च न प्रपाममाता म्नायतलोचनं चतुर्वीर्यमुदारंगं चक्राया युथभू
षितं इति परब्रह्मणः समाधिविषयं रूपमुक्तावलकुलोतथा चरुः प्र
त्यभिज्ञाय विस्मित इति मूलविग्रहावतारविग्रहयोरेभेद उक्तो वै
स्मवे भारते च हरिसहस्राक्षीरसं सहस्रवदनेक्षणं प्राङ्गनीरायणं
देवयं विष्णुस्य परायणं यं वाको मुखवाको पुनिषत्सुपनिषत्सु च गृ
णोति विष्णु कर्माणां सत्यं सत्येषु कर्मसु यं देवदेवकी देवी वसुदेवाद
जी जनत भौमस्य च स्मरणं गुणैर्दीप्तमग्निमिवारणिः महतस्तमसः
पारे पुरुषं शाश्वतं हरिं यं ज्ञात्वा मृत्युमत्येति तस्मै ज्ञानात्मने नमः इ
ति विग्रहविशिष्टज्ञानो मोक्षः यस्याग्निरस्य द्यौर्मूर्त्ती त्वं नाभिश्चरुणो
दितिः सूर्यश्चक्षुर्दिशः प्रोत्रेतस्मै लोकात्मने नमः इति लोकमयं प्रा
कृतविग्रहमुक्ता तच्च पश्यामितत्त्वेन यत्तद्वपुसनातनं योस्त्वया
क्षीरसाद्यामापद्मो देवी वसुंधरा विक्रमेण त्रयो लोकाः पुरुषोसि स
नातन अतसीपुष्पसंकाशपीतवाससमच्छतं येन मस्य ति गोवि
देन तेष्वां विद्यते भयमिति वै प्राकृतो विग्रह उक्तः यतश्च यानविज्ञेयं
रूपवानिति दृश्यते माया सौख्यमया सृष्ट्या यन्मां पश्यसि नारे देति ना
रायणी यं वाको तस्यायं रूपवानिति हेतोर्मया चक्षुषा दृश्यत इति त्व
यानविज्ञेयं न हीदिय प्रकाशकस्तद्गोवरो भवति किंतु मयेषामाया
कृपा सृष्ट्या प्रकटीकृता यद्यपि मां पश्यसीत्यर्थः माया कृपायां दंभे
चेति कोषात् यमेवैष ह्यणुते तेनैव लभ्य इति श्रुतेः यत्तो स्य नृगृही

तोसियनेदृष्टः स्वयंप्रभुः नहितंदृष्टवान्कश्चित्तयोनिरपिस्वयं
 भारदेतद्विनासत्वं वचनं समुदाहृतं नास्य भक्तोस्ति तत्परो लोके क
 श्चन विद्यते इति तत्रैव श्रीविग्रहदर्शनस्य दुर्लभत्वात्तेः यत्तु भगव
 द्द्विग्रहे तत्तत्तु रूपादिकं विग्रहत्यागादिकं क्वचित्सराणां दोषप्रतीय
 ते तत्तत्सराणां व्यामोहाय भगवता माया प्रदर्शयते किंच शरीरे
 सृष्ट्या जयते च यत्र बालकौ माराद्यवस्था प्रदर्शनं सा तसीयानां
 स्वास्मिन्नुरागो त्यादनाय कृपा व्यामाया न हिलोके यादृशो नुरा
 गः पुत्रादौ स्वाभाविको भवति तादृशः स्वनियामके राक्षि भवति
 निविलनिगमगीते श्रीहरे विष्णो नो सदमित गुणसिंघो हे यष्टू
 ये सदेहे प्रलयनियदकांडे दृष्टाणा भासमुच्चैः सगतशीशुरुये
 द्योदैत्यप्रायः सा शीष्टैः १ प्रथममवदंडुं श्रेष्ठैः दृष्टाणा भाससंचाल
 पुषि मुररिपोः यश्चात्र जानाति कस्मात् परमिति मुरली फक्ताथ
 रात्पीतवस्त्रात्सुरविपुरुषे द्योवंचकः सर्वशिष्टैः ६

ऊसमेवैजयंती टीका

ननु जीवानामिव ममापि बहूनि जन्मानि व्यतीतानीति तवोक्तिस्तु
 ममाऽवदिते वा भातियतो अजस्य ते वैकमपि जन्म न संभवति बहू
 नीति त्वकथमुपपद्यते जन्महानेः यथा कथं विदेत तत्संभवेऽपि पूर्व
 देहत्यागा देवापरस्य देहस्य प्राप्तिर्जन्मशब्देनोच्यते तत्त जीवस्यैव
 संभवति त्वत्त्वयात्माऽव्ययदेहस्तस्या सकृदेव त्यागग्रहणा सं
 भवादश्च शुभाशुभकर्मभिरेव देहोत्पत्तिर्देहप्राप्तिश्चापि स्यात् त
 त्वत्त्वय्यवपपन्नं यत्तत्स्वभूतानामीश्वरो नियन्ता सर्वजीवनियन्ता
 वपुष्पापुष्पादिकर्मजन्यदेहप्राप्तेरसंभवस्तस्मात्तव किंप्रकार
 को वतारः किमाकारो वा देहः को वा जन्महेतुरिति त्वं वदेत्यपेक्षा
 यामवतारप्रकारादिकं प्रश्नत्रयमाह अजोपीति अजोपि संजन्म
 रहितोपि सन्नव्यात्मापि सन्न व्ययो विनाशो न व्ययो यस्येत्यवयोऽ
 व्ययोऽविनाश आत्मा देहो यस्य स तथाऽविनाशो देहोपि सन्न भूतानां
 ब्रह्मादिस्तं वपर्यं तानामीश्वरोपि सन्नियन्तापि सन्न शुभाशुभकर्म
 रहितोपि सन्न तत्तदजन्मा व्ययत्वे सत्त्वादिसकलहेयप्रतिभटक।

गी.
टी.
च.

ल्यानाय नंतगुणाप्रयत्नसर्वज्ञत्वा नंतशक्तित्वाः पहतपाप्मत्वनिर्दो-
षत्वसर्वशरणत्वसर्वनियन्तृत्वतेजस्त्वबलत्वादियारमेष्टय्यं प्र-
कारमत्यजन्नेवाहं यप्योतगादित्येहिरण्मयः सर्वनिमिषाजसिरेवियु-
तः पुरुषादधिभाह्वः सत्यकामः सत्यसंकल्पः आकाशात्मा सर्वकामः
सर्वगंधः सर्वरसो हिरण्यकेशो हिरण्यप्रमथुः आप्रणात्वात्सवर्णः म-
हारजर्तवासः आदित्यवर्णो नमसः परस्तात् लयंतमस्परजसः पराके-
इत्यादिश्रुतिनिर्णयितो स्वास्वकीयां प्रकृतिं स्वभावं स्वदृष्टमित्यर्थः स-
मिद्धिप्रकृतीति मे स्वदृष्टं च स्वभावश्च निशर्गश्चेत्यमरकोशात् अथिष्टा-
यावलंब्य स्वदृष्टेणोत्तर्यः आत्ममायया आत्मज्ञानेन स्वसंकल्पेनैव मा-
यावपुनर्ज्ञानमिति चंडककोशात्मायया सततं वेति प्राचीनं च शुभाशु-
भमिति स्मृतेः प्रमायाशब्दो अत्र ज्ञानपरः संभवामिस्वेष्टया विभवामि-
अजोपि सन्नित्यनेना पूर्वप्राकृतदेहप्राप्तिर्निः राकृता अव्ययात्मेत्यने-
न विद्यमाननित्यदिव्यदेहस्य गोपितिराकृतः भूतानामीश्वरोपीत्यने-
न च पुण्यापुण्यकर्मसंयुधोपि हरीकृतः अजोपि सन्नित्यादिसमस्त-
पदत्रयेण स्वावतारस्य प्रकरो दर्शितः प्रकृतिं स्वामथिष्टायेत्यनेन स्व-
स्याप्राकृतविग्रहत्वं सूचितं आत्ममाययेत्यनेन च स्वस्य जन्महेतुर्गो-
तितः एवमपि सकलशङ्कुणा शक्तिमतो भगवतो ममात्मानपि गुण-
पुरुषलीलावेशकलोत्सर्णी दीनवतारानपित्वं जानीहीत्याशयः इ

मधुसूदनीटीका

नन्वतीतानेकजन्मवत्त्वमात्मनः स्मरसि वेतर्हि जातिस्मरो जीवस्त्वेपर-
जन्मज्ञानमपियोगिनः सर्वात्माभिमानेन प्रासृष्ट्यात्पदेशो वामदेव-
वदिति न्यायेन संभवति तथा चाह वामदेवो जीवोऽप्यहं मत्तुरभवंस्-
यश्चाहं कदीवान्धिरस्मि विप्रइत्यादि दाशतया अतएव न मुखाः स-
र्वज्ञस्त्वतथा च कथमादित्ये सर्वज्ञमुपदिष्टवानस्य नीचरः सन्न-
हि जीवस्य मुखा सार्वज्ञं संभवति व्युत्पाद्येः परिच्छिन्नत्वेन सर्वसंवेधि-
त्वाभावात् समस्तपाथेरपि विराजः स्थूलभूतोपायित्वेन सूक्ष्मभूतपरि-
णामविषयमायापरिणामविषयं च ज्ञानं न संभवति एवं सूक्ष्मभूतो-
पाथेरपि हिरण्यगर्भस्य तत्कारणमायापरिणामाकाशादिस्वर्गकमा

अनेकजन्मस्मरणं

दिविषयज्ञानाभावः सिद्धपद तस्मादीश्वरपदकारणोपाधित्वाद्
 तीतानागतवर्तमानसर्वाथविषयज्ञानवान्मुख्यः सर्वज्ञः अतीता
 नागतवर्तमानविषयमायाहृतित्रयमेकैव वा सर्वविषयमायाहृति
 रित्यन्यत् तस्यचनिरोधरस्यसर्वज्ञस्यधर्माधर्माभावान्नानु
 पपन्नमतीतानेकजन्मवत्तत्तद्गोतसारितमेव तथाचजीवतेसर्व
 ज्ञानुपपत्तिरीश्वरत्वेचदेहग्रहणानुपत्तिरितिशंकाहयंपरिहरन्नः नि
 त्यत्वपक्षस्यापिपरिहारमाह ॥ अष्टवदेहेन्द्रियादियहणंजनमपूर्व
 गृहीतदेहेन्द्रियादिवियोगोऽयः तदुभयंतात्किंकेः प्रेत्यभावइत्युच्यते
 तदुक्तं ज्ञातस्याहिभ्रवोमृत्युर्ध्वंवेजन्ममृतस्येति तदुभयं धर्माधर्म
 वशाद्भवति धर्माधर्मवशत्वेचाज्ञातस्यजीवस्यदेहाभिमानिनः क
 र्माधिकारित्वाद्भवति तत्रयड्यतेसर्वज्ञेश्वरस्यसर्वकारणस्यदृग्
 देहग्रहणंनोपपद्यतइतितत्तथेव कथंयदितस्यशरीरंस्थूलभूतकार्यं
 स्यात्तदाव्यष्टिरूपत्वेनजाग्रदवस्थास्मदादितत्त्वत्वेसाप्रवस्थासंपन्ने
 रस्मदादिभिर्जीवैः समष्टिरूपत्वेवहिरण्यगर्भजीवत्वेतस्यतदुपाधि
 त्वात् तथाचभौतिकंशरीरंजीवानाविष्टंपरमेश्वरस्यनसंभवत्येवेति
 सिद्धं नचजीवाविष्टपतादृशेशरीरेतस्यभूतावेशवत्त्ववेशइतिवाच्यं
 तच्चरीरावच्छेदेनतजीवस्यभोगाभ्युपगमैतर्यामिन्नूपेणसर्वशरीर
 प्रवेशस्यविद्यमानत्वेनशरीरविशेषाभ्युपगमवेय्यर्थं भोगाभा
 वेचजीवशरीरत्वानुपपत्तेः अतोभौतिकंशरीरमीश्वरस्येतिपूर्वार्थ
 नांगीकरोति अजोपिसन्नव्यात्माभूतानामीश्वरोपिसन्निति अजो
 पिसन्नितिअष्टवदेहग्रहणं अथवात्मापिसन्नितिपूर्वदेहविक्षेदे
 भूतानोभवनधर्माणोसर्वेषांब्रह्मादित्तत्त्वपर्यंतानामीश्वरोपिसन्नि
 ति धर्माधर्मवशत्वेनिवारयति कथंतहिदेहग्रहणमित्युत्तरार्थेना
 ह प्रकृतिस्वामिपिष्टायसंभवामिप्रकृतिंमार्गाव्याविचित्रानेकश
 क्तिमच्चटमानच्चटनापटीयसीखांस्वापाधिभूतामपिष्टायचिदाभा
 सेनवशीकृत्यसंभवामि तत्परिणामविशेषैरेवदेहवानिवजातइ
 वभवामिअनादिमायैवमडपाधिभूतायावत्कालस्यायित्वेनचनि
 त्याजगत्कारणत्वसंपादिकामूर्त्यैवप्रवर्तमानाविशुद्धसत्त्वमयत्वे

५

समष्टित्वेवविराट्जीवत्वेतस्य
 तदुपाधित्वात् अथस्वल्पभूत
 कार्यम् तदाव्यष्टिरूपत्वेव

27

市

इषेणप्रीतीतिर्मायामात्रमित्यर्थः तदुक्तं कस्मिन्मेवहित्वमा-
 त्मानमविलात्मनोजगद्विनायसोपत्रदेहीवाभातिमाययेति अहो
 भाग्यमहोभाग्येनंदगोपत्रजोकसं यन्मित्रपरमानंदपूर्णवृत्तसना
 तनमिति केचित्तिनित्यस्मिन्निरवयवस्मिन्निर्विकारस्यापिपरमानंदस्या
 वयवावयविभावंवास्तमेवेच्छेतिनेनिर्युक्तिकंजुवाणस्तनास्माभिर्वि
 निवार्यतइतिन्यायेननापवाद्याःयदिसंभवेतथेवास्तुकिमतिपल्लवि
 तेनेत्यपरम्यते

सदानंदीटीका

सर्वज्ञस्यतवेशस्यथर्माथर्माद्यभावतः जन्मेवासंभविस्वामिन्कुत
 स्तेवज्जथाजनिः १ इत्यत्राहविदानंदकंदलः श्रीरमापतिः अहंवदेह
 संवेद्योजन्मतहर्जितोपहरे २ पूर्वदेहस्यविच्छेदोव्ययस्तद्विहितोपि
 सन् ब्रह्मादीनांचभूतानांसर्वेषामीषरोपिसन् ३ विचित्रानेकश
 काख्यामायात्वाप्रकृतिस्विको स्वापायिभूतामत्यंतसंभावितप्र
 दर्शिनी ४ चिच्छाययावशीकृत्यस्यमहंदेहवानिव अजातोजा
 तएवचस्वेक्षयास्वात्ममायया ५ वेस्सवीमममायेयंमनुष्यत्वादि
 नाटनं लोकस्यानुग्रहायेववस्तुवृत्त्यानतन्मयि ६ मायासेषा
 मयासृष्टायन्मापप्रपसिनारद सर्वभूतगुणैर्युक्तंनतमोदप्रमह
 सि ७ मोक्षधर्मीकरीत्यापिवस्तुतोहंतिराकृतिः यस्याविद्याय
 संवेद्योजन्मतस्येवयुज्यते ८ निरवियस्यपुत्रस्यकथंभूतमयंवा
 ९ तथेवोक्तपुराणोपिब्रह्मादात्वेमहर्षिणा १० स्त्रीपुंसेननुवं
 गात्मादेहोनास्यविजायते किंतुनिर्दीप्येतेन्येसावनिर्मासिकांत
 तुं ११ प्रकाशयतिसेवेयंजनिर्विज्ञानचापरा नित्योयःकारणोपा
 धिर्मायात्वानेकशक्तिमान् १२ सपवभगवदेहइतिभाष्यकृता
 मंत अन्यत्वाज्जनेवैवास्तिदेहदेहिभिदाहरो १३ किंतुखंडचिदानंद
 ब्रह्मोयोविभुरह्यः निर्गुणोनिर्गुणात्माविग्रहोस्यसपवहि १४
 भौतिकोमायिकोवायोनास्तिदेहाहरेर्विभोः अतग्राहस्यंविस्मर
 जइत्यादिकागिरः १५ आकाशवत्सर्वगतोनिर्गुणइत्यादिवेदतः १६

धृतं सस्रूपमधिष्ठाय सस्रूपे ह्यवस्थितः १६ देहवहिरामीशो देहदेहिभिर्दोज्जितः १७ स्वतः सखे बोधे
विगलितमहामोहतिमिरेमयी प्रोजन्मादेर्न भवति कदाकापिकलना सभक्तो जारार्थं स्वयमहमजो प्यात्मकलया
चिदानन्दाकारं वपुरिव स्तजामीज्यममलम् १८ ॥ ६

गी.
टी.
च.

कृतिं स्वां चिदानन्दसभावं प्रकृतेः परे १५ सङ्क्षेपे संनित्यं सेमहिभिर्भूति

नीलकण्ठीटीका

किं हि योगिनां सर्वज्ञत्वप्रसिद्धे स्वं जातिस्मरो जीवो सीत्याशं क्वाह अजर
ति देहान्निष्कृष्टस्या जन्वावयत्वेन त्वेवाहं जातना समित्यत्र साधिते
इह तदेहविशीष्टस्यैव ते उच्यते इत्यरोपीत्यनेन देहान्निष्कृष्टस्यास्मदा
देरपीश्वरत्वं तत्त्वमस्य हं ब्रह्मासीत्यादिश्रुतिप्रसिद्धमनो देहविशि-
ष्टस्यैवा जन्वन्तित्वेदकी क्रियेते अन्यथा नीश्वरत्वप्रसंगात् न सादित्यं
तयामिणः परमेश्वरसाहिरण्यमश्रुत्वादिविशिष्टो देहो जन्मवयवा
निति वक्तव्यं अकर्मजत्वात् कर्मफलस्य हि पराकाष्टो हेरण्यगर्भ-
शरीरप्राप्तिः न च पुरुषो हवे नारायणो कामयत अत्यतिष्ठेयं सर्वाणि
भूतानि अहमेवेदं सर्वं स्यामिति स पतं पुरुषमेयं पंचरात्रं यत्तत्कृतम
पश्यादित्यादिनाशतपथे नारायणाख्यस्य परमात्मनः सहस्रशीर्षी
पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् स भूमिं विष्वतो हृत्वा त्यतिष्ठेदृशां गुलं
इति पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति च पुरुषस्तत्कृतप्रति-
पाद्यस्य सर्वाणि भूतान्यति क्रम्य स्थितस्येश्वरस्यापि शरीरं पंचरात्रा
ख्यकर्मविशेषफलमिति श्रूयते इति वाच्यं तत्र नारायणशब्देन हि
रण्यगर्भस्यैव विवक्षितत्वात् न हि परमेश्वरस्य पूर्णकामस्य सर्वा
नति क्रम्य स्थितस्य पुनरत्यतिष्ठेयं सर्वाणि भूतानीति कामना भव-
ति ननु परमेश्वरेऽपि कामना दृष्टा सो कामयत ब्रह्मस्य प्रजायेयेती-
ति चेत्प्लावनीयप्रजो देवानां प्रियो यत आ प्रकामस्य का स्पृहेति
श्रुतेर्लोकवत्तुलीलाकैवल्यमिति त्यायाच्च निस्पृहस्य लीलयेव ब्र-
ह्मांडकोटीः सृजतो भगवतो राजगोपालस्य सर्वकिं करेण कर्म-
णा सर्वात्म्यं प्रार्थयता सा स्यामादयति तस्मान्न कर्मफले भगवतः
शरीरं यत एव न भौतिकं विराटसूत्रात्मातिरिक्तस्य भौतिकस्याभा-
वात् तस्मात्कृतमजोऽपि सन्निति ननु तर्हि भगवच्छरीरस्य किमुपा-
दानं अविद्येति चेत्तदपरमेश्वरे तदभावात् जीवाविद्याचेत्प्रभुक्तिरज-
तादेरिव तच्छ्रुत्वापतेः चिन्मात्रे चेतनचितः साकारत्वायोगात् तथा

त्वेवातस्यांतीद्वियत्तापतिः तस्मात्किमालंभो भगवदेहो देवकी गर्भप्रवे-
 शजननवाल्मकौ मारयो गंडयौ वनादिप्रतीतिविषय इति चेत् शृणु प्रकृ-
 तिं स्वामधिष्ठाय संभवात्मात्माययेति अयमर्थः जीवात्मानो हि अनात्म-
 भूता प्रकृतिरिति जेवमात्मिकां पंचभूतात्मिकां वा अधिष्ठाय संभवति जन्मा-
 दी लभंते अहंतस्वांप्रत्यगनन्या प्रकृतिं प्रत्यक्केतव्यमेवेत्यर्थः तदेवाधि-
 ष्ठाय ननु पादानांतरं आत्ममायया स्वीयमायया संभवामि यथा काश्चि-
 न्मायावी स्वयं स्वस्यानादप्रकृतस्वभावोऽपि अदृशेण भूत्वा स्थूल सूक्ष्म भू-
 तात्यनुपादो येव केवलया मायया द्वितीयं माया विनं स्वसदृशमेव सूत्रमा-
 र्गेण गगनमारोहेतं सृजति एवमहंकूटस्थचिन्मात्रोऽयः स्वमायया चि-
 त्तमात्मनः शरीरं सृजामि तस्य बाल्याय वस्याश्च सूत्रारोहणावदृश्या-
 मि पतावांस्तु विशेषः लौकिकमायावी माया मुपसंहरन् द्वितीयं माया-
 विनममुपसंहरति अहंततामनुपसंहरन् स्वविग्रमपिनोपसंहरामीति ^ह
 एवाहिसति हिरण्यमश्रुत्वादिलक्षणाविग्रहयोगिनश्चेतन्यस्य अतस्तद्वर्मे-
 षु देशादित्यादिमायसिद्धिविद्यदा कपादानत्वं लक्षणं सर्वेष्वस्त्वुप्यतेना-
 यथेति तस्मात्सिद्धं परमेश्वरस्य मायामयं शरीरं नित्यमिति एको नैव देहेन-
 विदस्वतं मुपदिशपत्वा ममुपश्रामीति अत्रापि नित्येव सा जगत्सृजतिरि-
 तिसावधारणं प्रतिज्ञायते देवानां कार्यसिध्यर्थमाविभवति सा यदा उ-
 त्पन्नेति तदा लोके सानित्याप्यभिधीयत इति नित्याया अण्णाविर्भावाये-
 क्षयासूर्यस्येव बाल्यादिकं उत्पत्त्या कपगमने भाष्ये तस्वांप्रकृतिं वैष्णवी-
 त्रिगुणात्मिकां मायां अधिष्ठाय वशीकृत्य आत्ममायया संभवामि देहवा-
 न्जात इवात्मनो मायया न परमार्थतो लोकवदिति व्याख्यातं ।

आनेदीटीका

कथं पुनर्दीदृशः सत्युनः पुनर्जायस इत्याशं कामपाऊर्वन्नाह अजोपि-
 सन्ननुत्पाद्योपिसन् अथयानो नाशहीन आत्मा स्वरूपं यस्य दृशोपिसन्
 भूतानां सर्वेषां मुत्यनिमतामीश्वरो निग्रहानुग्रहशक्तोपिसन् धर्मी धर्मा-
 नुपभोगतया यद्यपीदं शरीरत्यागः परशरीरग्रहणं च नास्ति तथापि स्वा-
 त्मनो मायया तिडर्चटकारिणामदभिन्नया परमेश्वर्यशक्त्या परानुजिह्व-
 द्वा रूपया स्वांस्वोपभोगस्यानंप्रकृतिविस्तरेणायेतद्वयमिमाणा मपरा

गी.
टी.
च.

नितिकामधिष्ठायाश्चित्यसंभवामि प्राडुर्भवामि ।

रामकंदीटीका

अतोहं - अजोऽयमात्मानित्यत्वं जन्मविनाशरहितोऽपि तथा सर्वभूतानां स्याव
रजंगमां नैस्थिति विनाशादिषु यथेष्ट कर्तृत्वादींश्चरः प्रभुरपि सन् स्वा
प्रकृतिं प्राप्तीये परं स्वभावमधिष्ठाया ह्ययं चित्मात्रलक्षणं तत्रैव स्थि
त्वात् तस्मात् स्वभावात् प्रकृतः समायया स्वया स्वात्माधीनया मायया
हेतावभासनमात्रप्राणेन शक्तिविशेषेण हेतुभूतेन संभवामि जन्मा
दिसत्तां परिगृह्णामि अतो नित्यत्वादींश्चरत्वाच्च स्वैच्छापरिगृहीतत्वाच्च
स्वप्राडुर्भावां स्त्वाद्दृशो च सर्वदेहिनां भूतानां विवृतमानां प्रजन्मादिवि
कारान्मत्तमविस्मृतसर्वज्ञत्वशक्तिरहमेव जानामि

लासिकी रामकंदीटीका

ननु तवेष्टरस्य जन्मकारणप्राणपापविहीनत्वात् कथं जीववज्जन्मप
रिग्रह इत्यत आह अज इति नित्यत्वात् जन्मविनाशरहितोऽपि तथा भू
तानां स्यावरजंगमात्मकानां ईश्वरोऽपि सर्गादिषु यथेष्ट कर्तृत्वात् प्रभु
रपि सन् एतेन कर्मादिपारतंत्र्यं निवारितं सामैश्वरी न तभूतसंवेधिनी
प्रकृतिस्वरूपगोपनरूपा त्रिगुणसाम्यात्मिकामधिष्ठाया तं वीकृत्य
संभवामि सम्यगप्रकृतज्ञानवलवीर्यादिरेव देहवानिव जात इव
भवामि ननु तथापि षोडशकालात्मकलिंगभूतस्य तव कृतो जन्म
इत्यत उक्ते समाययेति स्वया स्वाधीनया मायया हेतावभासनमात्र
प्राणेन शक्तिविशेषेण ।

पंचोलीटीका

कथं तर्हितव नित्येष्टरस्य सर्वज्ञस्य धर्मायर्माभावे जन्मेत्यत्राह अ
जोपीति अजः जन्मरहितः प्रयायात्मा अक्षीणः ज्ञानशक्तिस्वभा
वः सन्भूतानां ब्रह्मादिस्थावरं तानामीश्वरोऽपि सन् अहंस्वावैस्ववीमा
यां प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकामधिष्ठाया वशीकृत्य आत्ममायया संभवामि
नपरमार्थतः ।

रत्नावीरसमिहोधिनी॥

नन्वनादेः सर्वज्ञस्यैव स्यतवक्तुतो जन्मेत्यत आह अजोपीति
योदि प्रागभावप्रतियोगी स जायते अहं सदा विद्यमानत्वादजो ज
न्मरहितोपि सन् अत एवाव्ययात्मा विनाशरहितोपि सन् योदि
जायते स धुंसप्रतियोगी भवति यश्च विनश्यतिसत्तुनः प्रागभाव
प्रतियोगित्वा जायते अहं तु नित्यत्वादिनाशरहितः अत एव सर्व
विलक्षणत्वाद्भूतानां सर्वेषां प्राणिनां मीशरो तर्कामितया स्थितो
पि सन् स्वां प्रकृतिं स्वकीयां स्वेनैव व्यवस्थापितो स्ववर्णो वितो वा
स्वदेहयोऽन्यत्र रूपं वा प्रकृतिं प्रकृष्टं कृतिं कर्मसु प्रवृत्तिरूपमथि
ष्टाय स्वीकृत्य स्वमायया निजमायायात्मा संभवामि देहं स्वीकरोमी
तिलोके थर्मव्यवस्थापनार्थं तादृशदेहानुरूपवर्णां प्रमोचिता
चारप्रवर्तनार्थं देहमिवांगीकरोमीति न मम तत्संबन्धेन काचिद
नित्यता प्रसक्तिरिति स्वमायेत्यनेन न द्योत्यते मायाव्यपिलोकः
प्रतीत्यर्थं तादृशं विडंबनं कुर्वन्नपि पर्यते स्वकीयेनैव रूपेण सर्व
ेषां प्रतिभाति एवं जन्मादिरहितोपीशरो हं लोकथर्मव्यवस्थाप
नार्थं तादृशानि बहूनि प्राणी राणि धारयामीति तात्पर्यार्थः ॥ ६॥

मधुभाष्य

अजोपीति अख्यः प्रात्मा देहोपीत्यव्ययात्मा अनंतं विष
तो मुखमिति रूपविशेषणमुत्तरं यत आनावतारणानि
थानं बीजमुच्यते मिति च जट्ट इति तद्व्यक्तिः पुक्तयस्तुक्ताः
प्रात्मानादित्वं सर्वसमं कथमनादि नित्यस्य जनिः प्रकृति
स्वामिपिष्टाय प्रकृत्या जातेषु वासुदेवादिसु तथैव तेषां जातुश्च
प्रतीयत इत्यर्थः न तु स्वतंत्रा मधिष्ठायेत्याह स्वामिति द्वयं क

मवेतिमुक्तम् सादितशोका ततः सर्वसृष्टेः आत्ममायया
त्मज्ञानेन प्रकृतेः पृथग्भिधानात् केतुः केतुश्चित्तिश्चितम्
कृतमिति मर्मायामायेति सभिधाने सृष्टिकारणयातेषां
रादिसृष्ट्या विमोदिकया जातश्वाजात एव प्रतीयते वा उक्तं
मदरादेस्तु माताया प्रीभूमिरितिकस्मिता विमोदिका च उ
गाख्याताभिर्विस्तृतोपिदि जातवत्प्रयते स्यात्स विह्वलान्
द्वे तस्मामिति ईश्वरः ईशोभ्योपिवरः ईशोभ्यो ब्रह्मरुद्रेशीशो
षादिभ्यो यतो भवान् वराते ईश्वराख्याते मुख्या नान्यस्य कस्य
विदिति ब्रह्मवैवर्ते समर्थे ईश इत्युक्तस्तद्वरात्तमीश्वर इति च
न जन्मनैव परिगणदिकं कार्यामिति नियमः तथापि लील
या स्वभावेन यद्येष्टवारी तथा मुक्तं देवस्यैव स्वाभावो यम्
लाकवत्तलोलाकवत्प्रीडितो बालकस्येव चेष्टा तस्य निष्ठा
मय अरिभयादिवस्त्रयं पुराणवासी यदनंतवीर्यः पुराण
यमस्यात्र न किंचिदाप्यतथापि सर्वाः कुरुते प्रवृत्तीः अतो वि
रुद्धेषु मिमं वदंति परापरस्तामुनयः प्रशंता इत्यर्थं ये दाखि
लेषु पृथग्मुक्त्युक्तिः सर्वज्ञाननियमदर्शनार्थं न तत्रावन्मा
त्रेण मुक्तिरित्युक्तं वेदाद्युक्तं तसंवेद्यो ज्ञातोपास्ते सदा हि मां
तस्यैव दर्शनपथं यामि नान्यस्य कस्य विदित्युक्तं च मद्रा कौ
र्मप्रशोक्तस्यैतद्वा तैव जन्मनैतीति गतिः इतरवाक्यानां नाः
न्यागतिः नान्यस्य कस्य विदिति विशेषणत तत्र इति
विशेषणञ्च सर्वज्ञानमायतति यत्रैवं भवति तत्र तत्र
इति विशेषणविशेषः उक्तं च यकंच तत्र तो ज्ञातुं विना स
र्वज्ञाननरः न समर्थो मद्रं दोषितस्मात्सर्वत्र जितसंदिहिकां
दे सति वतथा मुक्ता इत्याद ६॥

भाषा अनुवाद

जो कहो कि अनादि जो तम तमारा जन्म कैसे और अविनाशी हो तम तमारा पुनर्जन्म ही वा कैसे संभव होय जो कहते हो कि बहुत जन्म हमारे व्यतीत भये हैं और भी तम ईश्वर तमारे पुण्य ओ पाप दोनों भी नहीं तो फेरि जीव की नई तमारा जन्म कैसे संभव होय सके तिसपर कहते हैं किहां यह बात तो दीक है पर हम जन्म रहित और अविनाशी स्वभाव होके भी तथा ईश्वर अर्थात् कर्मके वश नहीं भी है पर तो भी अपनी मायाके द्वारा स्व इच्छा से प्रगट होते हैं और जो कहो कि तौभी पंच ज्ञानइंद्री ओ पंच कर्मइंद्री पंच प्राण और एक अंतःकरण ये सोरह कला रूप लिंग शरीर के विना किस तरह जन्म होना संभव है इस पर कहते हैं कि हम अपनी शुद्ध सत्त्वात्मक प्रकृतिको स्वीकार करि अति जाज्वल्यमान सत्वमूर्ति से स्वेच्छापीन अवतार लेते हैं ।

दोहा

अज दों अव्यय आत्मा ईश्वर दों समभूत निज प्रकृति को धार
के दों निज माया के संभूत ६॥

31

यदायदाहिधर्मस्यज्ञानिर्भवतिभारत अभ्युत्थानं
नमधर्मस्यतदात्मानंरुजास्यहे १

शंकरभाष्यं

तच्चजन्मकदाकिमर्थंवेत्तुच्यते यदेति यदायदाहिधर्मस्य ज्ञानि
हीनिर्वणाप्रमादिलक्षणस्य प्राणिनामभ्युदयनिःश्रेयससाधनस्य
अभावोभवतिभारत अभ्युत्थानंमुद्भवोऽयमर्थस्य तदा तदात्मानंरु
जास्यहे मायया १ आनंदगिरिकृतटीका

यदीश्वरस्यमायानिवंधनेजन्मेत्युक्तंनस्यप्रश्नपूर्वकं कालंकथयति
तच्चेत्यादिना चातर्वर्ण्यचतुराश्रम्येचयथावदनुष्ठीयमानेनास्तिध-
र्महानिरिति मन्वानोविशिनष्टिवर्णेति वर्णराश्रमेस्तदाचोरेष्वल-
क्ष्यते जायतेधर्मःतस्येतियावत्तथर्महानौ समस्तपुरुषार्थभंगोभ-
वतीत्यभिप्रेत्याह प्राणिनामिति नचयथोक्तसर्वधर्मस्यहानिः सो-
ऽंशकोभवानित्याह भारतेतिनकेवलंप्राणिनांधर्महानिरेव भग-
वतोमायाविग्रहस्यपरिग्रहे हेतुरपितृतेषामधर्मप्रवृत्तिरपीत्याह
अभ्युत्थानमिति यदायदेति पूर्वणामेवार्थः १

स्वामिकृतटीका

कदासंभवसीत्यपेक्षायामाह यदायदेति ज्ञानिर्हानिःअभ्युत्थान-
माधिक्यं १

पिशाचभाष्यं

तच्चजन्मकदाकिमर्थंचेत्यत्रोच्यते यदायदायस्मिन्कालेधर्मस्यप्रा-
णिनामभ्युदयस्यनिःश्रेयसःसाधनस्यज्ञानिर्भवति अथधर्मस्ययदा-
भ्युत्थानमुद्भवोभवतितदाहमात्मानंरुजामिउत्पत्स्यामीति १

रामानुजभाष्यं

जन्मकालमाह यदायदाहीति नकालनियमो मत्संभवस्य यदायदा
यदाहिधर्मस्यवेदेनोदितस्यचातर्वर्ण्यचतुराश्रम्येचयथावदनुष्ठीयमानेनास्तिध-
र्मस्यज्ञानिर्भवति यदाच तद्विपर्ययस्याधर्मस्याभ्युत्थानतदाहमे

गी.
टी.
च.

व स्वसंकल्पेनोक्तप्रकारेणात्मानं सृजामि ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

श्रीभगवान्किल पूर्णबाहुणत्वाच्चरीरसम्पर्कमात्ररहितोपि स्थितिकारित्वात्कारुणिकं तथात्मांशं सृजति आत्मा पूर्णबाहुणः अंश उपकारकत्वेनाप्रधानभूतो यत्र तदात्मांशं शरीरं गृह्णातीत्यर्थः ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथाविर्भावावसरमाह यदेति यदायमस्य ग्लानिद्वन्द्वित्वेति तथा अयमस्य प्रभुत्वात् न प्रभुदयस्तदात्मानं सृजामि स्वयंसेवेत्याविर्भवामि ॥

वनमालीटीका

अवतारकालमाह यदेति यदायमस्य मयाराधनरूपस्य वर्णादिप्रकारेण वेदविहितस्य ज्ञानिर्हानिरयमस्य वेदनिषिद्धस्योत्थानमुद्भवस्तदात्मानं स्वस्वरूपाभिन्नदेहं सृजाम्याविर्भवामि यद्यपि वेदविहितयमस्य तिरोधानमीश्वरेणात्रोक्तवत्साक्षात्प्रयोजनमस्ति तथापि तत्र भगवद्गुणकर्मलीलादिविन्तैकतत्पराणां यमस्य भगवदाविर्भावं विनारक्षणं न भवतीति भावः ॥

ऊरुमवेजयेतीटीका

एवं सावतारप्रकारादिकमुक्तेर्दानीं कस्मिन्काले तव जन्मेत्याशंक्य मम जन्मनः कालनियमो नास्तीत्याह यदायदेति हे भारत यदायदायस्मिन् यस्मिन् यस्मिन्काले यमस्य वेदोक्तवर्णाश्रमादिलक्षणस्य मङ्गपासनरूपस्य वाज्ञानिर्हानिर्भवति हि शब्दोक्तसमुच्चयार्थवार्थकः यदायदायमस्य वेदोक्तविपरीतस्याभ्युत्थानमभ्युदयो भवति तदा तदा तस्मिन् तस्मिन्नेवावसरेहं सर्वेश्वरः पुरुषोत्तमः पूर्वोक्तप्रकारेण सृष्टेण स्वसंकल्पेनैवात्मानं देहं सृजामि प्रकटयामि न तन्निर्माणं करोमि हे भारते तिस्रो यनेन स्वयमप्यलकस्य भरतस्य राजर्षेः ऊले जातोसि यद्वा भाज्ञानं तस्मिन् तः प्रीतिमुक्तोऽस्य तः परमं रूपमयमस्य तत्कासौ र्यादिलक्षणे

गी.
टी.
व.

धर्मत्राणायकेवलमिति १

रामकेटीटीका

इत्थं स्वजन्मपरिग्रहस्य प्रयोजनमाह ॥

यदायदायत्रयत्रकाले धर्मस्य वर्णाश्रमनियमविभक्तस्य सदाचारस्य स्नानिरूपज्ञयो भवति ततश्च तद्विपरीतस्या धर्मस्य वर्णादिव्यवस्था व्यक्त्या न हेतुर्दुष्टाचारस्या व्यक्त्या न मुद्रवो भवति तदा तत्र काले हे परमकारणभूतस्यात्मनः केचिदंशं शक्तिलेशं स्वेच्छापरिकल्पितजगत्क्रीडापरिरक्षणाय सृजामि सृजामि इत्यादि १

लासिकी वल्लीटीका

कदा संभवमीत्यपेक्षायामाह यदेति यदायदायस्मिन्यस्मिन्काले वर्णाश्रमविभागेन वेदोक्तस्यानिःश्रेयसाभ्युदयकारणस्य सदाचारस्य स्नानिर्भवति तथा धर्मस्य तद्विपरीतस्योद्भवो भवति तदा तदात्मानं स्वमेव संरूपं सृजामि स्थूलदेहेन संयोजयामि १

पंचोलीटीका

तच्च जन्मकदेत्याह यदायदेति हे भारत हि यस्माद्यदायदा धर्मस्य वर्णाश्रमप्रयुक्तस्य स्नानिर्भवति अथ धर्मस्य धर्मविपरीता चरणाभ्युत्थानं उत्पत्तिर्भवति तदा हे प्रात्मानं सृजामि देहवान्भवामि १

रणवीरसमिद्धोत्थिनी ॥

एतदेव विवृणोति यदायदेति यस्मिन्यस्मिन्काले धर्मस्य प्रवृत्तिरूपस्य स्वस्ववर्णाश्रमविभागेन मयेव अवस्थापितस्य स्नानिः प्रतियत्रभावेन संप्रदायविच्छेदादानीर्भवति अथ धर्मस्य चाभ्युत्थानं वृद्धिर्भवति तदा ह मात्मानं सृजामि ॥

मधुभाष्य

७॥

भाषा अनुवाद

तो अपनी इच्छासे कब आप जन्म ग्रहण करते हो इस अपेक्षा पर कहते हैं कि हे भारत भरतवंशी अर्जुन जब धर्म की हानि अर्थात् हानि होती है और अधर्म का अभ्युत्थान कहे वृद्धि होती तब तब हम शरीर धारण करते हैं १

जब

दोहा

जबजब दोतर्हे धर्मकी देभारत अतिदान अधर्मदोतर्हे प्र
गट तबकरो दूयसंधान ७॥

34

THESE ARE THE NAMES OF THE
PLACES WHERE THE
INDIANS WERE FIRST
FOUND IN THE
COUNTRY OF THE
INDIANS

THESE ARE THE NAMES OF THE
PLACES WHERE THE
INDIANS WERE FIRST
FOUND IN THE
COUNTRY OF THE
INDIANS

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतां यमसं-
स्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ८

शंकरभाष्यं

किमर्थं परित्राणायेति परित्राणाय परिरक्षणाय साधूनां सम्मा-
र्गस्थानां विनाशाय च दुष्कृतां पापकारिणां किंच यमस्य संस्थाप-
नार्थाय सम्यक्स्थापनं तदर्थं संभवामि युगे युगे प्रतियुगे ८

आनंदगिरिकृतटीका

यथोक्ते काले कृतकृत्यस्य भगवते मायाकृते जन्मनि प्रश्नपूर्वकं
प्रयोजनमाह किमर्थमित्यादिना यथा साधूनां रक्षणमसाधूनां
नियहश्च भगवदंतरफले तथा फलांतरमपि तस्यास्तीत्याह किंचे-
ति यमैर्हि स्थापिते जगदेव स्थापिते भवत्यन्यथा भिन्नमर्यादे जग-
दसंगतमापद्येतेत्यर्थः ८ स्वामिकृतटीका

किमर्थमपेक्षायामाह परित्राणायेति साधूनां स्वयमर्थनिरतानां रक्षा-
णाय दुष्टकर्मज्ज्वंतीति दुष्कृतस्तेषां वधाय च एवं यमस्य संस्थापना-
र्थाय साधुरक्षणो न दुष्टवधेन च यमैस्त्रिकर्तयुगे युगे ततदवसरे सं-
भवामीत्यर्थः नेचेवं दुष्टनियहं ऊर्वतोपिनैर्हृ शंकनीये यथाचा-
हुः लालने ताडने मात्राणां कारुण्यं यथार्थं के तद्देवमहेशस्य नियं-
तृणादोषयोरिति ८ पिशाचभाष्यं

किमर्थमित्यात्राह परित्राणायेति युगे युगे प्रतियुगे ८

रामानुजभाष्यं

जन्मनः प्रयोजनमाह संधवउक्तलक्षणं यमशीलो वेसवाये सराम
माश्रयणे प्रवृत्तमत्रामकर्मस्वरूपाणामवाप्न नसगोचरतयामद
शीनादृते स्वात्मधारणपोषणसुखमलभमाना अणुमात्रकालमपि यु-
गसहस्रं मत्त्वानां प्रशिथिला भवेयुरिति जाननस्वरूपवेदना उष्टाना-
य लोकनां पालादिदानेन तेषां परित्राणाय तद्विपरीतानां विनाशाय

गी.
टी.
च.

लीलास्यवेदिकस्यथर्मस्यमदारयनरूपस्यारथ्यस्वरूपप्रदर्शनेनस्या
पनायचदेवमनुष्यादिरूपेणयुगेयुगेसंभवामि कृतत्रेतादियुगेविशे
षनियमोपिनास्तीत्यर्थः ८

अभिनवगुप्तकृतटीका ८ नास्ति

परमार्थप्रणाटीका

किमर्थमित्याह परित्राणयेति साधुनांस्वमार्गवर्तिनोपरित्राणायवि
द्यभ्योरक्षणायतथाऽष्टकर्मकृद्वर्तितेऽष्टकृतस्तेषांविनाशाय एतदपि
किमर्थथर्मसंस्थापनार्थाय थर्मसंस्थापनमेवार्थः प्रयोक्तृनेतस्मैयुगेयु
गेतत्तदवसरेअथथाजातिसंकरंस्यात् स्मृतिरपि ससेतर्विधराण
मेषांलोकानामसंभेदायेति अत्रतत्पट्टेःपरमेश्वरस्यसाधुसंरक्षित्व
निर्वहणमयुक्तमितिनाशकनीयं तथाहुः लालनेताउनेमातृनैवेद्यस्य
यथाभिके तद्देवमहेशस्यनियंतृणादोषयोरिति ८

वनमालीटीका

साधुनांवेदोक्तस्यथर्मांशुष्टात्पणामनुक्तनिषिद्धाननुष्टात्पणोपरित्राणा
यडःकृतोतद्विपरीतानांविनाशायचयुगेयुगेसंभवामि मुख्यप्रयोजः
नेत्रसाधुनांतत्तद्रूपादिविंतकातोपरित्राणं डःकृतोदैत्यानांस्वमूर्तेक्ष
तादिप्रदर्शनेनावज्ञादिकमुत्पाद्यनरकपातादिरूपेनाशने नचसर्वस
द्भृगवान्कथंतात्राशयतीतिवाच्यं वैषम्येनेष्टेणैवसापेक्षत्वादिति
सूत्रायनुसारातेषांतादृशादृष्टानुसारेणभगवतःफलादिदातृत्वेनचवै
षम्यायभावात् ८ कृत्स्नमेवेजयेतीटीका

ननुयदिथर्महानिरथर्मवृद्धिश्चतवावतारस्यकारणोभवतितर्हिथर्मप
रित्यज्याथर्ममेवकरिष्यामियस्माड्मार्गलमूर्तेर्मन्त्रिणस्यतवाविर्भा
वःसाक्षादृशनादिकंचनस्यातस्यदृष्ट्याकिंभवतीत्येवमर्जुनस्याथर्मो
द्धिनिश्चयमेवथार्थाहोमउत्तर्यमविचार्येवैवंत्वेवदसिनेकवलंममो
त्तेतथर्महानिरथर्मवृद्धिश्चकारणमितिमुक्तस्युतात्पर्यमस्तिकित्वयः
मवृद्धावथर्महानावेवतदेवदर्शयन्स्वजन्मनःप्रयोजनमाह परित्राणा
येतिसाधुनामत्प्रामिसायनशीलानामत्स्वरूपगुणकर्मणामहरहस्मि

तनकीर्तनस्मरणश्रवणमननध्यानायनलभर्जितप्राकृतविषयवा
 सनाशयकोशानामस्मरणानंदपुलकितांगानामदितरदेवभावः
 साथनफलरहितानां यद्वेनानिरतानां मदर्थत्पक्तसकलकुलकुटं
 वयनधामदारसुतेहिका मुष्मिकभोसाथनानां मत्कामानां मदीहा
 नेमदृष्टानेविनाशणमपिप्राणधारणसमर्थानां मदर्थणकृतनिवि
 लात्मात्मीयसम्पत्तीनां वैस्मवायेसराणां परिज्ञाणाय संसारादुत्तार
 णाय दुष्कृतापापात्मनां मद्विमुक्तानां मद्भक्तविरोधिनामहंममाभि
 मानेन तत्पक्तशास्त्राचार्यमर्यादानां गृहपुत्रदारयनकामोपहतचि
 त्तानां मदितरदेवनिष्ठानां मदभक्तानामेवैस्मवानां विनाशाय संसार
 प्राप्ते धर्मसंस्थापनार्थाय धर्मस्य वेदविहितस्य मदाराधनरूपस्य
 संस्थापनार्थाय वर्णाश्रमादिषु तत्रधिकारिषु प्रवर्तने कर्तव्यं युगे युगे
 तत्तदवसरेन तत्कृतादिष्वेवेति नियमः संभवामि श्राविर्भवामीत्येत
 न्नयं मत्संभवस्य प्रयोजने साधुस्य एष कर्मकारयित्वा तत्र सनातने
 मदाराधनरूपं धर्ममाचारयित्वा तामर्जगतिमां प्रापयामि दुष्कृतस्त
 पापकर्मकारयित्वा धर्मस्थापयित्वा योगतिं निरयत्तस्य संसारे प्रा
 पयामि स एव साधुकर्मकारयित्वा तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीयते स
 एवासाधुकर्मकारयित्वा तं यमेभ्यो लोकेभ्यो धोनिनीषन इत्यादिषु
 तेः नन्वेवेतर्हितं ववैषम्येनेष्टादिदोषस्यादिति चेन्न तेषामना
 दिततस्य एषा पुण्यादिकर्मसापेक्षत्वेन तत्कर्मकारयित्वा तं मनिर्दोष
 वत्वात् यद्वा यथा माता स्वपुत्रा मिहार्थमेव दंडयति न तु नाशाय
 तथाहमपि दुष्कृतो जीवान् संसारे पानयित्वा तत्र दंडः खरूपे दंडे दत्त्वा
 पुनः संसारादुद्धारामि लालने पालने मातृनीकारुण्ये यथा भके
 तद्देवमहेशस्य नियंतर्गुणा दोषयोरिति स्मृतेरतो मम न दोषवत्त्व
 मिति भावः ८

मधुसूदनीटीका

तत्किं धर्मस्य हानिरयं धर्मस्य वृद्धिस्तव परितोषकारणं
 येन तस्मिन्नेव काले श्राविर्भवसी नितयाचानर्थो बहवत
 वावतारः स्यादिति नेत्याह +

+ धर्महान्यास्तीयमानानां साधूनां पुण्यकारिणां वेदमार्गस्थानां परि
 त्राणाय परितः सर्वतो रक्षणाय तथा धर्मवृद्ध्या वर्धमानानां दुष्कृताणां
 पकारिणां वेदमार्गविरोधिनां विनाशाय च तदभयं कथं स्यादिति तदा
 ह धर्मसंस्थापनार्थाय धर्मस्य सम्यगर्थमानीवारणेन स्यापने वेदमार्गपरिरक्षणं धर्म

गी.
टी.
च.

संस्थापनेतदर्थसंभवामिपूर्ववक्तुं प्रति युगे ८

सदानंदीटीका

धर्माधर्मविपर्यासः कित्वाभिमतो यतः तदैवाविर्भवेत्येवमपेक्षा
यामितीर्यते १ साधुनां हीयमानानां धर्महात्यामहात्मनां वेदमा
गीतितानां चरत्तणाय समेततः २ पापिनां वर्द्धमानानां मथं स्यात् मिः
वेदमच विधंसनाय दुष्टानां वेदमार्गविरोधितो ३ वेदमार्गपरित्रा
णधर्मसंस्थापनाय च नित्यसिद्धः प्रति युगे स्वयंप्राडर्भवाम्यहं ४ ८

नीलकंठीटीका

नाशा यच

किमर्थमात्मानं मायया सृजसीत्यत आह परित्राणायेति उक्ततोड
ष्टे कर्म ऊर्वतो पापिनो संभवामि अविर्भवामि ८

आनंदी टीका

अत्र परावृत्तार्थे चेत्यारमेक्षरी प्रवृत्तिस्तत्कोनामायमसतो विना
शो न ग्रह इति विचारो लिखितपदोपोद्घाते ८

रामकंठीटीका

अतो देवास्तरसर्गविभेदेन स्वयमवभासिते जगति दैवसर्गभाजो
शास्त्रापदेशविषयभूतानां साधूनां सत्त्वगुणोत्कर्षनिर्मलप्रज्ञानो
परित्राणाय सत्क्रियाविवातहेतुभ्यो विज्ञेभ्यो रक्षणाय तथा दुष्ट
तां शास्त्रीयानि यमाति क्रमात् जगत्स्थिति विस्रवक दुष्टकर्मका
रिणामसतो विनाशाय प्रधंसाय तपवधर्मस्य जातिदेशकालादिप्रवि
भक्तविशेषस्य सदाचारस्य संस्थापनाय सम्यक्प्ररोपणाय प्रति युगे
तेन कारेण स मुद्गवा म्फत्यति सत्तो दर्शयामि नतवस्ततो हं जन्मवि
नाशादिभावविकारकलंकस्पर्शमनुभवामि

लासिकी दुःखतीटीका

किमर्थमित्यपेक्षायामाह परीति साधूनां स्वधर्मवर्तिनां तत्किं
या विज्ञातहेतुभ्यो रक्षणाय इष्टतोशास्त्रीयनियमातिक्रमाज्ज
गत्स्यति विज्ञो येव इष्टकर्मकारिणां विनाशाय च अतएव धर्मसं
स्थापनार्थाय धर्मस्थिरीकर्तुं युगे युगे तत्तदेव सरे संभवामि उत्प
त्तिमतो दर्शयामि न तव स्ततो हं जन्मादिविकारकलेकस्पर्शम
नुभवामि न चेव इष्टनिग्रहं कुर्वतोऽपि नैर्ह्येष्टं शंकनीये यदाङ्गुला
लनेताडने मातुर्न कारुण्यं यथा भके तद्देवमहेशस्य नियंतुर्ग
णदोषयोरिति ८

पंचोलीटीका

तच्च जन्म किमर्थमित्यत्राह परित्राणायेति हे अर्जुन अहं साधूनां
परित्राणाय सन्मार्गगामिनां रक्षणाय च अपरं इष्टं पापकारिणां
विनाशाय धर्मसंस्थापनार्थाय युगे युगे संभवामि उत्पत्तिकरोमि ८

रणावीरसमिद्धोयिनी॥

ननु तर्हि भवतोऽपि धर्महानितद्दृष्टीपवपरितोषनिमित्तं येन
तद्देव प्राडुर्भवसीति भवदवतारादनर्थपवस्यादित्याशंकाद
परित्राणायेति परप्रयोजनायैव मम प्रवृत्तिरिति भावः लाल
नेताडने मातुर्न कारुण्यं यथा भके तद्देवमहेशस्य नियंतुर्ग
णदोषयोरिति स्मृतेनैव सरस्य साधुरक्षणेन निग्रहभ्यां वैष
म्येनैर्ह्येष्टं शंकनीयेति तात्पर्यं ८॥

मधुभाष्य

भाषा अनुवाद

जो कहो कि ऐसे समय में आप वीर शरीर धारण कर अवतरते
हो तो कहते हैं कि साथ कहे स्वधर्म के करने वाले लोग उन
की रक्षा और उद्धृत कहे अधर्मी पापी जनों के नाश के हेतु मे
जन्म लेता हूँ इस से यह आया कि धर्म का स्थापन और साथ का
रक्षा उष्टों का वध कर के धर्म की वृद्धि करनी को सोइ सोइ
समय में शरीर ग्रहण करता हूँ नही कहा कि संभवामि युगेयु
गे जो कोई शंका करे कि उष्ट नाश करने से भगवान को किर्द
यता आवती तो ऐसा कभी कहना नही देवो माता पिता गुरु
ये जो पुत्र शिष्य को शिक्षा के ताडन करते हैं तो क्या निर्दई हैं
ऐसे ही ईश्वर गुण दोष नियम के अर्थ दे देते हैं पर शत्रुता से
नही ८ ॥

दीक्षा ॥

साधन की रक्षा करण उष्ट नाश के हेतु धर्मस्थिति के कारणों
युग युग जन्म ही लेत ८ ॥

2/8

Handwritten text in Devanagari script, consisting of approximately 12 lines. The text is mostly illegible due to fading and bleed-through from the reverse side of the page.

Handwritten text in Devanagari script, consisting of approximately 2 lines. The text is mostly illegible due to fading and bleed-through from the reverse side of the page.

Handwritten mark or signature in the bottom right corner.

जन्मकर्मचमेदिद्यमेवेयोवेतितत्त्वतः तत्त्वादेहंपु
नर्जन्मनैति मामेति सोर्जन ५

शोकरभाष्ये

जन्मेति तज्जन्माया रूपं कर्मवसाधनो परित्राणादिमेमम दिव्य
मप्राकृतमेष्टरमेवं यथोक्तं यो वेतितत्त्वतः तत्त्वेन यथावत्त्वादे
हमिमं पुनर्जन्मपुनरुत्पत्तिं नैतिनप्राप्नोति मामेत्यागच्छतिसमुच्च
ते अर्जन ५

आनंदगिरिकृतटीका

मायामयमीश्वरस्य जन्मनवास्तवं तस्यैव जगत्परिपालनं कर्म
नात्यस्येति जानतः प्रेयोवाभिंदर्शयन्विपक्षे प्रत्यवायं सूचयति
तज्जन्मेत्यादिना यथोक्तं मायामयं कल्पितमिति यावत्वेदं न स
यथावत्त्वेयस्य जन्मादेरुक्तरूपानतिवर्तित्वं यदि पुनर्भगवतो वा
स्तवं जन्मसाधुजनपरिपालनादि वा न्यस्येव कर्मक्षत्रियस्येति विव
क्षतेतदा तत्त्वापरिज्ञानप्रयुक्तोजन्मादिः संसारोड्वारः स्यादिति भा
वः ५

स्वामिकृतटीका

यस्य जन्मकर्मवसाधनो परित्राणादिमेमम दिव्य मप्राकृतमेष्टरमेवं यथोक्तं यो वेतितत्त्वतः तत्त्वेन यथावत्त्वादे हमिमं पुनर्जन्मपुनरुत्पत्तिं नैतिनप्राप्नोति मामेत्यागच्छतिसमुच्च ते अर्जन ५

एवंविधानामीश्वरजन्मकर्मणां ज्ञानेफलमाह जन्मकर्ममिति मेजन्म
स्वेच्छां कृतं कर्मचयर्मपालनरूपं दिव्यमलौकिकं तत्त्वतः परात्तुग्रहा
र्णमेवेतियोवेतिसदेहाभिमानेत्यक्ता पुनर्जन्मनैतिनप्राप्नोति किंतु
मामेवप्राप्नोति ५

संसारं

पिशाचभाष्ये

जन्मकर्मचेति जन्ममाया रूपं कर्मचयर्मसंस्थापनार्थाय कंसवदादि
रूपं दिव्यमप्राकृतमेष्टरं यो वेति तत्त्वतः यथावदेहं सत्त्वापुनर्जन्म
नगच्छति किंतु मामेवेति प्राप्नोति मुच्यत इत्यर्थः ५

रामानुजभाष्ये

द्वयं

एवंकर्ममूलहेयत्रिगुणप्रकृतिसंसर्गं जन्मरहितस्य सर्वेश्वरत्वस
र्वज्ञत्वसत्यसंकल्पादिसमस्तकल्याणसंसाधुपरित्राणाय मत्समा
प्रयणो कप्रयोजनं दिव्यप्राकृतं मदसाधारणं मज्जन्मचेहितं च तत्त्वतो

गी.
टी.
च.

योवेति सर्वतमानंदेहपरित्यज्य पुनर्जन्मनेति मदीयदिव्यजन्मवेष्टित
यथात्मज्ञानेन विधस्तसमस्तमत्समाश्रयणाविरोधिपाप्माश्रमिन्ने
वजन्मनिमयोदितप्रकारेण मामाश्रित्यमदेकप्रियोमदेकचित्तोमा
मेव प्राप्नोति ॥ अभिनवगुप्तकृतटीका

अतएवास्तजन्मदिव्यं यत आत्ममायया योगप्रज्ञया स्वसातंशशक्त्या
रञ्जनकर्मभिः कर्मापि दिव्यफलदाना समर्थत्वात् यश्चेवमेतत्तत्त्वे
ति आत्मन्यप्येवमेव मन्यते सो वरुणभगवद्वा स देवतत्त्वं जानाति ॥

परमार्थप्रपाटीका

एवंविधानामीश्वरजन्मकर्मणो ज्ञानेफलमाह जन्मस्वेच्छाकृतं कर्म
पालनरूपं तत्ततः अनुग्रहार्थमेवेति योवेति यथावत्परमेश्वरस्वरूपं
वेति सर्वतमानंदेहं तत् पुनर्जन्मनेति किंतु मामेति मामेव प्राप्नोति ॥

वनमालीटीका

स्वावतारज्ञानफलमाह जन्मेति समजन्म श्रीरामकृष्णादि रूपेण प्रा
प्त्या मिंदोरिवाविर्भावरूपं सेतुबंधगोष्ठेनोत्थरूपादि रूपं जगदुदयादि
रूपं च कर्मदिव्यमदेकसाधारणं लोकवित्पणतत्त्वतो निःसंदिग्धं योवे
ति देहं लिङ्गदेहं तत्कापरमानंदस्वरूपमाप्नोति न पुनर्जन्मेति किंतु
स्वस्वरूपाविर्भावरूपं मोक्षप्राप्नोतीत्यर्थः ॥

ऊसमेवेजयंतीटीका

एवमात्मनो जन्मनः कारणं प्रयोजनं चोक्तमिदं नीजन्मकर्मज्ञाने फ
लमाह जन्मकर्मवेति मेजस्याव्ययात्मनः सर्वभूतेश्वरस्य मेव मुक्त
प्रकारेण प्रकृतिमंडलस्यापि दिव्यमप्राकृतमीश्वरत्वाद्यनन्तानि ज
थर्मयुक्तं स्वेच्छाकृतं संसंकल्पविहितं जन्माविर्भावरूपं न रहिरिक्त्य
उवरादि रूपं कन सर्वजनप्रत्यक्षविषयीभूतमित्यर्थः कर्मवासरवध
स्वजनपालनादि रूपं कंतत्त्वतो याथात्म्यतो योऽनंतजन्मार्जितानं न पु
ण्यपुत्रवानवेति जानाति हे जन्म स्वच्छान्तराणामचरमजन्मापु
रुषो देहप्रकृतिकार्यरूपं लिङ्गदेहं तत्कापरित्यज्य पुनर्देहत्यागानंत
रजन्मप्रकृतिमंडले प्राकृतेन देहेनाविर्भावेनैति नानिर्भावेनैति न प्रा

मोतिपुनः संसारजन्ममृत्युलक्षणं कदाचिदपि न प्राप्नोतीत्यर्थः ननु
 तर्हि कुत्र गच्छतीत्यपेक्षायामाह मामेतीति अयं भावः अप्राकृतमज
 न्मयथा त्वज्ज्ञानदावानलभस्मसात्कृतनिःशेषानादिकर्मात्मिका
 विद्याजनितानादिप्रकृति संसर्गतकार्यरूपवोऽप्राकृतात्मकलि
 गदेहो मक्षरणो मदाश्रयणो मदात्मको मजन संसर्गकनिर्वासिता
 तत्करणो भूत्वा केशशोषाद्यमरनिकरानतचरणकमलमनपा
 यि श्रीभूलीलालोलोचनराजीवराजिभूजितं जगदभिन्ननिमित्तो
 पादानकारणं महाविभूतिपतिं सच्चिदानंदविग्रहं वेतनात्मानमने
 तगुणशक्तिकं सविशेषं नाशयणं कृष्णं मामर्चिरादिमार्गोतिम
 ज्ञावे प्राप्नोतीति ५ मधुसूदनीटीका

जन्मनित्यसिद्धस्यैव मम सच्चिदानंदचनस्य लीलया तस्यानुकरणं क
 र्मचयमसंस्थापनेन जगत्परिपालने मे मम नित्यसिद्धेश्वरस्य दिव्यमप्रा
 कृतमन्यैः कर्तृमशक्यमीश्वरस्यैवासाधारणं एवमजोपिसन्नित्यादि
 नाप्रतिपादितं यो वेति तत्त्वतो भ्रमनिवर्तनेन मूढैर्हि मनुष्यत्वभ्रान्त्या
 भगवतोपि गर्भवासादि रूपमेव जन्मस्वभोगार्थमेव कर्मैतरोपितं
 परमार्थितः शुद्धसच्चिदानंदरूपत्वज्ञानेन तदयनुयाजस्यापि माया
 याजन्मा अनुकरणमकर्तृरपि परावृत्तहाय कर्मानुकरणमित्येवं यो वे
 तिसंज्ञात्मनोपिन तत्स्फुरणात्प्रकादेहमिमं पुनर्जन्मनेति किंतु मां
 भगवंतं वासुदेवमेव सच्चिदानंदचनमेति संसारान्मुच्यत इत्यर्थः
 हे अर्जुन

सदानंदीटीका

जन्मैव नित्यसिद्धस्य चिदानंदचनस्य मे लीलया मोक्षया शक्त्या त
 श्चानुकरणं द्वितीयं १ धर्मसंस्थापने नैव जगतः परिपालने कर्ममे
 वासुदेवस्य नित्यसिद्धेश्वरस्य च २ अक्रियस्यातिशुद्धस्य दिव्यमप्रा
 कृतं परं अन्यैः कर्तृमशक्यं यदसाधारणं मे श्वरं ३ यो वेति तत्त्वतो भ्र

गी.
टी.
च.

तिस्यैवेमुद्धृयीगतो सच्चिदानंदरूपस्याजस्यापि स्वात्ममायया
जन्मानुकरणैवेवमकर्तृरपि सर्वथा कर्मानुकरणलोकावग्रहा-
येतिवेनियः ५ सप्रात्मतत्त्वविज्ञानात्पत्कादेहमिमं बुधः प्राप्नोति
न पुनर्जन्ममामेवेति विदद्वयं ६ जीवन्मुक्तोऽनिर्धृत्वा संसारान्मु-
च्यतेर्जन १ ५

नीलकंठीटीका

जन्ममायामयं कर्मसाधुत्राणोदिव्यं प्रप्राकृतं योवेति सत्यत्कादेहं
पुनः जन्मन प्राप्नोति किंतु मामेति मामेव प्राप्नोति एतेन भगवतो ज-
न्मानि कर्माणि च भगवत्प्राप्तिकामेन गेयानीति दर्शितं ५

शान्दी टीका

एवं परानुग्रहादेव दिव्यमद्भुतं मंदबुद्धिभिरसंभाव्यं न तसामान्यज-
नवद्वर्माथर्मपारतंत्र्येणोष्माणगवद्भूलमिति तत्त्वतः परमार्थतो योवे-
तिसदृशरीरपातादनेतरं मत्सायुज्यं प्राप्नोतीत्यर्थः ५

रामकंठीटीका

अतएव - एवं मुक्तेन प्रकारेण जन्मकर्मचयः प्रबुद्धोत्तत्त्वतः परमार्थतो जा-
नाति यत्र शरीरत्वे सति यथोक्तात्परतः स्वभावादप्रच्युतिः यत्र तत्
तत्क्रियाफलासंस्पर्शश्चातएव दिव्यमलोकसामान्यसत्तादृशो य-
थोक्तविज्ञाननिष्ठातमतिर्देहं त्यक्त्वा देहप्रतिपत्तिमुत्तरजन्मनेति
नित्यस्वभावाभिव्यक्तेः जन्मविनाशवत्त्वयामोहेजहाति अतो मामे-
तिसत्त्वभावमापयते

लासिकीदन्तुटीका

यतएवं ततः जन्मपरानुग्रहार्थं दिव्यमलोकिकं परतः स्वभावादप्रच्यु-
तत्वात्त्वातं अशक्त्यारब्धत्वाच्च न तत्कर्मभिः तथा कर्मचयर्मपालना-
दिद्वयं दिव्यं फलदानासमर्थत्वात् एवं तत्त्वतः परमार्थतो योवेति प्रा-
त्मन्यपि एवमेव मन्यते सतत्त्वतस्तत्त्वज्ञानादेहेदेहाहंभावं त्यक्त्वा पुन

जन्मनैति किंतु मामेव मतस्वभावमेवेति प्राप्नोति मुच्यते इत्यर्थः
तत्त्वत इत्याहृत्याख्यायें ५

पंचोलीटीका

एवं विधाना मीश्वर जन्म कर्मणां च ज्ञान फलमाह जन्म कर्मैति
हे प्रज्जनयः मे जन्म माया रूपं कर्म साधु परिज्जाणादि दिव्य मलौकि
कर्मैश्वर एवं प्रमुना प्रकारेण तत्त्वतः या शार्थ्येन वेति जानाति स देह
त्यात्का पुनर्जन्म नैति किंतु मामेति मोहं न प्राप्नोति ५

रणवीरसमिद्धो धिनी ॥

फलितमाह जन्मेति मे मम जन्म प्रजस्यापि जन्मानुकराणं क
र्मवक्तु तत्कृत्यत्वाद विद्यमान कर्तव्यस्यापि स्वधर्माचरणानुप
कर्मानुकराणं दिव्य मलोक सामान्यमेवं परानुग्रह प्रयोजनं यो
वेति निश्चिनोति प्रजेनापि परमेश्वरेण जगतां प्रयो विधानार्थं
जन्म धृतं कृतकृत्येनापि लोक सिद्धार्थं कर्मानुष्ठितं का कथा नै
वामिति निश्चित्य यः स्वधर्ममनुतिष्ठति स पुहे संमुख मरणादि
ना देहं त्यक्त्वा यदा स्वधर्मभूतं पुहे विधा यथांश्च विजित्य राज्यं ल
ब्धाश्च मेधादिभिर्देवानिष्ठाति योश्च संतर्प्य प्रजाश्च धर्मतः पाल
यित्वा तत्काले च देहं त्यक्त्वा पुनर्जन्म नैति किंतु मामत्सा पुन्यमा
प्नोति यत्नेन च कर्मणैव मोक्ष इति प्रतियादितं ५ ॥

मधुभाष्य

५ ॥

भाषा अनुवाद

अब अपने जन्म कर्म जानने का फल कहते हैं कि हमारे स्व-
च्छासे दिव्य कहे अलौ किक आश्चर्य रूप जो जो जन्म औ कर्म
केवल लोक के अनुग्रहार्थ है तिनके तत्त्व श्रवण जानने से लो-
ग देह अभिमान छोड़ि फेरि संसार मे जन्म ग्रहण नही करते
बल्ह हमारे ही को प्राप्त होते अर्थात् आवागम से रहित होते हैं ५

दीक्षा

जन्म कर्म मम दिव्य है यद तस जानत जोय जन्म न लेवें देह
तज मोहि पावें अर्जुन सोय ५॥

वीतरागभयक्रोधामन्मयामामुपाश्रिताः बह
वो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः १.

शांकरभाष्यं

नैष मोक्षमार्ग इदानीं प्रवृत्तः किं तर्हि पूर्वमपि वीतरागेति वीतरागभय
क्रोधारागश्रमभयश्च क्रोधश्चारागभयक्रोधाः वीताविगतायेभ्यस्ते वीत-
रागभयक्रोधामन्मया ब्रह्मविद ईश्वरो भेददर्शिनो मामेव च परमेश्वरमु-
पाश्रिताः केवलज्ञाननिष्ठा इत्यर्थः बहवोऽनेके ज्ञानतपसा ज्ञानमेव च
परमात्मविषयतपस्तेन ज्ञानतपसा पूताः परं शुद्धिगताः संतो मद्भावमी-
श्वरभावं मोक्षमागताः समनुप्राप्ताः इतरतः एतानि रपेक्षा ज्ञाननिष्ठा इ-
त्यस्य लिंगं ज्ञानतपसेति विशेषणं १.

ग्रानंदगिरिकृतटीका

संप्रति प्रवृत्त मोक्षमार्गस्य नूतनत्वेनाद्यवस्थितत्वमाशङ्क्य परिहरति
नैष इति मन्मयत्वस्य मद्भावगमनेनापौ नरुच्यं दर्शयति ब्रह्मविद इति
आत्मनो भिन्नत्वेन वा ब्रह्मणो वेदनं व्यावर्तयति ईश्वरेति श्रुतेर्भेददर्शनेन स
मुच्चित्य कर्मानुष्ठानं प्रत्याचष्टे मामेवेति तदुपाश्रयत्वमेव विषदयति
केवलेति मामुपाश्रिता इति केवलज्ञाननिष्ठत्वमुक्त्वा ज्ञानतपसा पूता
इति किमर्थं पुनरुच्यते तत्राह इतरेति १.

स्वामिकृतटीका

कथं जन्मकर्मज्ञानेन त्वत्प्राप्तिः स्यादित्यत आह वीतरागेति अहंशुद्धसत्त्वा
वतारैर्धर्मपालनं करोमीति मदीयं परमकारुणिकत्वं ज्ञात्वा वीताविगता
रागभयक्रोधायेभ्यस्ते विज्ञेया भावान्ममयामेदेकचित्ताभूत्वा मामेवोपाश्रि-
ताः संतो मत्प्रसादलभ्यं यदात्मज्ञानं तपश्च तत्परिपाकहेतुः स्वधर्मस्तयोर्दे-
हैकवद्भावः तेन ज्ञानतपसा पूताः शुद्धानिरस्ता ज्ञानतत्कार्यमलामद्भावं म-
त्सायुज्यं प्राप्ता बहवः न त्वयि नैव प्रवृत्तोऽयं मद्भक्तिमार्ग इत्यर्थः तदेवं तान्यहं वे-
दसर्वाणीत्यादिनाविद्याविद्योपादिभ्यो तत्त्वपदार्थावेश्वरजीवोपदर्शेष्वरस्य
वाविद्याभावेन नित्यशुद्धत्वात् जीवस्य चेश्वरप्रसादलज्जज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तेः

गी.
टी.
च.

शुद्धस्य सतश्चिदंशेन तदैकमिति द्रष्टव्यं १.

पिशाचभाष्यं

नेष मोक्षमार्ग इदानीं प्रवृत्तः किं तर्हि पूर्वमपि वीतरागेति मन्मथावस
विदः मा मुपाश्रिताः मामेव परमेश्वरमाश्रिताः ज्ञानमेव तपः तेन ज्ञा
नतपसा पूजाः शुद्धाः मद्भावं मीश्वरभावमागता मुक्ता इत्यर्थः १.

रामानुजभाष्यं

तदाह मदीयजन्मकर्मतत्त्वज्ञानाख्येन तपसा पूजा वहवपवं संवृता :
तथा च प्रकृतिः तस्य धारापरिजानेन तियोनिमिति धारया मता मय सरा
एव तस्य जन्मप्रकारं जानेतीत्यर्थः १.

श्रमिनवगुप्तकृतटीका

तथा चैवं विदंतः मन्मयत्वात्परिपूर्णं च त्वात्क्रोथादिरहितानिष्कले
कर्मकरणीयं ऊर्वाणा वहवो मत्स्वरूपमवाप्ताः १.

परमार्थप्रपाटीका

अथ कथमेतावन्तैव त्वत्प्राप्तिरित्याह वीतरागेति वीताश्रितिको
तारागभयक्रोधापेभ्यस्तत्र तपसा मन्मयाः मदेकचिताः भूतं मामे
वोपाश्रिताः संतो मत्पसादात्तव्ये च ज्ञानतपसा ज्ञानमात्मानात्मविवेक
रूपं तपश्च तन्निमित्तभूतं कर्म तेन वहवो योगिनः पूजाः शुद्धाः समितभूते
के संतो मद्भावं मत्सायुज्यमागताः १.

वनमालीटीका

ममजन्मादिज्ञानेन वहवो मुक्ता जाता इत्याह वीतेति रागो विषयभो
गत्वा सर्वविषयान् विहाय मोक्षमार्गं कथं प्रवर्तितव्यमिति ज्ञानोभयं
सर्वविषयो ह्येदकोयं मोक्षमार्गः कथं हितः स्यादिति हेयः क्रोधः येन वी
ता भगवज्जन्मादिचित्तनेहेतुकप्रसादेन विगता येभ्यस्तमन्मया मदेकचि
ता मा मुपाश्रिता एकांतप्रेमभक्त्या मामीश्वरं पूरणा गताः वहवो ज्ञानरू
पेण तपसा तेन पूतानि रस्ता विद्याः संतो मद्भावं शुद्धवृत्तसदानंदवन-

नित्यमुक्तस्य मम भावे सा म्यापरपर्याये सा युज्यते मुक्तिमागताः नि
रंजनः परमं सा म्यमुपैतीति श्रुतेः १.

ऊरुमेवेजयेतीटीका

नन्वेनेन ज्ञानेन कश्चिदपि जनस्त्वाप्राप्तेन वेत्यपेक्ष्य वहवो मज्जावेगता
इत्याह वीतरागभयक्रोधादिति रागः प्रियविषयेषु धनपुत्रदायदिषु
प्राकृतेषु प्रीतिः भयं मोक्षमार्गे अनेकविन्नरूपे देवेभ्यो व्यालव्याज्जा
दिभ्यो वा काममोहादिभ्यो वा ज्ञासः क्रोधः स्वकर्मप्रेरकेषु रुषे द्वेषश्च
पः वीताविशेषेण हरीकृता रागभयक्रोधाद्यैस्त एत एव मन्मथाः
मां व्यापकं रूपं तत्पदार्थमीश्वरं त्वम्यदार्थादंतर्यामिनो भेदाभेदेन
साक्षात्कृतवन्तो मदेकमनसो वा मासु पाप्मिताः अनुपायिन्या भक्त्य
श्वरमात्मानं मां शरणं प्राप्ताः वहवो कामा जाताः ज्ञानतपसा ज्ञानं म
ज्जन्मकर्मया व्याप्त्य रूपं तपो मन्मथा म्यविलसाथं न ज्ञानमेव तपस्तेन
यद्वा ज्ञानं वेतनाचेतनयोर्ब्रह्मतादात्म्यरूपं तपः प्राकृतविषयकाम
सन्नापनं तच्च तच्चानयोस्तमा हरस्ते नष्टताः पवित्रीकृता यौ तसंसार
सन्तापास्तेतो मज्जावेगममसमानरूपं निरावराजज्ञानत्वात् मत्समान
विग्रहं वा प्रागताः प्राप्ताः मज्जन्मकर्मज्ञानेनैव वहवो धीरा मोक्षं प्रा
प्ता इत्यर्थः तस्य धीराः परिज्ञाननियो निमित्त्यादिश्रुतेः धीराः धीमता
मये सराः सूरयोपते एव तस्य भगवतो मम योनिं जन्म जानंति नान्य
इति श्रुत्यर्थः १.

मधुसूदनीटीका

मां मेति सोर्जनेत्युक्तं तत्र सस्य

सर्वमुक्तप्राप्ततया पुरुषार्थत्वमस्य मोक्ष

मार्गस्यानादिपरं
परागतत्वं वद
श्रीयति०

रागस्तनफलत्वात् सा सर्वा न विषयान्परित्यज्य ज्ञानमार्गं कथं जीवि
तव्यमिति ज्ञासो भयं सर्वविषयसंखेदकोयं ज्ञानमार्गः कथं हि
तः स्यादिति द्वेषः क्रोधः तपते रागभयक्रोधा वीताविवेकेन विगता
येभ्यस्ते वीतरागभयक्रोधः शुद्धसत्त्वाः मन्मथाः मां परमात्मानं तत्प
दार्थत्वं पदार्थाभेदेन साक्षात्कृतवन्तः मदेकचित्ता वा मासु पाप्मिता
एकान्तप्रेमभक्त्या मामीश्वरं शरणं गताः वहवो नैके ज्ञानतपसा ज्ञा
नमेव तपः सर्वकर्मक्षयहेतुत्वात् न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह वि

गी.
टी.
च.

यतेति हि वक्ष्यति तेन पूताः क्षीणसर्वपापाः संतो निरस्ता ज्ञानतः।
कार्यमलाः मद्भावं मद्गुणत्वं विभुञ्जसच्चिदानंदचने मोक्षमागताः।
ज्ञानमात्रापनयेन मोक्षप्राप्ताः ज्ञानतपसा पूताः जीवन्मुक्ताः संतो।
मद्भावं मद्दिव्यं भावं रत्यां प्रेमाणां मागता इति वा तेषां ज्ञानीनि
त्युक्तपक्षमिति विंशिष्यते इति हि वक्ष्यति ~~ज्ञानेन मोक्षमागताः~~
~~मद्भावं मद्गुणत्वं विभुञ्जसच्चिदानंदचने मोक्षमागताः~~
~~ज्ञानमात्रापनयेन मोक्षप्राप्ताः जीवन्मुक्ताः संतो~~ १.

सदानंदी टीका

सर्वमुक्तजनैः प्राप्य स्वात्मानं संप्रदर्शय च मोक्षाधनोपनादित्वे
दर्शयत्यधुना हरिः १ तत्तत्फलैषणारागोभयं भोगेषु दीनता वि
षयो ह्येदकत्वेन ज्ञानमार्गः कथं हितः २ इति द्वेषोत्रक्रोथोस्तिने।
त्रयोत्यंतदः सहाः विवेकादिगतायेभ्यः शुद्धसत्त्वाविरागिणः ३
तत्त्वं पदार्थाभेदेन मां मेवाह्वयमांतरं साक्षात्कृत्यैव मद्गुणामां मेव
शरणं गताः ४ ज्ञानमेव तपः सर्वकर्मविषं सकारणं तेन पूताः
परिक्लीणा ज्ञानतत्कार्यकल्मषाः ५ बहवः सच्चिदानंदचने मद्भा
वमागताः ६ १. नीलकंठी टीका

एतस्यापि भगवत्प्राप्तेर्हीरमाह वीतेति रागो विषयेषु प्रीतिः भयं
स्वोच्छेदाशंका क्रोधः स्वपरपीडाहेतरभिज्वलनेन ते त्रयो वीताः येभ्य
स्ते वीतरागभयक्रोधाः अतएव मन्मथाः मदेकप्रधानाः किं जारिणी
यथा जारमपि भर्तारं चाश्रिता योगक्षेमार्थं तद्वन्नेत्याह मामुपाश्रिताः
ज्ञानतपसा ज्ञानमयेतप आलोचने मम जन्मकर्मणोः स्वरूपस्य च नि
रंतरे चिंतने यस्य ज्ञानमयेतप इति श्रुतिप्रसिद्धं ज्ञानं तपः तेन पूताः सं
तो मद्भावं मत्तादात्म्यप्राप्ता इत्यर्थः १.

आनंदी टीका

एवमीश्वरस्वरूपमुद्दिश्य प्रकृतं ज्ञानकर्म समुच्चयमेवलक्षयति

वीताविगता रागो विषयाभिलाषो रजोगुणकार्यभयं तद्विद्यात
 केभ्यस्त्रासो रजस्तमसोः कार्यक्रोथो विद्यातकप्रतीकाराय चित्त
 ज्वलने येभ्यस्ते अतएव मन्मयामदेकस्वभावाश्च सत्त्वाः तथाहमे
 वव्याश्रयो विशिष्टोपाश्रयः स्थितिहेतुर्येषां ते बहवो ज्ञानतपसा
 ज्ञानसमुच्चितेन तपसा कर्मणा पूताः दीणा कल्मषामुद्भावं मत्साधु
 ज्यमागताः तपःशब्दोत्र कर्मार्थवाचकः ज्ञानसमुच्चितं च ततपो ज्ञा
 नतप इति मध्यपदलोपो समासः १.

रामकंठीटीका

यतपतेन यथोक्तज्ञानलक्षणो न निरतिशयशुद्धिहेतुना तत्र विशेषणपूनाः प
 वित्राः संतो बहवो योगिनो मद्भवं मामिहोक्तं मागताः मदभेदं प्राप्ता
 इत्यर्थः यतोपि ज्ञानपरिशीलनाद्वीतरागभयक्रोधाः रागो विषये
 ष्वभिलाषस्तथा तद्विद्यातहेतुभ्यो शक्यप्रतिकारेभ्यो भयं त्रासस्तथा
 शक्यप्रतिकारेषु क्रोथ इत्येते संसारदुर्गदुरुद्धेद निगडभूता दोषा वी
 ताविगता स्फुटिता येषां ते अतएव मन्मयामदेकस्वभावा मद्यपाश्र
 या अहमेव व्याश्रयो निरणयत्वा द्विशिष्टोपाश्रयः स्थितिहेतुर्येषां ते
 तथाविधाः ननु प्रवृत्तो भगवतैकमेव तत्त्वयथोक्तविशेषणविशिष्टं
 परमार्थसत्त्वेन तदेव प्रतिपादितं तदेव वेदान्ती महन्त्या व्यपदिश्यते
 तत्कथं केचिदेवमद्भावं मागता इत्युच्यते

लासिकी वसुमतीटीका

न केवलमिदानीमेव तत्त्वतो जन्मकर्मज्ञानेन मुच्यंते किंतु रापि मु
 क्ता एव इत्याह वीतरागेति रागो विषयेष्वभिलाषः भयं तद्विद्यात
 हेतुभ्यो शक्यप्रतीकारेभ्यस्त्रासः तथा शक्यप्रतीकारेषु क्रोथः इत्ये
 ते विगता येषां ते तथा मन्मयामदेकस्वभावामा मेव परमात्मानम
 भेदेन सात्तात्कृतवतः तथा मां परमेश्वरं भक्त्योपाश्रिताः शरणमा
 गताः अतएव मत्पसादलभ्यो नाहेतुलक्षणज्ञानरूपेण तपसा पूताः

गी.
टी.
च.

दीणविकल्पकलेकाः दीणकल्मषानिरस्ताज्ञानतत्कार्यमः
लावावहवोमद्भावेमत्सायुज्यमागताः नत्वधुनेवप्रवृत्तोयेमद्भक्ति
मार्गइत्यर्थः तदेवंतात्पर्यंवेदसर्वाणीत्यादिना विद्यावियोपाधि
भ्यातत्त्वपदार्थावीक्षरजीवो प्रदर्शयेश्वरस्यवियेकभावेननित्यशुद्ध
त्वात् जीवस्यवेष्वरप्रसादलब्धज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तेः शुद्धस्यसतः चि
देशेन तदेवमुक्तमितिदृष्टव्यं १.

पंचोलीटीका

नैषमोक्षमार्गः इदानीं प्रवृत्तः किं तर्हि पूर्वमपीत्याह वीतरागेति हे
अर्जनवहवः वीतरागभयक्रोधाः मन्मयामत्स्वरूपाः प्राप्नुयादिति
मन्निष्ठाज्ञानतपसाज्ञानरूपेण तपसापूताः मद्भावमागताः परांसिद्धि
मागताः मोक्षप्राप्ताः १.

रागवीरसमिद्धोधिनी ॥

उक्तमेवार्थविहणोति वीतेति रागः पुत्रमिश्रदि विषयः स्नेहः प्र
वृत्तिनिरोधकः भयंमहाबलेभ्यः परेभ्यः सकाशात् ज्ञातं यद्वा कथं
महंयुद्धे स्वबंधुन्यातयित्वाजीवामीत्येवंरूपस्त्रासः क्रोधः सर्वेषां
बंधादीनां विच्छेदकोयं पुद्गलमार्गः कथं हितः स्यादिति हेयः तद्गदि
ताः मन्मयामामेव कर्मसु प्रवृत्तं प्राचुर्येण प्रमाणीकृतवन्तः अत
श्चमामेव सिद्धिसिद्धिविषये उपाश्रिताः प्रारणीकृतवन्तः बहवो
परिसंख्येयाः पूर्वे राजर्षयो मद्भावं मत्सायुज्यमाययुः प्राप्तवन्तः
यतो ज्ञानतपसापूताः ज्ञानं अहमिदं स्वयं मे युद्धमवश्यमनुष्ठा
स्यामि तेन च मम सर्वपुरुषार्थावाप्तिर्भवेदित्येवंरूपनिश्चयात्मकं
तत्रतपोनियमधारणरूपं तेन पूताः अनुष्ठितस्वयं मार्ग इत्यर्थः ते
न त्वमपि मां प्रारणीकृत्य स्वयं मे युद्धमनुतिष्ठ ततश्च मत्सायुज्यं
प्राप्स्यसीति भावः १. ॥

मधुभाष्य

वीतरागेति मन्मथाः मत्प्रवृत्ताः सर्वत्रमांविनानकिंवित्प-
प्रयीत्यर्थः नचमद्भजनमात्रेण मुक्तिर्भवत्यन्यदेवतादि-
पेरा तथापि सर्वेषामानुरूपेण फलं ददामीत्याह १

46

1155315

1155315 1155315 1155315 1155315
1155315 1155315 1155315 1155315
1155315 1155315 1155315 1155315

भाषा अनुवाद

जो कहोकि ईश्वरके जन्म कर्म जानने हीसे कैसे ईश्वर प्राप्त
होयहै इस पर कहतेहै कि कुछ सतोगुण से अवतार लेय हम
रे जोपरम दयालुता के कर्म ति नके जानने से सतोगुण के
द्वारा सत्त्व वृद्धि होती फेरि वे लोग संसार से विगत स्नेह ओ गत
क्रोध निर्भय होय मेरे आश्रित मझूय अर्थात् मत्स्वभाव बड़तेरे
ज्ञान संपन्न परम पवित्र होय मझाव को प्राप्त भये हैं अर्थात् मेरे
स्वरूप मेलीन होगयेहैं १० ॥

दोहा

रहित रागभयक्रोधजोमोमयमोषारणाय बहुतपज्ञानप
वित्रदोषमोरेभावसमाप १० ॥

येयथा मां प्रपद्येते तांस्तथैव भजाम्यहं ममवर्त्मा
नुवर्तते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥

शंकरभाष्यः

तव तर्हि रागद्वेषोस्तः येन केभ्यश्चिदेवात्मभावं प्रयच्छसि न सर्वेभ्य इत्युच्यते
ते ये यथेति येयथा येन प्रकारेण येन प्रयोजनेन यत्फलार्थितया मां प्रप
द्येते तांस्तथैव तत्फलदानेन भजाम्यहमनुगृह्णाम्यहं इत्यनःतेषां मोक्षं
प्रत्यक्षं प्रत्यनर्थित्वा त्रयेकस्य मुमुक्षुत्वं फलार्थित्वं च युगपत्संभवति
अतो ये यत्फलार्थिनः तान् तत्फलप्रदानेन ये यथोक्तकारिणस्तत्फ
लार्थिनो मुमुक्षवश्च तान् ज्ञानप्रदानेन ये ज्ञानिनः सत्यासिनो मुमुक्षव
श्च तान् मोक्षप्रदानेन तथा आर्तानां तिहरणेनैव यथा येन प्रकारेण मां
प्रपद्येते ये तांस्तथैव भजामीत्यर्थः न पुनः रागद्वेषनिमित्तं मोहनिमित्तं
वा किंचिद्भजामि सर्वथापि सर्वावस्थस्य ममेश्वरस्य वर्त्ममार्गमनुवर्तते
ये मनुष्याः यत्फलार्थितया यस्मिन् कर्मण्यधिकृताः ये प्रपद्येते ते ते मनु
ष्या अत्र उच्येते हे पार्थ सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥

आनंदगिरिकृतटीका

ईश्वरः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो मोक्षं प्रयच्छति चेत् प्रागुक्तविशेषणवैयर्थ्यं यदि
तु केभ्यश्चिदेव मोक्षं प्रयच्छेत् तर्हि तस्य रागादिमत्त्वादनीश्वरत्वापत्तिरिति
शङ्कते तव तर्हीति ये मुमुक्षवस्तेभ्यो मोक्षमीश्वरो ज्ञानसम्पादनद्वारा प्र
यच्छति फलांतरार्थिभ्यस्तु तत उपायानुष्ठापनेन तत्तदेव ददातीति
नास्य रागद्वेषादिति परिहरति उच्यते इति मुमुक्षूणां मीश्वरानुसारित्वे
पि फलांतरार्थिनोऽतस्तदनुसारित्वमित्याशङ्क्य फलमत उपपत्तेरिति
न्यायेन तत्फलस्यैश्वरायत्वात् तदनुवर्तित्वमावश्यकमित्याह ममेति भगव
द्वचनभागिनो सर्वेषां मेव कैवल्यमेकत्रयं किमिति नानुगृह्यते तत्राह ते
षामिति अभ्युदयनिःश्रेयसार्थित्वं प्रार्थनावैचित्र्यादेकस्यैव किं न
स्यादित्याशङ्क्य पर्यायेण तदनुपपत्तिं साधयति न हीति मुमुक्षूणां फला
र्थिनोऽवविभागस्थिते सत्यनुग्रहविभागफलितमाह अत इति फलप्रदा
नेनानुगृह्णामीति संबंधः नित्येनेमिति कर्मनुष्ठापिनामेव फलार्थि

गी.
टी.
च.

ह.

त्वाभावे सति मुमुक्षुत्वे कथं तेऽनुग्रहः स्यादिति तत्राह ये यथोक्तेति
ज्ञानप्रदानेन भजामीत्युत्तरत्र संवेद्यः संतिकेचित्त्यक्तसर्वकर्माणोज्ञा
निनो मोक्षमेवापेक्ष्यमाणस्तेष्वनुग्रहप्रकारे प्रकटयति ये ज्ञानिन इति
केचिदाती संतो ज्ञानादिसाधनान्तररहिता भगवन्तमेवार्तिमत्प्रहर्तुमनु
वर्तन्ते तेषु भगवतोऽनुग्रहविशेषं दर्शयति तथेति पूर्वार्द्धव्याख्यानमुप
संहरति इत्येवमिति भगवतोऽनुग्रहे निमित्तान्तरनिवारयति न पुनरि
ति फलार्थित्वे मुमुक्षुत्वे च जन्तुना भगवदनुसराणां आवश्यकमित्युत्त
रार्द्धं विभजते सर्वथापीति सर्वावस्थत्वेन तेनात्मना परस्मैवेष्टरस्या
वस्थानं मार्गो ज्ञानकर्मलक्षणः मनुष्यग्रहणादितरेषां मीष्टरमार्गानु
वर्तित्वमप्युदासः स्यादित्याशङ्क्याह यत्फलेति सर्वप्रकारेर्मम मार्गम
नुवर्तन्ते इति पूर्वोक्तसंवेद्यः ॥

स्वामिकृतटीका

ननु तर्हि किं त्वयि विवेकस्य मस्ति यस्मादेवं त्वदेकशरणानामेवात्मभावे
ददासि नामैषां सकामानामित्यत आह ये यथेति यथायेन प्रकारेणा
सकामतया निष्कामतया वा ये मां भजन्ति तानहन्ते ये वतदपेक्षितफ
लदानेन भजाम्यनुगृह्णामि न त्वये सकामा मां विहायेद्वादीनेव भजन्ती
ति तानहमुपेक्ष इति मन्तव्यं यतः सर्वशः सर्वप्रकारे रिति सेवका अपि म
मेव वर्त्म भजनमार्गमनुवर्तन्ते इति दृष्टोपेणापि ममेव सेव्यत्वात् ॥

पिशुचभाष्यं

मन्त्रावमागता इत्युपश्रुत्य मेक्षमेव प्रयच्छति भगवान्भक्तानां न ज्ञानेष्ट
र्यादिफलमित्यर्जनस्य वचनमाशङ्क्याह ये यथेति ये यत्फलप्रार्थिनः
पुरुषा यथायेन प्रकारेण सात्त्विकराजसतामसभावेन मां प्रयच्छन्ते तान
हन्ते ये वतत्फलदानेनैव पेक्षर्यादिफलार्थिनः तदानेनैव त्वभिप्रायः
ममेष्टरस्य मन्मार्गं यथाभिलषितफलप्रदत्वं मनुवर्तन्ते अनुसरन्ति य
यत्फलमभिलषितं तदेव मां प्रार्थयन्त इत्यभिप्रायः ॥

रामानुजभाष्यं

येयथा मामिति न केवलं देवमनुष्यादिरूपेणावतीर्य मत्समाश्रय-
 णापेक्षपरित्राणं करोमि अपितु मत्समाश्रयणापेक्षं यथा येन प्रका-
 रेण स्वापेक्षानुवृत्तं मां संकल्प्य प्रपद्यते समाश्रयेते तान् प्रति ते ये व-
 तस्म लीधितप्रकारेण भर्जयामि मादर्शयामि किमत्र वदना सर्वमनु-
 ष्यामदनुवर्तने कर्मनोरथाममवर्त्ममत्स्वभावं सर्वयोगिनामवाङ्-
 मनसगोचरमपि स्वकार्ये श्रद्धादिकरणैः सर्वशः सर्वप्रकारैरनु-
 यातुवर्तते ॥

श्रुतिवचनसंस्कृतटीका ॥
 परमार्थप्रपाटीका

भक्तिः

येयथैव बुद्ध्या मामाश्रयेते तान् प्रति ते देवसहस्रं पश्यन्ति
 स्तान् ननु गृह्णामि पवमेव मदीयं मार्गं मन्मया श्रु-
 त्तया च सर्वं पवातुवर्तते न हि ज्योतिष्मादिरन्यो
 मार्गो मदीयेव सा तथेह वदन्ते हि
 वातुवर्त्यं मया स्तुतिमिति श्रुत्य स्तुति-
 लिङ्गं लट् यथा तिरात्रे सोऽग्निने
 गृह्णन्ति गृह्णीयुः इति चः पवमिह
 पवमेव वर्तते इति ॥

ननु ये त्वय्यपि वेदममस्मि यत्तत्त्वदेकशरणानामेवात्मभावं ददासि
 न कां त्वनामित्यत आह येयथेति येऽपासकाः पुरुषाः यथा यदुदि-
 श्य मां प्रपद्यन्ते यशरणां व्रजन्ति अहमपि तांस्तथैव भजामि तं तमुद्देशं
 पूर्णं करोमि तनुक्तं सत्त्वो यदुपाश्रितार्थदहति अथ तत्तदुद्देश-
 प्रवर्तकोऽप्यहमेवेत्याह ममेति सर्वशः सर्वमनुष्याः ममवर्त्ममार्गमनु-
 लक्ष्य कृत्यवर्तते सर्वो तर्कामित्वेन तत्तद्गणविशिष्टबुद्धेनां प्रेरकोऽप्य-
 हमेवास्मि ॥

वनमालीटीका

ननु त्वज्जन्मादिचित्तनलवृत्तदपरोक्षेण ये ह्येतास्तामोक्षयेत्तरीविद्या
 स्तान् स्वर्गादिके ये त्वामवजानन्ति तान् नरकमिते राणां सुखं स्तनीचयोनि-
 रूपां संततिं प्रापयसीति विषमोसीति कथं त्वं भजनीयस्तादृशस्य जा-
 नामोक्षकथं स्यादत आह यदुद्देश्येयथा सकामतयानिः कामतया
 हेषावज्ञादिना मां भजन्ति तांस्तथैव स्वर्गमोक्षनरकसंसारदिदोनेन
 भजामि यथा कल्पतरुं यो यथा श्रयति स तथैव ततः फलं प्राप्नोति
 तद्वदिति भावः ननु त्रैविद्यानामिन्द्रादियानि त्वात्कथं ते मुच्यन्ते कथं
 च त्वाप्रपद्यन्ते तत्राह ममेति मम सर्वो तर्कामिणो वर्त्मभजनमार्ग-
 सर्वदेवो तर्कजकाश्रयवर्तते शास्त्रस्य मनुष्याधिकारिकत्वात् म-
 नुष्या इत्युक्ते इन्द्रादौ स्थितस्तु पूजायाह कः फलदाता चाहमेव तथा
 च वक्ष्यति येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्वितास्तैः पि मामेव कौन्ते-
 ययजन्त्यविधिपूर्वकमिति ॥ ॥

मा

गी.
टी.
घ.

ऊरुमवेजयंतीटीका

ननुयेतत्वाशुपाश्रितास्तेतवजन्मकर्मचज्ञात्वेवमोक्षं प्राप्नुवन्तीति
चेनर्हियेकेवलंत्वां समाश्रिता एवत्वजन्मादिकंनजानंतितेषांकाग
तिरित्याशंक्यमत्सी तेर्ज्ञानादिसाधनापेक्षैवनास्तितस्याश्रयसाध
नानपेक्षत्वेनस्वतंत्रत्वादित्याह येयथेति हेपार्थयथापुत्र्ययपिसर्व
शः सर्वमनुष्ठास्तदपिममेश्वरस्यवर्त्माविरादिमार्गविधिशिवादीनां
योगेश्वरयेसराणामपिकथंविद्यानश्यंविषयंस्वरूपंवर्त्मशास्त्रोऽत्रग
तिपर्यायः स्वरूपवाचकः गतिर्भर्ता प्रभुसाक्षीतिवचनात् शास्त्राचा
र्याकपदेशेनानुभूयवर्ततेप्रपद्यतेनात्रसंदेहः परंतयेकेचिन्नराकार
मात्राः शास्त्राचार्योपदेशादिरहितासदाचारविहीनाः सर्वज्ञानादिसा
धनशून्याजातिऊलथर्मकर्मदिवर्जिताः शबरहूनादयः पापजीवाय
थायेनकेनापिप्रकारेणमांसर्वेश्वरं विद्यासंकुत्वाप्रपद्यंतेसमाश्रयंतेता
नृजनास्तथैवतेनतेनैवतत्तन्मनीषितप्रकारेणेश्वरोहंभजामितत्रयन
विषयोभूत्वानुगृह्णामि एवकारेणमूनाधिकफलेनददामीतिसूचितं
पार्थेतिसेवोयनेनत्वंमनुष्ठायेसरोमत्प्रपन्नोमदन्यभक्तोसियथाय
थामामाज्ञापयसितथातथैवाहसर्वेश्वरोपिकरोमित्वंप्रपन्नोधीनमा
मीश्वरंसाक्षात्स्वचक्षुषेवपश्येति सूचितं ११

+ ननुयेतानतपसापूतानिष्कामास्तेतद्भावं मधुसूदनीटीका गच्छानियेत्युक्ताः सकामंस्तेनगच्छन्तीतिफ
लदोतत्त्ववेषम्यने चणेष्यातामितिनेत्याह+

+ येआर्ताश्रथार्थिनोजिज्ञासवोज्ञानिनश्चयथायेनप्रकारेणसकामत
यानिष्कामतयावमामीश्वरंसर्वफलदातारंप्रपद्यंतेभजंति तांस्तथैव
तदपेक्षितफलदानेनैवभजाम्यनुग्रहणाम्यहंनविपर्ययेण तत्राभु
मुद्धनार्तानर्थार्थिनश्चार्तिहरणार्थदानेनवानुगृह्णामि जिज्ञास
न्निविदिषंतियज्ञेनेत्यादिश्रुतिविहितनिष्कामकर्मानुष्ठात्नृजानेन नदा
ज्ञानिनाश्चमुमुक्षुन्मोक्षदानेननत्त्वत्यक्तामायान्यदुदामीत्यर्थः ननु
तथापिस्वभक्तानामेवफलंददासिनत्त्वत्यदेवभक्तानोमितिर्वेषम्यसि
तमेवेतिनेत्याह ममवर्त्मानुवर्ततेइतिममसर्वात्मनोवासदेवस्यव
र्त्मभजनमार्गकर्मज्ञानलक्षणमनुवर्तते हेपार्थसर्वशः सर्वप्रकारै
रिदादीनमनुवर्तमानामनुष्ठादितिकर्मादिकारिणः इदंमित्रवरुणा

मग्निमाङ्गरित्यादिमंत्रवर्णात् फलमतउपपत्तेरित्यायाच्च सर्वश्रेष्ठे
णापिफलदाताभगवानेकएवेत्यर्थः तथाचवक्ष्यतिषोषतत्त्वदेवताभ
क्ताइत्यादि

॥

सदानंदीटीका

येज्ञानतपसाप्रतास्त्वज्ञावयांति तेजनाः नेतरेवेतिवैषम्यफलदा-
तस्तवेतिचेत् १ शृण्वार्तावितकामाश्चज्ञानिनश्चमुमुक्षुवः सका-
मस्तेननिष्कामतयायेमांयथेश्वरे २ समस्तफलदातारंभजेतेतांस्त
थैवच तदभीष्टप्रदानेनत्वउत्कृष्टह्यहंहरिः आर्तानार्तिविनाशेन
वित्तदानेनचार्थिनः जिज्ञासून्ज्ञानदानेनज्ञानिनोमोक्षदानतः ४
अनुत्कृष्टह्यहंस्वामीनामकामायचान्यथा फलार्थित्वेमुमुक्षुत्वे
हरिरेवन्तुणांगतिः ५ इत्याहविलभूतानामात्मास्वामीगुरुःसाखा
सर्वात्मनःपरेषास्यमममार्गंदिधेरिते ६ ज्ञानकर्मात्मकेसर्वजीवाः
कर्माधिकारिणः अनुवर्तन्तएवास्मिन्नार्थसर्वप्रकारतः ७ अन्यदेवा
भजेतोपिभजेतेमाविलात्मके ८ ॥

नीलकंठीटीका

ननुसाधसाधोस्त्राणाविनाशोऽर्जुवतस्तववैषम्येनेहृण्येस्तोऽतः किंत
वास्मदादितत्त्वस्यजन्मकर्मस्वरूपाणांचिंतनेनेत्याशङ्क्याह येयथेति
येमनुष्याःमांसवर्षशरीरस्ययथायेनप्रकारेणशत्रुत्वेनमित्रत्वेनवाप्रप
द्यन्तेप्राप्तुवन्तितांस्तेनेवप्रकारेणाहमपिभजामिअनुसरामि येतमम
वर्त्मभक्तिध्यानप्रणिधानात्मकमनुवर्तन्तेतानाममात्मभूतांस्तथैव
सर्वशःसर्वैःप्रकारैरनुवर्तन्तेहमितियोजना ततश्चमद्विवभूतेप्राणिजा
तेयथायःप्रीतिद्वेषवाकरोतितास्मिन्मत्प्रतिविंबभूतेहमपितथैवप्री
तिद्वेषवकरोमि विंबपूजापरिभवौप्रतिविंबेपवसंकामतोतो नमम
वैषम्येनेहृण्येस्तः तस्मात्प्रेयोर्धिनासर्वस्यकल्याणायैवयतितव्य
मितिभावः भाष्येतयेयथायेनप्रकारेणयेनप्रयोजनेन आर्तान्जि
ज्ञासवोर्धार्थिनोज्ञानिनोवाप्रतिपद्यन्तेतांस्तथैवपीडापरिहारेणज्ञा

गी.
टी.
च.

नदानेन अर्थदानेन मोक्षदानेन वाऽनुगृह्णामि सर्वथा ते ममैव व
र्त्मानुवर्तत इति अन्वदेवताभक्ता इति चैतद्व्याचक्षते ॥

आनेदी टीका

वीतरागेष्वेव यदि त्वं सा युज्य प्रदोनेतरेष्विति वैषम्यप्रवृत्तिशंको प्र
कारोतरेणापनयति ये स्वर्गादिकामफलार्थं मां प्रपद्यंते तांस्तथे
व भजामि स्वीकरोमि स्वर्गादिफलभागिनपवकरोमि ये तु मोक्षा
र्थिनस्तान्मोक्षभागिनपवकरोमि हे पार्थ सर्वशः सर्वपवलोका
भोगार्थिनो मोक्षार्थिनो वाममैव वर्त्मानुवर्तते मत्कृतमेव मार्ग
मनुगच्छति प्रवृत्तिमार्गो निवृत्तिमार्गश्च मयैव दर्शितः ॥

रामकंठी टीका

इत्यर्जुनस्य सम्यग्गृहीतपारमेश्वरक्रीडाविधेर्विकल्पमाशङ्क्याह ॥

सत्यमेवाह समस्तानामन्योन्यभिन्नानाविधस्वरूपाणां येन बुद्ध
यकहोल कलापानामुदयिबिहोदयास्तमयनिलयपकपवतादृ
शेन मयानिजमायाशक्त्या तत्तन्वियत सामर्थ्यावस्मिन्नदेहादिप्रति
ष्ठिताः हेकारेत्वेन ये ह्येव ज्ञानानां रूपानुभवमस्मिताये यथा येन प्रका
रेणायादृशेन संकल्पेन ये केचन मां प्रपद्यंते मां प्रार्थयंते तत्काले मत्स
मापन्ना भवन्ति तानहंत्येव तत्संकल्पोचितफलदानरूपेण प्रकारे
ण भजामि संप्रयामि सर्वं मनुष्यास्तत्तदर्थक्रियासम्यग्दना
र्थिता वसरे मम सर्वेभ्यः सर्वमनोरथफलसाधनैकचिन्तामणोर्वर्त्मश
मिहेतुनिर्विकल्पात्साहलक्षणपञ्चानमनुवर्तते नु ऊर्ध्वतियथा हे प
रेणोत्साहेनैकपवसर्वकरोमि ज्ञानामि च तथा ते प्रतिनियतं कार्यं ते
ये च ऊर्ध्वतो ज्ञानेन तस्मै समापत्तिवेदनशक्तिशून्यत्वादहं करोम्यहं
ज्ञानामीति किंचित्कर्तारि किंचिज्ज्ञेयेतादृशे स्वात्मनिकर्तृत्वादिकं म
यंते किमनेनोक्तं भवति यथा कालो केनानुगृहीत इष्टयस्तिर्य्यो
वालादयश्च तत्तदर्थक्रियानिष्ठाः ते ते स्वेतं विषयं पश्यंति न च त्वेन
मन्यन्ते मूढत्वात् यतस्तद्दृशेन व्यवहारेण कृत्यज्ञास्तथैव सर्वदे
वज्ञास्तत्तदर्थक्रियार्थिनो मयैव तत्तत्क्षणप्रार्थितेन स्वप्रकाशानु-

स्तिषुमः

५

गृहीतसंविदोदृष्टप्रयोजनमदृष्टप्रयोजनं वा सर्वं ऊर्ध्वतिजानेति च
मायामोहितत्वात्मानं तत्र कारणत्वेन मन्यते न च मां तत्र कारणत्वे
न मन्यते

लासिकी नगरी टीका

ननु किं तर्हित्वयपि वैषम्यमस्ति यत्पवंत्वदेकशरणानामेवात्मभा
वंददासि नायेषां कामाः कलविजानां इत्यत्राह ये यथेति यथाये
न प्रकारेण मुक्तीक्ष्णकामाभिलाषेण वा ये जिज्ञासवो ज्ञानिनः आ
र्ता अर्थार्थिनो वा मां भजन्ति तानहंतथैव तदपेक्षितफलदानेन भ
जाम्यनुगृह्णामि ननु तथापि स्वभक्तानामेव फलददासि न त्वन्यदे
व भक्तानामिति वैषम्यं स्थितमेवेति नेत्याह मम सर्वात्मनो वर्त्मभ
जनमार्गं सर्वशः सर्वैः प्रकारैरिहादिसेवका अपि अनुवर्तन्ते इहा
दिभूषेणापि ममेव सेव्यत्वात् नहि ज्योतिषो मादिरन्यो मार्गो मदीये
वसातथेष्टा ॥

पंचोली टीका

तर्हितवरगद्देषोस्तः येन कस्मैचित्तव भक्ताय आत्मभावं प्रयच्छ
सि न सर्वे भ्य इत्यत्राह ये यथेति हे अर्जुन ये अधिकारिणः यथाये
न प्रयोजनेन मां प्रयच्छन्ते तानहंत तत्फलदानेन तथैव भजामि अनुगृ
ह्णामि मनुष्याः सर्वशः सर्वप्रकारैः मम वर्त्ममार्गं अनुवर्तन्ते अनुस
रन्ति ॥

रणवीरसमिद्धोत्थिनी ॥

इह प्रास्यवमत्प्रीणानार्थस्वोचितकर्मणः सर्वकामनानां सा
धनभावं प्रतिपादयंस्तत्रैव प्रवृत्तिमनुशास्ति ये यथेति पुमे
न ये पुमांसः यथायेनाभिलाषेण मां शरणं प्रयच्छन्ते परमेश
्वरेण चोदितं स्वयमभूतं पुहं प्राग्भमाणानामस्माकं स यवाभि
लषितां सिद्धिं दास्यतीति निश्चयेन तत्र प्रवर्तन्ते अद्वैतांस्तथैव
तदभिलाषानुसारेणैव भजामि अनुगृह्णामि तंतं स्वर्गभोग

51
यभिलाषं पुर्यामीत्यर्थः श्रुतो मनुष्याः कर्माधिकारिणः सर्व
प्राः सर्वैरैदिकैः पारत्रिकैरायवर्गिकैश्चाभिलाषैर्ममवर्त्मम
या सर्वैश्चरेण प्रवर्तितं वक्रमनुवर्तते नुवर्तेरन्निति लिङ्. र्थे
प्रेरणायां लट् तदनुवृत्ताश्च ते सर्वकामनाभाजो भवन्तीति ता
त्यर्थे ११॥

मधुभाष्य

ये यथेति सेवयामिफलदानेन ननु गुराभावेन कथमयं
विशेषमित्यत आह ममवर्त्ममिति अन्यदेवतायजंतोपि
ममवर्त्मवानुवर्तते सर्वकर्मकर्तृत्वात् भोक्तृत्वाच्च मम ये
अन्यदेवताभक्ता इति वक्ष्यति यो देवानां नामथापकपवेति
श्रुतिः भगवानेव च तत्राभिधीयते अजस्यनावधेयकमपि
तमिति लिङ्गात् कृतो ममवर्त्मानुवर्तते द्विप्रदि श्रुतपव
दिफलप्राप्तिः तस्मात्ते यनसनय इति श्रुतिः अहमेव हि
कर्तृत्याह ११॥

भाषा अनुवाद

तो तमारे भी का विपरीत भाव कहे स्वपर बुद्धि है जिस हेतु शा-
रणागत को कृपाकरि आत्मस्वभाव देते और दूसरे को नहीं देते
हो इस का सिद्धांत कहते हैं कि हे पार्थ अर्जुन जो मनुष्य जब
जिस प्रकार अर्थात् सकाम या निष्काम रूप हमको भजते सेव
ते हैं उनको वैसे ही फलप्रदान करि मैं भी अनुग्रह करता हूँ और
काम ना करके जो लोग इंद्र आदि देवतों का भजन पूजन करते
हैं उनका अनादर या त्याग हम नहीं करते कारण यह कि जिस
किसी की पूजा भजन करे वह मेरी ही पूजा होती है क्यों कि सर्व
रूपमय मैं हूँ सो हे पार्थ मेरी ही राह में सब मनुष्य वर्तमान
हैं पर जैसी जिसकी भावना तैसा तिस को फल मिलना है इस
से सकाम लोगोंको कर्मानुसार फल लाभ देखाया औ निष्का-
म तो मेरा रूप ही हैं ॥

दोहा

जो जैसे मोदि भजत दे तद तैसे भजों में द सो मार्ग में चल
त दै नरसभ नरन संदेद ॥१॥

1870

52

THE FIRST PART OF THE HISTORY OF THE
CITY OF NEW YORK, FROM THE
FIRST SETTLEMENT OF THE
CITY, IN THE YEAR 1624, TO
THE PRESENT TIME, IN THE
YEAR 1870, BY
JOHN B. HENRY, ESQ.,
OF THE CITY OF NEW YORK.
PUBLISHED BY
JOHN B. HENRY, ESQ.,
OF THE CITY OF NEW YORK.
NEW YORK: JOHN B. HENRY, ESQ.,
OF THE CITY OF NEW YORK.
1870.

THE SECOND PART OF THE HISTORY OF THE
CITY OF NEW YORK, FROM THE
FIRST SETTLEMENT OF THE
CITY, IN THE YEAR 1624, TO
THE PRESENT TIME, IN THE
YEAR 1870, BY
JOHN B. HENRY, ESQ.,
OF THE CITY OF NEW YORK.
PUBLISHED BY
JOHN B. HENRY, ESQ.,
OF THE CITY OF NEW YORK.
NEW YORK: JOHN B. HENRY, ESQ.,
OF THE CITY OF NEW YORK.
1870.

कांक्षतः कर्मणो सिद्धिं यजंत इह देवताः क्षिप्रं
हि मानुषलोके सिद्धिं भवति कर्मजा १२

शांकरभाष्ये

यदितवेष्टरस्य रागादिदोषाभावः तदा सर्वप्राणिषु अनुजिह्वदायां
तुल्यायां सर्वफलप्रदानसमर्थे च त्वयि सति वा स देवः सर्वमिति ज्ञाने
नैव मुमुक्षुवः संतः कस्मात्तामेव सर्वे न प्रतिपद्येते इति शृणुतत्र कार-
णं कांक्षत इति अभिलषंतः कर्मणो सिद्धिं फलनिष्पत्तिं प्रार्थयन्तो
यजंत इह हि स्मिन् लोके देवता इन्द्राद्याः अथ योन्यां देवतामुपास्ते न्यो-
साव न्यो ह मस्मीति न स वेदयथा पशुरेवं स देवतानामिति श्रुतेः तेषां
हि भिन्ने देवतायाजिनो फलाकांक्षां क्षिप्रं शीघ्रं हियस्मान्मानुषे-
लोके मनुष्यलोके हि शास्त्रधिकारः क्षिप्रं हि मानुषलोके इति वि-
शेषाणां दत्तेष्वपि कर्मफलसिद्धिं दर्शयति भगवान्मानुषलोके वर्णाश्र-
मादिकर्माणीति विशेषः तेषां च वर्णाश्रमाद्यधिकारिणां कर्मणो फ-
लसिद्धिः क्षिप्रं भवति कर्मजा कर्मणो जाता १२

आनंदगीरिक्तटीका

अनुयसाणो ज्ञानकर्मात्रोपेन भगवता तेष्वनुग्रहविधानात् तस्य रा-
गद्वेषौ यदि न भवतस्तर्हि तस्य रागाद्यभावादेव सर्वेषु प्राणिष्वनुग्रहे-
च्छातुल्या प्राप्तान च तस्यां सत्यामेव फलस्यालपीयसः सम्पादने साम-
र्थ्यं न त भगवतो महतो मोक्षाख्यः स फलस्य प्रदानेः शक्तिरिति युक्तं
मप्रतिहतज्ञानेच्छाक्रियाशक्तिमतस्तव सर्वफलप्रदानसामर्थ्यात्
या वयथोक्ता अनुजिह्वदायां सत्यां त्वयि वयथोक्त सामर्थ्यवति सति
सर्वफलशुफलादभ्युदयात् विमुखा मोक्षमेवापेक्षमाणा ज्ञानेन त्वामे-
व किमिति न प्रतिपद्येरमिति बोधयति यदीति मोक्षापेक्षाभावात्तदु-
पायभूतज्ञानादपि वैमुखाद्भगवत्प्राप्तभावे हेतुमभिदधानः समा-
यत्ते शृण्वति कर्मफलसिद्धिमिच्छता किमिति मानुषलोके देवतापू-
जनमिच्छेत तत्राह क्षिप्रं हीति कर्मफलसम्पत्तिर्निनां यष्टयष्ट्या वि-
भागदर्शनात् तद्वर्तने कारणमात्मानात्मानमित्यत्र हृद्द्वारण्यकश्रुतिमु

गी.
टी.
व

क.

दाहरति अथेति अविद्याप्रकरणोपक्रमार्थमथेत्युक्तं उपायने भेद
दर्शनमित्यन्यकारणमात्माज्ञाने नतत्रेति दर्शयति नेति यथास्म
दादीनाहलवहनादिना पशुरूपकरोत्येवमज्ञोदेवादीनां यागादिभि
रुपकरोतीत्याह यथेति किमिति ते फलाकांक्षिणोभिन्ने देवताया
जिनो ज्ञानमार्गनापेक्षते तत्रोत्तरार्द्धमुत्तरत्वेन योजयति तेषामित्या
दिना यस्मादयथोक्तानामधिकारिणो कर्मप्रयुक्तं फलं लोकावि
शेषे दिति सिध्यति तस्मात्तेषां मोक्षमार्गीदस्ति वै मुखा मित्यर्थः मा
नुषलोकविशेषणं किमर्थमित्याशंक्याह मनुष्यलोके हीति लो
कांतरेषु तर्हि कर्मफलसिद्धिर्नास्तीत्याशंक्यादिप्रविशेषणस्य ता
त्पर्यमाह क्षिप्रमिति क्वचित् कर्मफलसिद्धिरविलंबेन भवत्यन्य
त्र त्विलंबेनेति विभागे को हेतुरित्याशंक्या सामग्रीभावाभावा
भ्यामित्याह मनुष्य इति मनुष्यलोके कर्मफलसिद्धेः शोच्यात्तदभि
मुखानां ज्ञानमार्गवैमुख्यप्रायिकमित्यपसंहरति तेषामिति ११

स्वामिहृतटीका

तर्हि मोक्षार्थमेव किमिति सर्वे न भजंतीत्यत्राह को दंत इति कर्मणो
सिद्धिं फलं को दंतः प्रायशः इह मनुष्यलोके इन्द्रादिदेवतापवयजंते न
तस्मादात्मा मेव हि यस्मात्कर्मजा सिद्धिः कर्मफलं शीघ्रं भवतीति न त
ज्ञानफलं केवलं उपपत्त्या तज्ज्ञानस्य ननु केचित्सकामतया प्रवर्त
ते केचिन्निष्कामतया न केचिन्मैत्रियंतत्कार्त्तुण्यं ज्ञानादीनामुत्तमम
थमादिवैचित्र्यं ११ पिशाचभाष्यं

किंच को दंत इति कामयमानाः कर्मणो यज्ञादीनां सिद्धिं स्वर्गादि
फलं यजंते पूजयंति इह लोके देवता इन्द्राद्याः यत्र क्षिप्रं शीघ्रं मानुषे
लोके कर्मजा सिद्धिः कर्मफलं भवति जायते त्रलोकांतरे वर्णाश्रमा
दिविशेषालाभात् ११ रामानुजभाष्यं

इदानीं प्रासंगिकं परिसमाप्य प्रकृतस्य कर्मयोगस्य ज्ञानाकारताप्र
कारकं तस्याविधकर्मयोगाधिकारिणोऽर्लभत्वमाह को दंत इति

गी.
टी.
व.

लाभिसंधिरहितेन सर्वयज्ञानोभोक्तारमिंद्रायतः स्य सर्वफलदा-
तारं मांभजंते तमोरजोभ्यामाविष्टचित्तत्वेन तेषां पापाविष्टविविक्तत्वे
न च कामान्विहाय निःकामतया मदारथने प्रवृत्तिर्न भवति विषया
विष्टचित्तानां कृष्णावेशसमुद्भूता नराणां क्षीणापापानां कृष्णभ-
क्तिप्रजायते इत्यादि स्मृतेरित्याशयेनाह दिप्रमितिदिप्रमसिमेव
जन्मनि मानुषलोके ज्योतिष्टोमादिकर्मजाय सत्रपुत्राद्यासिद्धिर्भव-
ति अक्षीणानादिकालसंचितसदसत्कर्मवासनाप्रवाहेन लज्जविष-
काश्रयतविषयभोगत्वरिताः दिप्रफलाभिकांक्षिणः पुत्रात्रायणं
तया सर्वाणि कर्माणीदायाराथा मात्राणीकुरुवंति न तसंसारदः
खिनो हि प्रचित्तानिः कामं मदारथन रूपे कर्म कुरुवंतीति भावः १२

ऊसमेवेजयंतीटीका

ननु नैव प्रकृते भक्ते श्रेवं माहात्म्येन तर्हि सर्वेष्वप्यवजनात्त्वा मेव कथं न-
सेवंत इत्याशंका प्रासंगिकं परिसमाप्य प्रकरणप्राप्तस्य कर्मयोगस्य
ज्ञानरूपतां वदिष्यन् तथाविधकर्मयोगाचरणकर्तारो धिकारिणो
विरलास्संतीत्याह काक्षत्र इति सर्वेष्वप्यवसकामाः पुरुषा अनाधिकाल
प्रवृत्तपुण्यादिकर्मफलभोगवासनया कर्मणा यज्ञादिदृष्टाणां सिद्धिं
फलं यनपुत्रपक्षादि रूपं काक्षत्र इच्छंतः संत इह भरतखंडे देवतारुदंड-
सूर्यविनायकादीन् मतः सर्वेष्वरात्र एष कश्चपत्वेन यजंते सेवंते न हि
केचिदपि सर्वकर्मफलदातारं सर्वकर्मभोक्तारं सर्वेष्वरेष्वरं तत्र देवतान्
तर्यामिने सर्वदेवस्वामिने सर्वपितरं सर्वगुहं तत देवा एष्यते न वर्तमानं भ-
गवंतं मां यजंते कस्मादेतत् हियस्मान्मानुषे तयानामरागनाविहारा-
दिदृष्टा भवेति अतः शीघ्रफलप्राप्तिकामनया विवेकिनो मदते चर्या
मदृत्यात्मदधीनानेवाराधयंति न त्वकश्चिदपि विवेकऊशलो ममुक्षुः
मां सारिकायात्मादितापत्रयजनितदः खनिहृतये मदारथन लक्षणो न
निष्कामकर्मयोगेन मामाराध्य मत्पदप्राप्तिमिच्छतीत्यभिप्रायः १२

+ कर्मिणां सिद्धिं फलनिष्पत्तिं काक्षं त इह लो मधुसूदनीटीका ॥ ननु त्वामेव भगवंतं वास्तुदेवं किमिति सर्वे न प्रपद्यंत

के देवानिंद्राद्यादीन् यजंते पूजयंति अज्ञानप्रतिहतत्वाजत निष्कामाः सं- इति तत्राह ॥

तोमोभगवतंवासुदेवमितिशेषःकस्मात्तुहियस्मात्तुइदादिदेवताया
जिनोततफलकांदिणोकर्मजासिद्धिःकर्मजन्यफलंक्षिप्रंशीघ्रमेव
भवतिमानुषेलोकेज्ञानफलंक्षिप्रंकरणाशुद्विषायेक्ष्णत्वात्रशीघ्रंभव
तिमानुषेलोकेकर्मफलंशीघ्रंविशेषणादयलोकेपिवर्णाश्रमधर्म
व्यतिरिक्तकर्मफलसिद्धिर्भगवतासूचिता यतस्तत्तद्वदफलसिद्धिः त
र्थसकामामोक्षविमुखाग्र्यादेवतायजतेतो नमुमुक्षवश्चमांवासु
देवस्मात्तानेप्रपद्यंतइत्यर्थः

१२ सदानंदीटीका

ननुत्वामेव सर्वशेन भजते ऊतो विलाः सर्वाभीष्टप्रदातारमित्यत्राह
रमापतिः १ कर्मणां फलनिष्पत्तिं प्रार्थयंतो जना इह पूजयंतीं देव
स्यादीन ज्ञानहत बुद्धयः २ कर्मजन्य फलं यस्मादिंदवस्यादियाजिनो
तत्फलं कांदिणोऽंसां शीघ्रं भवति भारते ३ तत्त्वज्ञान फलं बुद्धि शुद्धि
सापेक्ष भावतः नशीघ्रं भवतीत्यस्मादन्यादेवान् भजंतिते ४ क्षिप्रं हि
मानुषेलोके इत्यस्मात्तु विशेषणात् अन्यलोके पुष्पासादिकर्मजासि
द्धिर्ब्रूहिता ५ सकामामोक्षविमुखास्ततस्तद्वदफलाप्तये अन्यदेवा
न्यजंते तोमोभजतिमुमुक्षवः ६ १२

नीलकंठीटीका

कांक्षंत इति हियस्मात्मानुषेलोके कर्मसिद्धिः काम्यकर्म फलं पुत्रप
त्यादिकं क्षिप्रं भवति ननु निष्कामकर्म जाचित शुद्धिः अतो ये कर्मणां
सिद्धि फलं इहैव क्षिप्रं कांक्षंतः कांक्षमाणाः देवताः इदादीन्यजंते तेपि
ममैव त्मानुवर्तंत इति पूर्वोक्तान्वयः वक्ष्यति च येष्वन्यदेवताभक्ता इत्या
दि १२

ग्रानंदी टीका

तत्र प्रवृत्तिमार्गमेव तावत्प्रपंचयति इह भोगभूमौ भारते वर्षे कर्म
णां सिद्धिर्भोगापवर्गदृष्टो कांक्षंतः भोगार्थिनो मोक्षार्थिनो वा देव
ताश्रुतिमनुपदिष्टान्मदंशानिंदादीन्नामेव परमेश्वरं वा यजंते हिय

गी.
टी.
च.

स्मान्मानुषेलोके कर्मणाः सकामानिष्कामाहा जाता सिद्धिः क्षिप्रं भ
वति १२

रामकंठीटीका

अतएव किं वाञ्छन्तस्ते ममवर्त्मानुवर्तन्ते इत्याह ॥

दृष्टप्रयोजनेन कर्मणा तत्तदभिमतप्राप्तिलक्षणो सिद्धिं कर्मफलं प्रा
प्यमानाः तथा अदृष्टप्रयोजनेन यज्ञदिना तत्तत्लोकोत्तरभोग्यसु
खप्राप्तिलक्षणफलाभिलाषिणः संतो देवता इन्द्रादिवृषा यज्ञतोहः
विदनादिना पूजयेतः त्रिमत्रतात्पर्यं आब्रह्मणः कीटपयैतयोयः
कश्चिद्येन येनाभिर्मेधिनार्यैश्च किंचन चिकीर्षति जिज्ञासते वा तत्तत्फ
लसंपत्तेस्तत्कालमवश्यभाविष्यति अस्मै चेत्यमाना मत्समापत्तिरेवेकं
कारणं यस्मात् अस्मिन्मानुषेलोके सर्वस्य प्रत्यक्षभूते कर्मजातस्य
कल्पमूलव्यापारसमुत्पत्तिः फलप्राप्तिः क्षिप्रं तर्कमेव मत्समा
पत्तिवलादेव सम्पद्यते परमार्थतः कर्तृजातवैयर्थ्या संभवात्

~~विदनादिना पूजयेतः त्रिमत्रतात्पर्यं आब्रह्मणः कीटपयैतयोयः
कश्चिद्येन येनाभिर्मेधिनार्यैश्च किंचन चिकीर्षति जिज्ञासते वा तत्तत्फ
लसंपत्तेस्तत्कालमवश्यभाविष्यति अस्मै चेत्यमाना मत्समापत्तिरेवेकं
कारणं यस्मात् अस्मिन्मानुषेलोके सर्वस्य प्रत्यक्षभूते कर्मजातस्य
कल्पमूलव्यापारसमुत्पत्तिः फलप्राप्तिः क्षिप्रं तर्कमेव मत्समापत्तिवलादेव
सम्पद्यते परमार्थतः कर्तृजातवैयर्थ्या संभवात्~~

लासिकी वसुमतीटीका

ननु मेव भगवन्तं किमिति न सर्वे प्रपद्यन्ते इति तत्राह कांक्षन्त इति प्रा
प्यशः कर्मणा दृष्टादृष्टद्वयफलसिद्धिं कांक्षन्त इह मनुष्यलोके इन्द्रादि
देवता एव भजन्ते न तस्मात्तस्मात्मेव कृतः हियस्मादिन्द्रादिदेवयानिना
कर्मजा फलसिद्धिः शीघ्रमेव भवति न तज्ज्ञानफलं केवलं दृष्ट्वा पत्वा ज्ञा

जीवस्य नस्य १२

पंचोलीटीका

तर्हि मोक्षार्थमेव सर्वे त्वया समेन प्रेरिताः त्वामेव किमिति न भजन्ते इत्य
त्राह कांक्षन्त इति इह अस्मिन्लोके कर्मणा सिद्धिं फलनिष्पत्तिं कांक्ष
न्तः प्रार्थयेतः देवताः इन्द्रादयः यजन्ते हियस्मात् मानुषेलोके कर्मजा
कर्मणा जाता फलरूपा सिद्धिः क्षिप्रं शीघ्रं भवति १२

रत्नवीरसमिद्धोधिनी ॥

स्वमार्गानुवर्तनप्रकारमेवाद काक्षत इति येकर्मणां स्ववर्णा
 अमोचितानां युद्धादीनां व्यापाराणां सिद्धिं निष्पत्तिं भोगापवर्गः
 लक्षणफलसंपत्तिं वा काक्षतस्ते इदं प्रारभ्य मार्गो युद्धलक्षणे
 व्यापारेकर्मणामनेकविधानां मध्ये देवता अस्रदेवता जंयते अ
 जेयन् अस्रैः संपुंजीयन् अस्रदेवता मंत्रानुदिष्टपारादीन् सन्धी
 न्नितियावत् यजदेवता पूजासंगतिकरणदाने चित्यस्य संगति
 करणार्थस्य प्रीरणायां लिङ्गार्थे लङ् यवयवचमममार्गः यदस्र
 देवता मंत्रानुदिष्टपारादीन् यन्नुषिसंधाय मदावत्ता अपि यु
 युक्तवो युध्यते इति ततश्च भवता अस्रदेवताः संस्मृत्य पारादि
 संधाने समाहितेन भूत्वा यो दुकामाभीष्मादयो महावीरा यो दु
 व्यास्ततश्च ते भोगापवर्गो भयलक्षणापि सिद्धिर्भविष्यतीति ता
 त्पर्यं यद्वा पूजार्थस्यैव यजेत् तद्वा वायमर्थः देवता प्रक्रांत
 युद्धे जीवित्येनास्रदेवता इदं युद्धयते यजेयन् पूजयेयन् युद्धे ते
 षां प्रयोगपवपूजेति पूर्वसा समाने दियस्मात्कर्मभ्यः क्षत्रादि
 योग्यरणादिलक्षणोभ्यो जाता सिद्धिर्मानुषे लोके क्षिप्रं प्रीतिमे
 व भवति जयेय राजयेवासति राज्यस्वर्गादिप्राप्तेस्तत्काले भावि
 तादिति तात्पर्यं १२॥

मधुभाष्य

विषय सूची

6

प्रस्तावना १
१. विषय २
२. विषय ३
३. विषय ४
४. विषय ५
५. विषय ६
६. विषय ७
७. विषय ८
८. विषय ९
९. विषय १०
१०. विषय ११
११. विषय १२
१२. विषय १३
१३. विषय १४
१४. विषय १५
१५. विषय १६
१६. विषय १७
१७. विषय १८
१८. विषय १९
१९. विषय २०
२०. विषय २१
२१. विषय २२
२२. विषय २३
२३. विषय २४
२४. विषय २५
२५. विषय २६
२६. विषय २७
२७. विषय २८
२८. विषय २९
२९. विषय ३०
३०. विषय ३१
३१. विषय ३२
३२. विषय ३३
३३. विषय ३४
३४. विषय ३५
३५. विषय ३६
३६. विषय ३७
३७. विषय ३८
३८. विषय ३९
३९. विषय ४०
४०. विषय ४१
४१. विषय ४२
४२. विषय ४३
४३. विषय ४४
४४. विषय ४५
४५. विषय ४६
४६. विषय ४७
४७. विषय ४८
४८. विषय ४९
४९. विषय ५०
५०. विषय ५१
५१. विषय ५२
५२. विषय ५३
५३. विषय ५४
५४. विषय ५५
५५. विषय ५६
५६. विषय ५७
५७. विषय ५८
५८. विषय ५९
५९. विषय ६०
६०. विषय ६१
६१. विषय ६२
६२. विषय ६३
६३. विषय ६४
६४. विषय ६५
६५. विषय ६६
६६. विषय ६७
६७. विषय ६८
६८. विषय ६९
६९. विषय ७०
७०. विषय ७१
७१. विषय ७२
७२. विषय ७३
७३. विषय ७४
७४. विषय ७५
७५. विषय ७६
७६. विषय ७७
७७. विषय ७८
७८. विषय ७९
७९. विषय ८०
८०. विषय ८१
८१. विषय ८२
८२. विषय ८३
८३. विषय ८४
८४. विषय ८५
८५. विषय ८६
८६. विषय ८७
८७. विषय ८८
८८. विषय ८९
८९. विषय ९०
९०. विषय ९१
९१. विषय ९२
९२. विषय ९३
९३. विषय ९४
९४. विषय ९५
९५. विषय ९६
९६. विषय ९७
९७. विषय ९८
९८. विषय ९९
९९. विषय १००

भाषा अनुवाद

जो ऐसा कहो कि तो फेरि मोक्ष ही के वास्ते सब लोग भगवान का आराधन क्यों नहीं करते हैं इसपर कहते हैं कि मनुष्य लोकमें वज्रतेरे लोग कर्मफल की अभि लाषा करि इंद्र आदि देवतों की सेवा करते और साक्षात् हमारी सेवा नहीं करते हैं क्यों कि कर्मसे फल शीघ्र प्राप्त होता और मेरी साक्षात् सेवासे ज्ञान का फल रूप जो मुक्ति सो उष्णपट्टे वडे कठिन से विरकाल में मिलती है १२

दोहा

कर्मसिधियों कां— के पूजत देव दिंजोय सिद्धि मानुष
लोकमें कर्मसिधि होय सोय १३॥

57

चातुर्वर्ण्यमया सृष्टं गुणकर्मविभागशः तस्य
कर्तारमपि मां विद्य कर्तारमवयं ॥३॥

शांकरभाष्यं

मानुषपुत्रलोके वर्णाश्रमादिकर्माधिकारो नात्येषु लोकेष्विति
नियमः किं निमित्त इति अथ वा वर्णाश्रमादिप्रविभागो यतः मनुष्या
ममवर्त्मानुवर्तन्ते सर्वशक्त्युक्तं कस्मात्सुनः कारणात् नियमेन न
वैववर्त्मानुवर्तन्ते नात्यस्येत्युच्यते चातुर्वर्ण्यमिति चातुर्वर्ण्यचत्वारः
एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यमयेष्टरेण सृष्टमुत्पादितं ब्राह्मणोऽस्य पुत्रमासी
दित्यादि श्रुतेः गुणकर्मविभागशः गुणविभागशः कर्मविभागशश्च
गुणाः सत्वरजस्तमासि तत्र सात्विकस्य सत्त्वप्रधानस्य ब्राह्मणस्य श
मोदमस्तप इत्यादीनि कर्माणि सत्त्वोपसर्जनरजः प्रधानस्य क्षत्रि
यस्य शौर्यतेजः प्रभृतीति कर्माणि तम उपसर्जनरजः प्रधानस्य
वैश्यस्य कृषादीनि कर्माणि रज उपसर्जनतमः प्रधानस्य शूद्रस्य
शुश्रूषेव कर्मेत्येवं गुणकर्मविभागशः चातुर्वर्ण्यमया सृष्टमित्य
र्थः तच्चैवं चातुर्वर्ण्यनामेषु लोकेषु अतो मानुषलोके इति विशेषणं ह
न्नातर्हि चातुर्वर्ण्यस्य सर्गादेः कर्माणाः कर्तृत्वात् तत्फलैषु युज्यसे अ
तो न त्वेनित्यमुक्तो नित्येष्टर इत्युच्यते यद्यपि माया संव्यवहारेण तस्य
कर्माणाः कर्तारमपि संतं तथापि मां परमार्थतो विद्य कर्तारमत एवा
वयममं सारिणं च मां विदि ॥३॥

प्रानंदगिरिकृतटीका

मनुष्यलोके चातुर्वर्ण्यचातुराश्रम्यमित्यनेन द्वारेण कर्माधिकारनि
यमे कारणोऽप्युच्यते मनुष्यपुत्रेति आदिशब्देनावस्थाविशेषाविवक्ष्यं
ते प्रकारान्तरेण वृत्तानुवादपूर्वकं बोध्यमुत्पादयति अथ वेत्यादिना
प्रश्रद्धयं परिहरति उच्यते इति तर्हितवकर्तृत्वभोक्तृत्वसंभवादस्मादा
दित्यत्यन्तेनानीष्टरत्वमित्याह तस्येति ईश्वरस्य विषमसृष्टिं विदधान

शंकरा

गी.
टी.
व.

स्यसृष्टिवैषम्यनिर्वाहकं कथंतिगुणोति गुणविभागेनकर्मवि-
भागस्तेन चातर्वर्णस्यसृष्टिमेवोपदिष्टो स्यसृष्टयनितत्रेत्यादिना प्र-
पञ्चयप्रतिविधानं प्रकृतमुपसंहरति तच्चेदमिति मनुष्यलोकेपरं
वर्णाश्रमादिपूर्वकेकर्मण्यधिकारः तत्रैववर्णादेरीश्वरेणसृष्टत्वात्र
लोकांतरेषुनत्रवर्णाद्यभावादीश्वरमेवचातर्वर्ण्यश्रमादिविभागः
भागिनोऽधिकारिणोऽनुवर्ततेतेनैव वर्णादेस्तस्यापारस्यचसृष्टत्वा
नदनुवर्तनस्यसुकृतादित्यर्थः तस्येत्यादिद्वितीयभागाद्येचोद्यम
नुद्ववति हेतेति यदिचातर्वर्ण्यदिकर्तृत्वादीश्वरस्य प्रागुक्तोनिय-
मोऽभिमतस्तर्हि तद्विषयसृष्टादेस्तत्रिष्टव्यापारस्यचयर्मादेर्निवर्त-
कत्वात्तत्फलस्यकर्तृगाभित्वात् कर्तृत्वभोक्तृत्वयोस्त्वयिप्रसंगात्
नित्यसुकृतादितेनस्यादित्यर्थः माययाकर्तृत्वं परमार्थतश्चाकर्तृ-
त्वमित्यभ्युपगमात्रित्यसुकृतादि सिध्यतीत्युत्तरमाहउच्यतेइति मा-
याप्रवृत्तेन संख्यवहारेणचातर्वर्ण्यदेस्तत्कर्मणश्च यद्यपिकर्ताहे-
तथापितथाविधंमोपरमार्थतोऽकर्तारं विद्मीनियोजना अकर्तृत्वा
देवाभोक्तृत्वमिदिरित्याह अतएवेति १३

ननुचक्षेचित्सकामतयाप्रवर्तनेकेषु स्वामिकृतटीका त्रिष्कामतयेतिकर्मवैविध्यं तत्कर्तृत्वात्मा

एतदीर्नमुत्तममध्यमादिदेवियं कुर्वतस्तवकथं वैषम्येनास्तीत्याशंकाह चातर्वर्ण्यमितिचत्वारोव-
र्णाएवचातर्वर्ण्यस्वार्थेष्टान्प्रत्ययः अयमर्थः सत्त्वप्रधानाज्ज्ञासृणा-
स्तेषांचशमदमादीनिकर्माणिसत्त्वरजःप्रधानाः तत्रियास्तेषांचशो-
र्ययुजादीनिकर्माणीरजस्तमःप्रधानावैष्णस्तेषांचकृषिवाणिज्या-
दीनिकर्माणितमःप्रधानाः शूरास्तेषांचैवर्णीकपुशूवादीनिकर्माणी-
इत्येवंगुणानां कर्माणांचविभागशः विभागेश्चातर्वर्ण्यमेवेवसृष्टमि-
तिसत्त्वंतथाप्येवंतस्यकर्तारमपिफलतः अकर्तारमेवंविदितत्रहेतुः
अथयमासक्तिराहित्येनप्रमरहितमित्यर्थः १३

पिशाचभाष्यं

अतएवचतरोवर्णाश्चातर्वर्ण्यमयेश्वरेणसृष्टंगुणाः सत्त्वादयस्तद्विभा

गेनच तत्रसात्विकस्य ब्राह्मणस्य शमोदमस्तपस्यादीनिकर्माणि
 सत्त्वोपसर्जनस्य रजःप्रधानस्य क्षत्रियस्य शौर्येतेजःप्रभृतीनिकर्मा-
 णि रजःप्रधानस्य वैश्यस्य कृष्यादीनिकर्माणि तामसस्य शूद्रस्य श-
 र्म्वैवकर्मत्वे वेङ्गणकर्मविभागशः चातुर्वर्ण्यमया स्मृतमित्यर्थः
 तस्य चातुर्वर्ण्यस्य कर्मणाः शमप्रभृतेः कर्तारमासीच्चरं विद्विविजा-
 नीहि वस्तुतोऽकर्तारमवयमविकारिणः १३

रामानुजभाष्यं

यथोक्तकर्तारं भविरोपि पापक्षयहेतुमाह चातुर्वर्ण्यमिति चात-
 र्वर्ण्यप्रभृत्त्रयादिसंस्तवपर्यंतं कृत्स्नजगत्सत्त्वादिगुणविभागेन त-
 दनुगुणशमादिभागेन च विभक्तं मया स्मृतं ग्रहणं प्रदर्शनार्थं मयै-
 व रक्ष्यते मयैवोपसंहरियते तस्य विवित्रस्मृतादेः कर्तारमपि प्रकर्तारं
 मां विदि १३ अभिनवगुप्तकृतटीका उपक्रमे १३ नास्ति

परमार्थप्रपाटीका अथ वैष्णवपरिहाराय माह चातुर्वर्ण्यमिति

चतुर्वर्ण्यविभागो नाभावश्चातुर्वर्ण्यं ब्रह्मक्षत्रविशूद्रह्येण कर्मवि-
 भागशः प्रत्येव स्मृत्युणाः सत्त्वादयः कर्मवर्णाश्च मोचितं तद्विभा-
 गेन तद्वर्णोचितेन निमित्तं विराडूपेण तस्य चातुर्वर्ण्यस्य विराडूपेणो-
 वकर्तारमां विदि जानीहि तथा अयमक्षरं शुद्धस्वरूपमसंगम-
 कर्तारं विदि अत्र शातपथी श्रुतिः तदेतद्ब्रह्मक्षत्रं विदुः क्षुद्रदाग्निं नैव
 देहेषु ब्रह्मा भवत् ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियो वैश्येन वैश्यः
 शूद्रेण शूद्र इति भाष्यं ब्रह्मक्षत्रं विदुः शूद्र इति यच्चातुर्वर्ण्ये तरेतत्
 तत्किं तपवेतेषु अग्निना वैश्वानरा यरा यपो येण विराडूपेण समष्टिना
 देवेषु ब्रह्मा भवत् सपवमनुष्येषु यक्षिरेण ब्रह्मणो भवत् तथा दे-
 वेषु विधेन इन्द्रवरुणादिना क्षत्रियेण मनुष्येषु क्षत्रियो भवत् तथा
 देवेषु विधेन वसुरुदादित्यादिना वैश्येन मनुष्येषु वैश्यो भवत्
 तथा देवेषु कवियेन वृषसंतकेन शूद्रेण मनुष्येषु शूद्रो भवत् तथा
 ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीद्वाहुराज्यः कृतइत्यादिपि गुणवियकर्तार

गी.
टी.
च.

मध्यमिनेन विद्याह १३

वनमालीटीका कानो

देहारंभकगुणवेषस्याजगत्पितृममभंजयभावस्ततस्तेषां मोक्षेनधि
कारइति बोधयितुं गुणभेदेन प्रजानामुत्पत्तिं स्वकर्तृकामाह चातुर्वर्ण्य
मिति चत्वारो वर्णा एव चातुर्वर्ण्यस्वार्थे षण् मया सर्वेष्वेण गुणविभा
गशः कर्मविभागशश्च तथा हि सत्त्वप्रधाना ब्राह्मणा स्तेषां शमदमा
दीनिकर्माणि सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानाः तत्रिया स्तेषां शौर्यादीनिकर्मा
णि तप उपसर्जनरजःप्रधाना वेश्या स्तेषां कृष्यादीनि तादृशान्येव कर्मा
णि तमःप्रधानाः शूद्रा स्तेषां तादृशान्येव त्रेवर्णिकशुश्रूषादीनिकर्मा
णि ननु विषमसृष्टिकर्तृत्वात् तवापि वेषस्य तत्राह विद्दीति तस्य चातुर्व
र्ण्यस्य कर्तारमपि क्रियायामभिनिवेशाभावादकर्तारमतपवावयंकर्तृ
त्वप्रयुक्तव्ययेन विकारेण रहितं यद्वा अकर्तारनास्तिकर्तार्यस्य तं कर्तृर
हितं विद्दीत्यर्थः १३ ऊसमवेजयेतीटीका

ननु यतो वा इमानि भूतानि जायंते जन्मायस्य तइति श्रुतिस्तेषां स
र्वविविन्नजगत्कर्तारवदनः स एव सायु कर्मकारयंति तमिति श्रुतिस्त
त्वां कर्मकारयितारमपि वार्तिके सकामतया देवान्यजंते ये च निष्काम
तया त्वां यजन्तेषां सर्वेषामपि जन्मकर्ता कर्मकारयिता च त्वमेवास्य
तो जन्मकर्तारिकर्मकारयितरि च त्वयि वेषस्यैवैर्ह्यण्णादिदोषप्राप्तिः
स्यादित्याशङ्क्य स्वदोषपरिहरन् कर्मयोगारंभविरोधि नः पापस्य नाश
हेतुमाह चातुर्वर्ण्यमिति चत्वारस्तत्रेव वर्णाश्च चातुर्वर्ण्यश्च तत्र वर्णा एव
चातुर्वर्ण्यस्वार्थिकः षण् प्रत्ययः चातुर्वर्ण्यमित्युपलक्षणं सर्वजगत्
चातुर्वर्ण्यप्रमुखमात्रस्य स्तम्भपर्यन्तं सर्वचेतनात्मकं जगन्मया सर्व
ेष्वेण सृष्टिस्य तिसंहारयोत्पलक्षणमेतत्पालितं संहृतं च केचित्तपे
त्तायामाह गुणकर्मविभागशः गुणानो विभागैः कर्मणां विभागैश्चा
यमर्थः सत्त्वगुणमुखाः शमदमादिकर्माणां अविद्याः सत्त्वरजोगुणा
मुखाः शौर्याद्युद्धादिकर्माणां अविद्याः रजस्तमोगुणमुखाः कृषिवा
णिज्यादिगुणकर्माणां अविद्याः तमोगुणमुखा स्तेवर्णिकशुश्रूषादि

कर्माणां श्रृङ्गा इत्येवंगुणकर्मविभागो विभक्तं निविलेजगन्मया सृष्ट्या
 दिकं कृतमित्यर्थः तस्य विविजगत्सृष्टिस्थितिलयादेः कर्तारमपि मात
 तत्कर्माशक्तिरहितत्वादकर्तारत्वे विद्विजानीहि कृतपतत्यतोऽव्ययजग
 त्सृष्ट्वेपि कर्मकारयितृत्वेपि च स्वभावसाध्यान्न वेद्यतो वैषम्येनेह एण
 दिदोषो मयि नास्तेतथा सूत्रकारोप्याह वैषम्येनेह एण सायेदात्वादिति
 परमेश्वरस्य वैषम्येनेह एण दोषो न भवतः कृतः क्षेत्रज्ञानां कर्मसायेदात्वा
 त क्षेत्रज्ञकर्मानुसारेणो वततद्विषमस्वभावस्य सृष्ट्या सृष्ट्यादेः कर्तारत
 तत्सृष्ट्या पापादिकर्मकारयिता चाहं भवाभ्यन्ते मम न वैषम्यादिदोषवत्त्व
 मिसूत्रार्थः भगवान्मया शोप्याह निमित्तमात्रमेवायं सृज्यो नोसर्गक
 र्माणि प्रधानकारणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः निमित्तमात्रमुक्तैव ना
 न्यत्किंचिदपेक्षते नीयते तपतां श्रेष्ठस्वशक्त्या वस्तुतामिति सृज्यानां
 जीवानां सर्गकर्मणि सृष्टिकर्मणि अयं पुरुषोत्तमो निमित्तमात्रमेव का
 रणमात्रमेवेति निश्चयेन यतो हेतोः सृज्यशक्तयः सृज्यानां जीवानां प्राची
 नकर्मशक्त्यपव प्रधानकारणीभूता मुख्यकारणरूपा भवन्ति अतो नि
 मित्तमात्रमुक्तैव सृष्ट्यादिकर्तारं पुरुषोत्तममुक्तैवान्यत्किंचिन्नापेक्षते
 इदं जीववस्तुसरनरादिभावं यावन्ति तेनैव नापेक्षते किंतु हेतुपतां श्रेष्ठहेतु
 त्रयस्वशक्त्या विगतप्राचीनकर्मशक्त्येव वस्तुतां सरनरादिवस्तुभावं
 नीयते प्राप्यते इति सूर्यार्थः १३

मधुसूदनीटीका

शरीरारंभकगुणवैषम्यादपि न सर्वसमानस्वभावा इत्याह ॥
 चत्वारो वर्णा पञ्चवर्णा स्वार्थेष्वजमयेष्वरेण सृष्टमुत्पादिते गु
 णकर्मविभागशः गुणविभागशः कर्मविभागश्च तथाहि सत्त्वप्रथा
 नात्रासृणास्तेषां सात्विका निशमदमादीनि कर्माणि सत्त्वोपसर्जनर
 जः प्रथानाः क्षत्रियाः तेषां चतारुणा निशौर्यतेजः प्रभृतीनि कर्माणि त
 मउपसर्जनरजः प्रथानां वैश्यास्ते च कृष्यादीनि तारुणानि कर्माणि त
 मः प्रथानाः शूरास्तेषां च तामसानि त्रैवर्णिकशूरादीनि कर्माणि मा
 नुषे लोके व्यवसितानि एवं तर्हि विषमस्वभावचातुर्वर्ण्यसृष्ट्वेन तव
 वैषम्यं उर्वारमित्याशङ्कनेत्याह तस्य विषमस्वभावस्य चातुर्वर्ण्यस्य

गी.
टी.
च.

व्यवहारदृष्ट्या कर्तारमपि मां परमार्थदृष्ट्या विद्य कर्तारमवयं निरहंकार-
त्वेनात्मीयमहिमाने १३ सदानंदीटीका

गुणानामपि वैषम्याच्चरीरारंभकारिणो न सर्वे तत्त्वशीलाः सुरित्वा
हप्रकृतेः पतिः चत्वारपवर्णास्तत्त्वजः स्वार्थविधानतः गुणकर्म-
विभागेन वर्णास्ते ब्राह्मणादयः १ चत्वारो निर्मिताः सर्गे मया भगवता
चैतनः सत्त्वप्रधाना ये विप्रास्तेषां कर्मशमादिकं ३ सत्त्वगोणरजो
मुखा नृपाः शौर्यादिकर्मणः तमोगोणरजो मुख्या वैश्याः कृष्यादि
कर्मिणः ४ तमः प्रधानाः शूद्रास्तत्त्वकर्मशुश्रूषणादिकं तादिदं मानु
षेलोके चातुर्वर्ण्यं व्यवस्थितं ५ एवं वैषम्यं सृष्टेः कर्तृत्वात् तत्कालेन
च संवेद्योऽर्निवारः स्यादित्यतः ग्राहमाथवः ६ व्यवहारदृष्ट्या तस्य
चातुर्वर्ण्यस्य सर्वशः कर्तारं संतमपि मां परमार्थदृष्ट्या वयं ७ विद्य
कर्तारमत्मीयमभावमनहंकृतिं निर्विकारतया संतं मां ज्ञात्वा मुच्यते
भयात् ८ १३

नीलकंठीटीका

अन्यदेवताभक्ता अपि कस्मात्पुनः कारणात्तवेव वर्त्मानुवर्तते नाय
स्येत्यत ग्राह चातुर्वर्ण्यमिति चत्वारो वर्णानोहितं चातुर्वर्ण्यं गुणाश्च
कर्माणि चेति गुणकर्म द्वैतैकमद्भावः कर्माणि अग्निहोत्रादीनि गुणा
श्च इत्यदेवतादि रूपाः विभागशः सधारणा साधारणा विभागेन
तथाहि दानजपादिकं सर्वसाधारणं अग्निहोत्रादिकं त्रैवर्णीकं से
वनशूद्रस्य राजसूयादिकं राजपवने तरेषामिति विभागो दृश्यते
यतश्चातुर्वर्ण्यं गुणकर्म मया सृष्टं ततोऽन्यदेवतानामपि मउत्पत्त्या
त्पुत्रप्रीत्यापि तद्विवृतप्रीत्या ममेव तन्मिरस्तीत्यर्थः यद्वा गुणविभा-
गशः कर्मविभागश इति योज्यं तथाहि सत्त्वप्रधाना ब्राह्मणास्तेषां क
र्मशमदमादिकं सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानाः क्षत्रियास्तेषां कर्मशो-
र्यादि तमउपसर्जनरजःप्रधाना वैश्यास्तेषां कर्मकृष्यादि रजउपस-

जननतमः प्रयानाः श्रुदास्तेषां कर्मसु श्रुष्वैवेति गुणकर्मविभागो दृश्यते त
 दावातर्वर्णमिति स्वार्थे ष्यञ् वत्तारो वर्णाः गुणकर्मविभागो मया स
 द्धार्यः अन्यदेवताभक्ता अपि मनुक्तकर्मकारित्वात् मनुक्ता येवेति भा
 वः ननु यद्येवं त्वं संतति तर्पणेन स्वाज्ञाकरणेन प्रीयसे तदर्थं वत्तया वात
 र्वर्णस्य ह्येवं हि महात्मसारी त्वमसौ त्यागं कथाह तस्यैति कर्तारं मायायो
 गात् वस्तुतोः कर्तारं अतएवावययं प्रविकारिणं १३

आनंदीटीका

सर्वे श्रेयः प्राप्तये त्वामेव कथं नयं जने इत्याह मये श्रेण गुणैः सत्त्वादिभि
 कृतो यः कर्मणां ब्राह्मणत्वादिर्जन्त्याश्रयत्वादिभागो विसृष्टादये लक्ष्यि
 ष्यमाणस्तेन गुणकर्मविभागेन वातर्वर्णस्य ह्येवं हि मित्यतएव निजनिजप्र
 कृत्यनुत्पत्तदर्थं नयादेवताय जने इत्यर्थः अत्रापि तत्कृतमेव वैषम्य
 मित्याह तस्यैव सर्गस्य कर्तारमपि मां परमेश्वरमकर्तारं तत्कर्तृत्वसंब
 द्धं फलमनाश्रयेन विद्धि अनयोक्तृत्वात्मनः क्लेशकर्मविषाकाश्रये
 परामर्शो वर्णितः १३

रामकंठीटीका

+ ननु त्वमेव वैदिकः कर्ता तत्त्वज्ञानात्वेन कर्ते

+ सत्यं गुणविभागेन अयं सात्विको ये राजसो ये तामस इत्येवं श्रेण सर्ग

भेदमूलेन तथा कर्मविभागेन ब्राह्मणनाथेत्येवं यदृच्छंदातव्यमित्ये
 वमादिदृष्टेण मया यथोक्तस्वरूपेण केन कर्त्ता वातर्वर्णस्य ह्येवं वत्तारो
 वर्णा ब्राह्मणादयो निमित्तास्तस्यैवं विधस्य वातर्वर्णस्य स गुणकर्मवि
 भागसमुचितकर्मानुत्पत्तत्फलभाजः कर्तारं निर्मातारमपि मामक
 र्तारं तद्वत्तादृककर्मफलसंबंधाभावात्कर्तृधर्मरहितं जानीहि कृत
 इति हेतुगर्भं विशेषणमाह कीदृशं संतमकर्तारं विश्ववयं नित्यमेक
 स्मात्स्वरूपा यतो हेतुवोमिनव्यपगच्छामि अहयचिन्मात्रसंभावता
 मेव न जहाम्येवं चावययं संतमामकर्तारं विद्धि हेतुज्ञाहि मन्मायोद्भा
 वितानित्यदेहाय हेकारमया स्त्रिगुणाः संकल्पकारिणः सत्त्वादिभि
 फलेषु ज्येते न त्वहं गुणातीतस्वभावस्ते जातमुज्यते

कर्मभित्तमेव तत्पत्तेन संबध्यसे ततश्चेत्तत्र त्ववत्त
 त्वादिसंबध्यस्तवापि
 असक्तत्वं ज्ञानांशका
 परिहर्तव्यमत्राह +

लासिकी दत्तकंठीटीका

गी.
दी.
च.

शरीरसम्भक्तगुणवेषम्यादयि न सर्वसमसमावाहत्याह चातुर्वर्ण्यमि-
ति चत्वारो वर्णाः चातुर्वर्ण्यस्यार्थोऽयम् सत्त्वप्रधाना ब्राह्मणा स्तेषां च श-
मदमादीनिकर्माणि सत्त्वराजः प्रधानाः क्षत्रिया स्तेषां च शौर्ययुद्धादी-
निकर्माणि रजस्तमः प्रधाना वैश्या स्तेषां च कृषिवाणिज्यादीनिकर्मा-
णि तमः प्रधानाः शूद्रा स्तेषां च त्रेवर्णिकशुश्रूषादीनिकर्माणीत्येवं
गुणानां कर्मणां च विभागोऽस्मात्तुर्वर्ण्यमये वैश्वरेण सृष्टमुत्पादितं पवमा-
पितव विषमसमावसृष्टत्वेन वैषम्यं दुर्कारमित्याशङ्क्यनेत्याह तस्य विष-
मसमावस्य चातुर्वर्ण्यस्य लोकदृष्टकर्तारमपि वस्तुतः कर्तारमेव
मां विद्विश्च हेतुर्गर्भविशेषणमवययमिति स्वस्वभावाजीववन्नयेमि
नवयगच्छामि १३

पंचोलीटीका

कस्मात्कारणान्नियमेन तवैव वर्त्मानुवर्तते नात्यस्य अत्यन्तब्राह्मणा-
दिकं सकामनिष्कामतया विचित्रं वर्तमानं उत मम धर्मादिवैचित्र्यं ऊर्त-
तः तद्वैषम्यं प्राप्नोति इत्यत्राह चातुर्वर्ण्यमिति मया ईश्वरेण चातुर्व-
र्ण्यवर्ण्यं चतुष्टयं गुणकर्मविभागशः गुणानां सत्त्वराजस्तमसो कर्म-
णां शमदमशौर्यकृषिसेवादीनां ब्राह्मणक्षत्रियविश्वशूद्रकर्तृणां
विभागेन सृष्टमुत्पादितं तस्य चातुर्वर्ण्यस्य कर्तारमपि संते मां परमा-
र्थातः अकर्तारमसंसारिणं जानीहि १३

भगवद्गीतासमिद्धोपनिषद्

चातुर्वर्ण्यमिति चत्वारो वर्णा एव चातुर्वर्ण्यविप्रक्षत्रिय विदुर्दल-
क्षणा मया सृष्टं कथं गुणकर्मविभागशः गुणाः सत्त्वादयः कर्मा-
णि मित्रावर्यादीनि सेवतानि तान्विभज्येत्यर्थः तत्र ब्राह्मणाः सत्त्व-
प्रधानाः शमदममित्रावर्यादिकर्माणां क्षत्रियाः सत्त्वराजः प्रधानाः
शौर्ययुद्धादिकर्माणां विश्वराजस्तमः प्रधानाः कृषिवाणिज्यादि-
कर्माणां शूद्रास्तमः प्रधानास्त्रैवर्णिकशुश्रूषादिकर्माणां इति य-
थावर्ण्यं गुणानुसारेण कर्माणि यथा स्वकर्तव्यतया निर्दिष्टानि तस्य

चातुर्वर्ण्यस्य कर्तारमपि मामीश्वरमकर्तारं विदित्वा नीदि यो
 दिकर्ता सकथं कर्तुं तत्प्रतियोगिकाभाव विषयो भवतीति वि
 रोधो लंकारः समाधिस्तित्त्वं न विद्यते न्यः कर्ता यस्येत्य कर्ता
 सर्वकारणस्य मेव न कश्चित्कारणमिति तात्पर्यं यतो व्ययं वि
 नाशरहितं यो हि विनश्यति स नायते यश्च जायते स विनश्य
 तीति न कश्चिज्जनको मे इत्यर्थः समुदायार्थस्तु सर्वजनकेन
 मयैश्वरेण यथा स्वमनुशिष्टानि कर्माणि प्रजाभिरवप्रयं वि
 धेयानि समस्तकारणांतराभावान्न कश्चिच्छास्तेत्यतो यद्यपि
 मम कर्माणि नावप्रयमावराणीयानि तथापि ते सुलोकसंग्र
 हार्थं प्रवृत्तपवास्मि एवं विचार्य त्वमपि कर्माधिकारी सन् त्व
 धर्ममेवाचरेति भावः १३॥

मधुभाष्य

चातुर्वर्ण्यमिति चतुर्वर्णसमुदायः सात्विको ब्राह्मणः सा
 त्विकराजसः क्षत्रियः राजसतामसो वैश्यः तामसः शूद्र इ
 ति गुणविभागः कर्मविभागस्तु शमोदमश्त्यादिनावक्ष्यते
 क्रियायां वैलक्षण्या कर्तृकर्ता तथादिश्रुतिः विश्वकर्म
 विमानाश्त्यादि तत्र विंशति क्रियाकृतिरिति च साधितं चेत्
 सुरस्तात् प्रतयवनमां कर्माणि लिप्यंति इतश्च न लिप्यंती
 त्याद न मे कर्मफले स्पृहा इति इच्छामात्रं तस्मिन् न तत्राभि
 निवेशः तच्चोक्तं आकाशं न पि देवो सो नेच्छते लोकवत्परः
 न क्षाप्रदस्तस्य विष्णोर्ज्ञानं कामोदितस्य त्विति न व केविन्सुः
 का भवन्तीति क्रमेण सर्वश्रुतिः तथादिश्रुतिः ज्ञात्वा तमेन
 मनसा हृदा च भूयो न मृत्युमुपयाति विद्वानिति कथं वा इत्य
 नंत इत्यनेन तर्वादिति दोषो वेति एवं ज्ञात्वापि कर्मकरणं प्राचा

रोपसीत्याद ॥५॥

62

भाषा अनुवाद

और जो कहो कि चारों वर्णों के कर्ता भी तुमही हो और अनेक प्रकार कर्म भी वेद के द्वारा तल्लीने कहा है फेरि उन्हीं कर्मों के करने वाले ब्राह्मण आदि वर्णों को उत्तम औ अथम कर्म भी तुमने कहा तो इस सबके करने औ कहने वाले एक तुम ठहरो फेरि किसी की प्रवृत्ति सकाम कर्म में और किसीकी निष्काम में जो हो तीहें तो कहो वैषम्य दोष कहे विषम स्वभाव तुमारा क्यों नहीं है इन बातों से चलवते तुमको पक्ष पात दोष हो सकता है इसके उपर कहते हैं किहां चारवर्ण कहे सतोगुण प्रधान जो ब्राह्मण उनके कर्म श्रम दम उपरति तितित्ता समाधान अज्ञा है और सत्त्व रज प्रधान जो क्षत्री उनके कर्म भूमि रक्षा प्रजापालन युद्ध आदिक हैं और रजोगुण तमोगुण प्रधान जो वैश्य तिनके कर्म व्यापार खेती आदि कहै और तमोगुण प्रधान शूद्रका कर्म इन तीनों वर्णों की सेवा है सो यह बात दी कहै पर जो भी हम इनके कर्ता हैं तो भी अकर्ता ही जानो क्योंकि हम अव्यय हमारी आसक्ति इन कर्मों में नहीं है १३

दोहा

चतुर वर्ण जो मे रचे कर विभाग गुण कर्म ताकी कर्ता जा
न मोहि अव्यय अकर्ता परम १३ ॥

नमो कर्माणि लिपंति न मे कर्म फले स्पृहा ३।
तिमो यो भिजानाति कर्मभिर्न सवयते १४

शंकरभाष्य

येषां त्वकर्मणां कर्तारं मां मयसे परमार्थतत्त्वेषामकर्तृत्वाहं यतः
नेति नमो तानि कर्माणि लिपंति देहाद्यारम्भकत्वेनाहंकाराभा
वाच्च तेषां कर्मणां फलेषु मे स्पृहा तस्मात्तेषां त्वसंसारिणां अहं
कर्तृत्वमभिमानः कर्मस्य स्पृहा तत्फलेषु च तानि कर्माणि लिप्यन्
तीति युक्तं तदभावाच्च नमो कर्माणि लिप्यन्तीत्येवं योऽन्योऽपि मा
मात्मत्वेनाभिजानाति नाहं कर्तान मे कर्म फले स्पृहेति सकर्मभि
र्निवयते तस्यापि न देहाद्यारम्भकाणि कर्माणि भवन्तीत्यर्थः १४

आनन्दगिरिकृतटीका

इक्ष्वरस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्वस्तुतोऽभावे कर्मतत्फलसंबन्धे वैधु
र्यफलतीत्याह येषां त्वितिकर्मतत्फलसंस्पर्शपूयमीक्ष्वरं मां पश्य
तो दर्शनानुवृत्त्यफलं दर्शयति नमामिति तानि कर्माणीति येषां
कर्मणामहं कर्ता तवाभिमतस्तानीति यावत्तदेहं दित्याद्यारम्भ
कत्वेन तेषां कर्मणामीक्ष्वरे संस्पर्शाभावे तस्य तत्कारणावस्थाया
महंकाराभवे हेतुं करोति अहंकाराभावादिति कर्मफलतत्त्वा
भावाच्चेक्ष्वरं कर्माणि न लिप्यन्तीत्याह न चेति उक्तमेव प्रपंचयति
येषां त्विति तदभावात् कर्मस्य अहं कर्तृत्वमभिमानस्य तत्फलेषु स्पृ
हायास्याभावादित्यर्थः इक्ष्वरस्य कर्मनिर्लेपेऽपि क्षेत्रज्ञस्य किमा
यातमित्याशङ्क्योत्तरादं व्याचष्टे इत्येवमिति अभिज्ञानप्रकारमा
भिनयति नाहमिति ज्ञानफलं कथयति सकर्मभिरिति कर्मसंब
न्धं विदुषि विषययति तस्यापीति १४

स्वामिकृतटीका

तदेव दर्शयन्नाह कर्माणि विषयस्त्वादीन्यपि मां न लिपंति आसक्तं

गी.
टी.
च.

न ऊर्वेति निरहंकारत्वात् आमकामत्वेन मम कर्मफले स्पृहा
भावाच्च मोनलिप्येति इति किं वक्तव्यं यतः कर्मफले स्पृहा राहित्येन
मोयोभिजानाति सोऽपि कर्मनिर्वध्यते मम निर्लेपत्वे कारणं निरहं
कारत्वं निस्पृहत्वादिकं ज्ञानतस्तस्याप्यहंकारादिशेषोऽप्युत्पद्यते १४

पिशाचभाष्यं

कर्तृत्वे कर्मफलसंबन्धान्वानीश्वरत्वमित्याशङ्क्याह नमामिति
नमो कर्माणि यज्ञादीनि लिप्येति उपलब्धेति देहादौ रभकाले नृश्रु वा
हंकाराभावात् न मे कर्मफले स्पृहा अतो हेतोरकर्त्रीत्मा ज्ञानादहं
कर्मभिरलिप्त इत्यतोऽपि मया परमात्मानं योगितानात्पवगच्छति क
र्मभिर्न सवध्यते न लिप्यते १४

रामानुजभाष्यं

कथमित्यत्राह नमामिति यत इमानि विचित्रसृष्ट्यादीनि नमो
कर्माणि लिप्येति न वधेति नमस्त्युक्ता न निदेव मनुष्यादिवै
चित्राणि सृष्ट्यानां पुंसां प्रयुक्तानां मूर्त्युश्च अत्र प्राप्ता प्रविवेकेन विचि त्प
त्रसृष्ट्यादेर्नाहं कर्ता यतः क्षेत्रज्ञाः सृष्टिलब्धकराण्यकलेवराः
सृष्टिलब्धभाग्यजातफलसंगादिहेतुभिः स्वकर्मावगुणोभजंते
सृष्ट्यादिकर्मफलवृत्तेषामेव स्यादिति न मे स्पृहा तथा हि सूत्रकारः
वैषम्येनैवैषां न सापेक्षत्वादिति तथाह भगवान्पराधरः निमित्त
मात्रमेवायं सृष्ट्यानां सर्गकर्माणि प्रधानकारणाभूता येनो वै
विश्वशक्त्यं निमित्तमात्रं मुक्तावनाय किंचिदप्येतत् न नीयते न य
तोऽप्रेष्वस्वशक्तौ वस्तुतामिति सृष्ट्यानां क्षेत्रज्ञानां सृष्टेकारणमा
त्रमेवायं परमपुरुषः देवादिवैविश्ये त्वप्रधानं कारणं सृष्ट्यभूतक्षे
त्रज्ञानां प्राचीनकशक्त्यप्येव अतो निमित्तमात्रं मुक्तासृष्टेः कर्ता
रेपरमपुरुषमुत्कारदहं क्षेत्रज्ञवस्तु देवादिविचित्रभावेनायदपे
क्षते सगतप्राचीनकर्मशक्तौ वदेवादि वस्तुभावमुपनीयत इत्यर्थः
एवमुक्तेन प्रकारेण सृष्ट्यादेः कर्तारमप्यकर्तारं सृष्ट्यादिकर्मफल

कल्यस्य कर्मभिर्लेपः आकाशप्रतिमं कामं
भावादिनानां प्रकारेण यो भगवन्मेवा
सर्वत्र सर्वदा नन्द्यते परमेश्वरमेव नवाह
वात्परमसि किं विदिनि नीत्या विमुच्यते तस्य
किं कर्मभिर्बन्धः ॥ १॥

संगरहितं च यो मामभिजानाति सकर्मयोगारंभविरोधिभिः फलं

हितं स प्राचीनकर्मभिर्न वध्यते मुच्यते इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ १४ ॥

मम किल कथमाकाश

परमार्थप्रपाटीका

अथ विद्यकतारमयमित्येवं विव

चाह नमामिति मां कर्माणि सृष्ट्या दीकर्तृत्वाणि न लिप्यन्ति असंगत्वात्
अतएव न मे कर्मफले स्पृहा वांक्षापि अवाप्तसकलकामेन मया किमु
दिशेयं तत्कर्तव्यमित्यर्थः यथा सूर्यो जगत्यापारहेतुत्वेऽपि तत्कर्म
णानलिप्यते एवमित्युक्तप्रकारेण यो मामभिजानाति सोऽपि कर्मभि
र्न वध्यते किंपुनरहमित्यर्थः ॥ १४ ॥

वनमालीटीका

पादहीनं

तदेवाहनेति यतो मम कर्मफले स्पृहानास्त्यतो मां कर्माणि न लिप्यं
ति इतीत्ये जीवो मां सर्वेश्वरे कर्मफलाद्यभिनिवेशरहितं यो वदसम
त्प्रसादलव्यनिर्लेपसामर्थ्येन प्रवाहानादिकर्मरूपया विद्ययानवध्य
ते क्रियामाणादिभिरपि कर्मभिर्न वध्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

ऊसमेवेजयंतीटीका

पुनरपि तदेव विशदं ऊर्वन्तत्केन प्रकारेण भवतीत्याह नमामिति
कर्माणि विचित्रविषयसर्गादीनि मां सर्वेश्वरेऽनलिप्यन्ति न वभंति
सृज्यानां जीवानां प्रणयप्रयुक्तानीमानि सारासराद्यनेकवि
चित्ररूपाकाराणि भवन्ति न मत्प्रयुक्तानियतो मे ममेश्वरस्य कर्मफले
विषयसृष्ट्यादिकर्मफले स्पृहेऽहं नानास्त्यतो मां तानि न लिप्यन्तीत्यर्थः इ
त्येवं प्रकारेण यो मुमुक्षुर्मां सृष्ट्यादिकर्तारमण्यकर्तारं कर्मफलेऽपि
पूज्यमभिजानेति सा कल्पेन वेति पुरुषः कर्मभिर्निष्कामकर्मयोगा
रंभविरोधिभिः सकामप्राचीनकर्मभिर्न वध्यते संसारान्मुच्यते इत्यर्थः ॥ १४ ॥

मधुसूदनीटीका

कर्माणि विषयसर्गादीनि मानि रहंकारत्वेन कर्तृत्वाभिमानहीनं भगवं

नं

मी.
टी.
च.

ननलिप्येतिदेहारंभकत्वेननवभंति एवंकर्तृत्वेनिराकृत्यभोक्तृत्वेनि
राकरोति नमेममामकामस्यकर्मफलस्यहात्स्माश्रामकामस्यहे। सका
तिश्रुतेःकर्तृत्वाभिमानफलस्यहात्स्माहिकर्माणि लिप्येतीति तदभा
वान्नमोऽकर्माणि लिप्येतीति किंचवक्तव्यं इत्येव्योन्योपि मामकर्तारम
भोक्तारंवात्मत्वेनाभिजानाति कर्मभिर्नसवध्यते अकर्तात्मज्ञानेनमुच्य
तइत्यर्थः।

१४

सदानंदीटीका

कर्तृत्वेनिराकृत्यनिराचक्षेयभोक्तृतां कर्माणि विषयसृष्टादीन्य
नहंकारमीश्वरं १ देहाद्यारंभकत्वेननमावभंति विह्वने नवाममा
प्रकामस्यहात्स्माकर्मफलेयतः २ कर्तृत्वाभिनिवेशेनतथेवाफलत्
स्यया लिप्येत्तज्ज्ञास्तकर्मणि तदभावान्नमोहरि ३ एव्योन्योपि मामी
शमात्मत्वेनश्रुतेर्नयात् अकर्तारमभोक्तारंवेतिस्वानुभवेनच ध य
मायमीदिदृपाणिकर्माणिबंधकान्यपि तस्यापिनेवदेहाद्यारंभका
णिभवंतिवे ५ सचाकर्तात्मवोधेनमुच्यतेकर्मबंधनैः ६ १४

नीलकंठीटीका

ननुकर्तृरपिकथमकर्तृत्वमतग्राह नमामिति कर्मलेपोपिऊतो
नास्तीत्यतग्राह नमेइति यःकर्तृत्वाभिमानोसलिप्यतेयस्तफलत्
तुःसपवात्मनःकर्तृत्वंममतइतिफलेच्छाभावादकर्ताअकर्तृत्वाच्च
नलिप्यतेऽयंइतिमोयोभिजानातिसकर्मफलस्यहात्यागातकर्मभि
र्नवध्यते १४

ग्रानंदी टीका

कथमेतदित्याह नमोऽकर्माणि लिप्येति नमेकामफलेष्वपि यतो
मेकर्मणाफलेषुकामःस्यहानास्ति ततोमोऽकर्माणि नलिप्येति अ
तोहं कृत्वाप्यकर्तृत्वेत्यर्थः प्रत्यक्षेणेतयाज्ययज्वनो तदेवसर्वमीश्वर
लक्षणमात्मनिप्रकाश्यप्रकृतेकर्मणिपार्थस्यप्रज्ञाजनयति इती
र्थप्रकारेणायोमोसर्वज्ञसर्वकर्तारसर्वानुग्राहकपरमेश्वरमभिजा

४३तिमोयोभिजानाति
कर्मभिर्नवध्यते

नातिज्ञानेन साक्षात्करोतिसकर्मभिः क्रियमाणोर्नवध्यते जानन्
वैक्रियमाणोर्हिकर्मनवध्यकमित्यर्थः १५

रामकेटीटीका

ततश्च कर्माणि प्रणयन् प्रणयन् लक्षणः क्रियानमोर्लिप्येति सखडः खादिल-
क्षणस्वफलरूपेण कलेकेन नमलिनयंति यतो नित्यनिज्ञाने दत्तम
स्य मम कर्मणो फलेषु तत उतरोत्तरप्रकृष्टस्वरूपेषु पि न कामो नाः
भिलाषः यथा प्रतिपादितस्वरूपे कर्मयत्वेन सर्वमिदमनुपश्यतः य
श्च यथोक्तेन ज्ञानमृतनिर्करेण निर्धारितसकलविकल्पकलंकत्वात्
मलप्रज्ञो योगीत्येवेयथोक्तस्वरूपं मामः भिजानाति प्रतिपद्यते समुद्य
क्रियमाणोः कर्मभिर्नवध्यते नरागादिक्लेशाशानियंत्रितः क्रियते
किं तस्मादनया दृष्ट्या पविरोहोत्तममिदं प्रवक्ष्यामि वाणि कर्मोः १६

लासिकी रामकेटीटीका

ततश्च नमामिति कर्माणि विश्वसृष्ट्यादीनि मामीश्वरं स्वरूपादप्रचकत-
त्वेन नलिप्येति कर्तृत्वाभिमानरूपेण सखडः खादिफलरूपेण च क-
लेकेन नमलिनयंति यतो न मे कर्मफले स्पृहा आप्तकामस्य का स्पृहे
ति श्रुतेः एतेन कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च निराकृतं एव मन्योपियो मामकर्तार
मभोक्तारं चात्मत्वेनाभिजानाति कर्मभिः क्रियमाणो रपि समद्वन्द्व
व्यते नक्लेशाशानियंत्रितः क्रियते १५

पंचोलीटीका

तदेव दर्शयन् तज्ज्ञाने फलमाह नमामिति कर्माणि मोर्नलिप्येति दे
हाद्यारंभकानि न भवंति मे मम कर्मफले स्पृहानय इति मामभिजा
नातिसकर्मभिर्नवध्यते तस्य कर्माणि देहारंभकानि न भवंति १५

शरावीरसमिद्धेयिनी॥

अतश्च नमामिति कर्माणि सर्वजनकेनेश्वरेण यथावर्णमनु
शिष्टानि युद्धादीनि विगुणान्यपि मां तदधिकारिणं न लिपंति
पापफलेन न बध्नांति यतो मे समकर्मफले कर्मणः प्रवृत्तिरू
पस्य स्ववर्णो वितस्य युद्धादेः फले राज्ञ्यभोगादिलक्षणेन स्पृष्ट
फलोद्देशेन न कर्मसु प्रवृत्तिः किं त्वीश्वराज्ञैषा पालनीयेति धि
यैवेत्यर्थ इत्यनेन प्रकारेण यो मामभिमांलक्षणीकृत्य मत्प्रवृत्तिं
प्रमाणीकृत्येति यावत् जानाति निश्चिनोति स्वधर्ममवप्रपाचर
णीयत्वेनेति शेषः सकर्मभिः हिंसाप्रथानैरपि युद्धादिव्यापारै
र्न बध्यते पापासंगेनेति शेषः १४॥

मधुभाष्य

१४॥

भाषा अनुवाद

वही कर्म की आसक्ति देवलाति झूठे कहते हैं कि देवा विषय
सर्जन आदिकर्म हमको नहीं लगते और न कर्म फल की इ
च्छा हमें है क्योंकि हम निरहंकार कर्म करने हैं और पूर्ण का
म है इससे कोई विषयके दर्शनादि से हमारी भोगमें इच्छा न
ही होती तो ये कर्म हमें कैसे आसक्त कर सकें और क्या कहें दे
वा जो मनुष्य हमको कर्ममें निर्लिप्त जानते हैं वे भी कर्म बन्ध
में नहीं पड़ते कारण यह कि जो हमारे निर्लेपता के हेतु अनहे
कार ओ निस्पृहत्व है सो उनके जानकार पुरुष के भी शिथिल
होते कहे नाम मात्र को रह जाते और ऊँच नाम देवने योग्य
नहीं रहते हैं १४

दोहा

कर्म न मोकों लिप्त दे न कर्मफल मो अभिलाष ऐसे जो
मोहि जान दे नहि कर्म बंध तिह भाष १४

第 二 章

67

此章之旨，在於論述天地之理，及其與人事之關係。蓋天地者，萬物之始也。人事者，萬物之終也。故欲知人事之理，必先明天地之理。此章之文，雖多重複，然其意則一也。即所謂「天人合一」之理也。其言天地之理，則曰：「天地絪縕，萬物化醇；男女媾和，萬物萌生。」此言天地之理，即所謂「道」也。其言人事之理，則曰：「君子居則遷，動則思。」此言人事之理，即所謂「德」也。天地之理，即所謂「道」也。人事之理，即所謂「德」也。道與德，一而二，二而一者也。此章之文，雖多重複，然其意則一也。即所謂「天人合一」之理也。

第 三 章

此章之旨，在於論述君子之德，及其與天地之理之關係。蓋君子者，天地之德也。天地之理，即所謂「道」也。君子之德，即所謂「德」也。道與德，一而二，二而一者也。此章之文，雖多重複，然其意則一也。即所謂「天人合一」之理也。

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः कुरुका-
मेव तस्मात् पूर्वैः पूर्वतरं कृतं १५

शोकरभाष्यं

नाहं कर्ता न मे कर्म फले स्पृहेति एवमिति एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैर-
पि कृतं तैर्मुमुक्षुभिः कुरुते न कर्मेव त्वन तस्मीमांसनेनापि संन्यासः
कर्तव्यस्तस्मात् पूर्वैरप्यनुष्ठितत्वादययनात्मतत्त्वं तदात्मशुद्ध्यर्थं
तत्त्वविज्ञेयलोकसंग्रहार्थं पूर्वैर्जनकादिभिः पूर्वतरं कृतं नाधुना न
कृतं निर्वर्तितं १५ आनंदगिरिकृतटीका

तव कर्म तत्फल संबंधाभावे तथा ज्ञानवत्तदसंबंधे ममापि किं
कर्मणो त्यागं कर्माणां कर्तृत्वाभिमानं तत्फले स्पृहाश्चाकृत्वा
मुमुक्षुवत् त्वया कर्म कर्तव्यमेवेत्याह नाहमित्यादिना एवमिति ना-
हं कर्तेत्येवमादि परास्मृपतेतेन पूर्वैर्मुमुक्षुभिरनुष्ठितत्वेन हेतुनेत्य-
र्थः कर्मेवेत्येव कारणमाह नेत्यादिना त्वं शब्दस्य क्रियापदेन संबंधः
तस्मादित्युक्तमेव स्फुटयति पूर्वैरिति यदुक्तं किं मम कर्मणोति तत्र त्व-
मज्ञो वा तत्त्वविदा ययत्तस्तदा चित्तशुद्ध्यर्थं कुरु कर्मेत्याह यदीति हि
तीयं प्रत्याह तत्त्वविदिति कुरु कर्मेति संबंधः पूर्वैर्भूद्वैराचरितमित्ये-
तावता किमिति विवेकवता मया तत् कर्तव्यमित्याशंकाह जनका-
दिभिरिति ते तदेव संपाद्य कर्म कृतवन्तानतदिदानीमप्रामाणीकत्वा-
दनुष्ठेयमित्याशंकाह पूर्वतरमिति १५

स्वामिकृतटीका

ये यथा मां प्रपद्यंत इत्यादिभिश्चतुर्भिः श्लोकैः प्राप्ते गीकमीश्वरस्यैव
स्य परिहृत्य पूर्वोक्तमेव कर्मयोगं प्रपंचयितुं मनस्मारयति एवं ज्ञात्वेति
ग्रहकारादिराहित्येन कृतं कर्म वेधकं भवतीति एवं ज्ञात्वा पूर्वैः जनका-
दिभिरपि मुमुक्षुभिः सत्त्वशुद्ध्यर्थं पूर्वतरं युगांतरेष्वपि कृतं तस्मात्त्वम-
पि प्रथमं कर्मेव कुरु १५ पिशाचभाष्यं

गी.
टी.
च.

एवं ज्ञात्वेति ग्रहमेवेष्टरः कर्मणः स्वप्नाग्रहमेव कर्तेति ज्ञात्वा पूर्वेषु
रुत एव तत्र मेव कृतं कर्म त्वे तस्मादेव हेतोः ऊरु १५

रामानुजभाष्यं

एवमिति एवं मां ज्ञात्वा विमुक्तपापे पूर्वैरपि मुमुक्षुभिर्मुक्तलक्षणं कर्म
कृतं तस्मात्त्वमुक्तप्रकारेण हि यज्ञानविधूतपापः पूर्वैर्विवस्वन्मर्त्यदि
भिः कृतं पूर्वतरं पुरातनं तदानीमेव मयोक्तं वक्ष्यमाणं कारणं कर्म व ऊरु १ ५

अभिनवगुप्तकृतटीका

मम किल यथा मां ज्ञात्वा कृतं कर्म निर्लेपः आकाशप्रतिनित्यं म
म भावादित्यनेन ज्ञानप्रकारेण यो भगवंतमेवाश्रयत्वे सर्वत्र सर्वदा नंद
यमेव नंदे चरेत् नंदो ह देवात्परमास्ति किं विदिति नीत्यादि नृणां तस्य
किं कर्म निर्देयः तस्मादनया बुद्ध्यापवित्रीकृतस्त्वमपि कर्माण्यवश्यं क
र्तव्यानि ऊरु १५ परमार्थप्रपाटीका

अथ प्रकृतमनुसरति एवमिति एवममुना प्रकारेण मदीयं कर्तृत्वा
यभिमानशून्यत्वे ज्ञात्वा मुमुक्षुभिर्मोक्षमिच्छादिः पूर्वैः पुरातनैरपि क
र्मकृतं तस्मात्त्वमपि प्रसूतं कर्मैव ऊरु यतः पूर्वैः पूर्वतरमनादिसिद्धे
कृतं अनेन शिष्टाचारोपि सप्रमाणमिति सूचितं १५

वनमालीटीका

यतो भिमानाभावात् कर्मकर्तारं मां कर्माणि न लिपंत्यतो भिमानरा
हित्येन त्वमपि कर्म ऊर्वित्याह एवमित्यतः पूर्वैर्यदुप्रभृतिभिर्मुमुक्षु
भिरेव कर्तृत्वा यभिमानाभावे कर्माणि न लिपन्तीत्येवं ज्ञात्वा कर्तृत्वा य
भिमानशून्यतया कर्मकृतं तस्मात्त्वमपि मुमुक्षुर्विहात्यानुसंधाना
त्वात् तत्रियत्वेन संन्यासोपकाराच्च कर्मैव फलाभिसेयि शून्यः स न
ऊरु पूर्वैः जनकादिभिः पूर्वतरमति पूर्वयुगांतरेपि कृतं १५

ऊरुमेवेजयंतीटीका

इदानीं पूर्वैः कृतं त्वेन कर्मयोगस्यावश्यककर्तव्यतामाह एवमिति
एवं कर्मफलेच्छादि रहितं मां ज्ञात्वा बुद्ध्या पूर्वैर्मदनवर्तिभिर्जनकादि

भिर्मुमुक्षुभिर्लोकसंग्रहाद्यर्थमंतकुराणमुद्धयेचकर्ममदाराथनल
 क्षणाफलानुसंधानरहितं कृतं यस्मादेवं तस्मात्त्वमपि पूर्वोक्तलक्षणं
 कर्मैव ऊरुपूर्वैर्महिषयः ज्ञानविमुक्तपापैः मस्त्रिष्येवैव सतमन्वा
 दिभिः कृतं पूर्वतरमतिप्राचीनं १५

यतो नाहं कर्तानमेकर्म मधुसूदनीटीका फले स्पृहेति ज्ञानात्कर्मभिर्न बध्यतेऽतः ॥

एवमात्मनो कर्तुः कर्मा लेपं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि अस्मिन् युगे अ
 न्ययुगे वा ययाति यदुप्रभृतिभिर्मुमुक्षुभिः तस्मात्त्वमपि कर्मैव ऊरु
 नत्स्मीमासनेनापि संन्यासे यद्यतत्त्ववित्तदात्ममुद्यर्थं तत्त्वविज्ञे
 लोकसंग्रहार्थं पूर्वैर्जनकादिभिः एतत्तरमतिपूर्वयुगांतरेपि कृतं
 एतेनास्मिन् युगेऽन्ययुगे च पूर्वतरैः कृतत्वादवश्यं त्वया कर्तव्यं कर्म
 तिदर्शयति ॥ कर्मविनियोगिकेति न्येति ॥ यतिर्येन देवैः पूर्वत
 र्कृतमिति निति ॥ यामिगुप्तेनेत्यहं ॥ १५

सदानंदीटीका

एवमेवात्मनो कर्तुः कर्मा लेपं विचार्य वै कृतं कर्म युगेऽपि अस्मिन्निति
 क्रांतैर्मुमुक्षुभिः १ तस्मात्त्वमपि कर्मैव ऊरुत्पागस्तनोचितः ॥ ॥
 मुद्यर्थं मुमुक्षुश्चेतश्चेत्संग्रहाय च २ युगांतरे कृतं पूर्वैः कृतं तज्ज
 नकादिभिः अवश्यं कर्म कर्तव्यं कृतत्वात् सार्वकालिकैः ३ १५

नीलकण्ठीटीका

एतदेव शिष्टाचारप्रदर्शनपूर्वकं ग्राहयति एवं ज्ञात्वेति पूर्वतरं वेदो
 कत्वात् न त्वधुना केनचित्कल्पितमित्यर्थः पूर्वतरं प्रमथतरं कृतं अ
 त्यावश्यकत्वादिति वार्थः १५

आनंदी टीका

एवमीक्षरे देशमुपसंहृत्य कर्तव्यमिदं तमाह स्पष्टम् १५

गमकेटीटीका

किंच यस्मादनया बुद्ध्यापवित्रीकृतं त्वमपि अवश्यं कर्तव्यमिति कर्माणि ऊरुइत्येवाह ॥
 एवं यथाप्रतिपादिते कर्तव्ये कर्तव्यपर्यवसायित्वात् तत्त्वज्ञात्वा

गी.
टी.
च.

यिगम्यपूर्वैरपि मत्वादिभिर्मुमुक्षुभिः कर्मशास्त्रोदितं कृतमनुष्ठि-
ते तस्मात्त्वमपि यथोक्तज्ञाननिष्ठत्वेन कर्मैव स्वजातिविहितं युद्धादि
व्यापारमेवानुतिष्ठ पूर्वैरतीतविप्रकृष्टकालजन्मभिस्तेऽस्तेः पूर्वतर-
मादितरं नुष्ठितं ॥ १५ ॥

लासिकी ननु उत्तीटीका

अतएव पवमिति एवं स्वभावादप्रचक्षत्वा फलानभिलाषेण च।
कृते कर्मबंधकेन भवतीत्येवं ज्ञात्वा पूर्वैर्मनुजनकादिभिरपि मुमुक्षु-
भिः कर्मकृतमनुष्ठितं अनेन श्लोकार्थेन कर्मसंन्यासस्य लक्षणोक्त-
मिति दृष्टव्यं तस्मात्त्वमपि यथोक्तबोधनिष्ठत्वेन कर्मैव स्वजातिवि-
हितं युद्धादिव्यापारमेवानुतिष्ठ पूर्वैरतीतविप्रकृष्टकालजन्मभिस्ते-
स्तेः पूर्वतरमादितरं युगोत्तरेष्वपि वर्तमानं कृतं ॥ १५ ॥

पंचोलीटीका

ये यथा मां प्रपद्येते इत्यादिना चतुर्भिः श्लोके रीश्वरस्य वैचित्र्यं ऊर्वतः
वैषम्यं प्राप्तं परिहृत्य पूर्वोक्तमेव कर्मयोगं प्रपद्यितुं मनुस्मारयति
पवमिति पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः जन्मकादिभिः एवं ज्ञात्वा फलाकां-
क्षारहितं कर्मबंधकेन भवति इत्येवं विज्ञाय कर्मकृतं तस्मात्त्वं क-
र्मैव ऊरुपूर्वैः पूर्वतरं कृतं पूर्वैर्जनकादिभिः युगोत्तरेष्वपि सत्त्वशुद्ध-
यै कृतं ॥ १५ ॥

राणवीरसमिद्धोत्थिनी ॥

अत्र सदाचारं प्रमाणाय नुक्तमर्थमुपसंहरति पवमिति पवमुक्ते-
न प्रकारेण ज्ञातवानिश्चित्य पूर्वैर्जनकादिभीराजर्षिभिर्मुमुक्षुभि-
रपि मोक्षकामैरपि किमुत भोगेच्छुभिः कर्मस्ववर्णाश्रमोचितं कृतम-
नुष्ठितम् तस्मात्त्वं कर्म प्रवृत्तिरूपमेव ऊरुन पुनर्निवृत्तिमातिष्ठयतः
पूर्वतरं मत्त ईश्वरतः सर्गादौ प्रवृत्तत्वात् पूर्वैश्च विवस्वदादिभिरनुष्ठि-
तम् ॥ १५ ॥

समुभाष्य

यवमिति पूर्वतुरं कर्म पूर्वभावीत्यर्थः कर्म ऊर्वात्पुनः
म तस्य कर्मणोऽविज्ञेयत्वमाह सम्यगुक्तं १५ ॥

ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਅਰਜ਼ੀ
ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਮਾਤਾ ਜੀ
ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਮਾਤਾ ਜੀ
ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਮਾਤਾ ਜੀ

70

भाषाग्रनुवाद

अब ऐसे चारि श्लोक से प्रसंग प्राप्त ईश्वर के वैषम्य दोषको
हट करके अये पूर्व कथित कर्म योग को विस्तार करि कहा
त है कि अहंकार रहित किया हुआ कर्म ज्ञानका वायक न
ही होता है यह जानि करिके पूर्वकालके समुत्त जनक आ
दिकों ने किया था इस से तबभी अभी इस प्रथम अवस्थामे क
र्म करो जब ज्ञान अवस्था प्राप्त होगी आपही छूट जायगे अभी
कोइने से सतोगरा की श्रद्धि होना दुर्घट है देखो और और यु
गमेभी लोगोने प्रथम कर्म को किया है यह कर्म युग युगोत
से किया चला आताहैं १५

दोहा

यों जाने कर्महि कियो पूर्व मोक्ष हित जोय ताते तमभी क
र्म कर ज्यों पूर्व पुरुष कृत सोय १५॥

2005年12月

किंकर्मकिमकर्मतिकवयोप्यत्रमोहिताः तत्रे
कर्मप्रवक्ष्यामियद्ज्ञात्वामोक्षसंश्रुभात् १६

शंकरभाष्यं

तत्रकर्मचेत् कर्तव्यत्वद्वचनादेवकरोम्यहं किंविशेषितेन पूर्वैःपूर्वं
तरङ्गतामित्युच्यते यस्मान्महदेष्टव्यं कर्माकर्माणिकथंकिंकर्मति
किंकर्मकिंचाकर्मति कवयोमेधाविनोऽपिअत्रास्मिन्कर्मदिविष
येमोहिताःमोहंगताः अतस्तत्रभ्यमहंकर्माकर्मचप्रवक्ष्यामि यत्
ज्ञात्वाविदित्वाकर्मादिमोक्षसंश्रुभात् संसारात्नवैवंत्वयामंतव्यं
कर्मनामदेहादिवेष्टा लोकप्रसिद्धमकर्म नामतदक्रियात्स्वीमास
नकिंतत्र बोद्धव्यमिति १६ आनंदगिरिकृतटीका

कर्मविशेषणमाक्षिपति तत्रेति मनुष्यलोकःसप्तमार्थःकर्मणि म
हतवैषम्यस्यविद्यमानत्वात्तस्य पूर्वैरनुष्ठितत्वेनपूर्वतरत्वेनचविशेष
तत्वेतास्मिन्प्रवृत्तिस्तवसकरोति युक्तंविशेषणमितिपरिहरति उच्य
तइति कर्मणिदेहादिवेष्टादृपेलोकप्रसिद्धेनास्तिवैषम्यमिति शं
कते कथमिति विज्ञानवतामपिकर्मादिविषयंयामोहोपपत्तेःसत
रामेवतवतद्विषये आमोहसंभवात्तदपीहार्थमात्रवाक्यापेक्षणाद
स्तिकर्मणि वैषम्यमित्युत्तरमाह किंकर्मति तत्रेकर्मत्यत्राकारानु
वंधेनापिपदंस्तेनव्यंकर्मादिप्रवचनस्यप्रयोजनमाह यज्ञात्वेति तत्
कर्मकर्मचेतिसंबन्धःअतोमेधाविनोऽपि यथोक्तेविषयेयामोहस्य
सत्तादित्यर्थःकर्मणोऽकर्मणश्चप्रसिद्धत्वात्तद्विषयेनकिंचिदोद्धव्य
मिति बोध्यमनूयानिरस्यतिनवेति १६

स्वामिकृतटीका

तच्चतत्त्वविद्धिःसहविचार्यकर्तव्यं नलोकपरस्यरामात्रेणोत्पाह किं
कर्मति किंकर्मकीदृशंकर्मकराणकिमकर्मकीदृशंकर्माकराणमि
त्यस्मिन्नर्थेविवेकिनोपिमोहिताःअतोयज्ञात्वानुष्टायाश्रुभान्संसार

गी.
टी.
व

मोक्षसेमुक्तो भविष्यति तत्कर्म कर्मवत्तमं प्रवक्ष्यामि शृणु ॥

पिशाचभाष्ये

अथात्मज्ञानेन कर्मफलं प्राप्ते मन्यमानः स्वयमेव कर्मणा अध्यात्मिक-
स्वरूपा विष्कारणार्थमाह किं कर्म किमकर्मेति कर्म कर्मस्वरूपमजानेन
कवयोऽपि मोहिताः परममूढाः तत्त्वतः तत्तत्कर्म प्रवक्ष्यामि यत्कर्म स्वरूपं
ज्ञात्वा अशुभात्संसारतः विमोक्ष्यसे ॥

रामानुजभाष्ये

वक्ष्यामि कर्मणोऽर्जुन तन्माह किं कर्मेति मुमुक्षुणा मुमुक्षेयं कर्म
किं स्वरूपं कर्म च किं फलाभिर्हतिरहितं भगवदाश्रयनरूपं कर्म अकर्म
नित्यं रात्मनो याथात्म्यं ज्ञानमुच्यते अमुमुक्षेयं कर्म तदंर्गं तज्ज्ञानं च तत्
किं रूपमित्यर्थः अत्र कवयो विहो मोहिता यथा रथान् जानन्ति एव
मेतर्गतज्ञानं यत्कर्म तद्वक्ष्यामि यज्ञात्वा अशुभात्संसारवैधा मोक्ष्यसे ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका उपक्रमे ॥

अवोच्यते करुणा देवसिद्धिरिति तत्रयतः ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथ कर्मणोऽर्जुन तन्माह किं कर्मेति विभिः कर्मवेदवोपितं कीदृशं तज्ज्ञान-
त्समा मिश्रमकर्मने कर्म कीदृशमित्यत्र कवयः पंडिता अपि मोहिताः किं
न भवति शब्दार्थः यस्मादेवं तत्र तस्मात्तमुमुक्षुः मुमुक्षेयं कर्म प्रवक्ष्यामि त-
त्किं यत् ज्ञात्वा अशुभात्संसारं मोक्ष्यसे ॥

वनमालीटीका

कुरु कर्मेत्युक्तं कर्मणो जिज्ञासार्थं तज्ज्ञानं वदन् विशेषेण वक्तुं प्रतिज्ञा-
नीते किमिति किं कीदृशं कर्म अकर्म कर्मकरणं विरुद्धं कर्म वयासं तत्रो-
भावविरुद्धं कर्म पदार्थत्वात् कायकर्मणो मोक्षविरोधित्वा निषिद्धता
भवति अत्रार्थकवयोऽपि प्रश्नान्नरविवेके समर्था अपि मोहिता भवन्ति अतस्त-
त्कर्म ते तन्मयं प्रकर्षेण वक्ष्यामि अनुष्ठानं प्रयत्नं यज्ञात्वा अशुभात्संसारतः मो-
क्ष्यसे ॥

ऊसमेवेजंयंतीटीका

ननुयत्कर्मपूर्वतरं पूर्वैरपि कृतं तस्य किं विषयकं रूपं तत्त्वं वदेत्यपेक्षायाम् कर्मयोगस्य उच्यते इति चेत् त्वमाह किं कर्म इति किं कर्म भगवादा रायन रूपं मुमुक्षुभिरनुष्ठेयं कर्म किं स्व रूपं कस्यादय च किमकर्म त्रिकर्मशास्त्रे ज्ञानवाचकः कर्मणो न्यदकर्म ज्ञानं तदव्यत्येः ननु ज्ञानमासः पूर्वेषामुमुक्षुणां मनुष्यानां हं यत्कर्म तस्मादन्यत्कर्म तु रात्मनो यथा त्वज्ञाने तदकर्म इत्यर्थः ३।
त्येवं प्रकारेणात्र कर्म कर्म विभाग निर्णये कवयोपि कर्तव्या कर्तव्य विचार ऊशलाः शास्त्रज्ञा अपि मोहितास्तयो र्यथा त्वस्व रूप निर्णया सामर्थ्यात् मोहप्राप्तेर्न ज्ञानेतीत्यर्थः तद्वत्समाज्ञानगर्भकं कर्मयोगे ते मत्क्षिप्याय मज्जन्ताय मन्मित्राय न भयमहं सर्वज्ञः सर्वेश्वरः पुरुषोत्तमः प्रवक्ष्यामि वदिष्यामि यन्निष्कामलक्षणं श्रेयस्करं ज्ञात्वा कर्म कर्म स्व रूपं ज्ञानपूर्वकमनुष्ठाय शुभादमंगलरूपात्संसारान्मोक्षं मुक्तो भविष्यतीत्यर्थः १६

ननु कर्मविषये किं कश्चित्संशयः मधुसूदनीटीका योपपत्तियेन पूर्वैः पूर्वतरं कृतमित्यतिनिर्वभासि अल्पावेत्याह नोस्यस्य निश्चित्येषापि तदस्य हृदये पुगमनभ्रमदर्शनात् तथा हराचक्षुः सन्निकृष्टेषु गच्छतस्वपि पुरुषेषु गमनभ्रमदर्शनात् परमार्थतः किं कर्म किं वा परमार्थतः कर्म इति कवयो मेधाविनोप्यत्रास्मिन् विषये मोहिताः मोहनिर्णया सामर्थ्यं प्राप्ताः अत्यंत उर्नि रूपत्वादित्यर्थः ततस्मात्ते न भयमहं कर्म प्रकारप्रश्लेषेण ज्ञेयादकर्म प्रवक्ष्यामि प्रकर्षेण संदेहोक्षेदेन वक्ष्यामि यत्कर्म कर्म स्व रूपं ज्ञात्वा मोक्षं मुक्तो भविष्यति शुभात्संसारान् तस्मात्संसारं त्यजेत् तत्रैव मोक्षं प्राप्नुयान् इति चेत् तदस्य विषयः १६

सदानंदीटीका

ननु त्रिकर्मविषये किं कश्चित्संशयोक्तिवा पूर्वैः पूर्वतरं वेतियेनोक्तमिति चेच्छृणु १ निश्चित्येषापि तीरस्य हृदये पुगमनभ्रमः नोस्यस्य दृश्यते पुंसस्तस्मात्किं कर्म वस्तुतः २ चक्षुषा सन्निकृष्टेषु गच्छतस्वपि तिर्यतः नरेषु गमनभ्रान्तिदर्शनात् किमकर्म तत् ३ अतः किं वस्तुतः कर्म किं कर्म इति वाच्यतः मेधाविनोपि कर्मादिविषये निर्णयेयतः ४ असामर्थ्यं गताश्चाति उर्नि रूपतया विलाः तस्मान्नुभयमहं कर्म वक्ष्यामि तदकर्म च ५ क

गी.
टी.
च.

मां कर्म स्वप्ने यज्ञात्वा मुक्तो भविष्यति अशुभात् संसारजन्ममृत्यु-
प्रवाहतः ६ १६ नीलकंठीटीका

आवश्यकत्वेऽपि न कर्मणो गतानुगतिकतया नृणां कर्तव्यं किं तज्ज्ञात्वा
कर्माणि कुर्वीतेति वचनात् कर्माश्रितं किं विधि शेषं ज्ञापयितुं उपोद्वा-
तयति किं कर्म इति यतः कर्मा कर्मणी कवीनामपि दुर्निवृत्ते तस्मात्
तन्मैकं कर्म अकर्म वा कारप्रक्षेपेण ग्रास्यंते उभे प्रवक्ष्यामि यत्तद्व्यज्ञात्वा
अशुभात् संसारात् मोक्षसे १६

आनंदीटीका

अथ भेदेन कर्म लक्षयति अशुभात् कर्मबंधनात् १६

रामकंठीटीका

किं त किं कर्मानुष्ठेयं किं वा कर्म परिहार्यमित्यत्र प्रविभागज्ञाने कवयोऽपि दृष्टा-
गोऽपि मुनयो मोहिताः तेषु सम्यगेतयोर्न विभागे जानते तस्मादकर्मप-
रिहारेण तदनुष्ठेयं कर्म तन्मैकं प्रकर्षणे दात्री वक्ष्यामि कथयिष्यामि यदि
दत्त्वा संसारबंधलक्षणादशुभात् कल्याणान्मोक्षसे मुक्तो भविष्यति १६

लासिकी वन्द्योटीका

ततश्च तत्त्वविद्भिः सह विचार्य कर्तव्यं न लोकपरम्परा मात्रेणेत्याह
किमिति किं कर्मानुष्ठेयं किं वा कर्म परिहार्यमित्यत्र प्रविभागज्ञाने
कवयो विवेकिनोऽपि मोहिताः तस्मादकर्मपरिहारेण तदनुष्ठेयं क-
र्म तन्मैकं प्रकर्षणवक्ष्यामि यज्ञात्वा अशुभात् संसारान्मोक्षसे मुक्तो भवि-
ष्यति १६

पंचोलीटीका

तच्च तत्त्वविद्भिः सह विचार्य कर्तव्यं न लोकपरंपरा मात्रेणेत्यह
स्वप्नेण दुर्विज्ञेयतां दर्शयति किं कर्म इति किं कर्म कीदृशं कर्म की-
मकर्म कीदृशं कर्म करणमिति अत्रैव कर्मविभागे कवयोऽपि मे-
धाविनोऽपि मोहिताः तत्कर्म ते तन्मैकं वक्ष्यामि यज्ञात्वा अशुभात् संसा-
रान्मोक्षसे १६

रत्नवीरसमिद्धोयिनी॥

ननु कालमादास्यवशेनाधिकारिणां श्रोतृणां बुद्ध्याद्यप्यप्येपि
व्यासादिमहर्षीणां त्रिकालदर्शितानां धर्मनिरणायकानां तज्ज्ञानम
स्येवेति न सर्वथा कर्मयोगसंप्रदायविच्छेदः संभाव्यते इति कथं
तं योगो नष्ट इतीत्याशङ्काद किं कर्मेति कर्मविहितमनुष्ठेयं किं
कीदृशं अकर्मनिर्दोषं विपर्यये च नञ् तथाच निषिद्धं परिहार्यं
कर्म किं कीदृशं तथाकरणाभावाच्च कीदृशा इत्यस्मिन्नर्थे कव
यः को तदर्शो नोपि मोहं प्राप्ताः स्वयंसंदिग्यत्वेन परान्तिर्णययि
तमसमर्था अतश्च ते तुभ्यं तत्कर्म प्रकारप्रश्नेषादकर्मव विहि
तनिषिद्धनिवृत्तिलक्षणां त्रिविधमपि प्रकर्षेण सर्वसंदेहोच्छि
तिद्वयेण वक्ष्यामि अनुष्ठेयत्वेन परिहार्यत्वेन च कथयामि यत्र
विधमपि ज्ञात्वा शुभादमंगलान्मोक्षसे मुक्तो भविष्यसीति १६

मथुभाष्य

किं कर्म किमकर्मेति न केवलं तज्ज्ञाता मोक्षसे ज्ञाते वेत्या
प्रायवानाद १६॥

भाषा अनुवाद

और देखो तत्वज्ञानी के साथ विचार करके कर्म करना चाहि
ये केवल भेड़िया धसेत की नाई लोक परं परा प्राप्त देखकर कर
ना अनुचित जानो यह कहते हैं कि देखो कौन कर्म कर्तव्य औ
र कौन कर्तव्य है इस कर्म अकर्म के विचार में कवि कहे बड़े
बड़े पंडित भी मोहित हो जाते पता नहीं लगता है इसमें जिस क
र्म के करने से इस अशुभ संसार से मुक्त होउगे सो और अकर्म जो
अकरणीय कर्म ये दोनों हम तमसे कहते हैं सो सावधान हो स
नो जिसको जानिके अशुभ संसार से छूट मुक्त हो जावगे १६

दोहा

क्या दें कर्म क्या अकर्म दे कवि मोहे इह मांदि ताते तो किं क
र्म कहूं जानत अशुभ छूट जांदि १६

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

कर्मणोऽपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः अक
र्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ११

शांकरभाष्ये

कस्मात् उच्यते कर्मण इति कर्मणः शास्त्रविहितस्य हि यस्मात् अ
पि बोद्धव्यं बोद्धव्यं चास्त्येव विकर्मणः प्रतिषिद्धस्य तथा अकर्म
णश्च तस्मीभावस्य बोद्धव्यमस्तीति त्रिष्वप्युपाहारः कर्तव्यो यस्मात्
गहना विषमा इत्येता कर्मण इत्युपलक्षणार्थं कर्मादीनां कर्मा कर्म
विकर्मणो गतिर्यथा तत्त्वमित्यर्थः ११

आनंदगिरिकृतटीका

तत्र हेत्वा कोदा पूर्वकमनंतरं श्लोकमवतारयति कस्मादिति त्रिष्व
पि कर्मा कर्म विकर्मस्य बोद्धव्यमस्तीति यस्मादुपाहारस्तस्मान्मदीये
प्रवचनमर्थवदितियोजना बोद्धव्यसद्भावे हेतुमाह यस्मादिति त्रितये
प्रकृत्या न्यतमस्य गहनत्ववचनमयुक्तमित्याशंक्या न्यतमगहनस्योपा
लक्षणार्थत्वमुपेत्य विविदितमर्थमाह कर्मादीनामिति ११

स्वामिकृतटीका

ननु लोकप्रसिद्धमेव कर्मदेहादिव्यापारात्मकं अकर्मचतदव्यापारात्म
कं अतः कथमुच्यते कवयोऽप्यत्र मोहिता मोहप्रामादिति तत्राह कर्मण
इति कर्मणो विहितव्यापारस्य तत्त्वबोद्धव्यमस्ति ननु लोकि कप्रसिद्धमा
त्रमेव अकर्मणो व्यापारस्यापि तत्त्वबोद्धव्यमस्ति विकर्मणो निषिद्धस्यापि
तत्त्वबोद्धव्यमस्ति यतः कर्मणो गतिर्गहना कर्मण इत्युपलक्षणार्थं कर्मा
कर्म विकर्मणो तत्त्वमिति उर्विज्ञेयमित्यर्थः ११

पिशचभाष्ये

कर्मनाम शरीरेन्द्रियव्यापारः तदभावश्चाकर्मकथमत्र कवयोऽपि मो
हिता इति चेदुच्यते कर्मणोऽपि बोद्धव्यं शरीरेन्द्रियव्यापारनिर्वन्निर्भूतं
बोद्धव्यं किंचिदास्ति तथा विकर्मणः प्रतिषिद्धस्यापि बोद्धव्यं प्रतिषेद्यत्तमस्ति
तथा अकर्मणः कर्माभावस्यापि बोद्धव्यं तत्त्वमस्ति यतः कर्मणो गतिर्गह
ना उर्वीया ११

गी.
टी.
च.

रामानुजभाष्यं

कर्तव्यं कर्म ज्ञानं स नृपान फलं कुतोऽप्युत्तमाने तस्य तत्राह कर्मणा इति
यस्मान्नोक्तसाधनभूते कर्मणा रूपेणैवोक्तमस्ति विकर्मणी च नित्येनेमि
निककाम्यरूपे तत्साधनद्वयार्जनद्वारेण विविधतामापन्नं विकर्मन कर्म
तस्मिन् विकर्मिणा ज्ञाने च बोद्धव्यमस्ति गहन उत्तमाना मुमुक्षोः कर्मणा
गतिर्विकर्मिणा बोद्धव्यं नित्येनेमि निककाम्यद्वयार्जनादौ कर्मणि फल
भेदस्तत्रैव विध्यं परित्यज्य मोक्षे क फल तस्यैव शास्त्रार्थत्वात् संधानं त
देतस्य वसायात्मिका बुद्धिरेकेत्यत्रैवोक्तमिति नैह प्रपद्यते १७

अभिनवगुप्तकृतटीका

कर्मा कर्मणो विभागोऽपरिज्ञानः तथा च कर्मण्यपि मध्येऽष्टकर्मणि
अग्निष्टोम इव पशुवधः विरुद्धेऽपि च कर्मणि शुभमस्तिकर्म तथा हि स्व
प्राणिवधे प्रजोपनायाभावः अकरणेऽपि च शुभाशुभं कर्मास्ति वा मनस
कृतानां कर्मणामवशं भावित्वात् तेषां ज्ञानमंतरेणोऽपरिहरत्वात्
अतः कुशलैरपि गहनत्वात् कर्म न ज्ञायते अनेन शुभकर्मणा शुभमस्मा
कं भविष्यति अनेन च कर्मणामनारेभेण मोक्षो न भविष्यतीत्य तस्माद्
ह्यमाणा विज्ञानवद्भिरेवावशं सकलशुभाशुभकर्मैर्धनलोपसमर्थः
शरणात्वेनान्वेय इति भगवतोभिप्रायः १७

परमार्थप्रपाटीका

अथ मगहनत्वेवाह कर्मणा इति मोक्षनिवृत्तपणोक्तावत्कर्माकरणा
विरुद्धकर्मणोऽनुपक्रांतत्वात् कर्मणो वेदविहितोत्कर्तुं भवतीति बोद्ध
व्यं तत्त्वतो ज्ञातव्यं तस्मिन् तत्तमाणा प्रकारेण हि धात्ता ते सति विनष्टरफ
लं कर्म विकर्मसर्गप्रापकं तस्मात् कर्तुं भविष्यतीति बोद्धव्यं तथा च कर्मणा
तत्समाप्तिरूपा तनेष्कर्म्यात् कर्तुं भविष्यतीति बोद्धव्यं यतः कर्मणा गतिर्ग
हनानुदत्तेऽपि गिका सकर्मा कर्म विकर्मममसुधिया बोद्धव्यमेवादितः
कर्मस्माद्विधिपूर्वकं मनसा सर्वेन्द्रियव्यापृतिः तत्र हेतुसफलफलेन
हितत्वाच्च विकर्मस्य त्वं दत्तकर्मशुद्धिकरणं नैष्कर्म्यतामागतमि
ति अर्थः सुधिया पुरुषेण आदितः प्रथमतः कर्मा कर्म विकर्मणा म
मरहस्यं बोद्धव्यं ज्ञातव्यं तत्र कर्म किं नो मत्याह विधिपूर्वकं यथा भवति

तथा मनसा सह सर्वेन्द्रियव्यापृतिस्तत्संपन्नेन मनसा साकं सर्वेन्द्रिया
णां ज्ञानकर्मैन्द्रियाणां व्यापृतिर्व्यापारस्तत्कर्मसुक्तं यज्ञोपकरण
दर्शनं तत्प्रातिपादकवेदश्रवणं होमभूमाच्चाणयज्ञपात्रस्पर्शनं पुरोज
शास्वादनेयज्ञसामग्रीसंपादनार्थं हस्तपादक्रिया इतो भार्याभिगम
नंदनीणास्यादिशिमलोत्सर्गइत्यादिविधुक्तं इन्द्रियव्यापारः कर्मशब्देनो
च्यते अथ तत्कर्मद्विधा सफलं स्वर्गप्रापकं फलेन रहितं मोक्षप्रापकं च
उभयत्र विधित्तत्पवपरंतु संकल्पकृतो भेदस्तत्रायं स्वर्गप्रापकं विक
र्मविनष्टरफले जतवंध्यातवंध्यहेतुत्वात् तथा न्यूनोत्तप्रापकं कर्म अक
र्मयतश्चित्तुं करणादनेतरं स्वयमुपरमप्राप्तं सन्नेकर्म्यतामागतं ज्ञा
ज्ञानप्रदत्तेशास्त्रमित्यर्थः ११

वनमालीटीका

नन्वहमेतज्ज्ञानामिदं हेन्द्रियव्यापारः कर्मतया गोचरकर्म किमत्र वक्तव्य
मस्तीति अतः ग्राह कर्मणा इति हि पतः कर्मणाः वेदविहितस्यापितत्त्वो
डव्यमस्ति विकर्मणाश्च प्रतिषिद्धस्या कर्मणाश्च तूष्णीभावात् त्रयितयेपित
त्वमस्तीत्याहारः कर्मणा इत्युपलक्षणं कर्मविकर्मा कर्मणा गतिस्तत्त्वंग
हनमित्यर्थः ११

ऊरुमेवेजयंतीटीका

ननु शरीरेन्द्रियव्यापाररूपं कर्म सर्वं ज्ञातं ज्ञाप्तापि जनाश्च ऊर्वत ऊर्वति
करिष्येति च सर्वेषामस्य कर्मणाः प्रत्ययविषयत्वेनानुभवविषयत्वादत्र क
वयोपि मोहिता इति यद्विधीयते तन्मया कथं संभावनीयं स्यादित्याशंकास्य
रूपेन हि सर्वे जीतेषां कते किं त्वमेकपदसाकल्येन ज्ञानामीत्याभिप्रायेनास्य
इत्येयतामाह कर्मणा इति अपि निश्चये हि यस्मात्कर्मणाः फलानुसंधानर
हितस्येष्टरागधनरूपस्य मोक्षसाधनभूतस्य स्वरूपं बोधयं ज्ञातव्यमस्ति
च पुनः विकर्मणाः संसारप्रापकस्य मोक्षविरोधिनः काम्यनिषिद्धरूपस्य स्वर
ूपं बोधयं ज्ञातव्यमस्ति अकर्मणश्च कर्मैतरस्यात्मज्ञानस्य स्वरूपं बोधयं ज्ञातव्यमस्ति त
त्स्वरूपज्ञातृभिः सह विचार्यमस्तीत्यर्थः तस्मात्कर्मणाः कर्मा कर्मविक
र्मरूपस्यागतिः स्वरूपेण गहनादुर्गमा मुमुक्षुणा उर्जयमर्थः अतः कवयोः
पत्रमोहिता इत्युक्तं मया त्वया त्वमहं वनं नासंभावनीयेत्यादिनिभावः ११

मधुसूदनीटीका

ननु सर्वलोकप्रसिद्धत्वादहमेवेतज्ज्ञानामिदं हेन्द्रियादिव्यापारः कर्मतूष्णीमासनमकर्मति
तत्र किं वक्तव्येति तत्राह ॥

गी.
टी.
चे

हियस्मात्कर्मणाः शास्त्रविहितस्यापितत्त्वबोद्धव्यमस्ति विकर्मणाश्च
प्रतिषिद्धस्य अकर्मणास्तत्स्तीभावस्य अत्र वाक्यत्रये पितृत्वमस्तीत्य-
थाहारः यस्माद्गहनाडुर्ज्ञानाकर्मणा इत्युपलक्षणं कर्माकर्मविकर्म-
णा गतिस्तत्त्वमित्यर्थः बोद्धव्यं तद्विकर्मणो नांतत्त्वमिति तदाह ११

सदानंदीटीका

सर्वलोकप्रसिद्धत्वाज्ज्ञानाप्रपहमेव तत् देहेन्द्रियादिव्यापारः कर्मा-
कर्मविपर्ययः १ कित्वातत्र वक्तव्यमिति चेत्त्वापुनस्तत्तः यस्माच्चा-
स्त्रविधानस्य बोद्धव्यं तत्त्वमस्ति ते २ निषिद्धस्यापि बोद्धव्यं तत्त्वमस्ति वि-
कर्मणाः तत्स्तीभावस्य बोद्धव्यमस्ति तत्त्वमकर्मणाः ३ यतस्तत्त्वचडर्ज्ञ-
यंकर्माकर्मविकर्मणा ४ ११

नीलकंठीटीका

एतज्ज्ञानमावश्यकमित्याह कर्मणा इति तत्त्वबोद्धव्यमस्तीति स्थलत्र-
ये पितृत्वमस्तीति पदद्वयाथाहारः कर्मणाः शास्त्रविहितस्य विकर्मणाः
प्रतिषिद्धस्य अकर्मणास्तत्स्तीभावस्य गहनाकर्मणा इत्यत्र कर्मणा इति
त्रितयोपलक्षणं कर्मविकर्माकर्मणा गतिर्याथात्म्यतत्त्वगहने ११

आनंदीटीका

कर्माकर्मविकर्मिति त्रिविधैकं तत्र कर्मणो वर्णाश्रमधर्मत्वेन श्रुतिः
स्मृतिविहितस्य नित्यस्य कर्मणो बोद्धव्यं स्वरूपं विचार्य विकर्मणाः श्रुति-
स्मृतिनिषिद्धस्य परिहरणीयस्य कर्मणाः स्वरूपं बोद्धव्यं अकर्मणो विहित-
निषिद्धाभ्यां कर्मभ्यामितरस्य कास्यस्य च कर्मणाः स्वरूपं बोद्धव्यमित्यत्रा-
ह्यणमानयेति वन्नज्ज्ञानमासाध्यः अथ च कर्मणामभावो करणतस्माद-
कर्मणाः कर्मसंन्यासस्य स्वरूपं बोद्धव्यं यतः कर्मणो गतिर्गहनाडुर्ज्ञेया-
स्ति ११

रामकंठीटीका

यतः सामान्येनात्र हेयतयोपदिष्टस्य कर्मणो बोद्धव्यं विशेषात्मकं वस्तु वि-
द्यते अकर्मणाश्च कर्मपरिहारस्यापि बोद्धव्यं विद्यते विकर्मणाश्च विरुद्ध-
स्यापि कर्मणास्तथैव बोद्धव्यं विद्यते यतोऽस्य त्रिप्रकारत्वे व्यवस्थितस्य।

कर्मणोगहनादुरवधारतत्वागतिर्यामिः सादृश्याः वधारिते
तत्त्वानिपादयितुमाह

लासिकी वस्तुनोलीटीका

ननुलोकप्रसिद्धमेवकर्मदेहादिव्यापारात्मकमकर्मचतदव्यापार
आत्मकमतः कथमुच्यतेकवयोप्यत्रमोहिताइति तत्राह कर्मण
इति कर्मणोनृष्टेयतयोपदिष्टस्यकर्मणोवोद्वयविशेषात्मकंव
स्त्वस्ति यथालोकेविहितेकर्मणपिमध्येदृष्टंकर्मास्ति अग्रिष्टो
मदवप्युवथः विकर्मणोविरुद्धस्याधिकर्मणस्तत्त्वोद्वयमस्ति
यथाविद्वेषिलोकीकेकर्मणीषुभमस्तिकर्महिंस्रप्राणिवथइ
वप्रजोपताणभावः अकर्मणःकर्मपरिहारस्यापिवोद्वयंतत्त्वमस्ति
यथालोकीकेअकरणेषुभाषुभमस्तित्वाङ्मनसकृतानांकर्म
णामवश्यंभावित्वात् यतःकर्मणोगतिर्यामिर्गहनादुरवधार्यत
त्वा ऊश्लेखेपिगहनत्वात्कर्मनजायते तस्माद्व्यमाणोविज्ञानव
द्भिरेवावश्यंसकलषुभाषुभकर्मन्यनलोषसमर्थः शरणात्वेना
त्वेत्यइतिभगवतोभिप्रायः कर्मणस्तत्त्वलक्षणार्थंकर्मीकर्मविकर्मणो
तत्त्वंतुर्ह्यम् १७

पंचोलीटीका

ननुकर्मनामदेहादिवेष्टालोकप्रसिद्धंअकर्मचतदकरणोकिमत्र
वोद्वयमित्यत्राह कर्मणइति हियस्मात्कर्मणःशास्त्रविहित
स्यतत्कर्मस्वरूपंवोद्वयंजातव्यविकर्मणः प्रतिनिधिद्वयकर्म
णःस्वरूपंवोद्वयंजानिनोनिषिद्धकर्मस्वभावापन्नंअनहंकारे
णकृतंतत्त्वदोषायनभवतिविवेकीदेहेन्द्रियादिभिरेवकर्मकृतं
मन्यते आत्मानमकर्तारंकृतस्यमन्यतेअज्ञस्यत्वरगतः अहं
कारेणकृतंनिषिद्धकर्मदोषायभवतियतःप्रज्ञःदेहेन्द्रियादि
गतंकर्तृत्वमात्मानिअविद्यमानमपिविद्यमानंमन्यतेएवंवि
कर्मणःस्वरूपंवोद्वयंअकर्मणःकर्माकरणस्यस्वरूपंवोद्व
यगहनादुर्विज्ञेयात्रयाणांकर्मादीनांगतिःस्वरूपं १९

ररावीरसमिहोथिनी॥

78
तदेवाद कर्मराशति द्विषाहो निश्चये तया कर्मणोपिसका
प्राहोह्वं प्रबुद्धेन भावं विकर्मराशसकाप्राहोह्वं अक
र्मराशसकाप्राहोह्वं यत्कर्मविहितं तदनुष्ठेयमेव यश्च
निषिद्धं तत्परिहार्यमेव यश्चाकर्मस्वरणोचितविहितकर्म
ननुष्ठानं तत्रापि प्रत्यवायं परिज्ञाय तस्मान्निश्चयः परावर्तनी
य इति भावः अतश्च कर्मराः प्रकारप्रज्ञेयादकर्मराशगति
गदनातिरहस्याभवतीति तात्पर्यं ॥ १० ॥

मधुभाष्य

कर्मराशति तद्योक्तं अज्ञाता भगवान्कस्य कर्मा कर्मवि
कर्माकं दर्शयन्तीति हि मुने ऊतो मुक्तिश्च तद्धिनेति अक
र्मकर्माकरा कर्माकर्मान्यद्विकर्मनिषिद्धकर्मबंधकत्वा
त् ततो विव्यकर्मादिवोह्वमित्यादि न च प्रापादिना कव
योप्यत्र मोदिताः अत्राकंचेतद्ज्ञानमित्याह गदनेति कर्मा
दिस्वरूपमाह १०॥

भाषा अनुवाद

जो कहो कि मन वचन देह के व्यापार ही तो कर्म हैं और देह
हादि व्यापार का अभाव ही अकर्म है यही तो लोक में प्रसिद्ध
है फेरि जो आपने कहा कि पंडित लोग भी कर्म अकर्म के
विषय में मोहको प्राप्त होते सो कैसे इस बात पर कहते हैं कि
कर्म तो शास्त्रविहित व्यापार का तत्त्व जानि करके कर्तव्य है
केवल लोक व्यवहार देखि अवश्य कर्तव्य कर्म नहीं और अक
र्म तो संन्यास आश्रम अंगीकार करि शास्त्र की रीत से कर्म का
त्याग करना पर तत्त्व जानवान होकर उचित है और विकर्म
जो निषिद्ध कर्म उसका की तत्त्व जानना आवश्यक है क्योंकि
सब कर्मों की गति का ज्ञान होना कठिन है सोई कहा कि कर्म
की गति गहन कहे बड़ी कठिन सहज से जानवे जोग नहीं हैं १७

टोटा

कर्महि जानन योग्य हे जानन योग्य विकर्म जानन योग्य
अकर्म त्यों गहन कर्म गति यम १७

79

THE FIRST PART OF THE HISTORY OF THE
LIFE OF THE LATE KING CHARLES THE FIRST
BY JOHN BURNET
IN TWO VOLUMES
THE FIRST
LONDON Printed by J. Streater, at the Sign of the Gun, in St. Dun-
stons Church-yard, 1679.

THE SECOND PART OF THE HISTORY OF THE
LIFE OF THE LATE KING CHARLES THE FIRST
BY JOHN BURNET
IN TWO VOLUMES
THE SECOND
LONDON Printed by J. Streater, at the Sign of the Gun, in St. Dun-
stons Church-yard, 1679.

कर्मण्यकर्मयः पश्येदकर्मणि च कर्मयः स बु
द्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् १५

शंकरभाष्यं

किंपुनस्तत्कर्मदेयद्वोऽयं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातमुच्यते कर्मणीति
कर्मण्यकर्मक्रियतइति व्यापारमात्रं तस्मिन् कर्मणि अकर्मकर्मभा
वं यः पश्येदकर्मणि च कर्मभावे कर्तृत्वं तत्रात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्वस्तु
प्राप्येव हि सर्वपवाक्रियाकारकादिव्यवहारोऽविद्याभूमावेव कर्मयः
पश्येत् यः पश्यति स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तो योगी च कृत्स्नकर्मकृ
त् समस्तकर्मकृच्च स इति सूत्रयते कर्माकर्मणोरितरेतरदर्शनी ननु
किमिदं विरुद्धमुच्यते कर्मण्यकर्मयः पश्येदित्यकर्मणि च कर्मेति न
हिकर्माकर्मस्यादकर्मवाकर्मतत्र विरुद्धं कथं पश्येत् इष्टं नन्वकर्म
वपरमार्थतः सत्कर्मवदवभासते मूढदृष्टेर्लोकस्य तथा कर्मैवाकर्म
वत् तत्र यथाभूतदर्शनाद्यमाह भगवान् कर्मण्यकर्मयः पश्येदित्या
दि अतो न विरुद्धं बुद्धिमत्त्वात् पश्येत्तु बोद्धव्यमिति च यथाभूतं दर्श
नमुच्यते न च विपरीतज्ञानादशुभान्मोक्षणां स्यात् यद्वा त्वामोक्ष्यसेषु
भादिति चोक्तं तस्मात् कर्माकर्मण्यविपर्ययेण गृहीते प्राणिभिस्तु हि
र्ययग्रहणानिवृत्त्यर्थं भगवतो वचने कर्मण्यकर्मय इत्यादि न चात्र क
र्माधिकरणमकर्मस्ति ऊरेऽवदराणीव नाप्यकर्माधिकरणं कर्मा
स्तिकर्माभावत्वादकर्मणोऽतो विपरीते गृहीतेऽप्यकर्मकर्मणी लो
किकेऽयं गृह्यमाणिकाया मुदकं रक्तिकायां वारजतं ननु कर्मकर्म
वसर्वेषां न क्वचित् व्यभिचरति तत्र नोऽस्य स्यात् नाविगच्छन्त्यां तदस्यैव ग
तिकेषु न गेषु प्रतिकूलगतिदर्शनात् हरेषु चक्षुषोऽसन्निहृष्टेषु गच्छ
त्सु गत्यभावदर्शनादेव मिहाप्यकर्मणि अहं करोमीति कर्मदर्शनं कर्म
णि वा कर्मदर्शनं विपरीतदर्शनं येन तन्निराकरणार्थमुच्यते कर्मण्य
कर्मयः पश्येदित्यादि तदेतदुक्तप्रतिवचनमप्यसकृदप्यत विपरीतदर्श
नाभावितया मोक्षसमानो लोकः श्रुतमप्यसकृत् तत्र विस्मृत्य मिथ्या
प्रसंगमवतार्यावतार्यचोदयतीति पुनः पुनरुत्तरमाह भगवान् ३

गी.
टी.
च.

म५

दुर्विज्ञेयत्वं चालक्ष्य वस्तुनः श्रव्यतोयमचित्योयेन जायते म्रियते इ
त्यादिनात्मनिकर्माभावः श्रुतिस्मृतित्यायप्रसिद्धउक्तोवक्ष्यमाणश्च
तस्मिन्नात्मनिकर्माभावेऽकर्मणि कर्मविपरीतदर्शनमन्यतनिर्दूषं
यतः किंकर्मकिमकर्मिति कवयोः पत्रमोहितादेहाद्याश्रयं कर्मात्म
न्यध्यारोप्याहं कर्ताममैतत्कर्ममयास्यकर्मणः फलंभोक्तव्यमिति च
तथाहेतुस्मीभवामि येनाहेनिरायासोऽकर्मास्रवीक्ष्यामिति कार्यकर
णाश्रयव्यापारेपरमंकर्मैव तत्कृतंचस्रावित्वमात्मन्यध्यारोप्यनकरो
मिकिंचतस्मीस्रावमासामित्यभिन्यतेलोकस्तत्रंदलोकस्यविरीतदर्श
नापनयनायाह भगवान्कर्मण्यकर्मयः पश्येदित्यादि अत्रचकर्मक
र्मैवसत्कार्यकरणाश्रयंकर्मरहितेऽविक्रियेशात्मानि सर्वैरथस्तयतः पं
दितोप्याहं करोमीति मन्यतेऽतश्चात्मसमवेततयासर्वलोकप्रसिद्धे क
र्मणि नदीकूलस्थेष्विवदृष्टेषु गतिः प्रातिलोभ्येनातोऽकर्मकर्माभावं
यथाभूतंगत्यभावमिवदृष्टेषु यः पश्येत्कर्मणिचकार्यकरणाव्यापा
रोपरमेकर्मवत् आत्मन्यध्यारोपितेऽस्मीमज्ज्वन् स्रावमासेइत्यहंका
रमिसन्धिहेतुत्वात्तस्मिन् अकर्मणिचकर्मयः पश्येत्तयपवंकर्मकर्म
विभागश्चः सवुद्धिमान्येदितोमनुष्येषुसमुक्तोयोगीकृत्तन्कर्मकृच्च
सोऽशुभान्मोदितः कृतकृत्योभवतीत्यर्थः ॥ अयंज्ञाकोन्यथाव्या
ख्यातः केचित्तत्कथंनित्यानांकिलकर्मणामीश्वरार्थेऽनुष्ठीयमानानांत
त्फलाभावादकर्मणितात्पुच्यतेगोणपृथग्यातेषांचाकरणमकर्म त
च्चप्रत्यवायफलत्वात्कर्मोच्यते गोणैवदृष्ट्यातत्रनित्येकर्मणिअकर्म
यः पश्येत् फलाभावादयथायेनुरपिगोऽगोरुच्यते दीराख्यंफलं नप्र
यच्छतीति तद्वत्तथानित्याकरणोत्तकर्मणिकर्मयः पश्येत् नरकादि
प्रत्यवायफलंप्रयच्छतीति नैतत्पुक्तं व्याख्यानमेवं ज्ञानादशुभान्मो
क्षानुपपत्तेर्यत् ज्ञात्वामोक्षमेशुभादिति भगवतोक्तंवचनंवाध्येतक
थंनित्यानामनुष्ठानादशुभात् स्यान्नाममोक्षणेनतत्तेषांफलाभावज्ञा
नात्तद्विनित्यानांफलाभावज्ञानमशुभशुक्तिफलत्वेनचोदितंनित्यकर्म
ज्ञानंवाचनंभगवतैवेहोक्तंपतेनाकर्मणिकर्मदर्शनेप्रत्युक्तंनस्यकर्मणि
कर्मैतिदर्शनेकर्तव्यतयेहवोयतेनित्यस्यतुर्कर्तव्यतामात्रं नचाकरणा
नित्यस्यप्रत्यवायोभवतीतिविज्ञानात् किंचित्फलस्यात्रापिनित्याकर

एतेन चोदितं नापि कर्म कर्ममिति मिथ्यादर्शनादपुमान्मोक्षणे
 न च बुद्धिमत्तं युक्तता कृत्स्नकर्मकृदित्यादिच फलमुपपद्यते स्तुतिर्वा
 मिथ्याज्ञानमेव हि साक्षादपुमभूषणतोऽन्यस्मादपुमान्मोक्षणे न हित
 मस्तमसा निवर्तकं भवति ननु कर्मणि चाकर्मदर्शने अकर्मणि वा क
 र्मदर्शने न तत्र मिथ्याज्ञानं किं तर्हि गौणं फलभावाभावनिमित्तं न क
 र्माकर्मविज्ञानादपि गौणात् फलस्याश्रवणानापि श्रुतहान्यश्रुतप
 रि कल्पनया कश्चिद्विशेषो लभ्यते स्वशब्देनापि शक्यं वक्तुं नित्यकर्म
 णां फलेनास्त्यकरणाच्च तेषां तरकपातः स्यादिति तत्र व्याजेन परव्या
 मोहदूषेण कर्मण्यकर्मयः पश्येदित्यादिना किं तत्रैवेत्याचक्षणेन
 भगवतोक्तं वाक्यं लोकव्यामोहार्यमिति वक्तुं कल्पितं स्यान्नैवेतच्छब्द
 दूषेण वाक्येन रक्षणीयं वस्तुनापि शब्दोत्तरेण पुनः पुनरुच्यमानं वा
 स्तुत्वे स्वोक्तं स्यादित्येव वक्तुं युक्तं कर्मण्येवाधिकारस्तइत्यत्र हि स्फुट
 तर उक्तोऽर्थो न पुनर्वक्तव्यो भवति सर्वत्र च प्रशस्तं स्वोक्तं च कर्तव्य
 मेव न निष्प्रयोजनं वोड्यमित्युच्यते न च मिथ्याज्ञानं वोड्यं भवति
 तत्प्रत्युपस्थापितं चावस्थाभासनापि नित्यानामकरणादभावात् प्र
 त्यवायोत्यतिर्नासतो विद्यते भाव इति वचनात् कथमसतः सजायेते
 ति च दर्शितं असतः सज्जन्मप्रतिषेधात् असतः सत्तुत्यतिर्ब्रुवता असदे
 व सज्जेवत् सच्चाप्यसद्भवेदित्युक्तं स्यात् तच्चाप्ययुक्तं सर्वप्रमाणाविरो
 धात्र च निष्फलं विदधात् कर्मशास्त्र उः त्वत्पत्वात् उः त्वस्य च बुद्धि
 र्वक्तव्यं कार्यत्वात् नुपपत्तेः तदकरणे च नरकपाताभ्युपगमे अनर्थमे
 वो भयथापि करणे करणे च शास्त्रं निष्फलं कल्पितं स्यात् स्वाभ्युपग
 मविरोधश्च नित्ये निष्फलं कर्मैव भ्युपगम्यते मोक्षफलायेति ब्रुवत
 तस्यां यथाश्रुतपदार्थः कर्मण्यकर्मइत्यादेस्तथा च व्याख्यातोऽस्मा
 भिः श्लोकः १५

शानंदगिरिकृतटीका

उत्तरश्लोकमाकांक्षा पूर्वकमुपादत्ते किंपुनरिति प्रथमपादस्यान
 रात्यमर्थं कथयति कर्मणीत्यादिना द्वितीयपादस्यापि शास्त्रप्रकाशी
 तमर्थं निर्दिशति कर्मणी चेति कर्माभावेयः कर्मपश्यतीति संबन्धः

गी.
टी.
च.

प्रवृत्तेरेव कर्मत्वाभिहितेस्तदभावत्वात्तत्र कथं कर्मदर्शनमित्याशंक्य द्वयोर-
पिकारकाधीनत्वेनाविशेषमभिप्रेत्याह कर्तृतंत्रत्वादिति प्रवृत्ताविव निवृ-
त्तावपि कर्मदर्शनमविरुद्धमिति शेषः ननु निवृत्तेर्वस्त्वधीनत्वात्कारकानि
बंधनाभावात् तत्र कर्मदर्शनं युज्यते तत्राह वदन्ति क्रियाकारकफलव्य-
वहारस्य सर्वस्याविद्यावस्थायामेव प्रवृत्तत्वाद्धस्तसंस्पर्शशून्यत्वात् प्रवृत्ति-
वन्निवृत्तावपि यः कर्मपश्यति समनुष्ये बुद्धिमानिति संबन्धः कर्मण्यकर्म-
श्रकर्मणि च कर्मपश्यतो बुद्धिमत्तु युक्तं समस्तकर्मकृतं च कथमित्याशं-
क्याह इति स्तुत्यत इति श्लोकस्य शब्दोत्पत्त्यर्थे दर्शिते तात्पर्याणी परिज्ञानाभि-
प्रेयाविरोधं शंकते नन्विति कथमिदं विरुद्धमित्याशंक्याह कर्मणीति वि-
षयसप्तमीवा स्यादधिकरणसप्तमीवेति विकल्पायेः न्याकारं ज्ञानमन्याव-
लेवनमिति स्पष्टो विरोधः स्यादित्याह नहीति अन्यस्यान्यात्मनो योगात् क-
र्माकर्माणोरभेदासंभवादकर्मकारं कर्मावलेवनं ज्ञानमयुक्तमित्यर्थः द्वि-
तीयं दृष्टयति तत्रेति कर्मण्यधिकरणे ततो विरुद्धमकर्मकथमाथेयेदृष्ट-
दृष्टमीष्टेन हि कर्माकर्माणोर्मिष्टो विरुद्धयोराधारयेयभावः संभवतीत्यर्थः
विषयसप्तमीमुपेत्य सिद्धाती परिहरति नन्वकर्मैवेति लोकस्य मूढदृष्टेर्वि-
वेकवर्जितस्य परमार्थतो ब्रह्माकर्माक्रियमेव सत्तन्मात्राकर्मासहितं क्रिया-
वदिव प्रतिभातीत्यक्षरार्थः परस्परग्राह्यासमुपेत्योक्तं तथेति यथा बल्व-
कर्मवत्सकर्मवडपलभाते तथा कर्मसक्रियमेवेदेतं अक्रिये ब्रह्मण्यधिष्ठाने
संस्पृष्टं तद्वद्भातीत्यक्षरयोजना कर्माकर्माणो रितरेतरग्राह्यासे सिद्धे सम्यग्दर्श-
नसिद्ध्यर्थं भगवतो वचनमुचितमित्याह तत्रेति यथा यदि देवजतमिति प्रति-
पन्नं तदिदानीं राक्तिसकलं पश्येति भ्रमसिद्धरजतरूपविषयानुवादेन तदधि-
ष्ठानं राक्तिमात्रमुपदिश्यते तथा भ्रमसिद्धकर्म्यात्मका विषयानुवादेन
तदधिष्ठानं कर्मादिरहितं क्लृप्तं ब्रह्म भगवता अपदिश्यते तथा च भग-
वद्वचनमविरुद्धमित्याह अत इति इतश्चाप्यारोपितकर्माद्यनुवादपूर्वकं
तदधिष्ठानस्य कर्मादिरहितस्य निर्विशेषस्य ब्रह्मणो भगवता बोध्यमानत्वा-
न्न तत्र विरोधाशंकावकाशो भवतीत्याह बुद्धिमत्त्वादिति क्लृप्तस्यानुब्रह्म-
णो न्यस्य सर्वस्य मायामात्रत्वात् अन्यज्ञानाद्बुद्धिमत्त्वयुक्तत्वं सर्वकर्मकृत्वा-
नामनुपपत्तेरत्र बुद्धिमानिति ननु बुद्धिमत्त्वादिति निर्देशात् तद्वत्सत्तानादेव

ननुपपत्तेः सर्वविक्रियारहितं ब्रह्मज्ञानमेवविवक्षितमित्यर्थः बोधः
 शब्दस्यसम्यग्ज्ञानेप्रसिद्धत्वात् कर्माकर्मविकर्मणोस्वरूपेवोद्भवम-
 स्तीतिवदता सम्यग्ज्ञानोपदेशस्यविवक्षितत्वादपिक्लृप्तस्यब्रह्मात्मा
 भिप्रेतमित्याह बोद्धव्यमितिफलवचनपर्यालोचनायामपिक्लृप्तस्य-
 ब्रह्माचाभिप्रेतंप्रतिभातीत्याह नचेति सम्यग्ज्ञानाधीनफलमत्रनश्र-
 तमित्याशंकाहयत्तत्त्वात्वेति अथारोपापवादार्थंभगवद्वचनमविरुद्ध-
 मित्युपपादितमुपसंहरति तस्मादिति तद्विपर्ययेत्यत्रतच्छेदनेप्राणिनो
 गृह्येते विषयसममीपरिग्रहेण परिहारमभिधायाधिकरणसममीपक्षे
 दर्शितंरूपणमंगीकारेणपरिहरतिनचेति व्यवहारभूमिरत्रेत्युच्यतेयोग्य-
 त्वे सत्यनुलब्धेरित्यर्थः अकर्माधिकरणकर्मनसंभवतीत्यत्रहेतुंतरमाह
 कर्माभावेत्वादिति नहितक्षस्याधिकरणत्वंक्वचिदृष्टमिष्टंवेत्यर्थः नि-
 श्चयमाणोकर्माकर्मणोरधिकरणाधिकर्तव्यभावासंभवेफलितमाह अ-
 तइति शास्त्रपरिचयविरहिणामध्यारोपमुदाहरति यथेति कर्माकर्मणो-
 रारोपितत्वमुक्तममृशमानःशंकतेनत्विति कर्मकर्मवेत्यत्राकर्माकर्म-
 वेतिदृष्टव्येविमतंसत्यमव्यभिचारित्वात् ब्रह्मवदित्यर्थःतत्रकर्मतत्त्वतोना-
 व्यभिचारिकर्मत्वात्रोस्यस्य तदस्यवृत्तगमनवदित्यव्यभिचारित्वंकर्मण-
 कर्मणसिद्धमितिपरिहरतितत्रेति अकर्मवतत्वतोर्नव्यभिचारिकर्माभा-
 वत्वात्हरप्रदेशेचैत्रमेत्रादिषुगच्छतस्तेवचक्षुषासन्निधानविधुरेषुदृश्य-
 मानगत्यभावादित्याहइइति इत्येवदेवविशेषतःसन्निकर्षविरहितेषु
 तेषुस्वरूपेणावक्षंसन्निकृष्टेषुचक्षुषागत्यभावदर्शनादितियोजना ग-
 तिरहितेषुतस्तेषुगतिदर्शनवत्प्रकृतेब्रह्मस्यविक्रियेकर्मदर्शनंसक्रिये-
 चेहेतुप्रपंचेचितिमत्संचैत्रादिषुगत्यभावदर्शनवत्कर्माभावस्यविपरी-
 तदर्शनयेनहेतुनासंभवतितेनतस्यविपरीतदर्शनस्यनिरसनार्थंभगव-
 द्वचनमिति दांष्टीतिकेनिगमयतिपवमित्यादिना ननुकर्मतदभावयोरा-
 रोपितत्वादविक्रियस्यब्रह्मणोज्ञानमात्राभिप्रेतचेदव्यक्तोयमर्चित्योयेन
 जायतेम्रियतेवेत्यादिना योनिरुक्तंप्राप्तंनत्रैवब्रह्मात्मनोनिर्विकारत्व-
 स्याकत्वादितितत्राह तदेतदिति तदेतदात्मनिशोक्तितं सक्रियत्वमस-
 कृडकंप्रतिवचनमपि निर्विकारात्मवस्त्वपेक्षयात्यन्तविपरीतदर्शने

गी.
टी.
च.

मिथ्याज्ञानेन भावित्वं तत्संकारप्रपंचवत्त्वं ततोतिशयेन मोहमापद्यमा
नेलोकः श्रुतिमपितत्त्वं विस्तृत्य पुनर्यात्किंचित् प्रसंगमापद्यमाक्रियत्
मेवात्मनश्चादयतीति पुनः पुनस्तत्त्वभूतमुत्तरं भगवानभिधत्ते वस्तुन
अडर्वित्तेयत्वात् पुनः पुनः प्रतिपादनं तत्तद्भूमनिराकरणार्थमुपयुज्यते
तथावनास्ति पुनरुक्तिरित्यर्थः असकृदुक्तप्रतिवचनमेवानुवदति अ-
व्यक्तोयमिति कर्माभावउक्तइति संबंधः उक्तस्य न जायते म्रियते वा विप-
श्चिदित्यादि श्रुतौ प्रकृतस्मृतावसंगत्वादिन्यायेन च प्रसिद्धत्वमस्तीत्याह
श्रुतीति न केवलमुक्तः कर्माभावः किंतु सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्या
दो वक्ष्यमाणश्चेत्याह वक्ष्यमाणश्चेति ननु कर्मणा देहादिनिर्वर्तकत्वेन
त्रैविध्यात् कृतस्य स्वभावस्यात्मनोः संगत्वात् तदव्यापाररूपस्य कर्मणोः
प्रसिद्धत्वात् न तस्मिन्नकर्मणा विपरीतस्य कर्मणो दर्शनं सिध्यतीत्याशं-
क्याह तस्मिन्निति कर्मैव विपरीते तस्य दर्शनमिति यावत् अहं कर्तेत्यात्म-
समानाधिकरणस्य व्यापारस्यानुभवात् कर्मभ्रमस्तावदात्मन्यत्यंतब्रू-
ह्मीत्यर्थः आत्मनिकर्मविभ्रमोस्तीत्यत्र हेतुमाह यत इति आत्मनो निः-
क्रियते कृतस्तस्मिन्न्यथोक्तो विभ्रमः संभवेदित्याशंकाह देहेति इदा-
नीमात्मन्यकर्मभ्रममुदाहरति तथेत्यादिना यथा मुक्तो स्वाभाविकम-
रूपत्वं रूपत्वमारोपितं तदभावोऽप्यारोप्याभावत्वादारोपपक्षपाती त-
थात्मनोऽपि स्वाभाविकमविक्रियत्वं पुनरथस्तत्तदभावत्वात् कर्माभावो-
पपक्षस्तप्येति मन्वानः सत्पुंसं हरति तत्रेदमिति आत्मनिकर्मादिविभ्र-
मे लौकिके सिद्धे सति पंचकर्मणीत्यादिवचनं तत्परिहारार्थं भगवानुक्त-
वानित्यर्थः संप्रत्युक्तेषु श्लोकात्तरसमन्वयं दर्शयितुं कर्मणीत्यादिव्या-
चिख्यासः भूमिकां करोति अत्रेति व्यवहारभूमौ कार्यकारणाधिक-
रणकर्मस्वेनैव रूपेण अवस्थितं सदात्मन्यविक्रिये कार्यकरणारोपण-
हारेण सर्वारोपितमित्यत्र हेतुमाह यत इति अविवेकिनां कर्तृत्वाभि-
मानः सततमिति वक्तुमपिशब्दः आत्मनिकर्मरहिते कर्मारोपे दृष्टान्त-
माह नदीति पवमात्मनिकर्मारोपमुपपाद्यप्रथमपादव्याचष्टे अत इ-
ति आरोपवशादात्मनिष्ठत्वेन कर्मणिसर्वलोकप्रसिद्धे कर्माभावयः
पश्येत्सुबुद्धिमानिति संबंधः अकर्मदर्शनस्य यथाभूतत्वं सम्पत्त्वं त

ब्रह्मोतमाह गत्यभावमिवेति द्वितीयपादेव्याकरोति अकर्मणीवेति
 अध्यारोपमभिनयति तस्मीमिति अकर्मणीकर्मदर्शनेयुक्तिमाह अहं
 कारेति पूर्वार्धेनोक्तमनूयोत्तरार्धे विभजते यपवमिति आत्मनिका
 र्यकरणसंज्ञातसमोरोपद्वारेण तद्यापारमात्रेकर्मणी शुक्तिकायामि
 वरजतमारोपितेविषये तदाभावमकर्मवस्तुतोयोरजताभाववदनुभ
 वति अकर्मणीचसंज्ञातव्यापारोपरमेतद्वारास्वात्मन्यहंतस्मीमासेसुख
 मित्यारोपिते गोचरेकर्महंकारहेतुकं यस्तत्त्वतो मन्यते स नृप्यतदभाव
 विभागहीनशुक्तिमात्रवदात्ममात्रं कर्मतदभावविभागशून्यं कूटस्थ
 परमार्थतोवगच्छन् बुद्धिमानित्यादिस्तुतियोग्यतां गच्छतीत्येवंस्वामि
 प्रायेण श्लोकं व्याख्याय अत्र हृतिकारव्याख्यानमुत्थापयति अयमिति
 अन्यथा व्याख्यानमेव प्रश्नद्वारा प्रकटयति कथमित्यादिना ईश्वरार्थं
 नानुष्ठाने फलाभाववचने व्याहृतमिति मत्वाह किलेति नित्यानामक
 र्मत्वमप्रसिद्धमित्याशंक्य फलराहित्यगुणयोगात्तेष्वकर्मत्वव्यवहारः सि
 द्ध्यतीत्याह गोण्येति नित्यानामकरणं मुख्यहेतुत्वे वाच्यं कर्मवाच्यमि
 त्याह तेषांचेति तत्र कर्मशब्दस्य प्रत्यवायात्फलहेतुत्वगुणयोगात्
 गोण्येव हृत्या प्रवृत्तिरित्याह तच्चेति पाननिकामेवं कृत्वा श्लोकात्
 राणि व्याचष्टे तत्रेत्यादिना अकर्मणीचेत्यादिव्याकरोति तथेति स बुद्धि
 मानित्यादि पूर्ववत् परकीयं व्याख्यानं व्युदस्यति नेतदिति नित्यं क
 र्माकर्मनित्याकरणं कर्मेति ज्ञानात् उरितनिवृत्त्यनुपपत्तेर्भगवद्वचनं
 हृतिकारमते वाधितं स्यादित्यर्थः कर्मणोपापमपनुदतीति श्रुतेर्नित्या
 नुष्ठानात् उरितनिवर्हणप्रसिद्धेस्तदनुष्ठानस्य फलांतराभावात्तदक
 र्मेति ज्ञात्वा नुष्ठाने क्रियमाणे कथमशुभक्षयोनेति शंकते कथमिति
 क्षेत्रज्ञे स्पष्टरज्ञानाद्बुद्धिः परमा मतेति स्मरणात् कर्मणात्यंतिकाशु
 भक्षयाभावेऽप्यंगीकृत्य परिहरति नित्यानामिति नित्यानुष्ठानादशुभ
 क्षयेऽपि नास्मिन् प्रकरणे तद्विवक्षितं यज्ञात्वा मोक्षस्य शुभादिति ज्ञाना
 दशुभक्षयस्य प्रतिज्ञातत्वाच्च तज्ज्ञानफलाभावविषयमेवित्यमि
 त्याह नत्विति अशुभस्य फलाभावाज्ञानकार्यत्वाभावात् न फलाभाव
 ज्ञानाक्षयः सिध्यतीत्यर्थः किंचांती द्वियोर्यः शास्त्राभिप्रीयते न च नि

३५

गी.
टी.
च.

तत्कर्मणो फलाभावज्ञानादशुभनिवृत्तिरित्यत्र शास्त्रमस्तीत्याह न
हीति नित्याकरणं कर्मेति ज्ञानमपि नाशुभनिवृत्तिफलत्वेन चोदित
मस्तीत्याह नित्यकर्मेति भगवद्वचनमेवात्र प्रमाणमित्याशंक्याह
नचेति साधारणमेव यत्ज्ञात्वेत्यादि भगवतो वचनं नत नित्यानां फ
लाभावं ज्ञात्वेति विशेषविषयमित्यर्थः अशुभमोक्षणासंभवप्रदर्शने
न कर्मण्यकर्मदर्शननिराकरणान्यायेना कर्मणी कर्मदर्शनं निराकरो
ति पतेनेति नामादिप्रफलायत्र सृष्टिवदकर्मण्यपि फलार्थं कर्मदृ
ष्टिविधानाच्चाशुभमोक्षणानुपपत्तिरित्याशंक्याह नहीति अत्र हि ज्ञेया
केनित्यस्य कर्तव्यता मात्रं परमते विवक्षितमतश्चा कर्मणी कर्मदर्शनं
विधीयते तत्फलायेति कल्पनापरस्य सिद्धांतविरुद्धेत्याह नित्यस्यात्वि
ति परमतेपि नित्यस्य कर्तव्यमात्रमत्र श्रेया केन विवक्षितं किंतु नित्या
नुष्ठाने प्रवृत्तिरिति सिद्धार्थं नित्याकरणात् प्रत्यवायो भवतीति ज्ञानमपि
कर्तव्यत्वेनात्र विवक्षितमेवेत्याशंक्याह नचेति न तावत्प्रवृत्तिरस्यैव
ज्ञानस्य फलेनियोगादेव तदुपपत्तेर्नापि फलांतरमनुपलंभादतो फ
लत्वादकरणात् प्रत्यवायो भवतीति ज्ञानं नात्र कर्तव्यत्वेन विवक्षितं
मित्यर्थः किंचाकरणं कर्मदृष्टिविधा वकरणस्यालंबनत्वेन प्रधान
त्वात् ज्ञेयत्वे वक्तव्यं तच्च तत्त्वत्वादन्यत्र नित्याह नापीति अकरण
स्यासतो नामादिवदाश्रयत्वेन दर्शनासंभवेपि सामानाधिकरण्येनेदं
रजतमिति वददर्शनं भविष्यतीत्याशंक्याह नापि कर्मेति आदिशब्देन स
र्वोत्कर्षादिश्रुते फलतत्वे स्तुतिर्वा सम्यग्ज्ञानस्य युक्तं न मिथ्या ज्ञानस्या
नुपपत्तेरित्यर्थः स्वमेमिथ्या ज्ञानमपि फलवदुपलब्धमित्याशंक्या मि
थ्या ज्ञानस्याशुभाविशेषित्वात् तस्मात्तन्निवृत्तिरित्याह मिथ्या ज्ञानमे
वेति अशुभादेवाशुभानि वृत्तौ दृष्टान्तेनाह नहीति अविवेकपूर्वकमि
दं रजतमिति सदसतोः सामानाधिकरण्या मिथ्या ज्ञानं युक्तं कर्मा कर्म
णोस्तु विवेकेन भासतोः सामानाधिकरण्याधीनं ज्ञानं सिंहदेवदत्तयो
रिव गौणं न मिथ्या ज्ञानं इति शंकते नन्विति कर्मा कर्मेति दर्शने फ
लाभावो गुणः अकर्म कर्मेति दर्शने तत्फलाभावो गुणस्तन्निमित्तमि
दं ज्ञानं गौणमित्याह फलेति यथोक्तज्ञानस्य गौणत्वेपि सामानाधिक

फलाभावापन्नतज्ञौणतोचितेति दृषयतिनेत्यादिना कर्माकर्मेत्या-
 दिगौणविज्ञानोपन्यासव्याजेननित्यकर्मकर्तव्यतया विवक्षितत्वा-
 ज्ञौणज्ञानस्याफलत्वमदृष्टानमित्याशङ्काह नापीति ज्ञानादशुभ-
 मोक्षणास्यश्रुतस्यहानिरश्रुतस्यनित्यानुष्ठानस्यकल्पनेत्यनेनव्यापा-
 रगौरवेणानकश्चिद्विशेषःसिध्यतीत्यर्थः उक्तमेवप्रपंचयतिस्वशब्दे-
 नेति नरकपातःस्यादतोविधेरेवानुष्ठेयानितानीतिशेषः यथोक्तवाच-
 कशब्दप्रयोगादेवापेक्षितार्थसिद्धिसंभवेभगवतोव्याजवचनकल्पा-
 नमनुचितमित्याह तत्रेति प्रकृतेस्त्रैकेवतिकृतोव्याख्यानपरमा-
 मस्यैवभगवतोविप्रलम्भकत्वमापादितमिति तदीयेव्याख्यानमुपेक्षि-
 तव्यमितिफलितमाह तत्रैवमिति नित्यकर्मानुष्ठानसिद्ध्यर्थव्याजश्रु-
 मितिभगवद्वचनमुचितमित्याशङ्क्यस्वशब्देनापीत्यादिप्राशस्त्यपरिपा-
 ढ्यापि तदनुष्ठानबोधनसंभवान्नैवमित्याहनचेतदिति वस्तुशब्देननि-
 त्यकर्मानुष्ठानमुच्यते यथात्मप्रतिपादनसंबोधनत्वसिद्ध्यर्थेनःप्राप्ते ३५
 नक्रियतेतथानित्यानामपिकर्मणांश्रुष्ठानंकर्मण्यकर्मेत्यादि शब्दा-
 तरेणोच्यमानंसंबोधनस्यादितिभगवतःशब्दांतरेयुक्तमित्याशङ्क्यतस्य
 नित्यानुष्ठानवाचकत्वाभावान्नैवमित्याह नापीति किंचपूर्वमेवनित्या-
 नुष्ठानस्यस्यष्टमुपदिष्टत्वात्तस्यसंबोधनार्थं शब्दांतरमपेक्षितमित्याह
 कर्मण्येवेति कर्माकर्मादिविज्ञानव्याजेननित्यकर्मानुष्ठानकर्तव्यताया-
 तात्पर्यमित्येतन्निगदित्यकर्माकर्मादिदर्शनेगौणमितिपक्षेदृष्टान्नर-
 माह सर्वत्रचेति लोकेवेदेचयथाप्रशस्तदेवतादितत्वेयच्चकर्तव्यमनुष्ठा-
 नाहमग्निहोत्रादि तदेवबोद्धव्यमित्युच्यतेननिष्फलंकाकदेतादिकर्म-
 ण्यकर्मदर्शनंश्रुकर्मणिचकर्मदर्शने गौणात्वादेवाप्रशस्तमकर्तव्यं
 नातस्तद्बोद्धव्यमिति वचनमर्हतीत्यर्थः किंचकर्मादेर्मायामात्रत्वाज्ञौण-
 मपितद्विषयज्ञानमिष्टाज्ञानमिति नतस्यबोद्धव्यत्वसिद्धिरित्याह नचेति
 मिष्टाज्ञानस्यबोद्धव्यत्वाभावेपितद्विषयस्यबोद्धव्यतासिद्ध्योदित्याशङ्क-
 वस्तुभासत्वान्नैवमित्याहतस्यस्यपस्यापितंचेति यत्पुनरकरणस्य प्रा-
 त्यवायहेतुत्वंश्रुकरणोगौणाद्व्याकर्मशब्दप्रयोगेनिमित्तमिति तद्वृष्य-
 ति नापीति श्रुकरणात्प्रत्यवायोभवतीत्यत्रश्रुतिस्मृतिविरोधमभिधाय

गी.
टी.
च.

युक्तिविरोधमभिदधाति असतइति असतःसद्वेषेणभवनमभवनंच
निःस्वप्नत्वादनुपपन्नं निरस्तसमस्ततत्त्वस्यकिंचित्तत्ताभ्युपगमेसर्वप्र
माणानामप्रामाण्यप्रसंगादित्याह तच्चेति यत्तन्नित्यानांफलराहित्यं
तत्राकर्मशब्दप्रयोगेनिमित्तमितितन्निरस्यतिनचेति नकेवलंविशुद्धे
शेषफलाभावान्नित्यानां विध्यनुपपत्तिरपितथात्वर्थस्यल्लेशात्मक
त्वात्तत्रकृतफलाभावेनैवविधिरवकाशमासादयेदित्याह उःवेति
उः।वद्व्यस्यापिधात्वर्थस्यसाध्यत्वेनकार्यत्वात्तद्विषयोविधिःस्यादिति
चेन्नेत्याह उः।वस्यचेतिसर्गादिफलाभावेपिनित्यानामकरणानिमित्त
निरयनिवासार्थंउः।वद्व्याणामपिस्यादनुष्ठेयत्वमित्याशंक्याह तदक
रणोचेति फलांतराभावेपिमोक्षसाधनत्वात्सुमुत्तणा नित्यानिक
र्माणि अनुष्ठेयानिइत्याशंक्याह स्वाभ्युपगमेति हृतिकारव्याख्याना
संभवेफलितमुपसंहरति तस्मादितिकोसोयथाश्रुतोर्थःस्त्राकस्येत्या
शंक्याह तथाचेति १८

स्वामिकृतटीका

तदेवंकर्मादीनांउर्वित्तेयंतत्त्वंदर्शयन्नाह कर्मण्यकर्मति परमेश्वरा
यनलक्षणोर्कर्मणिविषयेअकर्मकर्मदेनभवतीतिनियःपश्येत्तत्तत्तत्तान
हेतत्वेनबंधकत्वाभावात् अकर्मणिचविहिताकरणोर्कर्मयःपश्येत्तत्तत्त
वायापादकत्वेनबंधहेतुत्वात् मनुष्येषुकर्मकृत्वाणेषुसबुद्धिमान्त्वव
सायात्मिकाबुद्धिमत्वाच्चेष्टःतेस्तौतिसमुक्तःयोगीतेनकर्मणाज्ञानयो
गाप्तेः सपवक्तृत्तकर्मकर्ताचसर्वतःसंसृतोदकस्थानीयेतस्मिन्कर्म
णिसर्वकर्मफलानामंतभूतत्वात् तदेवमारुरुक्षोःकर्मयोगाधिकारा
वस्थायांनकर्मणामनारंभादित्यादिनोक्तपवकर्मयोगःस्फुटीकृतःत
त्प्रपंचरूपत्वाच्चास्यपौनरुक्त्यदोषःअनेनैवयोगादूफावस्थायांयस्त्वा
त्सरतिरेवस्यादित्यादिनायःकर्मांनुपयोगउक्तस्तस्याप्यर्थात्प्रपंचःकृतो
वेदितव्यः यदाग्राहुरुक्षोरपिकर्मबंधकंनभवतितदाग्राहृस्फुटो
बंधकंस्यादित्यत्रापिस्त्राकोयोज्यतेकर्मणिदेहेन्द्रियादिव्यापारेवर्तमाने
प्यात्मनोदेहादिव्यतिरेकानुभवेनाकर्मस्वाभाविकंनैकर्ममेवयःपश्ये
त्तथाकर्माणिचज्ञानरहितेउः।वद्व्याकर्मत्यागेकर्मयःपश्येत्तत्तत्तत्त

तिवंधकत्वेन मिथ्याचारत्वात् तत्तत्कर्मैर्द्विधाणि संयम्य यथास्ते मः
न सास्मरन्नित्यपवेभूतः स त सर्वेषु मनुष्येषु बुद्धिमान् पंडितः तत्र हेतुः
यतः कृत्स्नानि सर्वाणि यदृच्छया ग्रामान्याहारादीनि कर्माणि ऊर्वन्त्रः
पिसुक्तपवग्रकर्त्रात्मज्ञानेन समाधिस्थपवेत्यर्थः अनेनैव ज्ञानिनः
स्वभावादापन्नं कलंजभक्षणादिकं न दोषः अज्ञस्य रागतः कृतं दोष इति
विकर्मणोपितत्वेनिरूपिते दृष्टव्यं कर्मण्यकर्मयः पश्येत् इति श्रुत्यर्था
भ्यायङ्कं अर्थद्वयं तदेव स्पष्टयति १५

पिशाचभाष्यं

इदानीं कर्मा कर्मविकर्मणो बोधयेत्पेदर्शयितुमाह कर्मणीति क
र्मणि शरीरेन्द्रियव्यापारलक्षणो कर्मण्यकर्मनित्यसिद्धत्वात् आत्मस्वरूपं
पेदृष्टव्यमिति शेषः यथा मरीच्युदके उदकस्य स्वरूपभूता मरीचयस्तद-
भाव उदकस्यैरात्म्यप्रसंगादेवं कर्मणि अकर्त्रात्मस्वरूपमस्ति तथा अ-
कर्मके वस्तुनि निश्चले कर्मस्वरूपे दृष्टव्यं यथानाविस्थितस्य निश्चले त-
दनगेभ्रमेन कर्मदर्शनमतपवयः कर्मणि अकर्मरूपं अकर्मणि कर्मरूपं
पश्यति समनुष्येष्टधिकारिषु पुंसिषु बुद्धिमान् स च युक्तो योगो स च
कृत्स्नकर्मकृत्स्नं कर्मकृतित्वार्थः तस्मात्त्वमपि कर्मा कर्मणोर्यथा
वत्स्वरूपपरिज्ञानेन कर्मणि ऊर्वित्यर्थः १५

रामानुजभाष्यं

कर्मा कर्मणोर्बोद्धव्यमाह कर्मणीति कर्म शब्देनात्र कर्मतरे प्रस्तुत
मात्मज्ञानमुच्यते कर्मणि क्रियमाण एवात्मज्ञानेयः पश्येत् अकर्म-
णि चात्मा ज्ञाने वर्तमानपवयः कर्म पश्येत् किमुक्तं भवति विद्यमाणमे-
व कर्मात्मया आत्मानुसंधानेन ज्ञानाकारेणः पश्येत्तच्च ज्ञाने कर्मण्यनु-
मततया कर्माकारेणः पश्येदित्युक्तं भवति क्रियमाणो हि कर्मण्यकर्तृभू-
तात्मया आत्मानुसंधानेन स्तित उभयं संपन्नं भवति एवमात्मनेयाथा-
त्मानुसंधानं गमं कर्मयः पश्येत्स बुद्धिमान् कृत्स्नशास्त्रार्थवित् मनुष्ये
षु युक्तमोक्षार्हः स एव कृत्स्नकर्मकृतकृत्स्नशास्त्रार्थकृत् १५

गी.
टी.
च.

अभिनवउत्कृतटीका

उभेवोद्योयितमाह कर्मणीति आत्मीयेषु कर्मसु यः अकर्तृत्वादकर्मत्वे
पश्यति प्रशांततया अकर्मसु च परकृतेषां कृतत्वं जानाति परिपूर्णः।
दितस्वरूपत्वेन स एव सर्वस्य मध्ये बुद्धिमान् कात्स्न्येन सा कल्पेनासौ कर्मक
रोति अतोऽस्य केन कर्मणा फलं दीयतामित्युदितदशायां प्रशांतत्वे तत्कृत्स्ना
निकर्माणि कृतं तत्तिष्ठति अतः सर्वमेव करोति न किंचिद्वा करोतीत्युपनि
षत् कर्मणि देहं दित्या क्रियायामकर्मस्वात्मनि निष्क्रियत्वं श्रोत्रादीनि शब्दा
दिषु वर्तते वागादीनि वचनादानादौ मम किमायातमित्येवं लक्षणयः पश्येत्
अकर्मणी च परैः प्रमातृभिः कृते कर्मणि पूजादौ कर्मक्रियां जानाति पते कर्तार
सर्वहमेवेति दृष्ट्वा पूजकैरविभेदेन सदा पूजेति पूजनमिति सिद्धभाषा प्रमाणा
त् स एव मनुष्येषु सामान्यजनेषु मध्ये बुद्धिमान् देहं दित्यादिषु पिकर्तृत्वदर्श
नादात्मनि निष्क्रियत्वदर्शनाच्च स एव कृत्स्नकर्मकृत् कर्त्रंतरेषु स्वरूपदृष्ट्य
वसायात् पूजनास्ति मे तद्विनास्ति त्वेदोऽयं पूजनात् पूजकैरविभेदेन सदा पू
जेति पूजनमिति सोमानंदपादाः ननु परकृते कर्मणि कथं स कीयकर्मदर्शने
न सत्यकृतभोजनेन स्वकृतभोजनाद्यप्यगमः तस्मादकर्मणी च कर्मयः प
श्येदिति कथमिति चेत् ज्ञानिनपवं विधानुसंधानादिति भ्रमः यतो निष्पन्नः।
निष्कंपविज्ञानशालिनः प्रमेयांतरप्रमात्रन्तरजातं बहुविधमनुसंधानमस्ति
यथा यत्वाहं चटादीन्वेद्मि स एव चटादीन् एवं चैत्रमेवादिप्रमात्रंतरविषय
मनुसंधानं ज्ञेयं अतएव सिद्धपादोरपि पूजकैरविभेद इत्युपदिष्टं तस्मात्स
पूर्वकं अकर्मणी चेति १८ परमार्थप्रपाटीका

अथैतदेव विद्याह कर्मणीति वेदविहिते कर्मणि यः अकर्मनैकर्म्यपश्येत् त
था अकर्मणि नैकर्म्यनिमित्तभूते कर्मवपश्येत् एवमिथः कार्यकारणरू
पत्वं पश्येत् स एव व्यवसायात्मिकबुद्धिमान् स एव कृत्स्नकर्मकृत् मुक्तो सर्व
कर्मफलानामंतर्भूतत्वात् अत्र फलितार्थस्तु अज्ञानभूमिकं कर्मविश्रुत
मपि कारणविकर्माकर्मणोर्ज्ञेयमिष्टासत्यत्वत्रयोः नौ कारोहणकर्म
१९ एतासरि दतिर्ज्ञेयं परस्तीगोवृक्षेधावनमीदते तदगतो भूयो भवत्यप्यथा
तत्राकर्मणिकर्मकारणमिति प्रायोमतः प्रत्ययस्तस्माच्छीयउनायकेन

गदितं कर्मण्यकर्मिति च २ यद्वा नीयमाने च देगे हा जलाहरण हेतवे तदा ह
 तेन भस्तेन सह यातीति भासत इति यद्वा हृत्तस्ते भित्तौ का स्यो हृत्तं स्या
 वरमीक्षते मुक्तनौ का ह्यतो मर्त्यो धावेत मनुपशति परपारस्य कृत्वा विव
 ह्वेताः प्रपश्यति स्यावरं विषमस्मान् मुक्तं धावत्प्रपश्यति १५

वनमालीटीका

कीदृशं तर्हि कर्मादितत्त्वं तदाह कर्मणी नियोविहिते कर्मणि क्रियमाणे त
 र्यामिप्रेरितदेहेन्द्रियादौ कर्म भवति अहं निर्विकारः स्वतो वर्तीयथा देहादि
 कमीश्वरप्रेरितं कर्मणि प्रवृत्तं तथाहमपि तमदीयमिदं कर्म किं त्वीश्वरीयं त
 स्पेव पूजा रूपं चेत्तु कर्म स्वस्य कर्माभावं पश्येत् अकर्मणि कर्म विहाय त
 स्मीभावे महीयं कर्म मया त्यक्तमकर्म हिति श्रामीत्यभिमान रूपं कर्म यः पश्ये
 त यथा सकामं कर्म संसृतिदंतथा देहतत्कर्मादाहं वंममेत्यभिमानोपि सं
 सृतिदशनिकर्मपदेनोच्यते कर्तृत्वाभिमाने सत्यसति च विकर्म निषिद्धं कर्म
 त्याज्यं तथेव पश्यती संपिच शब्देन सूचितं मनुष्येषु शास्त्राधिकारिषु समो
 द्योपयुक्तबुद्धिमान् स एव युक्तः शास्त्रविचारवान् स एव मत्प्रसादे हेतुम
 दापरोक्षप्रयोजककृत्स्नकर्मकृत् स्वस्य कर्तृत्वाभावाहित्येन निःकामं भ
 गवदाराधनरूपं कर्म ततोः करणशुद्धिद्वारा अविच्छिन्नस्नेह संततिपूर्व
 कं सर्वोत्तमत्वेनानंतगुणालयस्य हरेरपरोक्षं तन्महाप्रसादंततः स्वस्वरूपाने
 दाविभावरूपानुक्तिरिति भावः १५

ऊसमवेजयंतीटीका

ननु कर्मा कर्मणोः स्वरूपं केन प्रकारेण बोद्धमस्तीत्यपेक्षायां तत्प्रकारमाह
 कर्मण्यकर्मिति योविद्वानकर्मणि क्रियमाणे एव कर्मणि अकर्म कर्मतरमा
 त्मज्ञानं पश्येत् यो कर्मणि कर्मान् स्मिन्नात्मज्ञाने वर्तमाने कर्मानुष्ठीयमा
 नं पश्येत् अयमर्थः यो तत्कारणशुद्धयेऽनुष्ठीयमानं कर्मात्मज्ञानानुसंधिक
 गर्भकत्वेन ज्ञानाकारं पश्येत् तं ज्ञानमपि कर्मानुगतत्वेन ज्ञानाकारं पश्येत्
 कर्मण्यनुष्ठीयमाने सति यद्यकर्तृरूपान्मास्वरूपानुसंधानस्यांतर्ह्यभयोरे
 व कर्मज्ञानयोरेकात्मविषयत्वेनैकमेव फलं भवतीत्यतो ह्ययोरेक रूपत्वं
 मेव वक्ष्यते च सांख्ययोगौ पृथग्वालाः प्रवदन्ति न पंडिता इति समुद्रम

गी.
टी.
च.

नृष्येषु मोक्षोपाययत्नशीलेषु बुद्धिमान् अवसायात्मिकाधीमान्सर्वव्य-
क्तः ज्ञानसम्यग्ज्ञानः स एव वक्तव्यत्नकर्मकृतनिविलकर्मकर्ता भवति स एव
विचारवान् स एव ज्ञानवान् स एव कर्मवान् स एव मोक्षभागी भवतीत्यर्थः १५

कीदृशं तर्हि कर्मदीनां मधुसूदनीटीका तवमिति तदाह ॥
कर्मणि देहेन्द्रियादिव्यापारे विहिते प्रतिषिद्धे च ग्रहं करोमीति धर्मात्प्राप्ते
नात्मन्यारोपिते नोऽप्येनाचलत्वं तदस्य वृत्तादिषु समारोपिते चलन इव
अकर्त्रीत्वं स्वप्नलोचनेन वस्तुतः कर्माभावे तदस्य वृत्तादिष्ववयवः पश्ये
त्यप्रपत्तिं तथा देहेन्द्रियादिषु त्रिगुणमायापरिणामत्वेन सर्वदा स व्यापारेषु
निर्व्यापारस्त्वस्मीमांसायां स इत्यभिमानेन समारोपितेऽकर्मणि व्यापारे
परमेषु हरस्य चक्षुः सन्निकृष्टेऽपुरुषेषु गच्छत्स्वपि गमन इव सर्वदा स व्या-
पारे देहेन्द्रियादिसर्वपर्यालोचनेन वस्तुगत्या कर्मनिवृत्त्या एव प्रयत्नरूपं
व्यापारं पश्येदुदाहृतपुरुषेषु गमनमिवोदासीन्या वस्थायामप्युदासी-
नो ह मास इत्यभिमान एव कर्मपतादृश परमार्थदर्शीस बुद्धिमानित्यादिना
बुद्धिमत्त्वयोगयुक्तत्वं सर्वकर्मकृत्त्वेऽस्ति मिथ्यैवेत्युच्यते अत्र प्रथमपादेन
कर्मविकर्मणोऽस्त्वैककर्मशब्दस्य विहितप्रतिषिद्धपरत्वात् द्वितीयपादे-
न चाकर्मणोऽस्त्वैककर्ममिति उच्यते अत्र यत्नं मन्यसे कर्मणोऽवयवहेतुत्वात्
स्मीमेव मया सत्त्वेन स्यात्तवमिति तदुच्यते सति कर्तृत्वाभिमाने विहितस्य
प्रतिषिद्धस्य वा कर्मणोऽवयवहेतुत्वाभावात् तथा च व्याख्यातेन मां कर्मा-
णिलिप्यतीत्यादिना सति च कर्तृत्वाभिमाने तस्मीमह मास इत्योदासीन्या
भिमानात्मकं यत्कर्म तदपि वयं हेतुरेव वस्तुतत्त्वापरिज्ञानात् तस्मात्क-
र्मविकर्माकर्मणोऽतत्त्वमीदृशं ज्ञात्वा विकर्माकर्मणीपरित्यज्य कर्तृत्वाभि-
मानफलाभिसंधिहानेन वित्तं कर्मैव जर्ज्वरमिष्टायः अपरा व्याख्या कर्म-
णि ज्ञानकर्मणि दृष्टेऽप्येव स इत्येव स्फुरणश्रुतेऽप्येव चानुसृतं सर्वभ्रमाधिष्ठा-
नमकर्मश्रवणं स्वप्रकाशत्वेन न परमार्थदृष्टायः पश्येत् तथाऽकर्मणि
च स्वप्रकाशोऽगवस्तुनिकल्पितं कर्मदृष्टं मायामयं न परमार्थसदृग्दृश्य-
योः संबंधानुपपत्तेः यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपपत्तिं सर्वभूतेषु
चात्मानं ततो न विजगत्सत इति श्रुतेः एवं परस्परार्थासेषिषु देवस्तयः
पश्यति मनुष्येषु मध्ये स एव बुद्धिमान्मातुः अस्य परमार्थदर्शीत्यादयः

बु.

स्त.

हि.

५

स्य चापरमार्थदर्शित्वात्सबुद्धिसाधनयोगयुक्तः अतः करणशुद्धौ का
 ग्रहित अतः सपवातः करणशुद्धिसाधनकृत्स्नकर्मकृदिति वास्तव्यमे
 रेव स्तूयते यस्मादेवं तस्मात्त्वमपि परमार्थदर्शी भव तावतेव कृत्स्नक
 र्मकारित्वोपपत्तेरित्यभिप्रायः अतो यदुक्तं यज्ञात्वा मोक्षस्य शुभादिति
 यच्चोक्तं कर्मादीनां तत्त्वोद्भवमस्तीति सबुद्धिमानित्यादिस्तुतिश्च ता
 त्सर्वपरमार्थदर्शने संगच्छते अन्यज्ञानादशुभात्संसारान्मोक्षानुपपत्तेः
 अतत्त्ववाच्यत्र बोद्धव्यं स्तीति न वा तज्ज्ञाने बुद्धिमत्त्वमित्युक्तेव परमा
 र्थदर्शिनो व्याख्या यत्तु व्याख्यानं कर्माणि नित्ये परमेष्ठार्ये नृणीयमाने
 बंधहेतुत्वाभावादकर्मदमितियः पश्येत् तथा कर्माणि च नित्यकर्मकर
 णो प्रत्यवायहेतुत्वेन कर्मदमितियः पश्येत् सबुद्धिमानित्यादितदसंगत
 मेव नित्यकर्मण्यकर्मदमितित्ज्ञानस्याशुभमोक्षहेतुत्वाभावात् मिथ्या
 ज्ञानत्वेन तस्यैवाशुभहेतुत्वाच्च न चैतादृशं मिथ्याज्ञानं बोद्धव्यं तत्त्वे ना
 प्येतादृशज्ञाने बुद्धिमत्त्वादित्युपपत्तिर्भातत्वात् नित्यकर्मानुष्ठानं हि
 स्वतृपतोतः करणशुद्धिद्वारेण युज्यते न तत्राकर्मबुद्धिः कृत्राप्युपयुज्यते
 शास्त्रेणानामादिषु ब्रह्मदृष्टिवदविहितत्वात् नापीदमेव वाक्यं तद्विधाय
 कमुपक्रमादिविरोधस्योक्तेः एवं नित्यकर्मकरणमपि स्वतृपतो नित्यक
 र्मविरुद्धकर्मलक्षकतयोपयुज्यते न तत्राकर्मदृष्टिः कृत्राप्युपयुज्यते
 नापि नित्यकर्मकरणात्प्रत्यवायः अभावः अभावाद्भावस्योत्पत्त्ययो
 गात् अन्यथा तदविशेषेण सर्वदोषोत्पत्तिप्रसंगात् भावार्थाः कर्मशब्दा
 स्तेभ्यः क्रियाप्रतीयेतेष्वर्थो विधीयत इतदित्यायेन भावार्थस्यैवापूर्व
 जनकत्वात् अतिरात्रे षोडशिनं न गृणातीत्यादावपि संकल्पविशेषस्यै
 वापूर्वजनकत्वाभ्युपगमात् नेहोक्तोयंतमादित्यमित्याभिप्रजापतिव्रत
 वत् अतो नित्यकर्मनुष्ठानार्हकाले तद्विरुद्धतया यदुपवेशनादिकर्म ते देव
 नित्यकर्मकरणोपलक्षितं प्रत्यवायहेतु रित्येवेदिकानां सिद्धेः अतए
 वाकृत्स्नविहितकर्मस्य त्रलक्षणाद्यै नशता व्याख्यातः लक्षणाहेतोः क्रिया
 या इत्यविशेषस्मरणोपपन्नहेतुत्वा उपपत्तेः तस्मात् मिथ्यादर्शनोपनोदप्र
 स्तुते मिथ्यादर्शनव्याख्यानं शोभते तरो नापि नित्यानुष्ठानपरमेतद्वाक्यं
 नित्यानिर्कुर्यादित्यर्थे कर्मण्यकर्मयः पश्येदित्यादितदवोथकं वाक्यं प्रयु

म५

का५

गी.
टी.
च.

ज्ञानस्य भगवतः प्रतारकत्वापत्तेरित्यादि भाष्यप्रवविस्तरेण व्याख्याने
सुपरस्यते (तदेतत्परमार्थदर्शिनः कार्यत्वाभिमानाभावेन कर्मविहितं
न पंच्यते अत्र कर्मसमाधिनेत्येतेन) १८

सदानेदीदीका

कीदृशं तर्हि कर्मदेस्तत्त्वमित्यत्र कथ्यते देहेन्द्रियादिव्यापारे निषिद्धे वि-
हिते तथा । कर्मण्यहं करोमीति धर्माध्यासे प्रकल्पिते स्वात्मन्यसंगचि-
द्रूपे निरीहे निश्चिये मले २ पश्यत्यकर्मयो वस्तुदृष्ट्या सम्यग्विवेकतः
यथा नोस्येन तीरस्य वृक्षे विचलेष्वपि ३ कल्पितं चलनं तद्वदक्रिये कर्म
कल्पितं अकर्त्रात्मविचारेण कर्माभावं च वस्तुतः ४ तीरस्य वृक्षे वि-
यः पश्यत्यात्मसदृशं पवित्रं तथा मायाविकारेषु सदा देहेन्द्रियादिषु ५
सव्यापारेषु तच्च न्यस्तस्तीमासे सखित्विति आरोपिताभिमानेन व्यापा-
रोपरमाभिधेः । गच्छत्स्वगमनं यद्वत्कल्पितं नृषु हरिणैः सदा देहेन्द्रिया-
दीनां सव्यापारविचारणात् ७ यच्च कर्मनिवृत्त्या व्यापारपरिपश्यति
उदासीनदशायामप्यहमासे सतादृशः ८ एवं रूपो भिमानोऽस्ति कर्मय-
श्चेति पश्यति एवंभूतस आत्मज्ञो बुद्धिमत्त्वादिभिर्गुणैः ९ स्तुयते वास्त-
देवेन सम्यग्दर्शितया मुनिः अत्रायं पादे संप्रोक्तं तत्त्वकर्मविकर्मणोः १०
विहिते प्रनिषिद्धे च कर्मशब्दप्रयोगतः अकर्मणो द्वितीयेन तत्त्वमत्र प्रद-
र्शितं ११ सत्यां कर्तृत्वबुद्धौ हितस्तीमासे हमित्यपि बंधहेतुरविद्येयं वा-
स्तुतत्वाविचारणात् तस्मात्त्वमीदृशं तत्त्वकर्मकर्मविकर्मणां ज्ञात्वा क-
र्मैव विहितं ऊरुत्पत्को भयं त्रिषु १२ यद्वा कर्मणि दृष्टेः पस्मिज्जडे हि ज्ञान-
कर्मणि सत्तास्सुत्यात्मना तत्त्वमुत्सृज्यते सद्व्ययं १३ भ्रमाधिष्ठानचेत-
न्यमकर्मवेद्यमातरं परमार्थदृष्टौ वयः पश्यत्यहं विविक्तदृक् १४ तथा
कर्मणि दृग्बस्तुप्रकाशे प्रकल्पितं कर्मदृष्टं मृषादृष्टं मायाकार्यं तरेज-
उं १५ दृग्दृश्ययोर्न संबन्धो विनायासे भ्रमात्मके अन्योन्याया समावधयः
शुद्धे वस्तु पश्यति १६ स बुद्धिमात्मन्येषु तत्त्वदर्शितयोत्तमः स युक्तो-
योगफलभागी शुद्धा सर्वकर्मकृत् १७ तस्माच्च मपि याथात्म्यं ज्ञात्वास्त-
त्यो भवात्मनः इदमेव हि बोद्धव्यं तत्त्वकर्मदिगोचरं १८ एवं ज्ञानादिमुक्तः

स्वात्मसागान्नायवोधतः अत्रपद्येऊथीभिर्यत्कल्पितंस्वकपोलतः २
विदितंभाष्यकारैस्तद्यात्मानंवात्स्यसंगतं २१ १५

नीलकण्ठीटीका

यत्कर्मदेस्तत्त्ववत्पामीतिप्रतिज्ञानंतदाह कर्मणीतिकर्मणीकर्मक
र्मविकर्मात्मकेदेहेन्द्रियादिवापारेअविद्ययाप्रत्यगात्मनिआरोपितेसति
तत्रअकर्मकर्मभावेनोस्येनतीरतरोचलनेआपितेसतितत्त्वबुध्यातत्रच
लनाभावमिवयःपश्येत् तथाचलःगुणवृत्तमितिन्यायेनत्रिगुणात्म
केषुदेहेन्द्रियादिषुनित्यकर्मवत्स्यस्येद्वतारकादौगत्यभावमिवत्स्मी
भूतोहमस्मिन्नकिंवित्करोमीत्यथस्तेअकर्मणीकर्मभावेकर्मतात्रिगुहा
त्यप्रयत्नरूपेयःपश्यतिसमनुष्येषुबुद्धिमान्तरत्त्वदर्शी आत्मनिधोतिज
नितव्यापारस्यअनात्मनिवतादृशनिर्वापारत्वस्यवाथात् सपवयुक्तोयो
गीकृत्स्नकर्मकृच्चकर्मयोगफलस्यतत्त्वज्ञानस्यप्राप्तत्वादितिस्तुतिमात्रे
आत्मनोःकर्तृत्वसंचातसेवकर्तृत्वमितिभावयताकर्मणीकर्तव्यानी
त्यर्थः यद्यप्येतद्वद्गुथाप्रपंचितंअवक्तोयमित्यादौ तथापितत्त्वस्यडर्जे
यत्वात्पुनःपुनरुच्यतइतिप्रोचः यत्कर्मणीनित्येपरमेष्ठरार्थेनष्टीय
मानेवंयहेतत्वाभावादकर्मदमितियःपश्येत्तथाःकर्मणीनित्यकर्मक
रणेप्रत्यवायहेतत्वेनकर्मदमितिवयःपश्येत्सबुद्धिमानितितदसंगतमे
व नित्यकर्मणीअकर्मदमितिज्ञानस्याशुभमोक्षहेतत्वाभावात् मिथ्या
ज्ञानत्वेनतसेवाशुभत्वाच्च नैवेतादृशमिथ्याज्ञानंवोड्येतत्वेनाप्येता
दृशज्ञानेबुद्धिमत्त्वादित्युपपत्तिरितिदिक् येतुकर्मणीज्ञानकर्मणी
दृशेजडेसद्वेषेणस्फुरणरूपेणवानुसृतं सर्वभ्रमाधिष्ठानंअकर्मअवेद्यं
प्रकाशवेतन्यपरमार्थदृष्ट्यायःपश्येत् तथाअकर्मणीस्वप्रकाशेदृग्वस्तु
निकल्पितंकर्मदृश्यंमायामयंनपरमार्थसदितियःपश्यतिसबुद्धिमानि
तिपरमार्थदर्शित्वाहास्तवेरेवगुणैस्त्यतइत्यपिआवत्तः तदप्यसंगत
मेवकर्मऊरुकर्मप्रवक्ष्यामीत्यनुष्ठेयकर्मप्रस्तावेतत्त्वज्ञानावसरात् ना
पिकर्तरीप्सिततमंकर्मतिपारिभाषिक्याकर्मसंज्ञयादृश्यस्यकर्मशब्दार्थ
त्वेग्रहीतंशकं तस्याबुद्धिभादिसंज्ञानामिवागमार्थनिर्णयानर्हत्वादिति
संक्षेपःवस्तुतस्तत्कर्मणोहीतिश्लोकेकर्मविकर्मकर्मणोगतिशब्दिते

गी.
टी.
व.

पर्यवसानं गहनत्वाद्बोधयामित्यपदि संतद्वाख्यानं कर्मण्यकर्मयः प।
शेषे त्समनुष्येषु बुद्धिमानिति तथाहि कर्मणि कर्मा कर्मविकर्मद्वयेऽत्र
कर्मते द्वे परीत्यं शास्त्रतो दृश्यते यथा कृतः कर्मणि प्रज्ञाहीनस्य कृतो
प्यकृतपवभवतीत्यकर्मणि पर्यवस्यति दाम्भिकस्य त्वविकर्मणि पर्य
वस्यति यथोक्तं अत्र प्रज्ञया कृतं दत्तं तत्पस्तं कृतं च यत् असदित्युच्यते
पार्थनवतस्येत्यनोद्देति चत्वारि कर्माण्यभयकराणि भयप्रयच्छन्त्यय
था कृतानि मानाग्निहोत्रमुत्तमानमौत्तमानेनाधीतमुत्तमानयज्ञ इति
च एवमोदासीन्यमकर्मापिशक्तस्तर्तपरिज्ञाणाभावाद्दिकर्मणि पर्यव
स्यति दीक्षितस्य भगवत्स्थानायासक्तस्य वा स्वकाले पंचयज्ञादिकर
णो दीक्षितो न ददातीत्यादिवचनात् सर्वथर्मा न्यरित्यज्येति आदिवचनाच्च क
र्मण्येव पर्यवस्यति नित्यकर्मकाले प्रत्यवायहेतोरंधस्याविहितस्याकर
णात् एवं विकर्मापि हिंसा अग्नीषोमीयं यशुमालभेतेति वचनाच्चैव क
र्मैव भवति सैव ह्यथानष्टे पशौ न कर्मविधिर्यानिष्यते नापि विकर्मका
मकारेणाकृतत्वात् किंतु परिशेषात् कृताप्यकृते वेत्यकर्मणि पर्यवस्य
ति एवं स्तेनप्रमोचने तत्समृष्ट्यानां कर्मापि राज्ञो विकर्मस्तेन प्रमुक्तो
राजनिपापं माप्तीति वचनात् तदेव यतीनामुपेक्षणीयत्वादकर्म ए
वं हि साफल्यकै सत्यादौ दानफलकै अन्तर्दोषविकर्मत्वकर्मत्वे बोध्ये
तस्मात्कर्मा कर्मविकर्माख्ये कर्मणि अकर्मते द्वे परीत्यं यः पश्येत्स कार्या
कार्यविभागज्ञो बोद्धव्यानामेवा प्रबोधात् बुद्धिमानित्युच्यते तथा किं क
र्मनिष्ठा केयत्र कवीनामपि मोहोस्ति ययोश्च ज्ञानमशुभमोक्षहेतुः ते
कर्मा कर्मणी प्रवक्ष्यामीत्यपदि संतद्वाख्यानं कर्मणि च कर्मयः पश्ये
त्स युक्त इति चकारो दर्शनद्वयसमुच्चयार्थः तेन यो बुद्धिमान् स तस्य स ए
व कृत्स्नकर्मकृतनत्वे कौक इत्यपि ज्ञेयं तथाहि अकर्मणि स्येदं शून्ये ह्य
दस्ये वस्तुनिकर्मसंस्पंदे वा संवियदादिश्राम्यतरे प्रमात्रादिकं चाधारा
थेयभावेन वा उपायानोपादेयभावेन वा अधिष्ठा नाध्यस्तभावेन वा पश्ये
तः शास्त्रविदः कर्माणि कुर्वन्ति तत्राद्यः साख्यः असंगे मयि संजातयर्म
पवसन्क्रीदिरविवेकात् स्फटिके लोहित्यामिव भातीति मन्यते द्वितीय
स्तकनककुंडलवत् ब्रह्मा ब्रह्म सर्वं ब्रह्मैवेति कर्मतत्साधनादिकं ग्रहं

ये

चब्रह्मेवेतिभावयन्करोति एतौयुक्तावप्यतिबुद्धिमानप्युक्तःकरोति
 तस्यसर्वंअसदेवभवतिनत्वशुभमोक्षाय योवापतदत्तरंगार्पविदित्वा
 स्मिन्लोकेयजतिददातितपस्तप्यतेपिवह्निवर्षसहस्राण्यतवदेवाय
 तद्भवतीतिश्रुतेः यस्तुयुक्तोपिनिर्बुद्धित्वादकार्यमपिकरोतिसप्रत्यवे-
 ति पापाश्लेषनिमित्तस्यापरोक्षज्ञानस्याभावात् अनयोश्चाविद्याविद्याश-
 दितयोःकर्मपरोक्षज्ञानयोःसमुच्चयःश्रूयतेविद्यांवाविद्यांवेतिमंत्रे य-
 द्वाहिविद्यंकर्मणाकर्मदर्शनंपरोक्षमपरोक्षंच तत्रायवानज्ञानकर्मस-
 मुच्चयानुष्ठाताबुद्धिमानुच्यते अपरोक्षमपिद्विविधं उपास्यसाक्षात्कार-
 रूपंतत्त्वसाक्षात्काररूपंच तत्रायमपिब्याहृताब्याहृततृपोपास्यभेदेनद्वि-
 विधे तत्रापिब्याहृतंस्त्रैकार्यं तदर्शीविगतदेहाहंकारत्वात्योगशास्त्रेवि-
 देहउच्यते अब्याहृतंकारणंतदर्शीप्रकृतिलयउच्यते अनयोरुपासनयोः
 संभवासंभवसंज्ञयोःसमुच्चयोविधीयते अन्यदेवाहुःसंभवादित्यादिना
 सोय्युक्तइत्युच्यते अस्याप्येककर्तव्यमवशिष्टमस्तीतिनायमपिहृत्स्न
 कर्मकृत् किंतयस्यकर्मबाधेनाकर्मदर्शनंप्राप्त्यमस्तिसपवहृतकृत्य
 त्वान्मुख्यःकृत्स्नकर्मकृदिति एतेष्टायामनुष्येषुदेहाभिमानिषेवबु-
 द्धिमानित्यज्ञातदर्शीतादकविरेवमथ्यमोक्षांतदर्शीनावपितत्वविषये
 मूर्खत्वात्कवयोप्यत्रमोहिताइत्युक्तौपतयोर्व्यवधानेनाशुभान्मुक्तिः
 उत्तमस्तुजीवनेवाशुभान्मुक्तइतिज्ञेयकार्यःप्रतिभानि व्याख्यातयपि
 मेनास्तिभाष्यकारेणातल्पता गुहावयोतिनोप्यास्तिकिंदीपस्यार्कत-
 ल्पता यद्वाकर्मकर्मणीवक्तव्यत्वेनबोद्धव्यत्वेनचोपदिप्यात्रतयोर्ल-
 क्षणाप्रदर्शनमुचितं अतोयदकर्मणाविशेषितंतदेवकर्मज्ञान्यदिति
 कर्मलक्षणं यच्चकर्मणाविशेषितंतदेवाकर्मत्यकर्मलक्षणमितिवा-
 ख्येयंअक्षरार्थस्तु कर्मयज्ञादिकंससाधनं तत्राकर्मसंदष्टूयंकृतस्य
 ब्रह्मयःपश्येत् कर्मतदंगेषुब्रह्मदृष्टिमथ्यसेत् अहंकाररहयज्ञःस्व-
 याहमहमोसंयं मंत्रोहमहमेवाज्यमहमग्निरहंभूतमित्युक्तप्रकारेण
 अन्यथायत्कृतंतदृथाचेष्टारूपमेवातो गहनाकर्मणोगतिः किंतदक-
 र्मयत्कर्मण्यस्यतद्व्याकांक्षायांयत्रेतत्कर्मप्रणपापात्मकंदृश्यते
 पुण्योवैपुण्यनकर्मणाभवतिपापःपापेनेतितत्फलंचसखडःखादिकं

गी.
टी.
च.

अहंसावीअहंङः। खीनिसप्रत्यकचेतनोः कर्म तेवेवेदं कर्मप्रसंदेस्यंदा
त्मकमसर्पसर्पइवायस्तमितियः पश्येदिति अयंभावः यथारज्ज्वामथ
स्तं संपपश्यन्नायं सर्पे रज्जुरियमिति वाक्यात्तत्परज्जुत्वे विज्ञेयप्रावल्या
दप्रतिपद्यमानो नरः सर्पमिमं रज्जुदृष्टोपासेति नियोज्यते सचोपासना
दार्ढ्यं संपविस्मृत्य रज्जुतत्त्वमेव विंदति यस्तवाक्यादेवरज्जुतत्त्वं विंदति
नतस्य प्रत्ययादृत्तिलक्षणाया उपास्याप्रयोजनमस्ति एवमकर्मण्यथ।
स्तं कर्त्रीदितत्त्वमसीति वाक्याद्वायित्वाः कर्मप्रतिपत्तिर्भवति शुद्धसत्त्व
स्य अन्यस्य तत्कर्त्रीदीने वा कर्मदृष्ट्या उपासीनस्य भावनादार्ढ्यात् कर्त्रीदि
वृत्तिरोथानेना कर्मतत्त्वप्रतिपत्तिरिति यद्वा कर्मणीव अकर्मण्यपि वि
कर्मसहिते अकर्मदृष्टिर्माभूदित्याशंकाह कर्मणीति विहिताकरणो
प्रतिषिद्धाचरणो च कर्मदृष्टिरेव भवेत् अकर्मतो विभ्यत कर्मवत्सदृष्ट्या
ऊर्यान्नत्वकर्मापितादृष्ट्या ऊर्यादित्यर्थः १५

आनंदी टीका

बोद्धव्यप्रकारमेवाह क्रियया प्राप्तुमिष्टं कर्म कर्मणी स्वजातिविहि
तेनियतेव श्प करणीये अकर्मनित्येनेमिति का योरभेदेन फलाग्रहणा
दवंधकत्वं यः पश्येद्विचारयेत् एव कर्मणी विपरीते निषिद्धे कर्मणी क
र्मवंधकत्वं यः पश्येत् तथैवा कर्मणी विहितनिषिद्धाभ्यामितरस्मिन्का
म्ये कर्मणी कर्मस्वभावं वंधकत्वं यः पश्येत् एवमकर्मणी कर्मणामक
रणो संन्यासे कर्मप्रत्यवायफलदत्वं यः पश्येत् समनुष्ठाणामथे बुद्धिमा
न ज्ञानवाचकः स च कृत्स्नस्य संपूर्णपुरुषार्थसाधकस्य कर्मणाः संपा
दक उक्तः तथा च विस्तीर्य लिखितमुपोद्घाते अविद्यया मृत्युं तीर्त्वेत्या
दिषु प्रतिषु विहिताकरणात्पुंभिरित्यादिस्मृतिषु तथा यानिकर्मणि
काम्यानि प्रतिषिद्धानि यानि पिता निर्वधन्त्य ऊर्वंतं नि त्वां नेमिति का।
न्यपीति वैशेषिकप्रमाणोपपत्तौ १५

रामकंठी टीका

साचयथाऽवधार्यते तथा प्रतिपादयितुमाह ॥
यथोक्तज्ञाननिष्ठतया नृणीयमानेनासुचोदितस्वव्यापारेयस्वत्ववित् अ।

कर्मकर्माभवं संसारबंधलक्षणकर्मकार्यकारणात्पुत्रेण्यप्रव-
 त्पति तथा कर्मणि यथा विहितकर्मप्रतिषेधे पूर्वोक्तोपपत्त्या रा-
 गादिदोषानुबं गच्छरुद्धेदत्वात् बंधलक्षणकर्मकार्यकारणात्कर्म-
 त्वेपश्यति ज्ञानदृष्ट्या निश्चिनोति समनुष्मेषु मध्ये प्रशस्यया बुद्ध्या य-
 त्तः स एव संपूर्णपुरुषार्थसंपादकत्वात्कृत्स्नस्याविकल्पस्य कर्मणः
 कर्तानुष्ठातोच्यते भोगमात्रफलेहिकर्मकृत्स्नमविकलंगमप्यनुष्ठित-
 मपवर्गलक्षणफलप्रत्यहेतत्वात्कृत्स्नमविकलंगमप्यनुष्ठित-
 मपवर्गलक्षणफलप्रत्यहेतत्वात्कृत्स्नमविकलंगमप्यनुष्ठित-
 मपवर्गलक्षणफलप्रत्यहेतत्वात्कृत्स्नमविकलंगमप्यनुष्ठित-
 मपवर्गलक्षणफलप्रत्यहेतत्वात्कृत्स्नमविकलंगमप्यनुष्ठित-
 मपवर्गलक्षणफलप्रत्यहेतत्वात्कृत्स्नमविकलंगमप्यनुष्ठित-
 मपवर्गलक्षणफलप्रत्यहेतत्वात्कृत्स्नमविकलंगमप्यनुष्ठित-

लक्षितं **लासिकी वृत्तगोतीटीका**

अथ कर्मैवा कर्मभवतीति यत्तत्सर्वं युक्तमपि दृष्टं प्रतिपत्तये स्मारय-
 त्तिहोति यत्तेति कर्मण इत्युच्यते लक्षणार्थकर्मकर्मविकर्मकर्म-
 त्वेति चेत्तदेव तदेवोद्योयितमाह कर्मणीति विहिततया स्वभा-
 वतो वा कर्मणि देहेन्द्रियक्रियमनुष्ठीयमानार्थमपि यथोक्तस्वस्वभा-
 वनिष्ठतयाः कर्मस्वात्मनि निश्चियत्वं श्रोत्रादीनि शब्दादिषु वर्तन्ते वा
 गादीनि वचनादौ मम किमायातमित्येवं नेव किंचित्करोमीति वक्ष्य-
 माणाया युक्त्या यः पश्येत्ज्ञानदृष्ट्या निश्चिनोति तथाः कर्मणि कर्म-
 द्रियाणि संयम्येत्सु कृत्स्नज्ञानरहिते कर्मत्यागे यः कर्मपश्येत्ता-
 नमंतरेण मानसानां कर्मणामः परिहार्यतया तथारागादिदोषस्य
 उरुद्धेदतया च बंधलक्षणकर्मकार्यकरणात्कर्मत्वयोनिश्चिनोति
 स एव समनुष्मेषु मध्ये तत्त्वतो बुधिमान् प्रत्यगात्मबोधयुक्तः स एव युक्तः
 प्रत्यगात्मनि समाहितः स एव कृत्स्नकर्मकृत् कृत्स्नानिकर्माणि
 कर्तुं जानाति इति स एव कृत्स्नानिकर्माणि कर्तुं जानाति च सर्वकर्म-
 ऊर्वाणोष्मात् निष्ठतया मधुपानमतश्च न किंचित्करोत्यः हंकाराभा-
 वात् इत्यारुरुद्धदशायां आत्मबोधयुक्त एव तत्समाहितश्चेन्न रहस्यो
 पदेशो तत्त्वतो जानाति नान्यो देहाभिमानतिरोहितः अथ योगादृष्टा

गी.
टी.
व.

वस्यायां अकर्मणि च परैः प्रमातृभिः कृते कर्मणि पूजादौ कर्मक्रि
यां जानाति एते कर्तारः सर्वे ह मेवेति दृष्ट्या पूजकै रविभेदेन सदा पूजे
नि पूजनं इति सिद्धभाषा प्रामाण्यात् सपवमनुष्येषु मध्ये बुद्धिमा
नित्यादि ननु परकृते कर्मणि कथं स्वकीयकर्मदर्शनमिति चेत्
निष्पन्ननिष्कम्पविज्ञानशालिनो जानाति नो यथा यपवाहं चटादीन्
वेद्यिसपवचटादीनि प्रमेयान्तरगतमनुसंधानमस्ति एवं चैत्र
मैत्रादिप्रमात्रान्तरविषये नुसंधानादिति सूत्रं तदुक्तं ब्रह्मविस्मय
हंशाय यद्यत्कर्वन्ति सर्वतः तदहं चिह्नपुः सर्वकरोमीत्येवभावये
ति १५ ॥

पंचोलीटीका

किंपुनः तत्कस्मादेव यद्दोषं भगवता वक्ष्यामीति प्रतिज्ञायते तत्राह
कर्मणीति यथात्मतत्त्वविदेहं दियंतः करणाश्रिते आत्मनि वाह्यार्थे प्रती
यमाने कर्मणि कर्माभावेनैककर्मकर्मरहितमात्मानं पश्येत् तत्र दृष्टोत
माह यथा अतिरंहसा चलत्यानौ कायां नदीतीरेषु स्थितेषु वृक्षेषु प्रति
लोभेनाधारोपिते कर्मणि चलनलक्षणे भ्रात्या प्रतीयमानैरपि विवेकी
तेषु कर्माभावमवलम्ब्य पश्यति तथा कर्माणीदेहं दियादिव्यापारोपरमे
सह न करिष्यामीति देहं दियादिव्यापारभावं भ्रात्या आत्मन्यारोपयति
तास्मिन् कर्माभावेऽयः कर्मपश्येत्तस्य कर्माभावस्याहंकारपूर्वकप्रयत्न
साध्यत्वात् अज्ञानिनः दुःखबुद्ध्या कर्मयोगस्यागस्यामिथ्याचारत्वा
त्कर्मत्वं भवति स युक्तः योगी सकलकर्मकृतथा च बाह्यांतरेयः कर्म
णि परमेश्वरार्पणं बुद्धिक्रियमाणे अकर्मप्रबंधकत्वात् कर्मदेन भवति
इत्येव पश्यति यः अकर्मणि विहिताकरणे कर्मेव प्रत्यवायोत्पादक
त्वात् पश्यति समनुष्येषु बुद्धिमान् युक्तः योगी सकलकर्मकृत १५

रगावीरसमिद्धोधिनी ॥

कर्मण्यकर्मति यः कर्मणि स्वजात्युचिते विहिते पुद्गादिव्यापारे
अकर्मदिसा प्रायत्वा निदिनं कर्मपश्येत् परिहार्यमेतदिति वि
चारयेत् अकर्मणि अविहिते वरणीतरोचिते तपश्चर्यादौ यः क
र्मपश्येत् अनुष्ठेयमेतदिति जानीयात् सत्तत्रियप्रवरः बुद्धिः

मात्मनुष्येषु बुद्धिं तर्कालिकां मानयंतीति बुद्धिमानः बौद्धः ते
दिप्रत्यक्षमेव मानयंति न पुनः परोक्षमपि ते च ते मनुष्यास्ते
पुनास्मिके पुनर्वाकादिषु विषये समुक्तः पुनः योगः भावेतः
पुनः योगेन संगत्या सद्वर्तते यः स बौद्धपुरुषसंगत इति या
वत् बौद्धशिष्यो ते य इति शेषः अतएव कृत्स्नकर्मकृत कृत्स्ना
नां कर्माधिकारिणां कर्माणि यथासंविद्विदितानि कृतं ततिच्छिनती
ति राक्षिधर्मिणि धर्मिणाः पापे पापासंमसमाः राजानमनुव
र्तते यथा राजा तथा प्रजा इति स्मृते राज्ञो बौद्धमतानुसरणे तद
नुवर्तिनीनां प्रकृतीनामपि परलोका संभावनायां जातायां नि
यत धर्मदानौ यथा रुचि यत्किं विवर्तयतायां वर्णाश्रमविभा
गानि मित्तकर्मलोपादुर्मसां कर्षप्रवृत्ते तज्जन्यपापफलनरका
दिप्राप्तिः प्रायशो राज्ञो यवेति तं स्वकर्मैवानुष्ठेति तात्पर्यं यद्वा
कृतं ततिच्छिंदंत्यगानि परस्परमस्यां योधा इति कृतं पुनः तत्र
ति अभिपुण्वंतीति कृत्स्नाः पुनः अभिषिक्ताः क्षत्रियाः यद्वा कर्तनं
कृतं उष्टुप्राप्तुं वा तस्मिन् अभिषिक्ता राजन्यास्तेषां कर्माणि पुनः यत्
लभनादीनि कृतं ततिच्छिनतीति कृत्स्नकर्मकृत बौद्धादिपरम
कारुणिकत्वात् हिंसातो विभ्यतः परार्थं स्वजीवमपि परित्यजे
ति न पुनर्हिंसां कुर्वतीति तन्मतानुवर्तिनिराक्षिप्तप्रजा अपि
हिंसातो निवर्तिष्यंतीति वधभयाभावाद्दुष्टप्रचारे जाते लोके
महानर्थप्रसक्तौ सर्वकर्मलोपः स्यादज्ञैव वतत्फलभागिता
दृष्टी बुद्धिं विहाय स्वकर्मणिकर्तव्यतानि श्रयात्मिकांतां स्वी
कुरुष्वेति भावः अत्रापराध्याख्या कर्मण्यकर्मणीति निर्यारणे
पक्षो जातो वैकवचने तथा च कर्मणि सामान्यतो यथा वर्णा

११
 अमंविदितानां कर्मणां मध्ये अकर्म अकारो वै विसुरिति श्रुतेः अ
 स्य विसो विसु कर्तृकं कर्मयः पश्येत् ततः देवतारे सर्वेष्वरेण वि
 सुना किमनुष्ठितमिति विचार्य मया पितदनुवर्तिना तदेवानुष्टे
 यमिति निश्चिनुयात् एवं च कपिलाय वतारेषु तपः संन्यासा
 येव तेन स्वीकृतमिति तदेवास्माभिरपि श्रेयस्कार्मैः क्रियते इति
 किमतिचोरे प्रोक्तं ता यदायि निबुद्ध्यापारेनियोजयसीत्या
 शं क्वाद् अकर्मणीति चोप्यर्थेन केवलं कर्मणो वा कर्मपश्ये
 किं त्वकर्मण्यपि विसु कृतकर्मणां मध्येपि कर्मस्वरणां अमो
 चितं यः पश्येत् मां प्रति तदनुष्ठितं तदनुष्ठितं च यत्तदेवाहं क
 र्त्तुमर्हमीति विचारयेत् यदहं अमानुकारिण परमेश्वरेण यद
 नुष्ठितं तदेव तदहं अमलिङ्गिना कर्तव्यं तथा च रामावतारे नि
 दितमपि तावका बालिवध लक्षणां कर्मकेनापि परोपकार
 फलेनानुष्ठितं अस्मिंश्चावतारे सतना कंसादिबन्धुवधः कृत
 इत्यादिमत्कर्मविचार्यमात्रं समारंभान्निवर्तस्वेति तात्पर्यं यश्चे
 तादृशविवेकपूर्वकं प्रवृत्तिमान् समनुष्येषु मध्ये बुद्धिमान् प्रश
 स्यत रथीयुक्तः सपवयुक्तः कर्मकोशालवान्मन्नहश्च अतएव
 कृत्स्नं संसृज्यथा स्यात्तथा कर्मणि करोतीति सर्वप्रयोभाक्
 सपवेति भावः १८ ॥

मधुभाष्य
 कर्मणीति कर्मणि क्रियमाणे सति अकर्मयः पश्येत् विसो
 रेव कर्मनाहं चित्प्रतिविंबः किं चित्करोमीति अकर्मणि सस्या
 दो अकरणावस्थायां परमेश्वरस्य यः कर्मपश्यति अयमेव
 परमेश्वरः सर्वदा सर्वस्रष्टादिकरोतीति सबुद्धिमान् ज्ञानी स
 पवचयुक्तः योगयुक्तः सर्वकरणात् सपवचकृत्स्नकर्मकृत्

कृत्तफलवत्वात् पतदेवप्रपंचयति यस्येत्यादिश्लोकपं-
चकेन उक्तप्रकारेण ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं नचकामसं-
कल्पाभावेनालं प्रसंगेनैदं चत्यक्ता ज्ञानस्वरूपमाह पु-
नर्नित्यत्वं इति नित्यत्वं निराश्रयस्वरूपोदमस्मीति त-
थाविधः कामादित्यागोपायमाह १८॥

92

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
सर्वत्राय नमः ॥ सर्वत्राय नमः ॥ सर्वत्राय नमः ॥
सर्वत्राय नमः ॥ सर्वत्राय नमः ॥ सर्वत्राय नमः ॥
सर्वत्राय नमः ॥ सर्वत्राय नमः ॥ सर्वत्राय नमः ॥
॥ १ ॥ सर्वत्राय नमः ॥ सर्वत्राय नमः ॥

भाषा अनुवाद

जो कहा कि कर्म की गति गहन कहे जानवे जोगनही है ओ
र कहा कि कर्म अकर्म निषिद्ध कर्म कातत्व जानिकर कर्म
को करे सोई कर्मगति की कठिनार्ई देखावते दूये वह तत्व क
हते है जिसके यथार्थ ज्ञानमे पंडितभी मोहित होते औ जिसके
ज्ञानसे संसारसे छूटि जाते है उसको मे कह ताऊ तम सनो यह
प्रतिज्ञा जो करी थी सो अब कहते हैं कि भगवत आराधन उप
कर्म जब कि किसी तरह ज्ञान होने मे बाधा नहीं करता तो वह
व्या कर्म है उसको अकर्म ही अर्थात् कर्म संन्यासही जो देवते
है सोई कहा कि कर्मण्य कर्मयः पश्येत् और शास्त्र विहित कर्म
न करने से दोष होता फेरि वहीन करना ज्ञानका प्रतिबंधक क
हे बाधा का हेतु होता है इससे शास्त्रोक्त कर्म को न करना ही
जो अकर्म उसी को कर्तव्य कर्म जो देवते है वेइ लोग कर्मकारी
पुरुषोंके मध्यमे बुद्धिमान हैं भगवान उन्हीकी प्रशंसा करते है
कि ऐसे ही कर्म अनुष्ठान करते जो ज्ञानयोग को प्राप्त होते सोई
योगी पुरुष है और उनको भगवत आराधन उपकर्मके अंतर्भूत
कहे अंग भूत समस्त कर्म करना आरंभ गया है वही कहा कि सयुक्त
कृत्स्न कर्मकृत् यस्यसे यह आया कि ज्ञानमार्गमे जाने की इच्छा
जिसको है उसको कर्मयोग अवस्था मे कर्म करना उचित है सोई
३ अध्यायके ४ श्लोकमे कहा कि न कर्मणा मनारंभा नैकर्म्यं पुरु
षोऽश्रुते और संपूर्ण ज्ञान होने से फेरि कर्मणा ऊर्ध्व आवश्यक नहीं
है सोई ३ अध्यायके १७ श्लोकमे कहा कि यस्तुवात्मरतिरेव स्यादात्म
तृप्तप्रमानव इति ये दोनो वांते इस श्लोक से अक्षी तरह कही गई
और जो कर्मदियाणि संयम्य यह ३ अध्यायके ५ श्लोकसे कहा
इंदियों से आत्मा भिन्न है तथा कोई कर्म नहीं कर्ता ऐसे जानि दृढ़
समाधि मे जो रहते हैं और अनायास कहे वेमोगे प्राप्त भये उनको
भोजन करलेते वे सकल कर्म करते भी योगी है और उनको विक

गी.
टी.
च.

मं जे निषिद्ध कर्म मृग मोस भोजनादि दोष भी नहीं क्यों कि
उन्हे उस वस्तु का आग्रह नहीं है परंतु अज्ञानी को आग्रह और
रुचि है इससे मृग मोस खाने से दोष है इससे निषिद्ध कर्म
का तत्व कहा यही तत्व जानि सब कर्म में प्रवृत्त होना मैनेक
हा है सो जानो १५

दोहा

कर्महि में अकर्महि लखें अकर्म साहि जो कर्म सो बुधमान
मनुष्य मे युक्त सर्व कर्म कृत्य म १६॥

यस्य सर्वसमारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ज्ञा
नाग्निदग्धकर्माणस्तमाहुः पंडिते बुधाः ॥

शोकरभाष्यं

तदेतत्कर्मण्यकर्मदिदर्शनं स्तुयते यस्येति यस्य यथोक्तदर्शिनः
सर्वे यावेतः समारंभाः सर्वाणि कर्माणि समारंभ्यते इति समारंभाः
कामसंकल्पवर्जिताः कामैस्तत्कारणैश्च संकल्पैर्वर्जिताः मुयेव
वेष्टामात्रा अनुष्ठीयन्ते प्रवृत्तेन ये लोकसंग्रहार्थं निवृत्तेन चेत जीवन
मार्गार्थं ते ज्ञानाग्निदग्धकर्माणो कर्मादावकर्मदिदर्शनं ज्ञानं तदे
वाग्निस्तेन ज्ञानाग्निना दग्धानि शुभाशुभलक्षणानि कर्माणि यस्य
तमाहुः परमार्थतः पंडितं बुधाः ब्रह्मविदः ॥

आनंदगिरिटीका

कर्मण्यकर्मदर्शनं पूर्वोक्तं स्तोतुमुत्तरश्लोकं प्रस्तोति तदेतदिति य
थोक्तदर्शित्वं पूर्वोक्तदर्शनसम्पन्नत्वं समारंभशब्दस्य कर्मविषय
त्वेन रूपा किं त्वय्येत्येत्याह समारंभ्यते इतीति कामसंकल्पवर्जि
तत्वे कथं कर्मणामनुष्ठानमित्याशङ्क्याह मुयेवेति उद्देशफला
भावेनेषामनुष्ठानं यादृच्छिकं स्यादित्याशङ्क्या प्रवृत्तेन निवृत्तेन
वातेषामनुष्ठानं यादृच्छिकं स्यादिति विकल्पाक्रमेण निरस्यति
प्रवृत्तेनेत्यादिना ज्ञानाग्रीत्यादिविभजते कर्मादाविति यथोक्तज्ञानं
योग्यमेव दहति नायोग्यमिति विवक्षितत्वात्तस्मिन्निपदं यथो
क्तविज्ञानविरहिणामपि वैशेषिकादीनां पंडितत्वं प्रसिद्धिमाशङ्क्य
तेषां पंडिताभासत्वं विवक्षितत्वाविशिष्टपरमार्थतइति ॥

स्वामिभूतटीका

यस्येत्यादि पंचभिः सम्यगारंभ्यते इति समारंभाः कर्माणि काम्यत
इति कामः फले तत्संकल्पवर्जिता यस्य भवंति न पंडितमाहुः तत्र हे
तुः यतः तैः समारंभैः शुद्धचित्ते सति जातेन ज्ञानाग्निना दग्धानि शुक्

गी.
टी.
च.

मत्तोनीतानिकर्माणि यस्य तं आहूतावस्थायां तत्कामः फलविषयः तदर्थमिदं कर्तव्यमिति कर्मविषयः संकल्पश्च ताभ्यां वर्जिता शेषं स्पष्टं ॥

पिशाचभाष्ये

तस्मात्तस्येति यस्य कर्म कर्मविदः सर्वा क्रिया कामसंकल्पवर्जिताः फलसंकल्परहितास्तं ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं कर्म कर्मतत्त्वज्ञानमेव ज्ञानाग्निस्तेन दग्धकर्माणं बुधाः ब्रह्मविदः पंडितमाहुः ॥

रामानुजभाष्ये

प्रत्यक्षेण क्रियमाणस्य कर्मणो ज्ञानाकारता कथमुपपद्यत इत्यत्राह यस्येति यस्य मुमुक्षोः सर्वे द्वयार्जनादिलोकिककर्मपूर्वकनित्यनैमित्तिककाम्यरूपकर्मसमारंभाः कामवर्जिताः फलसंगरहिताः संकल्पवर्जिताश्च प्रकृत्या तद्गोप्यात्मानमेकाकृत्या न संयानं संकल्पः प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपा न संयानयुक्ततया तद्गहिता तमेव कर्मकृत्वा एव पंडितं कर्मांतरगतात्मयाणां ज्ञानाग्निना दग्धप्राचीनकर्माणामाहुर्न त्वज्ञानतकर्मणो ज्ञानाकारत्वमुपपद्यते एतद्विदुर्गोति ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

अतएव कामेषु काम्यमानेषु फलेषु संकल्पविहाय क्रियमाणानिकर्माणां कथितकथयिष्यमाणस्वरूपे ज्ञानाग्नावनुप्रविश्य दह्येते ॥

परमार्थप्रपाटीका

स्य अथेवं पश्यतः पुरुषस्वरूपमाह यस्येति पंचभिः यस्य पुरुषस्य सम्यगारभ्यत इति समारंभाः कर्माणां कर्मत इति कामः फलतत्संकल्पेन वर्जिता भवन्ति तं पंडितमाहुः किंभूतं ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं ज्ञानाग्निना निर्दग्धानि भर्जितवीजानिकर्माणीयस्य ॥

वनमालीटीका

कर्तृत्वाद्यभिमानराहित्येन कृते कर्मज्ञानार्थं भवतीत्याह

यस्येतिपंचभिः यस्य सर्वस्वेति तत्कर्मांशः कर्मणि इदं फलमेनेन क
र्माणाभ्यादिति फलासक्तिः कामः एतत्फलार्थमिदं कर्माहं करि
ष्य इति कर्मसंगः संकल्पस्ताभ्यावर्जिताः हरिप्रेरणया देहादौ कर्म
जायते हंत केवलं कर्तृतिज्ञानेन दग्धानि कर्माणि अनादिकाल
प्रवृत्तसंचयस्याणि क्रियमाणानि करिष्यमाणानि यस्य तं उपावे
दार्थं ज्ञायंति तमतिशुशलमाहुः ॥

ऊसमेवैजयेतीदीका

ननु कर्मज्ञानाकारं ज्ञानं च कर्माकारं मुमुक्षुः कथं पश्येद्यतः क
र्माणाः प्रत्यक्षत्वे ज्ञानस्य च परोक्षत्वमित्युभयोरकारस्य महदंतरेदृ
श्यते इति चेदत आह यस्येति पंचभिः यस्य सर्व इति यस्य मुमुक्षोर्ज
नस्य काम्येति इति कामः फलेन स संकल्पः ऐहिका मुष्मिका नेक
विधसुखभोगाभिलाषरूपमानसं कर्म तेन वर्जिता रहिताः यद्वा का
मश्च संकल्पश्च ताभ्यावर्जिताः कामः फलेन इहिताः संकल्प इहिता
श्च भवति यद्वा कामश्च संकल्पश्च कामसंकेतो ताभ्यावर्जिताः का
मो मद्यतिरेकेभ्यो भूतपंतीशदिभ्यो नानादेवेभ्यो मोक्षतसाधनप्रा
प्त्यभिलाषस्तेन रहिताः अनन्यविस्मृता इत्यर्थः संकल्पश्चाहं वत्सस्व
रूपपवानादिज्ञानाज्ञानाभ्यासेनैव जीवभावं प्राप्नोति अविद्यायाप
कत्वा तदवच्छिन्ना सर्वे जीवा अप्येक एवेति मायावच्छिन्न ईशरोत्तम
रणावच्छिन्नो जीव इति ईश्वरप्रतिविंबा जीवा आभासावेत्यादिदृष्टः प्र
कृतिकार्यदेहादि रूपपवाहमिति वेत्याद्यनेक रूपोयः संकल्पो मानसं
कर्म तेन रहिताः संकल्पः कर्म मानसमित्यभिधाना सर्वसमस्ताः स
मारंभालोकि के वैदिक कर्मणां प्रारंभ भवन्ति ते निष्काम कर्मकर्तारं
मदनन्य भक्तपुरुषं पंडितं पंडासदसद्विवेकं नेपुणाधीर्विद्यते यस्य
संत आहुर्वदंतिके उपाशासृजाः अतएव ज्ञानाग्निदग्ध कर्माणां स्वा
भाविकभेदभेदरूपोऽयमात्मा ज्ञानरूपो ज्ञातृकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्याश्च
यः प्रकृतिकार्यदेहाद्ये तनवर्गश्च इत्याकारकं यज्ञानं तदेवाग्निरू
पं तेन दग्धानि कर्माणि संचितक्रियमाणानि पापपुण्यरूपाणि यस्य
संत तदधिगमउत्तरपूर्वार्थयोरश्लेषविनाशो तस्य पदेशादिति न्या

गी.
टी.
च.

यात् एवमात्मयाशात्मज्ञानात्कर्मणोपिज्ञानाकारत्वेप्राप्यतइत्या

श्रुयः १५

मधुसूदनीटीका

तद्विषयपरमार्थदर्शिनः

कर्तृत्वाभिमानाभावेनकर्मलिप्तत्वेप्रपंच्यते ब्रह्मकर्मसमाधि

नेत्येतेन यस्य पूर्वोक्तपरमार्थदर्शिनः सर्वेयावेतोवेदिका लौकिका वा समांभाः

भाः समांभ्यंतइति कृत्यात्प्राप्तमात्रार्थकर्मणि कामसंकल्पवर्जिताः

कामः फलतृष्णा संकल्पो हं करोमीति कर्तृत्वाभिमानस्ताभ्यां वर्जिताः

लोकसंग्रहार्थं वा जीवनमात्रार्थं वा प्रारब्धकर्मवेगाहृथा वेषाहृथा भवं

ति नतः कर्मादावकर्मादिदर्शनं ज्ञानं तदेवाग्निः तेन दद्यानि शुभाशुभ

सत्ताणां कर्माणि यस्य तदधिगमउत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशो तद्व्या

पदेशादिति न्यायात् ज्ञानाग्निदग्धकर्मणो तंबुधा ब्रह्मविदः परमा

र्थतः पंडितमाहुः सम्यग्दर्शी हि पंडित उच्यन्ते न तत्र भ्रान्त इत्यर्थः १५

यस्य पूर्वोक्तपरमार्थदर्शिनः
सर्वेयावेतोवेदिका लौकिका वा समांभाः
भाः समांभ्यंतइति कृत्यात्प्राप्तमात्रार्थकर्मणि कामसंकल्पवर्जिताः
कामः फलतृष्णा संकल्पो हं करोमीति कर्तृत्वाभिमानस्ताभ्यां वर्जिताः
लोकसंग्रहार्थं वा जीवनमात्रार्थं वा प्रारब्धकर्मवेगाहृथा वेषाहृथा भवं
ति नतः कर्मादावकर्मादिदर्शनं ज्ञानं तदेवाग्निः तेन दद्यानि शुभाशुभ
सत्ताणां कर्माणि यस्य तदधिगमउत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशो तद्व्या
पदेशादिति न्यायात् ज्ञानाग्निदग्धकर्मणो तंबुधा ब्रह्मविदः परमा
र्थतः पंडितमाहुः सम्यग्दर्शी हि पंडित उच्यन्ते न तत्र भ्रान्त इत्यर्थः १५

सदानंदीटीका

यथार्थदर्शिनोऽप्यासाभावात्कर्मसंगता प्रपंच्यते त्रहरिणा श्लोके :

षड्विंशतिस्फुटं १ यथोक्तदर्शिनो यस्य सर्वे प्रोक्ताश्च लौकिकाः कर्मा

भिधाः समांभाः फलाहंकारवर्जिताः २ शरीरयात्रा मात्रार्थसंग्रहाया

या वा शुभा वेषा मात्रा भवंत्याप्तकामाद्वैतदर्शिनः ३ यत्कर्मादाव

कर्मादिदर्शनं ज्ञानमेव तत् अग्निस्तेन प्रदद्यानि यस्य कर्माणि सर्वशः

परमार्थेन तं प्राहुः पंडितं ब्रह्मविद्वराः पंडितस्तत्त्वदर्शी स्यान्तत्र भ्रान्तो

जडात्मयुक् ५ १५ नीलकंठीटीका

अविडुषां कर्मण्यकर्मभावनां द्रव्यितं विडुषां कर्मदर्शनं स्तोति य

स्य सर्वे समांभा इत्यादिभिः षड्विंशतिः यस्य विडुषः सर्वे समांभ्यंतइति स

मांभाः कर्माणि कामेन फलेच्छया संकल्पेन ग्रहमिदं करोमीत्यभि

मानेन च वर्जिताः तं ज्ञानाग्निना कर्मादावकर्मादिदर्शनेन दद्यानि शु

करीभावाच्चावितानि कर्माणि शुभाशुभानियेन तं पंडितं बुधा प्राहुः

१५

आनंदी टीका

एतदेव स्फुटयति समारभ्यते इति समारंभाः कर्माणि कामाभोगा
 स्तेषु संकल्पः प्राप्तुमिच्छते न वर्जिताः ज्ञानाग्निना दग्धानि संसारप्र
 सवासमर्थानि कृतानि कर्माणि येन तं पंडितं कर्मण्यकर्मवेत्तारमाहुः १५

अथ कर्मैवाकर्म भवतीति तत्पूर्वमुक्तमपि दृढप्रतिपत्तये स्मारय
 चिह्नेति ॥
 काम्यं तदिति कामाः कर्मफलत्वेन प्रार्थ्यमानास्ते ते भोगास्तेषु संकल्प
 इच्छते न रहिताः सर्वे समस्ता दृष्टानुश्रविकविषयनिष्ठाः समारंभाः क
 र्मप्रवृत्तयो यस्य ते यथोदित यथोक्तात्मतत्त्वज्ञानरूपेणानलेन दग्ध
 कर्माणां दग्धानि संसारां ऊरुप्रसवसामान्यहरणाद्गस्मीकृतानि क
 र्मलक्षणा निवीजानियेन तं तादृशं पंडितं विद्वांसमाहुः परमार्थवि
 दः यतः सर्वात्मना कृतकृत्यत्वं पर्यवसायिनी विद्वत्ता सा च यथोक्त
 ज्ञानवत्पवसंभवति ॥ पुनः कर्मैवाकर्म कर्मविद्वान्प्रयत्नोक्तं जायते
 तदेव विदितं इति ॥

लासिकी दसुसीटीका

अथ कर्मैवाकर्म भवतीति तत्पूर्वमुक्तमपि दृढप्रतिपत्तये स्मारय
 चिह्नेति यस्येति यस्य समारभ्यते इति समारंभाः सर्वाणि कर्मा
 णि दृष्टानुश्रविकविषयनिष्ठानि काम्येते इति कामः फले तत्संक
 ल्पेन वर्जिता भवन्ति न त्वेवं चेत् किमु न तवत्फलानभिसेधिना
 कर्म करोतीत्याशंक्वाह ज्ञानाग्नीति कथयिष्यमाणो ह्येतलक्षण
 ज्ञानाग्निना दग्धानि संसारां ऊरुप्रसवसामर्थ्यहरणाद्गस्मीकृतानि
 कर्मलक्षणा निवीजानियेन तं तादृशं पंडितं माहुर्विद्वद्वाः परमार्थविद
 सम्यग्दर्शी हि पंडित उच्यते न तत्रात इत्यर्थः ॥ पूर्वोक्तमेवोपोहल्य
 ति तद्वेति कर्मसदृष्टानुश्रविकफले बुद्धा ॥

पंचोलीटीका

तदेतत्कर्मण्यकर्मदिदर्शने स्मर्यते यस्येति यस्य आत्मदर्शिनः स
 र्वे समारंभाः सर्वाणि कर्माणि कामसंकल्पवर्जिताः कर्मफले कामः
 संकल्पः फले ज्ञाताभ्यां वर्जिताः बुधास्तं ज्ञानाग्निदायकर्मणं ज्ञाना

गी.
टी.
च

प्रिनादग्यं शुभाशुभं कर्म ये स्य तितं पंडितमाहुः १५

राजीवसमिद्धो धिनी ॥

यस्येति सस्यगारभ्यंते इति समांभापुहादिव्यापारेऽस्मिन् संशुद्धं
प्रवृत्तो भवति सचित् चेतनः प्रप्रास्यतरनिश्चयात्मकबुद्धिविधिः
एतेन स्मृतमकलधर्मतत्त्वः किं नैव करोति अपि तसंवेदः साधु
(मपि साधयति यतो नित्यतमः नित्येन सर्वेष्वेव सत्सत्पितः)
(अंतर्भावितरण्येष्वेव तदपि) रायस्य कर्माधिकारिणः दत्तादेः का
मसंकल्पवर्जिताः काम्यं तदति कामाः पुत्रादयस्तेषां संकल्पो
पुद्गे मरणायाशंकारूपेण नवर्जिता यस्य कर्माधिकारिणः त
त्रादेर्भवति बुधास्तं पंडितं पुद्गव्यवहारनिपुणमाहुः तत्र देतुः
ज्ञानाप्रिदग्धकर्मणामिति ज्ञानं प्रारभ्यमाणपुहादिव्यापारवि
षयकावप्रपानुष्ठेयतानिश्चयामिका बुद्धिः तदेवाग्निः प्राडभूता
नामत्यव्यापारे विषयकसंस्तृणानां भस्मीकरणासाधस्यात्
तेन दग्धानि भस्मीकृतानि निर्वीजीकृतानि कर्माणि अन्यव्या
पारविषयसंकल्पायस्यते १५ ॥

मधुभाष्य

१५ ॥

भाषा अनुवाद

अब कर्मण्य कर्मयः पश्येत् इस श्लोकसे श्रुतिका तात्पर्य अर्थ जो कहा सोई पांच श्लोक से स्पष्ट करके कहते हैं कि जिसके सव समारंभ कहे कर्म काम से कल्या वर्जित अर्थात् कामना रहित है उसी को बुध कहे बुद्धिमान लोग पंडित कहते हैं जिससे कर्म अनुष्ठानके द्वारा शुद्धित होनेसे प्रगट हुये ज्ञानश्रुतिसे सकल कर्म दग्ध होजाते हैं फेरि कर्मबंध उसको नहीं होता है और ज्ञान श्राद्ध अवस्था में कामका अर्थकर्म फल और उसके अर्थय ह कर्म हम को करना उचित है परंतु ज्ञान श्राद्ध पुरुष इन दो नो से भी रहित है सोई कहा कि जिसके सव समारंभ कामना रहित हो सो पंडित है १९

टीका

ज्ञाके सर्वआरंभ हे रहित कल्याना काम कर्मदग्ध ज्ञानाग्नि तिदबुधकद पंडित नाम १९॥

न त्वाकर्मफलासंगं नित्यत्वेन निराश्रयः कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः १.

शंकरभाष्यं

यस्तु कर्मादिदर्शी सोऽकर्मदिदर्शनादेव निःकर्मासंन्यासी जीवनमात्रार्थचेष्टः सत्कर्मणि न प्रवर्तते यद्यपि प्राक्किंचितः प्रवृत्तः यस्तु प्रारब्धकर्मासन् उत्तरकालमुत्पन्नात्मसम्पददर्शनः स्यात्स कर्मणि प्रयोजनमपश्यन् समाधनं कर्मपरित्यज्येव स ऊतस्त्रिभिन्नात् कर्मपरित्यागासंभवे सति कर्मणि तत्फलेव संगरहिततया स्वप्रयोजनाभावाद् लोकसंग्रहार्थं पूर्ववत् कर्मणि प्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वात् तदीयं कर्म कर्मैव सम्पद्यत इत्येतदर्थं दर्शयिष्यन्नाह तत्केति त्वाका कर्मसंभितानं फलासंगं यथोक्तेऽनेन नित्यत्वेन निराकाङ्क्षो विषयेऽपि तर्था निराश्रयः प्राश्रयरहितः प्राश्रयो नाम यदाश्रित्य पुरुषार्थसिंहाययिष्यति दृष्टादृष्टेष्टफलसाधनाश्रयरहित इत्यर्थः तेनैवं भूतेन स्वप्रयोजनाभावात् समाधनं कर्मपरित्यक्तव्यमेवेति प्राप्ते ततो निर्गमासंभवात् लोकसंग्रहचिकीर्षया शिष्टविगर्हणापरिनिहीर्षया वा पूर्ववत् कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि निःक्रियात्मदर्शनसम्पन्नत्वात् नैव किंचित्करोति सः १. आनन्दगिरिकृतटीका

विवेकात् पूर्वकर्मणि प्रवृत्तावपि सति विवेकेतत्र न प्रवृत्तिरित्याशङ्क्या गीकरोति यस्त्विति विवेकात् पूर्वमभिनिवेशेन प्रवृत्तस्य विवेकांतरमभिनिवेशाभावात् प्रवृत्त्यसंभवेऽपि जीवनमात्रमुद्दिश्य प्रवृत्त्यभासः संभवतीत्यर्थः सत्यपि विवेकेतत्तत्साक्षात्कारानुदयात् कर्मणि प्रवृत्तस्य कथं तत्प्रागः स्यादित्याशङ्क्याह यस्तु प्रारब्धेति तत्केत्यादि समनंतरश्लोकमवतारयितुं भूमिकां कृत्वा तदवतारणप्रकारं दर्शयति स ऊतस्त्रिभिन्नात् लोकसंग्रहादिनिमित्तं विवक्षितं कर्मपरित्यागासंभवे सति तस्मिन् प्रवृत्तोऽपि नैव करोति किंचिदिति संबन्धः कर्मणि प्रवृत्तो न करोति कर्मतिकथमुच्यते तत्राह स्वप्रयोजनाभावादिति कथं तर्हि कर्मणि प्रवर्तते तत्राह लो

गी.
टी.
च.

केति प्रवृत्तेरर्थक्रियाकारित्वाभावं प्रस्थादिभिश्चाविशेषादिति न्या
येन व्यावर्तयति पूर्ववदिति कथं तर्हि विवेकिनामविवेकिनां च वि
शेषः स्यादित्याशङ्क्य कर्मदौ संगसंगामित्याह कर्मणीति उक्तेर्ये
समनंतरं श्लाकमवतारयति ज्ञानाग्नीति यतमर्थदर्शयिष्यन्निमं श्ला
कमाहेतियोजना यथोक्तं ज्ञानं कृतस्यात्मदर्शनं तेन स्वरूपभूतं सत्त्वं
साक्षादनुभूय कर्मणि तत्कलेव संगमपास्य विषयेषु निरपेक्षं ह्येते वि
हानित्याह त्यक्तेत्यादिना इष्टसाधनमपेक्षस्य कृतो निरपेक्षत्वमित्याशं
क्य विशिनष्टि निराश्रय इति यदाश्रित्येति यच्च हेन फलसाधनमुच्यते
आश्रयरहितं इत्यस्यार्थं स्पष्टयति दृष्टेति तेन ज्ञानवता पुरुषेणो वंभूतेन
त्यक्त्वा कर्मफलासंगमित्यादिना विशेषितेनेत्यर्थः ततः समाधानात् क
र्मणाः सकाशादितियावत् निर्गमासंभवे हेतुमाह लोकेत्यादिना पूर्व
वत् ज्ञानोदयात् प्रागवस्थायामिवेत्यर्थः अभिप्रवृत्तोऽपि लोकदृष्टेति
शेषः नैव करोति किंचिदिति स्पष्टेति दृष्टव्यं १.

स्वामिकृतटीका

किंच त्यक्तेति कर्मणि तत्कलेवासक्तिं त्यक्तानित्येन निजानंदेन तृप्तः अ
तएव योगक्षेमार्थमाश्रणीयरहितः पवंभूतो यः स्वभाविके विहिते वा
कर्मण्यभितः प्रवृत्तोऽपि किंचिदपि नैव करोति तस्य कर्म कर्मतामापद्यत
इत्यर्थः १.

पिशुचभाष्यं

सपेक्षितः कर्मफलासंगं त्यक्तानिराश्रयः आश्रितविवर्जितः कर्मण्य
भिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः कर्मणा तस्य बंधकात्वाभावादि
त्यभिप्रायः १.

रामानुजभाष्यं

एतद्विरुद्धेति त्यक्तेति कर्मफलासंगं त्यक्तानित्यतस्तो नित्यस्वात्मन्येव तृप्तः निरा
श्रयश्चासिरप्रकृतावाश्रयबुद्धिरहितो यं कर्मणि करोति सकर्मण्य
भिमुवेन प्रवृत्तो नैव किंचित्करोति कर्मोपदेशेन ज्ञानार्थं समेव करो
तीत्यर्थः १.

अभिनवगुप्तकृतटीका उपक्रम १. नास्ति

परमार्थप्रघाटीका

किंचत्यक्तेति कर्मफलानामासमेतात्संगेत्यत्कानिजानेदेननित्यतमः
अतएवनिराश्रयःआश्रयणीयरहितःएवेविधोयःसंभितःसर्वकर्मप्र
वृत्तोपिनेवकिंचित्करोति कर्तृत्वाभिमानशून्योभवतितस्यकर्मकर्म
तामेति २.

वनमालीटीका

निरभिमानितयाहर्षाराधनरूपकर्मणांतःकरणाशुद्धिद्वाराहर्षापरो
क्ष्यततोमहाप्रसादस्ततःकर्मरूपाविद्यायानि वृत्तिरितिभावःकर्मणि
कर्तृत्वाभिमानरूपफलेभोक्तृत्वाभिमानरूपचसंगेत्यत्कानित्येनस्वानं
देनहरिणावातमःहरिप्रसादाविभूतस्वानंदेनतत्प्रवृत्त्यर्थःनिर्गतोभोगा
द्यर्थमाश्रयोदेहादिर्यस्मात्स्वानंदतत्प्रवृत्तेनसत्त्वानुभवार्थमाश्रयस्यदे
हादेरपेक्षानास्तीतिभावः एतादृशोलोकसंयहार्थसंस्कारवशाद्वाकर्म
ण्यभिप्रवृत्तोपिसेनेवकिंचित्करोति फलविकारादिकंकिंचिन्नप्राप्नोती
त्यर्थः २.

ऊसमेवैजयंतीटीका

पुनरेतदेवविवरणमुत्वेनाह त्यत्काकर्मिति कर्मफलसंगेकर्मफलस्या
संगःकामस्त्यत्काकर्मफलकामपरित्यजेत्यर्थःनित्यतमःनित्यरूपेप
वत्प्रोक्तत्वनित्येप्रकृतिकार्यभूतेदेहादौयतोनिराश्रयःआत्मव्यतिरिक्ते
अस्मिरूपेप्राकृतवस्तुनियोगक्षेमार्थमाश्रयधीवर्जितःएवंभूतःसन्धो
धिकारीकर्मणि करोतिसकर्मणिअभिप्रवृत्तोपिस्वाधिकाररूपेकर्तृत्वेक
र्मणिविषयेअभिप्रभितःसन्धुत्वेनवाप्रवृत्तोपिशक्तोपिसकिंचिदपिस
ल्पमपिकर्मनेवकरोतिकर्मव्याजेनसाभ्यासंज्ञानमेवकरोतीत्यनेनावि
कर्मणाःस्वरूपवंधकंबोधव्यमितिदर्शितं २.

॥ भवतुज्ञानाग्निनाप्राक्तनानांशरक्षकर्मणो राहः प्रागामिनोवाचुत्यजिः ज्ञानोत्पत्तिकालेक्रिय
माणेतत्सर्वोत्तरयोरनन्तभीमधुसूदनीटीका वाक्फलायभवेदितिभवेत् कस्यचिदाशंकातामपउदति ॥

॥ कर्मणिफलेचासंगकर्तृत्वाभिमानंभोगाभिलाषंचत्यत्काअकर्तृभोक्ता
त्मसम्पददर्शनेनवाधित्वानित्यतमःपरमानंदस्वरूपलाभेनसर्वत्रनिराका
तःनिराश्रयः आश्रयोदेहेंद्रियादिरहैतदर्शनेननिर्गतोयस्मात्सनिराश्रयो
देहेंद्रियाद्यभिमानशून्यःफलकामनायाःकर्तृत्वाभिमानस्यचनिवृत्तोहे

गी.
टी.
व.

तुगर्भकमेणविशेषणद्वयं एवंभूतोजीवन्मुक्तोक्त्या नदशायां कर्मणि
वेदिकेलोकि केवा अभिप्रवृत्तौ प्रारब्धकर्मवशाहो कट्टर्षाभितः सांगोपां
गानुष्ठानाय प्रवृत्तोपि स्वदृष्ट्या नैव किंचित्करोति स निष्क्रियात्मदर्शनेन
वाधितत्वादित्यर्थः १. (द्विपदं न विनोपहेतो रपि ज्ञातिहेतुदेः सत्यज्ञान
वशात् सत्त्वान्नवतदप्यसीरपि निमित्तमहेतो रविदेपदास्यभिदात्तादेर्नी
हृदयं पहेतव्यमिति के उपपत्त्ययेन हेतुः) २.

सदानंदीटीका

दृष्टा

सम्पत्ताने समुत्पन्ने कार्यज्ञस्य न किंचन कृतेः कर्मभिरसृष्टभावत्वा
देवमुच्यते १ कर्तृत्वाहं कर्तित्यत्काफले तत्सावकर्मणि परानंदात्म
लाभेन निराकांक्षो विलेफले २ देहाय हं कृतेः मृत्योर्दृष्टांश्रयातिगः
एवंभूतः प्रवृत्तोपि लोकदृष्ट्या यथाविधि ३ लोकिके वैदिके वासौ कर्म
एपारब्धयोजितः स्वदृष्ट्या निष्क्रियस्वात्मदर्शनयस्तविक्रियः ४ स्वमहि
म्नि स्थितो धीरो नैव किंचित्करोत्यसौ ५ १.

नीलकंठीटीका

ननु प्रायश्चित्तेनेव ज्ञानाग्निना पूर्वकर्मदाहेपि क्रियमाणो तत्फलाय भवेदि
त्यत आह त्यक्तेति आत्मलाभेन नित्यतत्प्रत्वात् फलासंगं त्यक्त्वा निराश्रय
त्वात् अहंकारायाश्रयेण हि कर्मक्रियते निराश्रयो निरहंकारो यस्मान्न
तः कर्मसंगं अहं करोमीत्यभिमानेन त्यक्त्वा कर्मणि लोकिके वैदिके वा
अभितः सर्वांगोपसंहारेण प्रवृत्तोपि सन्नैव किंचित्करोति अतो अस्मिन्
यमाणामपि कर्मन फलाय प्रभवतीत्यर्थः १.

आनंदीटीका

एतदेव हृदये सन्निवेशयितुं न राह कर्मफलस्य हत्यागेनैव सृष्टाणीया
भावान्नित्यतः निराश्रयः स्वर्गादिफलसाधनभूता ज्योतिष्टोमादेराश्र
यान्निर्गतः कर्मणि नियते आवश्यकं प्रवृत्तोपि नैव किंचित्करोति वैधक
स्य फलस्याग्रहणात् १.

रामकंठीटीका

एवं कर्मणोपवाः कर्मविद्वान्युपपत्तीति व्याख्याते तदेव विशिनष्टियतः ॥
स एव विधो योगपरमानंदमय परमस्वभावस्वव्यवस्थितबुद्धिर्नित्यः

तसः सकलवाद्यविषयसपरिहीणाकांक्षोत्पन्ननिगमयः स्व
 पद्यतिरिक्ताद्याद्यालंबनानिष्क्रान्तः कर्मफलासंगं कर्मणा यज्ञ
 दानतपःप्रभृतीनां फलं स्वर्गादिभोगलक्षणमासंगमासक्तिं तदेव
 प्रकृष्टं फलमिति तत्र लीनचित्तत्वेत्यात्मा सहजे कर्मणि प्रवृत्तो न
 ह्यनेन व्यवसितोऽपि नैव किंचित्करोति ~~तत्त्वविपर्ययः~~
 सिलोपेयतत्त्वसंगमार्गसर्वद्वन्द्वतत्त्वतः चेतनस्य योगिनः प्रश
 नस्य मेवाह

लासिकी ~~द्वन्द्व~~ टीका

संगं लीनचित्तत्वेत्यात्मानित्येन निजानंदेन तन्मोविषयेषु निराकांक्ष
 इत्यर्थः निगमयो योगक्षेमार्थमाश्रणीय रहितः सपदेविधोयोगी
 स्वाभाविके विहिते वा क एभिप्रवृत्तेऽपि अनुष्ठाने व्यवसितोऽपि नैव
 किंचित्करोति सदात्मनिष्ठस्य तस्य कर्माः कर्मतामापद्यते इत्यर्थः २

पंचोली ~~द्वन्द्व~~ टीका

ब्रह्मवित्तुतांश्चिन्मितात्कर्मणि प्रवृत्तोऽपि फलासंग रहिततया
 लोकसंग्रहार्थं ऊर्वाणां स्तिष्ठति ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वात्तदीयकर्म
 अकर्मैव संपद्यते इत्याह त्यक्तेति यः कर्मफलासंगं कर्मणाः फले
 आसक्तिं त्यक्तानित्यतः प्राप्तात्मज्ञानेन सर्वदा तत्तः सर्वकर्मणि अ
 भिप्रवृत्तोऽपि किंचिन्नेव करोति कृतमपि कर्म तस्य वंथहेतुर्न भवती
 त्यर्थः २

रागवीरसमिद्धो धिनी ॥

त्यक्तेति फलस्यैहिकस्य राज्ञ्यकीर्त्यादेः पारत्रिकस्य स्वर्गभो
 गादेः पार्थिवसानिकस्यापवर्गलक्षणास्येति विविधस्यासंगो
 संबधो यत्र तादृशमकर्म निंदायां विपर्ययेवानञ्ज निंदितं वि
 परीतं वा कर्म स्ववर्गे निषिद्धं वर्यां तरेव विहितं यत्तपश्चर्या
 दित्तलक्षणं तत्त्याका विहाय यः कर्मणि स्वजात्युचितेषु ह्यदिव्या
 पारेभितः संमुखं प्रवृत्तो भवति सचित्तचेतनः प्रशस्यतरनिश्च

100
यात्मकबुद्धिविशिष्टत्वेन स्मृतसकलधर्मतत्त्वः किं नैव करोति
अपि तु सर्वे दुःसाधमपि साधयति यतो नित्यरूपः नित्येन सर्व
स्वरेणारूपस्यार्थितः अंतर्भावितरण्यो वृत्तिः यत्प्रीणानां
तदनुप्रिष्टकर्मणि प्रवृत्तत्वात्सदा यभूतेन तेनैव परमेश्वरेण
वित्तमहाप्राण इत्यर्थः यतो यं निराश्रयः न विद्यते ईश्वरादन्यः
सिद्धिविषये आश्रय आश्रयणीयो यस्येति परमेश्वरमेव कार्य
सिद्धिविषये आश्रयणीकृत्य स्वकर्मणि प्रवृत्त इति यावत् ॥ २० ॥

मधुभाष्य

२०॥

भाषा अनुवाद

और सर्व कर्म तथा कर्मके फलमें आसक्ति छोड़कर नित्यज्ञाने
दृष्ट आत्मामें सतत मनुष्य अप्राम वस्तु की चेष्टा औ प्राम का
पालन इन दोनोंमें रहै इसीमें वे कोई कर्म में प्रवृत्त होय पर
उनका वह कर्म कर्म नहीं है अर्थात् उसके सब कर्म अकर्मता
को प्राप्त है सोई कहतेहैं कि कर्म के फल औ संग जो आसक्ति
निसे छोड़ि नित्य आत्म सात्व से तम वेपरवाह जो कर्ममें प्रवृत्त
भीहै पर वह ऊँच भी नहीं करताहै यह जानो १.

दोहा

त्यार्गे कर्मफलसंग निततम निगम्य जोय कर्महि मर
वर्ततसदा करे न किंचित सोय २॥

निराशीर्यतचित्तात्मात्यक्तसर्वपरिग्रहः शारीरं केवलं कर्म ऊर्वन्नामोति किं लिखं ११

शांकरभाष्यं

यः पुनः पूर्वोक्तविपरीतः प्रागेव कर्मरंभाद्वह्निः सर्वतरेप्रत्यगात्मनि
निष्क्रिये सजातात्मदर्शनः सदृष्टादृष्टेष्टविषयाशीर्विवर्जिततया दृष्टा
दृष्टार्थे कर्मणि प्रयोजनमपश्यन् ससाधनं कर्मसंन्यस्य शरीरयात्रामात्र
वेष्टोयतिर्ज्ञाननिष्ठो मुच्यते इत्येतमर्थं दर्शयितुमाह निरिति निराशीर्नि
र्गताः आशिषो यस्मात् स निराशीः यतचित्तात्मा चित्तमन्तःकरणमात्मा
वायः कार्यकरणसंचातस्तु भावपि यतो संयतो येन स यतचित्तात्मात्य
क्तसर्वपरिग्रहः त्यक्तः सर्वः परिग्रहो येन स त्यक्तसर्वपरिग्रहः शरीरं शरीर
स्थितिमात्रप्रयोजनं केवलं कर्म तत्रापि भिमानवर्जितं कर्म ऊर्वन्नामोति
न प्राप्नोति किं लिखमनिष्टरूपं पापं धर्मं च धर्मोऽपि सुसुतो रनिष्टरूप
त्वात् किं लिखमेव वंधापादकत्वात् किंच शरीरं केवलं कर्म तत्र किं
शरीरनिर्वर्त्य शरीरं कर्मभिप्रेतमाहोस्वित् शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शा
रीरं कर्म इति किंचातो यदि शरीरनिर्वर्त्य शरीरं कर्म यदि वा शरीरस्थितिमात्रप्र
योजनं शरीरमित्युच्यते यदा शरीरनिर्वर्त्य कर्म शरीरमभिप्रेतं स्यात् तदा दृ
ष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म प्रतिषिद्धमपि शरीरेण ऊर्वन्नामोति किं लिखमिति
ब्रुवतो विरुद्धाभिधानं प्रसज्येत शास्त्रीयं च कर्म दृष्टादृष्टप्रयोजनं शरीरेण
ऊर्वन्नामोति किं लिखमित्यभिब्रुवतोऽप्राप्तप्रतिषेधप्रसंगः शरीरं कर्म
ऊर्वन्निति विशेषणत्वेन केवलशब्दप्रयोगाच्च वाङ्मनसनिर्वर्त्य कर्म विधि
प्रतिषेधविषयं धर्माधर्मशब्दाच्च ऊर्वन्नामोति किं लिखमित्युक्तं स्यात्
तत्रापि वाङ्मनोभ्यां विहितानुष्ठानपक्षे किं लिखप्राप्तिवचनं विरुद्धमाप
द्येत प्रतिषिद्धसेवापक्षेऽपि भूतार्थानुवादमात्रमनर्थकं स्यात् यदा तु
शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शरीरं कर्मभिप्रेतं भवेत् तदा दृष्टादृष्टप्रयोज
नं कर्म विधिप्रतिषेधशास्त्रगम्यं शरीरवाङ्मनोनिर्वर्त्य अन्यदऊर्वन्तो
रेव शरीरादिभिः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं केवलशब्दप्रयोगादहं करो
मीत्यभिमानवर्जितः शरीरादिद्वेषामात्रं लोकदृष्ट्या ऊर्वन्नामोति किं

गी.
टी.
व.

ल्लिषमेवंभूतस्य पापशब्दवाच्यकिल्लिषप्रामासंभवात् किल्लिषसं
सारं नामोति ज्ञानाग्निदग्धसर्वकर्मत्वादप्रतिवर्धनेन मुच्यत एवेति
पूर्वोक्तसम्यग्दर्शनफलानुवादपदैषः पदं शारीरकेवलं कर्मस्य
स्य परिग्रहे निरवयं भवति २१

शानंदगिरिकृतटीका

सत्यपि विज्ञेयके कर्मणि क्लृप्तस्यात्मानुसंधानस्य सिद्धे कैवल्यहेतु
त्वे विज्ञेयाभावे सततं तस्य तद्धेतुत्वसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह यः पुनरिति
पूर्वोक्तविपरीतत्वे लोकसंग्रहादि निरपेक्षत्वं तदेवैवंपरीत्यं स्फोरयति
प्रागेवेति ससाधनसर्वकर्मसंन्यासे शारीरस्थिति रपि कथमित्याशंका
ह शारीरेति तद्विज्ञेयविधेयानि विष्टुवेतस्तथा सम्यग्ज्ञानवह्निर्मु-
खस्य कृतो मुक्तिरित्याशंका यथोपदिष्टचेष्टाया मनादरा नैव मित्याह
ज्ञाननिष्ठ इति इति दर्शयितुमिच्छेत्कं प्राहेति पूर्ववत् आशिषः प्रार्थ-
नाभेदास्तृष्णाविशेषाः आशिषां विडोषा निर्गतत्वे हेतुमाह यतेति
चित्तवदात्मनः संयमने कथमित्याशंकाह आत्मा वास इति द्वयोः संय-
मेन सत्यर्थसिद्धमर्थमाह त्यक्तेति सर्वपरिग्रहपरित्यागे देहस्थितिरपि
दुःखाद्यादित्याशंकाह शारीरमिति मात्रशब्देनैव नरुक्त्वादनर्थकं के-
वलं पदमित्याशंकाह तत्रापीति शारीरकेवलमित्यादौ शारीरपदार्थं
स्फुटीकर्तुं भयं संधावनया विकल्पयति शारीरमिति शारीरेति
वर्त्यं शारीरमित्यस्मिन् पक्षे किं दूषणं शारीरस्थितिमात्रं शारीरमित्यस्मि-
न् वा पक्षे किं फलमिति पूर्ववादी पृच्छति किं चात इति शारीरनिर्वर्त्यं
शारीरमित्यस्मिन् पक्षे सिद्धांतो दूषणमाह उच्यत इति शारीरेण यन्निर्व-
र्त्यं तत्किं प्रतिषिद्धं विहितं वा प्रथमे विरोधः स्यादित्याह यदेति प्रतिषिद्धा-
चरणोपि नानिष्टप्राप्तिरित्युक्ते प्रतिषेधशास्त्रविरोधः स्यादित्यर्थः द्विती-
ये विहितकरणे सत्यनिष्टप्राप्ताभावादप्राप्तप्रतिषेधः स्यादित्याह शास्त्री
यंचेति दृष्टप्रयोजनं शारीर्यादिकं कर्मादृष्टप्रयोजनं स्वर्गसाधनं ज्यो-
तिष्मादिकं कर्म इति विभागः शारीरनिर्वर्त्यं कर्म शारीरमभिमतमिति
पक्षे दूषणांतरमाह शारीरमिति वाचामनसा वा कर्मणोऽनुष्ठाने सं

स्यासिनोभवत्येव किल्विषयमिदं रित्याशोकाह तत्रापीति वाङ्मनो
 भ्याविहितानुष्ठानेवाप्रतिषिद्धकरणेवाकिल्विषयमिदं संन्यासिन
 स्यादिति विकल्पयेज्यध्यानविधिविरोधः स्यादित्युक्ताद्वितीयं दृष्टयति
 प्रतिषिद्धेति शरीरनिर्वर्त्यकर्मशरीरमिति पक्षमेव प्रतिक्षिप्य द्वितीयं
 दोलाभं दर्शयति यदात्विति अस्य देहस्थितिप्रयोजनात् कर्मणाः सका
 शादिति शेषः तत्रापि विदुषः स्वदृष्टानुप्रवृत्तिरिति सूचयति लोकेति
 विद्वानुक्तयारीत्यावर्तमानोनामोति किल्विषयमित्यत्र विवक्षितमर्थमा
 ह एवंभूतस्येति विधिनिषेधगम्येकर्मदेहस्थितिहेतव्यतिरिक्तमज्ज्वलत
 त्वर्थः शरीरेकेवलं कर्मज्ज्वलनामोति किल्विषयमित्यस्योक्तेन प्रकारेण
 परियहे शरीरेकेवलमिति विशेषणद्वये निर्दोषं सिध्यतीति फलित
 माह एवमिति ११

स्वामिभक्तटीका

किं व निराशीरिति निर्गताशेषः कामनायस्मात् यतं नियतं
 चित्तमात्मा च शरीरे च यस्य तत्काः सर्वपरिग्रहा येन सः शरीरे शरीर
 मात्रनिर्वर्त्यकर्तृत्वाभिनिवेशरहितं कर्मज्ज्वलनपि किल्विषयं वंधनं न
 प्राप्नोति योगादुक्तपक्षे शरीरनिर्वाहमात्रो योगिस्वाभाविकं भित्ता
 टनादिज्ज्वलनपि किल्विषयं विहिताकरणा निमित्तदोषं न प्राप्नोतीत्यर्थः

प५

२१

पिशाचभाष्यं

निराशीः प्रार्थनारहितः यत्तचित्तात्मा संयतांतः करणः त्यक्तसर्वप
 रिग्रहः शरीरेकेवलं कर्मशरीरस्थिति साधनं कर्मज्ज्वलनामोति कि
 ल्विषयपापं ११

रामानुजभाष्यं

पुनरपि कर्मणो ज्ञानाकारमेव विशेष्यते निराशीरिति निराशीः
 निर्गतफलाभिसेधिः यत्तचित्तमनाः त्यक्तसर्वपरिग्रहः आत्मैकप्रयो
 जनतया प्रकृतिप्राकृतवस्तुतिममतारहितो यावज्जीवं केवलं शरीर
 मेव कर्मज्ज्वलनं किल्विषयं संसारं नाप्नोति ज्ञाननिष्ठा व्यवधानरहितकेव
 लकर्मयोगेनैव दृष्टेयात्मानं पश्यतीत्यर्थः ११

गी.
टी.
च.

अभिनवग्रन्थटीका

अभिप्रवृत्तोपि अभिमुखेन प्रवृत्तोपि शरीरोपियोगीदियव्यापारात्म
कं कर्म शरीरं यत्नो बुद्धिभ्यान तथा नुरंजिते २१

परमार्थप्रणटीका

किंच निराशीरिति निराशोऽत्र दं मेभूयादित्याशीर्विरहितः य
तं नियते चितमात्माशरीरं च यत्तया त्यक्ताः सर्वपरिग्रहावयहेतु
वो येन सकेवलं शरीरं कर्म शरीरनिर्वाहमात्रं कर्म ऊर्वा किं प्रति लि
ग्रहादिदोषेन प्रामोति २१ वनमालीटीका

कामत्यागोपायमाह निराशीरिति निर्गता इहा मुत्र फलभोगीया
शिष्यप्रभिलाषायस्य सः यतो नियमितौ चित्तात्मानौ येन सचित्तमेतः
करणमात्मा वा सेंद्रिय सहितदेहः यतो जितेंद्रियो गतत्स्मत्वा त्यक्त
सर्वपरिग्रहः त्यक्ताः सर्वपरिग्रहाभोगोपकरणानियेन सः पताट
शोपि प्रारब्धकर्म वशाच्चाशरीरं शरीरस्थितिप्रयोजकं भासाटना
दिकं केवलं कर्तृत्वाभिमानभूत्य ऊर्वा नपि किलिषं संसाराख्यना
मोति मुमुक्षोर्निराशीरित्यादिकं स्थायते जीवनमुक्तस्य स्वाभाविकं
मिति भावः २१

ऊसमेवैजयंतीटीका

एवमाह रुद्रोर्दशा मुक्ते दांती कर्मणो ज्ञानाकारमात्रत्वं वदन्नाह
छदशमाह विभिः निराशीरिति निराशीः निर्गता आशीरैहिका मु
ष्मिकफलविषयिनी वाच्यायस्मात्सः यतचित्तात्मा वशीकृत
चित्तमनाः त्यक्तसर्वपरिग्रहः त्यक्ताः सर्वेषां प्राकृतवस्तुनां परि
ग्रहासंयहायेन सः आत्मैकदर्शनेन कृतार्थत्वात् तत्रैतदवस्तुपेक्षेत्यर्थः
केवलं शरीरं शरीरमात्रं निर्वाहप्रयोजनाय कर्मनिषिद्धमपि ऊर्वा न
न किं लिषं पापदूषं संसारात्नामोति कदाचिदपि न प्राप्नोति केवलेन
ज्ञानैकाकाररूपेण कर्मयोगेनैवात्मयाथात्म्यमवलोकात् इत्यर्थः
२१ ॥

तरस्तुतां परिग्रहाः संग्रहायेन
सः आत्मैकदर्शनेन ने

गी.
टी.
व.

नीलकंठीटीका

नन्वेतस्माद्गोणात्कर्मकरणादकराणामुत्पत्त्यमेव तद्वरमित्याशंक्य
हस्यस्य तस्य वायावहमिति व्यतिरेकमुत्वेनाह निराशीरिति यो
निष्परिग्रहस्यादिपरिग्रहरहितः संन्यासी सचेन्मिराशीः योगे सूर्य
मप्यनिच्छन् यत्तच्चित्तं बुद्धिः आत्मा च देहो दिय संचातो येन स यत्तच्चि-
त्तात्मा समाधिकाले निरुद्धवासाभ्यंतरवृत्तिरित्यर्थः सक्तस्यान-
कालेशारीरेशरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिन्नाटनादि तदधिकेवलं
कर्तृत्वाभिमानपृथगपराध्यारोपितकर्तृत्वेन ऊर्वन्नपि किल्विषे-
यावजीवमग्निहोत्रं जुहुयादितियावजीवाधिकारचोदिताग्निहो-
त्राद्यकरणजं प्रत्यवायेनामोति विधितस्तेषां त्यागात्तस्य सपरि-
ग्रहः स निराशीरपियत्तच्चित्तात्मापिकेवलमपि शारीरे कर्म ऊर्वन्नवि-
हिताकरणात् किल्विषेनामोत्येवेत्यर्थः २१

आनंदी टीका

इदं मे भूयादिदं मे मा भूयादिति रागद्वेषपूर्विकाया आशिषः प्रार्थना
यानिर्गतो निराशीरत एव यतो निरुद्धोचितमात्मा शरीरे च यस्य सः
चित्तं हि पूर्ववत्स्वभिलषतिततः शरीरे चेष्टते तथा नायमिति इष्टं
केवलं रागद्वेषाभ्यां विना शारीरेशरीरनिर्वर्त्य दर्शनस्पर्शनादिकं
शरीरस्थितिहेतुकमशनादिकं ऊर्वन् किल्विषेनामोति २१ ॥

रामकंठीटीका

तस्य विधस्य योगिनः सर्वस्य कर्मणो बंधलक्षणस्वकार्यसम्पादना सामर्थ्यात् यथो-
क्तस्य योगिनः प्रशंसार्थं मेवाह ॥ प्रागेव व्याख्यातमेतत् २१

लासिकी टीका

किंच निराशीरिति निर्गताशीः कामनायस्मात् यत्तं स्वरूपप्रत्यव-
मर्शेन नियतं चित्तं येन तादृश आत्मा स्वस्वरूपेण स्यात्कृताः सर्वपरिग्र-
हाममताश्रया येन सर्वदृशो योगात्तदुक्तः केवलं विहितकर्मविना कृते
कर्तृत्वाभिमानरहितं वा शारीरेशरीरनिर्वाहमात्रोपयोगी स्वाभावि

केकर्मभिन्नाटनादि ऊर्वत्रपि किल्विषविहिताकरणानिमित्तं दो
षं न प्राप्नोति २१

पंचोलीटीका

यः पुनः पूर्वोक्तविपरीतः कर्मारंभात्यागेव वशाणि संजातात्मदा-
शीनः सकलकर्मणि प्रयोजनमपश्यन् ससाधनकर्मसंन्यस्य श-
रीरयात्रामात्रवेष्टोपपत्तिर्ज्ञाननिष्ठो भवतीत्यत्राह निराशीरिति
निराशीनिःस्पृहः यतचित्तेन्द्रियदेहः त्यक्तसर्वपरिग्रहः पुमान् के-
वलं शरीरमभिमानरहितं शरीरस्थितिमात्रं कर्मव्यापारं ऊर्वन्कि-
ल्विषं न प्राप्नोति २१

रत्नावलीरसमिहोधिनी ॥

निराशीरिति आशासनमाशीर्वंधुपुत्रादिविषयेषां फला-
कांक्षावासानिर्गतायस्मात्स निराशीर्जयपराजययोरनिय-
तत्वान्नफलोद्देशेन प्रवृत्तश्चित्ति यावत् अतएव यतचित्तात्मा
यतंसर्वप्रोक्ष्यापितं चित्तं चेत आत्मा बुद्धिश्च येन यदा यतो निष्ठ-
दीतो निवारितश्चित्तस्यात्मा संकल्पात्मक यत्नो येन अतएव
त्यक्तः सर्वः परिग्रहः पुत्रमित्रादिलक्षणो येन सः केवलं श-
रीरं कर्मयुहादिलक्षणं कर्मैन्द्रियव्यापारं ऊर्वन् स न किल्वि-
षं गुरुबांधवादिबन्धजन्यं पापं न प्राप्नोति २१ ॥

मधुभाष्य

निराशीरिति यतचित्तात्मा भूतानिराशीरित्यर्थः आत्मा म-
नः परिग्रहत्यागाऽनभिमानं नैव किंचित्करोमीत्यस्याभि-
प्रायमाह प्राप्नोति किल्विषमिति यतचित्तात्मनो लक्षणा-
माह २१ ॥

105

...
...
...
...
...
...
...
...

...
...
...
...
...
...
...
...
...
...
...
...

...
...
...
...
...

भाषा अनुवाद

विज्ञेय कारी कर्म ही को तो शास्त्र बंधन का हेतु कहते हैं और आपने कर्म की प्रशंसा करि जनकादि को दृष्टांत देवाय प्रथम अवस्थामे अधिकार और ज्ञान प्राप्त भये भी निरहंकार कर्म करने से अदोष कहा इससे सर्वथा कर्म करना प्राप्त होता है इस संदेह पर कहते हैं कि जो सर्व कामना परित्याग करि निकाम हो तथा मन इंड्री शरीर अपने वशीभूत शक्ति सकल विषय से निवृत्त हैं और शरीर निर्वाह मात्र के अर्थ कर्तृत्व अभिमान रहित हो कर्मों को करते जये भी वे मनुष्य कर्म बंध को नहीं प्राप्त होते हैं अर्थात् कर्मजनित किल्बिष जो पाप सो नहीं लगाता है सोई कहा कि निराशीर्यत चित्तात्मा त्यक्त सर्व परियहः २१ ॥

दोहा

निःतृप्ता चितवशा कियो दियो ऊटंब सभ त्याग केवल कर्म शरीर कद पाप न ताकों लाग २१ ॥

यदृच्छालाभसंतप्तोद्वेहातीतोविमत्सरः समः
सिद्धावसिद्धौवक्तृत्वापिननिवध्यते २१

शांकरभाष्यं

त्यक्तसर्वपरिग्रहस्ययतेरज्ञादेः शरीरस्थितिहेतोः परिग्रहस्याभावात्
याचनादिनाशरीरस्थितौकर्तव्यतायांप्राप्तायामयाचितमसंलक्ष्यमुपप
न्नं यदृच्छयेत्यादिना वचनेनानुज्ञातंयतेशरीरस्थितिहेतोरज्ञादेः प्रा
प्तिहारमाविष्कुर्वन्नाह यदृच्छेति यदृच्छालाभसंतप्तोऽप्रार्थितोऽय
त्नतोलाभो यदृच्छालाभस्तेनसंतप्तः संज्ञातास्तप्रत्ययः द्वेहातीतोद्वे
हैः शीतोष्णादिभिः हन्यमानोऽविषणवितोद्वेहातीतउच्यते विमत्सरो
विगतमत्सरोनिर्वैरबुद्धिः समस्तलोयदृच्छया लाभस्यापिसिद्धाव
सिद्धौव यपवेभूतोयतिरज्ञादेः शरीरस्थितिहेतोः लाभालाभयोः समो
पहर्षविषादवर्जितः कर्मादौश्रकर्मदिदर्शीयथाभूतात्मदर्शननिष्ठः
शरीरस्थितिमात्रप्रयोजने भित्ताटनादिकर्मणिशरीरादिनिर्वर्त्य नैव
किंचित्करोम्यहं गुणागुणेषुवर्ततेइत्येवसदासंपरिवृत्ताणामात्मनः
कर्तृत्वाभावेपश्यन्नेवकिंचिद्भित्ताटनादिकं कर्मकरोतिलोकव्यवा
हारसामान्यदर्शनेनतुलौकिकैरारोपितकर्तृत्वेभित्ताटनादौ कर्म
णिकर्ताभवति भित्ताटनादिवेषास्वपिश्रकर्तृत्वाद्यनुसन्धामेवविड
षः स्वातुभवेनतशासुप्रमाणादिजनितेनाकर्तृत्वं सपवंपराध्यारोपि
तकर्तृत्वं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भित्ताटनादिकं कर्मकृत्वापिन
निवध्यते बंधहेतोः कर्मणः सहेतुकस्यज्ञानाग्निनादग्न्यत्वादित्यनुवा
दपेक्षः २१

आनंदगिरिकृतटीका

पूर्वश्लोकेनसंगतिंदर्शयन्नुत्तरश्लोकमुत्थापयति त्यक्तेति अज्ञादेरि
त्यादिशब्देनपाडुकाच्चाटनादिगृह्यते याचनादिनेत्यादिपदेनसेवाकृ
ष्टाकृष्टादीयतेभित्ताटनाद्यमुद्योगात् प्राक्कालेकेनापियोगेननि
वेदितं भैत्यमयाचितंअभिप्रासंपतितंचवर्जयित्वासंकल्पमंतरेण प
चभाः सप्तभ्योवागृहेभ्यः समानीतेभैत्यमसंलक्ष्यं सिद्धमज्ञंभक्तजनेः

मी.
टी.
च.

स्वसमीपमुपानीतमुपपन्नं यदृच्छयास्वकीयप्रयत्नव्यतिरेकेणेति
यावत्तथादिशब्देनमाधुकरमसेहकमं प्राक्प्राणीतमयाचितं तात्का
लिकोपपन्नञ्चैभत्वंपंचविधंस्मृतमित्यादिगृह्यते आविष्कृतंनिदं
वाक्यमाहेतियोजनीयं परोत्कर्षमर्षपूर्विका स्वस्यात्कर्षावाञ्छा
विगतायस्मादिति व्युत्पत्तिमाश्रित्यविवक्षितमर्थमाह निर्वैरेति सं
क्षेपतोदर्शितमर्थंविषदयति यपवंभूतइति तथापिप्रकृतस्य यते
भिन्नाटनादौ कर्तृत्वंप्रतिभातितदभावेभिन्नाटनायभावेनजीवना
भिभावप्रसंगादित्याशंक्याह लोकेतिलौकिकैरविवेकिभिः सहव्यव
हारस्यस्नानाचमनभोजनादिलक्षणास्यविडम्बयिसामान्येनदर्शना
त् तदनुसारेणलौकिकैरप्यारोपितकर्तृत्वभोक्तृत्वादिद्वानपि लो
कदृष्ट्याभिन्नाटनादौकर्तृत्वमनुभवतीत्यर्थः कथंनर्हितस्याकर्तृत्वं
तत्राह स्वानुभवेनेति यदृच्छेत्यादिपादत्रयंव्याख्यायकत्वापीत्यादि
चतुर्थपादंव्याचष्टे सपवमिति भिन्नाटनादिनाप्रातिभासिकेनकर्म
णाविडम्बोवदत्वाभावेपि कर्मणांतरेणनिवदत्वंभविष्यतीत्याशंक्या
ह वंधेति जानामिदग्यत्वादित्येवं शारीरकेवलमित्यादावुक्तस्याय
मनुवादइतियोजना यथोक्तस्यकर्मणोयुत्पत्तामहाविरोधाभ्युपगम
सूचनार्थोपिशाहः २१

स्वामिहृतटीका

किंचयदृच्छेति अप्रार्थितोपास्थितोलाभोयदृच्छालाभस्तेनसंतुष्टः
द्वंद्वानिशीतोष्मादीन्यतीतोतिक्रांतःतत्सहनशीलइत्यर्थः विमत्स
रोनिर्वैरः यदृच्छालाभस्यापिसिद्धावसिद्धौचसमोहर्षविषादरहितः
यपवंभूतःसपूर्वोत्तरभूमिकयोर्गथायथंविहितंस्वाभाविकंवाकर्म
कृत्वापिनबंधनप्राप्नोति २१

पिशाचभाष्यं

यदृच्छालाभसंतुष्टः अप्रार्थितलाभसंतुष्टः द्वंद्वानिशीतोष्मा
त्विडःत्वादिरहितःविमत्सरःक्रोधवर्जितःकर्मणाफलभावाभावयोः
समचित्तस्सपवंभूतःकृत्वापिननिबध्यतेनकर्मफलशरीरादिप्राप्नो
ति २२

रामानुजभाष्यं

यदृच्छालाभेति यदृच्छा प्राप्तप्राप्तिरधारणहेतवस्तु सतर्षेदं ज्ञातीतः या
वत्साथानसमाप्त्यवर्जनाय शीतो हृदिसहः अन्यकृतोपद्रवपरिपाते हेतु
भूतस्वकर्ममिति निरूपणो न परे प्रविगतमत्सरः समसिद्धावसिद्धौ च पुद्गादि
कर्मसृजयादिसिद्धिसिद्धौ समवित्तं कर्मैव कृत्वा पि ज्ञाननिष्ठा विनापि न
विवक्षते न संसारं प्रतिपद्यते २१

अभिनवगुप्तकृतटीका

कर्मकर्तारिप्रयोगः स्वयमेव सात्मानं वभाति फलवासनाकालेषु
मुपाददानो गृह्णान इत्यर्थः अन्यथा जज्ञानां कर्मणां बन्धने स्वातंत्र्येन
तस्या ह्ययंगमं २१ परमार्थप्रपाटीका

किं वयदृच्छेति अप्रार्थितोपस्थितो लाभो यदृच्छालाभास्तेन संतप्तः
सोपि निर्वाहमात्रपर्याप्तः मायुथः कस्यचिज्जनमिति श्रुतेः द्वंद्वानि
शीतोष्णादीनि प्रतीतः विमत्सरो निर्देरः सिद्धावसिद्धौ समो हर्षवि
षादरहितः स पूर्वोत्तरदशयोर्यथा यथेकमर्जुनं बन्धनं प्रामोति १ २

वनमालीटीका

मुक्तस्य जीवनमुक्तस्य लक्षणमाह यदृच्छेति शास्त्रानुमतस्याना
देयत्वेनैव लाभो यदृच्छालाभस्तेन संतप्तस्तदधिकतरस्सारहितः न
अस्वप्रयत्नमंतरेण लाभे शीतादिपीडितं कथं जीवेदतः आह द्वंद्व
तीतः द्वंद्वानि त्वन्निपासा प्रीतोऽस्य वर्षादीनि प्रतीतोति क्रान्तः स
प्रार्थोतेषामस्फुरणात् व्यक्त्या न काले स्फुरणोपि निदायेन महाद्
दनिमग्रगजस्येव परमानंदयनात्मस्वरूपे स्थिरीकृतचित्तस्य द्वंद्वैः
क्षोभाभावात् अतएव परस्मैलाभे स्वस्यालाभे च विमत्सरः परोक्ष
र्षा सहनपूर्विकास्त्वोत्कर्षवांक्षामत्सरस्तदहितः अतएव समस्त
ल्या यदृच्छालाभस्यातिशयोक्त्येव न हृष्टः नाप्यसिद्धौ विषमः दो
हादो विगताहं ममेत्यभिमानः पारव्यकर्मवशात्तु भिदाटनादि

गी.
टी.
च.

कंकलापिननिवध्यते २१ ॥

ऊरुमवैजयंतीटीका

किंचदेहनिर्वाहार्थमपियत्नेनकरोतीत्याह यद्वेति यद्व्याला
भसंतष्टः यद्व्यासमयत्नेनविनायोलाभः प्रनाच्छादनादीनां
प्राप्तिस्तेनसंतष्टः सम्यक्तोषयुक्तः हंदातीतः हंदा निशीतोसत्त्वः
नियमासादीन्यत्नं चेतः प्राप्ति कालयमी नवर्जनीयान्सर्वानेतान्या
वत्सायनसमाप्तितावदव्याकुलचित्तेनसहतीत्यर्थः विमत्सरः परो
त्कर्षा सहनपूर्विकास्वोत्कर्षबोद्धवामत्सरः विगतो मत्सरोयस्मान्
अतएवसमः सिद्धावसिद्धौ च यद्व्यालाभस्यवस्तुनः सिद्धौ प्राप्ते
सत्यानहर्षयुक्तः तस्यासिद्धावप्राप्तौ च सत्यानविषादयुक्तः किंतुस
मउभयोरपिहर्षविषादरहितः पवंभूतः संदेहनिर्वाहार्थकर्मकला
पिननिवध्यते भिक्षादनादिकर्मणानलिप्यत इत्यर्थः तथा च शास्त्रे
भक्ष्यचरेदित्यपक्रम्य अयाचितमसंस्पर्कमुपपन्नं यद्व्यालयेति याच्ना
दिकंप्रयत्नं वारयति मनुष्येन चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्रां क
विद्ययानां नृणां मनवादाभ्यां भिक्षालिसेन कर्हि विदितियतयो
भिक्षार्थं ग्रामे प्रविशंतीत्यादिशास्त्रस्य यत्नः कर्तव्य एव इत्येवंशा
सूरीत्या प्रयत्नस्य कर्तव्यत्वात् कर्म यत्ने प्राप्ते सत्यत्रयवस्था कोपीने
युमलेवासः कंशाशीतनिवारणोपाडके चातिगृहीयात्कुर्यान्ना
न्यस्य हिंसनमिति शास्त्रात् यत्ने विना कोपीनादिलाभस्याभावाद्
तः प्रयत्नः कर्तव्यः यत्ने विनापि प्रारब्धवशात् कोपीनादिर्लभः सि
अथेवातोयत्नो न कर्तव्य एव मुभावप्युपपद्येतेः तो न शास्त्रविरोध
इत्यर्थः २१

यत्नसर्वपरिग्रहस्य यत्नेः शरीरस्थिमधुसूदनीटीका तिमात्रप्रयोजनं कर्मभूतज्ञानं तत्रा
शिक्षादनादि वतिरेकेण शरीरस्थितेरसंभवात् याच्नादिना स्वयं यत्नेनां प्रादिक संपाद्यमिति प्राप्ते
नियमयाह शास्त्राननुमतप्रयत्नवतिरेको यद्व्यालाभो योलाभो नृणां चोद
नादेः शास्त्रानुमतस्य स यद्व्यालाभः तेन संतष्टस्तदधिकतत्त्वात्
हितः तथा च शास्त्रे भेदचरेदिति प्रकृत्य अयाचितमसंस्पर्कमु
पपन्नं यद्व्यालयेति याच्ना संकल्पादिप्रयत्नं वारयति मनुष्येन चोत्पा
य

गी.
टी.
च.

ननु सपरिग्रहः ऊर्द्ध्वभरणव्यग्रतया कथं वित्तवयाया ससाध्या-
न्यग्निहोत्रादीन्यनुतिष्ठेदित्याशङ्क्याह यदृच्छेति यदृच्छया प्रप्रा-
र्थितोपनतो लाभो यदृच्छालाभस्तेन संतुष्टः तथा हि त्रतास्तताभ्यां
जीवनं ब्राह्मणस्य विधाय व्याख्यातं अतमुच्छशिलं प्रोक्तममृतं स्या
दयाचितमिति हं हानीतः वज्रलाभे अलाभे वा सखडः त्वायतीतः
विमत्सरः परस्वलाभे दृष्ट्वा संतापहीनः समः यदृच्छालाभे नैवेष्टि पशु
चातुर्मास्यादेर्नित्यकर्मणः सिद्धौ अस्मिद्धौ वा समो निर्विकार एवं भूत
इष्ट्यादीनि कृत्वा पितृफलैर्न स्वर्गादिना न निवर्धते अपिशिष्टात्तजेन
प्रत्यवायेन न निवर्धते वेधहेतोः कर्मणास्तत्त्वज्ञानेनैव दाहात् तथा
वस्मृतिन्यायागतयनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः प्राद्वक्तव्य
वादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते इति भाष्ये त्वयं श्लोकः संन्यासि परत्वेनैव
व्याख्यातः २१

आनेदी टीका

यदृच्छालाभः प्रार्थनो विनावस्तप्राप्तिः २१

रामकंठी टीका

यद्यपि कर्म कर्मणोरेव वोड्येवस्तव्याख्यातं तथापि विकर्मणोरेव
मेव वोड्येव व्याख्यातं यतः कर्मपरिकर्मपरिहारस्य ज्ञानभूत्यस्य सतो
यत्र वेधकत्वमुक्तं तत्र वर्णाश्रमसमयविरुद्धस्य कर्मणो वेधकत्वेका
भ्रान्तिरिति तस्यापि सर्वात्मना परिहार्यलक्षणवोड्येवस्तव्याख्यातं २१
इदानीं कर्मसर्वथा कर्मव्यतिथिस्तत्त्वात्वेन कर्ममात्रपुण्ये पुण्येनेन
दिष्टे प्रायश्चित्तस्य यथाधीन्यर्थेनोपपन्नो वेधकर्मवैधरस्येनोपपन्नो
तोयसलसलपदिरिति ह्युक्तं नोपपन्नो वेधकर्मवैधरस्येनोपपन्नो
नदारेणोपपन्नो वेधकर्मवैधरस्येनोपपन्नो

लासिकी दत्तमुदी टीका

किंच यदृच्छयेति प्रार्थितोपस्यतलाभो यदृच्छालाभस्तेन संतुष्ट
स्तदधिके तस्मारहितः हं हानीतोऽस्मादीनि अतीतोति क्रान्तः विमत्स
रो निर्वैरः यदृच्छालाभस्य सिद्धौ वसिद्धौ वसमो हर्षविषादरहितः यथा

वंभूतोयोगाश्रुः सपूर्वोत्तरभूमिकयोः यथायथं विहितं स्वाभा-
विकं वा कर्म कृत्वापि न वंथं प्राप्नोति कर्मकर्तृप्रयोगः २१

पंचोलीटीका

अथाचितमसंकल्पमुपपन्नं यदृच्छया शरीरादिनावचनेन अत्र-
ज्ञातं यत्नेः शरीरस्थितिहेतोरनादेः प्राप्तिद्वारमाविष्कुर्वन्नाह य-
दृच्छेति यदृच्छालाभसंतुष्टः अप्रार्थितलाभसंतुष्टः हंहातीतः
हंहेः शीतोष्मादिभिः अहं तोपि अविस्मयितः सिद्धौ असिद्धौ चला य-
भालाभयोः समस्तस्यः हर्षविषादरहितः कर्मकृत् नपि कर्मणा
न निवर्धते २२

राणीवीरसमिद्धोत्थिनी॥

यदृच्छेति अप्रार्थितोपस्थितोलाभो यदृच्छालाभः सचात्र प्र-
क्रांतत्वाद्भीष्मदोषादितुल्यमदावीरपुरुषप्रतिहंठिकयुद्धप्र-
तियोगिकः तेन संतुष्टः एतस्यैव विवरणं हंहातीत इति हंहे-
कलदयुग्मयोरितिकोणाहं हं पुहं स्वत्यतीव च निर्भर इति
कोणादतिशयोक्तिप्रये तथा च हं हं पुहं मतिप्रयेनेतः प्राप्तः
यतो विमत्सरः मत्सरोन्यशुभहेषतदुत्कृष्टपरायो सिद्धितिको-
णात्मत्सरोन्यदीयशुभविषयकोहेषो विधिष्टोस्येति एतेन
मप्रतिहंठिनः स्वधर्मभूतं पुहे प्रवृत्तास्तस्माच्च निवृत्तं मामना-
यासमेव यराजित्यराज्यप्राप्त्यादिलक्षणां कल्याणं किंप्राप्त्यु-
क्ततश्च प्रतिप्रवृत्तोदंसमूलचातमेतान्निदन्मीति एतक्रोधः
सिद्धसिद्धौ विषये समः अतएव गुरुवधादिकं कृत्वापि न निव-
र्धतेति बहो भवति पापासंगेनेति शेषः २२॥

मधुभाष्य

यदृच्छालाभेति कथं हंहातीतमित्याह समः सिद्धविति उपसं-
हरति २२॥

वंभूतोयोगादूहः सपूर्वोत्तरभूमिकयोः यथायथं विहितं स्वाभा-
विकं वा कर्म कृत्वापि न वंथं प्रमोति कर्मकर्तारि प्रयोगः २१

पंचोलीटीका

अथाचितमसंकल्पमुपपन्नं यदृच्छया शरीरादिनावचनेन अत्र-
ज्ञातं यत्नेः शरीरस्थितिहेतोरनादेः प्राप्तिद्वारमाविष्कुर्वन्माह य-
दृच्छेति यदृच्छालाभसंतुष्टः अप्रार्थितलाभसंतुष्टः हंहातीतः
हंहेः शीतोष्णादिभिः अह तोपि अविस्मयितः सिद्धौ असिद्धौ चला य-
भालाभयोः समस्तुल्यः हर्षविषादरहितः कर्मकृत् नपि कर्मणा
न निवध्यते २२

राणीवीरसमिद्धोथिनी॥

यदृच्छेति अप्रार्थितोपस्थितोलाभो यदृच्छालाभः सचात्र प्र-
क्रांतत्वाद्भीष्मद्रोणादितुल्यमदावीरपुरुषप्रतिहंठिकयुद्धप्र-
तियोगिकः तेन संतुष्टः एतस्यैव विवरणं हंहातीत इति हंहे-
कलदयुग्मयोरितिकोणाहंहेपुहं स्वत्यतीवचनिर्भर इति
कोणादतिप्राप्तोतिप्राये तथाच हंहेपुहं मतिप्रायेनेतः प्राप्तः
यतो विमत्सरः मत्सरोन्यमुभेदेषु तदुक्तपरायोस्त्रिषितिको
प्राप्तात्सरोन्यदीयमुभविषयकोदेवाविशिष्टोस्येति एतेन
मप्रतिहंठिनः स्वधर्मभूतेषु हेप्रवृत्तास्तस्माच्च निवृत्तं मामना-
यासमेव यराजित्यराज्यप्राप्त्यादिलक्षणं कल्याणं किंप्राप्त्यु-
क्ततश्च प्रतिप्रवृत्तोदंसमूलज्ञातमेतान्निदन्मीति धृतक्रोधः
सिद्धसिद्धौ विषये समः अतएव गुरुव्यादिकं कृत्वापि न निव-
ध्यतेति बहो भवति पापासंगेनेति शेषः २२॥

मधुभाष्य

यदृच्छालाभेति कथं हंहातीतमित्याह समः सिद्धविति उपसं-
हरति २२॥

140

THE FIRST PART OF THE HISTORY OF THE
LIFE OF THE LATE KING CHARLES THE FIRST
BY JOHN BURNET
IN TWO VOLUMES
THE SECOND PART

THE SECOND PART OF THE HISTORY OF THE
LIFE OF THE LATE KING CHARLES THE FIRST
BY JOHN BURNET
IN TWO VOLUMES
THE SECOND PART

भाषा अनुवाद

और यह छा लाभ संतुष्ट कहे मांगे विना आपसे आप प्राप्त जो य
था लाभ जिससे जो संतुष्ट है अर्थात् उत्तम अधम अधिक अल्प ला
भसे कर्ष विषाद रहित है और प्रीति उल्लास हानि लाभ सख डःख वैर
प्रीति आदि द्वंद्वभाव रहित है तथा सिद्धि असिद्धि में समभाव है वे पु
रुष कर्म करते भी संसार गति को नहीं प्राप्त होते अर्थात् कर्म बंधन
में नहीं पड़ते हैं सोई कहा यह छा लाभ संतुष्टो द्वंद्वहीनो विमत्सर
इति २२ ॥

दोहा

यथा लाभ संतुष्ट दय द्वंद्वविमत्सर हीन सम जिह मिद्धि
असिद्धि दें करें भी बंधन हीन २२ ॥

गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः यज्ञा-
याचरतः कर्मसमग्रं प्रविलीयते २३

शंकरभाष्यं

तत्काकर्मफलासंगं इत्यनेन श्लोकेन यः प्रारब्धकर्मासन् यदा-
निःक्रियब्रह्मात्मदर्शनसम्पन्नः स्यात् तदा स्यात्मानः कर्तृकर्मप्रयो-
जनाभावदर्शिनः कर्मपरित्यागे प्राप्ते कृतश्चिन्निमित्तात्तदसम्भवे
सति पूर्ववत्तस्मिन् कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति स इति च
कर्मभावः प्रदर्शितः यस्यैवं कर्माभावो दर्शितस्तस्यैव गतसंगस्येति
गतसंगस्य सर्वतो निवृत्तासक्तैर्मुक्तस्य निवृत्तधर्मादिवंधनस्य ज्ञानाव-
स्थितचेतसो ज्ञाने एव प्रवस्थितं चेतो यस्य सोऽयं ज्ञानावस्थितचेतस्त-
स्य यज्ञाय यज्ञनिर्वृत्यर्थमाचरतो निर्वर्तयतः कर्मसमग्रं सहायेण क-
र्मफलेन वर्तते इति समग्रं कर्म तत्समग्रं प्रविलीयते विनश्यतीत्यर्थः २ ३

आनंदगिरिरुतटीका

गतसंगस्येत्यादि श्लोकस्य व्यवहितेन संबन्धेन वक्तुं कर्तव्यं यति तत्के-
ति अनेन श्लोकेन नैव किंचित्करोति स इत्यत्र कर्माभावः प्रदर्शित इति
संबन्धः कस्य कर्माभावप्रदर्शनमित्याशंकायामाह यः प्रारब्धेति
प्रारब्धकर्मासन् यो वतिष्ठते तस्य कर्माभावः प्रदर्शितश्चेद्विरोधः स्या-
दित्याशंकावस्थाविशेषे तत्प्रदर्शनान्मेवमित्याह यदेति ननु ज्ञान-
वतः क्रियाकारकफलाभावदर्शिनः कर्मपरित्यागधोव्यात् कर्मा-
भाववचनमप्राप्तप्रतिषेधः स्यादित्याशंकाह आत्मन इति लोक-
संग्रहादिनिमित्तं प्रागेवोक्तमविद्यावस्थायामिव पूर्ववदित्युक्ते ए-
वं वृत्तमनूद्योत्तरश्लोकमवतारयति यस्येति यथोक्तस्यापि विद्याव-
त्तो मुक्तस्य भगवत्प्रीत्यर्थं कर्मावृत्तानोपलभ्यमानो वंधारंभः संभा-
व्येतेत्याशंकाह यज्ञाय इति धर्माधर्मादीत्यादिशब्देन रागद्वेषादिसं-
ग्रहः तस्य वंधनत्वं करणव्यक्त्यन्याप्रतिपत्तये यज्ञनिर्वृत्यर्थं यज्ञश-
ब्दितस्य भगवतो विष्णोर्नारायणस्य प्रीतिसम्यत्पर्थमितियावत्

गी.
टी.
च.

ज्ञानमेव वांछतो ज्ञानस्य प्रतिबंधकं कर्म परिशंकितं परिहरति क-
र्ममिति समग्रतोत्पंगीकृत्य व्याचष्टे सहेत्यादिना १३

स्वामिहृतटीका

राधना

किंच गतेति गतसंगस्य निष्कामस्य रागादिभिर्मुक्तस्य ज्ञाने वास्थितं चि-
तं यस्य तस्य यज्ञाय परमेश्वरार्थं कर्माचरतः सतः समग्रं सवासनं कर्म
प्रविलीयते कर्मभावमापद्यते आत्मा योगपक्षे यज्ञायेतियज्ञसं-
क्षारणार्थं लोकसंग्रहार्थमेव कर्म ऊर्वत इत्यर्थः १३

पिशाचभाष्यं

गतसंगस्य फलसंकल्परहितस्य ज्ञानावास्थितचेतसः परमात्मनि-
वास्थितबुद्धेः यज्ञाय ईश्वरा राधनार्थमाचरतः कर्मावहितस्तत्कर्म
समग्रं प्रविलीयते अफलप्रदं भवेत् अवज्ञं भवति १३

रामानुजभाष्यं

गतसंगस्येति आत्मविषयज्ञानावास्थितमनसैर्ते विगतरागादिभिरसं-
गस्यातएव निखिलपरिग्रहविमुक्तस्योत्तलक्षणयज्ञादिकर्मनिवृत्तये
वर्तमानस्य पुरुषस्य बंधहेतुभूतं प्राचीनं कर्म समग्रं प्रविलीयते १३

अभिनवगुप्तहृतटीका

यज्ञायिति जातावेकवचनं यज्ञावक्ष्यमानलक्षणाः १३

परमार्थप्रपाटीका

किंच गतिरसंगस्येति गतसंगस्य रागादिभिर्विमुक्तस्य ज्ञानावास्थित-
मात्मज्ञानेकतत्परं चेतो यस्य एवंभूतस्य यज्ञाय परमेश्वरार्थं यागार्थं वा
कर्माचरतः समग्रं सवासनं प्रविलीयते अकर्ता मापद्यते १३

वनमालीटीका

त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यद्व्यालामसंतपस्यतेः शारीरं भित्ताटनादिकं

कर्मवैयर्थ्यहेतुर्न भवतीत्युक्तेर्गृहस्य सजनकोदयैर्यज्ञयुद्धादिके कर्मवै
यहेतुः स्यादित्याशं कामपाकर्तव्यत्वात्कर्मफलासंगमित्युक्तं विह
णोति गतसंगस्येति गतसंगस्य फलासक्तिः पूज्यस्य स्वतंत्रकर्तृत्वा
भिमानमुक्तस्य च ज्ञानेन ब्रह्मार्पणं रोक्षेणावस्थितं स्थिरीभूतं चित्तं यस्य
तस्य यज्ञाय विस्मवेतत् पूजार्थं विहितं ऊर्वाणस्य समग्रं प्रारब्धभि
न्नं कर्म प्रविलीयते न प्रपत्तिवैयर्थ्यकं न भवतीत्यर्थः भवत्प्रेरणया कर्म ग
भवत्यहेतुस्वतो कर्ता तेन स्वपूजा रूपेण कर्मणा स्वकारितेन स पव
प्रीणात्विति ऊर्वाणस्य कर्मणि सकामानां वैयर्थ्यहेतवोऽपि मुक्तिपराए
व भवन्तीति भावः १३ ऊसमवेजयेतीटीका

किंच गतसंगस्येति गतो विगतः संगः फलसंगः फलकामो यस्मा
त्स तथा निष्कामस्येत्यर्थः मुक्तस्य प्राकृतवस्तुपरिग्रहपूज्यस्य ज्ञाना
वस्थितचेतसः आत्मन्याशात्म्यज्ञानेऽवस्थितं स्थिरीभूतं चेतो यस्य स
तस्य अविरतस्वस्वरूपचित्तनपरस्येत्यर्थः यज्ञाय विस्मृप्रीतये आचर
तस्तत्कर्मोचरतपदेभूतस्य मुमुक्षोः समग्रं कर्तृत्वं वैयर्थ्यकं रूपं प्राची
नं कर्म प्रविलीयते समग्रं कर्म कर्मभावमापद्यतेत्यर्थः १३

+ त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यदृक्कालाभसंज्ञस्य यतैर्यज्जरीरास्थितिमात्रप्रयोजनं भित्ति
टनादिरूपं कर्म तत्कृतानि मधुसूदनीटीका बध्नात् ३ मुक्तेर्गृहस्य ब्रह्मविदो ज
नकोदयैर्यज्ञादिरूपं यत् कर्म तद्वैयर्थ्यहेतुः स्यादिति भवेत्कस्य विदाशंकातामप्येन तत्कर्म फलासंग

मित्यादिनो
कं विहणोति

गतसंगस्य फलासंगपूज्यस्य मुक्तस्य कर्तृत्वभाक्त्वा यथा स पूज्य
स्य ज्ञानावस्थितचेतसः निर्विकल्पकब्रह्मात्मेकवोथपवस्थितं चि
त्तं यस्य तस्यास्थितप्रज्ञस्येत्यर्थः उत्तरोत्तरविशेषणस्य पूर्वपूर्वहेतुत्वेना
त्वयोदृष्टव्यः गतसंगत्वे कृतः यतो यथा सहीनत्वं तत्कृतो यतः स्थित
प्रज्ञत्वमिति ईदृशस्यापि प्रारब्धकर्मवशाद्यज्ञाय ज्ञं सरत्ताणार्थं ज्यो
तिष्ठो मादियज्ञे श्रेष्ठाचारत्वेन लोकप्रवृत्त्यर्थं यज्ञाय विस्मवेतत् प्री
त्यर्थमिति वा आचरतः कर्म यज्ञदानादिके समग्रं सहायेण फलेण
वियत इति समग्रं प्रविलीयते प्रकर्षेण कारणोच्चेदेन तत्त्वदर्शना
द्विलीयते विनश्यतीत्यर्थः १३ (किंचिन्नानां कर्मफलानां नान्यथापि वै
कृतो नश्यति मल्लोके येन ज्ञानं तत्त्वज्ञानं विदुः १३ ॥

ग

य

गी.
टी.
च.

सदानंदीटीका

तत्त्वज्ञस्य गृहस्य स्य कर्मयज्ञादिकं कृतं नैव वंथकमित्याह पूर्वोक्तः।
मपि केशवः १ फलासंगविहीनस्य निर्गताया सकस्य च निर्विक-
ल्यात्मतत्त्वैकवोधेयस्य स्थितं मनः २ ईदृशस्यापि प्रारब्धवशात् लो-
कप्रवृत्तये ऊर्वतः कर्मयज्ञादिविस्मृतीत्यर्थमेव वा ३ सहायेण फ-
लेनैतत्कर्मज्ञस्य विनश्यति फलेचाजनयित्वैव मूलोच्छेदादृशोक्त्या
ध २३

नीलकंठीटीका

न तत्का कर्म फलासंगमित्यादिना श्लोकत्रयेणाविद्वान्कर्माणि ऊर्व-
त्रपिकरोति अतो न लिप्यते लेपाभावाच्च न वध्यत इत्युक्तं तत्किं कर्म-
णा फलदानशक्तिप्रतिबंधो वा ज्ञानेन क्रियते उत निरन्वयो ह्येदप्ये-
त्याशेषाद्ये मुक्तस्यापि पुनः संसारप्रसक्तिं पश्यन् द्वितीयमभ्युपगच्छ-
ति गतसंगस्येत्यतः विद्वान्गतसंगः कर्तृत्वाभिमानभूत्याः तो न
करोतीत्युक्तं यतो मुक्तः फलकामनामुक्तः अतो न लिप्यत इत्युक्तं
यतो यज्ञाद्येव यज्ञेश्वरप्रीत्यर्थमेवाचरति न फलांतरार्थं प्राप्याभा-
वात् अतस्तमेवोत्पाद्यकृतार्थैः कर्मभिर्न वध्यत इत्युक्तं यतो ये ज्ञानेन
स्य दर्शनेऽवस्थितचेताः प्रतिष्ठितप्रज्ञः अत ईश्वरप्रीतिफलस्य ज्ञाननि-
ष्टा प्राप्तिरूपस्यापि प्रागेव लाभात् अस्य गतसंगस्य मुक्तस्य यज्ञाय
कर्मचरतो ज्ञानावस्थितस्य सर्वकर्मक्रियमाणादिकं सर्वप्रकारेण।
निष्प्रयोजने सत्समग्रं प्रयत्नफलं न वासनया वा सह समग्रं प्रकर्ष-
णानिरन्वयं विलीयते नश्यत्यतो न कदाचिदपि प्राडुर्भवति अयं चार्क-
यमाणकर्मप्रलयो विद्वद्दृष्टेव स्वाभाविकस्य तेषां फलजननसाम-
र्थ्यस्य वक्ष्येऽस्य वदप्रत्याख्यत्वात् अत एव ज्ञानेन पूर्वकर्मणो दा-
हउत्तरेषामशेषश्च श्रूयते न तत्तरेषामपि दाहः तद्यथैषीकान्तरम-
ग्नौ प्रोते प्रह्येते वैराग्यस्य सर्वपाप्मानः प्रह्येते इति तं विदित्वानकर्म-
णालिप्यते पापकेनेति च तस्य प्रज्ञादायमुपयति सहृदः साधु कृत्या-
दिष्वंतः पापकृत्यामिति विदुषो यनस्येव कर्मणामप्यन्यत्र गमनदर्श-
नान्न तेषां वस्तुवत्त्वाप्रलंसीति ध्येयं २३

आनेदीटीका

कर्मण्यकर्मयः पश्येदित्येतन्निर्णीयकर्मलक्षणमारभते यज्ञा
येष्वगार्थवत्पमाणनीत्याकर्मभतः समग्रकर्मप्रविलीयते क
र्मत्रयोद्भवविहीत्यपदिश्यमानेपरमकारणोपकर्षणक्षयस्यमो
क्षस्योत्पादनद्वारेणलीनंभवतिनतद्विनाश्रमिवनश्यति २३

+ इदानीकर्मसर्वथाकर्तव्यमिति
प्रागुक्तस्य यज्ञार्थात्कर्मणोऽप्यत्र

गमकंटीटीका

सामान्येनकर्ममात्रमत्रोच्यतेभाषादिष्टं
लोकोपकर्मबंधनइत्यनेनसूचितंयज्ञलक्षणविशिष्ट
रूपतामात्रकफलत्वच योगिसं रूपप्रतिपादनद्वारेणैव

लावयत्राह

यथोक्तेज्ञानेवस्थितचेतसप्रतिलब्धप्रतिष्ठप्रज्ञातपवनिवृत्तवि
षयायासंगस्य ततश्चमुक्तस्यात्मनात्मविवेकसमाधिसिद्धिलाभा
देहायात्मप्रत्ययरूपान्मरुतोवेथान्निष्क्रांतस्यमतः वक्ष्यमाणभेदाय
यज्ञाय यजमानायतदर्थकर्मशास्त्रविहितक्रियामारभमानस्य ऊ
र्वतपवसमग्रकायिकवाचिकमानसिकभेदेनसंग्रहाविप्रकारमा
वांतरभेदेनत्वपरिसंख्येयविलीयतेविगलितिव्यप्राप्तिहेतत्वादि
नश्चरफलारंभकत्वलक्षणस्वरूपमस्यनश्यतीत्यर्थः कथंक्रियमाण
मेवकर्मप्रविलीयते इतिविवेकसमाधिसिद्धिर्नोत्तरीयकावस्थाहेत
सिद्धिकर्मप्रविलयकारणभूताप्रतिपादयितुमाह २३

लासिकी नरुणीटीका

किंच गतसंगस्येति ज्ञानेवस्थितचेतसः प्रतिलब्धप्रतिष्ठप्रज्ञात
पवजीवतपवमुक्तस्यदेहायात्मप्रत्ययरूपबंधनान्निष्क्रांतस्यातपव
गतसंगस्यनिवृत्तविषयायासंगस्ययज्ञायवक्ष्यमाणलक्षणायय
ज्ञसंरक्षणार्थंवा कर्मकायिकवाचिकमानसिकभेदेनत्रिविधमा
चरतोपि समग्रसवासनेकर्मप्रविलीयते कर्मभावमापद्यतेनश्य
तीत्यर्थः २३

पंचोलीटीका

अस्यविदोपिऊतश्चिन्निमित्तालोकसंग्रहार्थकर्मणिप्रवृत्तस्यकर्मव
धकेनभवतिइत्याह गतसंगस्येति गतसंगस्यकर्मदोसंगरहितस्य
मुक्तस्यनिवृत्तकर्मदिवंधनस्यज्ञाननिष्ठस्ययज्ञायपरमेश्वरार्थकर्म
ऊर्वतः समग्रंश्रेणफलनसहविलीयतेआत्मनिविलयंयाति २३

राणवीरसमिद्धोधिनी॥

गतसंगस्येति गतः प्राप्तः संगः प्रद्वराणादिभिर्धन गतो हरेभू
तः संगः प्रोक्तलक्षणकामसंकल्पो यस्माद्गतस्य अतएव मु
क्तस्य प्रोक्तमोक्षनिष्क्रान्तस्य ततश्च ज्ञाने प्रोक्तलक्षणो निश्च
येव स्थितं चेतो यस्य तस्य यज्ञाय परमेश्वरप्रीणार्थं कर्मका
धिकं पुद्गलद्विषायां कुर्वतः समग्रं सकलं प्राप्नुजातं प्रविलीयते
विनश्यतीति यद्वासमशब्दः सर्वपर्यायः समान्तर्वाच्यमती
तिसमग्रं अन्यतोपिवेति ३ः सर्वशक्तं कर्म पुद्गलक्षणां का
धिकं व्यापारे कुर्वतः कर्म प्रविलीयते ईश्वरपवलीनो भवति
ईश्वरस्तदनुमोदतेति न पापसंगेन वधातीति भावः २३॥

मधुभाष्य

गतसंगस्येति गतसंगस्य फलत्वे द्वादि तस्य मुक्तस्य वा
रीराद्यनभिमानिनः ज्ञानावस्थितचेतसः परमेश्वरज्ञानि
नः ज्ञानावस्थितचेतसस्तस्य स्पष्टयति २३॥

भाषा अनुवाद

औरभी कहते हैं कि गतसंगस्य कहे जिसका देह गेह ओ विषय से
संग आसक्ति बलीगई ओ काम क्रोध से मुक्त कहे छूट गया है
और चित्त ज्ञानरूप परब्रह्म में स्थित है ऐसे गुणों से युक्त मनुष्य
को यज्ञ रत्नार्थ किम्बा लोक शिखार्थ या शरीर यात्रार्थ अथवा भग
वदाशयनार्थ किये हुये संपूर्ण कर्म वासना समेत विलीन हो जा
ते हैं १३ ॥

दोहा

संग रहित अरु मुक्त जो ज्ञानदि में स्थित चित्त यज्ञदेत करे
कर्म समलीन होत दे नित १३॥

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्वब्रह्माग्नेौ ब्रह्मणा हुतं ब्रह्मै-
व तेन गन्तव्यं ब्रह्म कर्मसमाधिना २५ ॥

शंकरभाष्ये

यस्मात्तु पुनः कारणात् क्रियमाणं कर्मसकार्यारंभमज्ज्वलन् समग्रं
प्रविलीयत इत्युच्यते यतः ब्रह्मेति ब्रह्मार्पणं येन करणेन प्रकारेण ब्र-
ह्मविद्ब्रह्मैव विप्रपद्यति तद्ब्रह्मैवेति पश्यति तस्मात्प्रवृत्तिरेकेणाभा-
वे पश्यति यथा शुक्तिकाया रजताभावे पश्यति तद्वदुच्यते ब्रह्मैवार्प-
णमिति यथा यद्भजतं तच्छुक्तिकैवेति ब्रह्म अर्पणमित्यसमस्तपदे य-
दर्पणावुद्याद्यते लोके तदस्य ब्रह्मविदो ब्रह्मैवेत्यर्थः ब्रह्म हविस्त-
था यद्ब्रह्मविर्बुद्ध्या गृह्यमाणं तद्ब्रह्मैवास्तथा ब्रह्माग्नाविति समस्त-
पदमग्निरपि ब्रह्मैव यत्र ज्वल्यते ब्रह्मणा कर्त्री ब्रह्मैव कर्तृत्यर्थः यत्तेन
हुतं हवनक्रियापि तत्तद्ब्रह्मैव येन गन्तव्यं फलतदपि ब्रह्मैव ब्रह्म कर्म-
समाधिना ब्रह्मैव कर्म ब्रह्म कर्म तस्मिन् समाधिर्यस्य स ब्रह्म कर्मस-
माधिस्तेन ब्रह्म कर्म समाधिना ब्रह्मैव गन्तव्यमेव लोकसंग्रहचिकीर्ष-
णापि क्रियमाणं कर्म परमार्थतोः कर्म ब्रह्म बुद्ध्याऽपमृदितत्वात् तदेव
सति निवृत्तकर्मणोऽपि सर्वकर्मसंन्यासिनः सम्प्रदर्शनस्तत्पर्ययत्त-
त्वं संपादनं ज्ञानस्य सत्तत्त्वं मुपपद्यते यदर्पणाद्यधियेत प्रसिद्धं तदस्या-
ध्यात्मब्रह्मैव परमार्थदर्शिन इति अन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वेऽर्पणादीना-
मेव विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानमर्थकं स्यात् तस्माद्ब्रह्मैवेदे सर्वमित्य-
भिज्ञानतः विदुषः सर्वकर्माभावः कारकबुद्ध्याभावाच्च न हिकारकबु-
द्धिरहितं यज्ञाद्यैकमदृष्टं सर्वमेवाग्निहोत्रादिकं कर्म शब्दसमर्पि-
तदेव ताविशेष संप्रदानादिकारकबुद्धिमत्कर्तृभिमानफलाभिसंधि-
मच्च दृष्टं नोपमृदितक्रियाकारककर्मफलभेदबुद्धिमत्कर्तृत्वाभि-
मानफलाभिसंधिरहितं च इदं ब्रह्म बुद्ध्याऽपमृदितार्पणादिकारक-
क्रियाफलभेदबुद्धिमत्कर्मातोः कर्मैव तत्तथा च दर्शितं कर्मण्यभिप्र-
द्यते नैव किंचित्करोति सः गुणागुणेषु वर्तते नैव किंचित्करोतीति
युक्तो मन्वेतत्तत्त्वविदित्यादिभिस्तथा च दर्शयन् तत्र तत्र क्रियाकारक

गी.
टी.
च.

फलभेदबुद्धिः पमर्दकरोति दृष्टाचकामाग्निहोत्रादौ कामोपमर्दे
नकाम्यादग्निहोत्रादिहानिस्तथा मतिपूर्वकामतिपूर्वकत्वादीनां प
वेविधेनकारकात्मनां कर्मणां कार्यविशेषस्यारब्धत्वं दृष्टं तथेहापि
ब्रह्मबुध्युपमृदिता र्पणादिकारकक्रियाफलभेदबुद्धेर्वा सवेष्टामात्रे
एककर्मापि विडोः कर्मसम्पद्यतेऽत उक्तं समग्रं प्रविलीयत इति अत्र
केचिदाहुयद्ब्रह्मतदर्पणादीनि ब्रह्मेव किलार्पणादिना पंचविधेनका
रकात्मना व्यवस्थितं सत्तदेव कर्म करोति तत्र नार्पणादिबुद्धिर्निवर्तते
किं त्वर्पणादिषु ब्रह्मबुद्धिरधीयते यथा प्रतिमादौ विषयादिबुद्धिर्य
था च नामादौ ब्रह्मबुद्धिरेवं सत्यमेव मपि स्याद्यति ज्ञानयज्ञस्तत्पर्य
प्रकरणं न स्यात् अत्र तत्सम्पददर्शने ज्ञानयज्ञशब्दितमेव कान्ययज्ञ
शब्दिनान् क्रियाविशेषानुपपन्नस्य श्रेयान्द्रव्यमया यज्ञात् ज्ञानय
ज्ञ इति ज्ञाने स्तोति अत्र च समर्थमिदं वचनं ब्रह्मार्पणमित्यादि ज्ञानस्य
यज्ञत्वसंपादने अन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वेऽर्पणादीनामेव विशेषतो ब्र
ह्मत्वाभिधानमनर्थकं स्यात् ये त्वर्पणादिषु प्रतिमायां विष्णुदृष्टिवत्
ब्रह्मदृष्टिः क्षिप्यते नामादिष्विव चेति बुवते न तेषां ब्रह्मविद्योक्तेरहविव
क्षिता स्यादर्पणादिविषयत्वात् ज्ञानस्य न च दृष्टिसंपादनज्ञानेन मोक्ष
फलप्राप्यते ब्रह्मेव तेन गंतव्यमिति चोच्यते विरुद्धं च सम्पददर्शनमंतरे
ण मोक्षफलप्राप्यत इति प्रकृतविरोधश्च सम्पददर्शनं च प्रकृतं कर्मण्य
कर्मयः पश्येदित्यत्रांते च सम्पददर्शनं तस्यैवोपसंहारात् श्रेयान्द्रव्यम
या यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परंतप ज्ञानं लब्ध्वा परं शांतिमित्यादिना सम्पद
दर्शनस्तुतिमेव ऊर्वनुपदीणोऽप्ययः तत्राकस्माद्वर्पणादौ ब्रह्मदृ
ष्टिरप्रकरणं प्रतिमायामिव विष्णुदृष्टिरुच्यत इत्यनुपपन्नं तस्माद्य
था र्थाख्यातार्थपवायं श्लोकः २५

आनंदगिरिकृतटीका

नाभुक्तं दीयते कर्मेति स्मृतिमाश्रित्य शंकते कस्मादिति समस्तस्य
क्रियाकारकफलात्मकस्य हेतस्य ब्रह्ममात्रत्वेन वायितत्वात् ब्रह्मवि
दो ब्रह्ममात्रस्य कर्मप्रविलीयते सर्वमिति युक्तमित्याह उच्यत इति ब्र

सविदो ब्रह्मेव सर्वक्रियाकारकफलजातं हेतमित्यत्र हेतत्वेना-
 नेतरस्माकमवतारयति यत इति अर्पणशब्दस्य करणाविषयत्वं
 दर्शयन्नर्पणो ब्रह्मेति पदद्वयपक्षे सामानाधिकरण्यसाधयति ये-
 नेति यद्वज्रतं सा शुक्तिरिति वत् वाथायामिदं सामानाधिकरण्य
 मित्याह तस्येति तत्र दृष्टान्तमाह यथेति उक्तेर्ये पदद्वयमवतारय-
 तितद्वद्व्यत इति उक्तमेवार्थं स्पष्टयति यथायदिति समाससंख्या
 व्यावर्तयति ब्रह्मेति पदद्वयपक्षे विवक्षितमर्थं कथयति यदर्पणेति
 ब्रह्महविरिति पदद्वयमवतार्य व्याचष्टे ब्रह्मेत्यादिना यदर्पणवृत्त्या
 गृह्यते तद्वद्विदो ब्रह्मेवेति यथोक्तं तथेहापीत्याह तथेति अस्येति
 षष्ठी ब्रह्मविदमधिकरोति पूर्ववदसमासमाशङ्क्या व्यावर्तयन् प-
 दांतरमवतार्य व्याकरोति तथेति प्रागुक्ता समासवदिति व्यतिरेकः
 तत्र विवक्षितमर्थमाह अग्निरपीति ब्रह्मणेति पदस्याभिमतमर्थ-
 माह ब्रह्मणेति कर्त्री इत्यत इति संबंधः कर्ता ब्रह्मणः सकाशाच्च-
 तिरिक्तो नास्तीत्येतदभिमतमित्याह ब्रह्मवेति उक्तमित्यस्य विवक्षित
 मर्थमाह यत्तेनेति ब्रह्मेव तेनेत्यादि भागं विभजते ब्रह्मवेत्यादिना
 ब्रह्मकर्मन्यायवतार्य व्याकरोति ब्रह्मेति कर्मत्वं ब्रह्मणो ज्ञेयत्वात्
 प्राप्यत्वाच्च प्रतिपत्तये एवं ब्रह्मार्पणमंत्रस्य अक्षराणि मुक्ता तास्य
 र्थाणि माह एवमिति निवृत्तकर्मणो सन्नासिने प्रतिकथमस्य मं-
 त्रस्य प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह निवृत्तेति यथा वासयज्ञावृष्टानासमर्थ-
 स्यात्तस्य संकल्पात्मक यज्ञो दृष्टस्तथा ज्ञानस्य यज्ञत्वसम्पादनं
 स्तत्त्वर्थं स्ततरामुपपद्यते तेन स्तुतिलाभात् कल्याणायाः स्वाधीन-
 त्वाद्देत्यर्थः ज्ञानस्य यज्ञत्वसंपादनमभिनयति यदर्पणादीति के-
 न प्रमाणेनात्र यज्ञत्वसंपादनमवगतमित्याशङ्क्य अर्पणादीनां वि-
 शेषतो ब्रह्मत्वाभिधानानुपपत्त्येत्याह अत्रथेति ज्ञानस्य यज्ञत्वे संपादिते
 फलितमाह तस्मादिति प्राप्तेवेदं सर्वमित्याद्यतिरेकेण सर्वस्यावस्तुत्वं
 प्रतिपाद्यमानस्य कर्माभावे हेतुन नरमाह कारकेति कारकवृद्धेस्तेषां
 भिमानस्याभावेऽपि किमिति कर्मनस्यादित्याशङ्क्याह न हीति उक्तमेवा-
 न्वयव्यतिरेकाभ्यां इत्युक्तं सर्वमेवेति इच्छायेत्यादिना शब्देन समर्पितो देव

गी.
टी.
च.

ताविशेषः संप्रदानं कारकमादिशब्दाद्वादीत्यादिकरणकारकं तद्वि
षयबुद्धिमत्कर्तास्मीत्यभिमानपूर्वके मोक्षफलमस्येति फलाभिसे
धिमच्चकर्मदृष्टमिनियोजना अन्वयमुक्तः व्यतिरेकमाह नेत्यादिना
उपमृदिताक्रियादिभेदविषयाबुद्धिर्यस्य तत्कर्म तथा कर्तृत्वाभिमा
नपूर्वको मोक्षे फलमस्येति योभिसेधितेन रहितं च न कर्मदृष्टमित्य
न्वयः तथापि ब्रह्मविदो भासमानकर्माभावे किमायातमित्याशङ्क्या
ह इदमिनियदिदं ब्रह्मविदो दृष्टमानं कर्म तदहमस्मि ब्रह्मेति बुद्ध्या
निराकृतकारकादिभेदविषयबुद्धिमदतत्त्वकर्मैव न भवति तत्त्वज्ञाने
सति व्यापकं कारकादिव्यवर्तमानं व्याप्य कर्मापि व्यावर्तयति तत्त्ववि
दः शरीरादिचेष्टाकर्माभावः कर्मव्यापकरहितत्वात् सप्रपञ्चेष्टाव
दित्यर्थः ज्ञानवतो ह ज्ञानं कर्मा कर्मवेत्यत्र भगवदनुमतिमाह तथा
चेति ब्रह्मविदो दृष्टं कर्म नास्तीत्युक्तेऽपि तत्कारणानुपमर्दात् पुनर्भवि
ष्यतीत्याशङ्क्याह तथा च दर्शयामि अविहानिविहानपिकर्माणि
प्रवर्तमानो दृश्यते तथापि तस्य कर्मा कर्मात्पत्र दृष्टं त माह दृष्टा चेति
विहत्कर्मापि कर्मत्वाविशेषादितरकर्मवत् फलारंभकमित्यपिशङ्का
नयुक्तेत्याह तथेति इदं कर्मैव कर्तव्यतस्य च फलभोक्तव्यमिति मति
स्तत्पूर्वकाण्यतत्पूर्वकाणि च कर्माणि तेषामवांतरभेदसंग्रहार्थमा
दिपदं दाष्टीति कमाह तथेति समस्याविहत्पकरणं परामृष्टं च षष्ठोऽस
मानाधिकरणो उक्तेः पूर्ववाक्यमनुकूलयति अत इति ब्रह्मार्पणम
नस्य स्वयानमुक्ता सयुष्या व्याख्या नमनुवदति अत्रेति प्रसिद्धोद्देशेना
प्रसिद्धविधानस्य न्यायत्वादप्रसिद्धोद्देशेन प्रसिद्धविधानं कथमित्याशं
क्याह ब्रह्मेवेति किलेत्यास्मिन् व्याख्याने सिद्धांतिनोऽसंप्रतिपत्तिं सूचय
ति कर्तृकर्मकरणासंप्रदानाधिकरणरूपेण पञ्चविधेन ब्रह्मेव व्यवस्थि
तकर्मकरोतीत्यङ्गीकारात्तदप्रसिद्धाभावात्तदनुवादेनार्पणादिष्वविरुद्ध
स्तदृष्टिविधिरित्यर्थः दृष्टिविधिपक्षे सिद्धो ताविशेषदर्शयति तत्रेति अ
र्पणादिषु कर्तव्या ब्रह्मबुद्धिर्दृष्टा ताभ्यां स्पष्टयति यथेत्यादिना दृष्टिवि
धाने विधेयदृष्टेमानसक्रियात्वेन सस्य ज्ञानत्वाभावात् प्रकरणभेदः
स्यादित्यभिप्रेत्य परिहरति सत्यमेवमिति विधिसिद्धिस्तिति परमेव

शु.

त्या.

प्रकरणं न ज्ञानस्तुतिपरमित्याशंक्यप्रकरणपर्यालोचनया ज्ञानस्तु
तिरेवात्र प्रतिभातीति प्रतिवादयति अत्रास्ति किंच ब्रह्मार्पणमंत्रस्या
पि सम्यग्ज्ञानस्तुतौ सामर्थ्यं प्रतिभातीत्याह अत्र चेति नन्वर्पणादि
षु ब्रह्मदृष्टिर्ब्रह्मतामपि ब्रह्मविद्येवात्र विवेक्षितेति पक्षभेदाभिद्धि
ति चेत्तत्राह येति यथा ब्रह्मदृष्ट्या नामादिकमुपास्य तथार्पणादि
षु ब्रह्मदृष्टिकरणे सत्पार्षणादिकमेव प्रधानेन ज्ञेयमिति ब्रह्मविद्याया
योक्तेन वा कोन विवेक्षितानस्यादित्यर्थः किंच ब्रह्मेव तेन गंतव्यमिति
ब्रह्मप्राप्तिफलाभिधानादपि दृष्टिविधानमस्मिष्टमित्याह न चेति न
चार्पणाद्यालंबनादृष्टिर्ब्रह्मप्रापयत्यप्रतीकालंबनान्नयतीति त्यायवि
रोधादिति भावः दृष्टिविधानेपि नियोगवत्त्वादेव स्वर्गवददृष्टो मोक्षो
भविष्यतीत्याशंकाह विरुद्धं चेति ज्ञानादेव केवल्यमुक्तमार्गान्त
रापवादित्याश्रया विरुद्धं मोक्षस्य अविद्यानिवृत्तिलक्षणास्पृष्टस्य
ने योगिकत्ववचनमित्यर्थः दृष्टियोगान्मोक्षो भवति इत्येतत्करणा
विरुद्धं चेत्याह प्रकृतेति तदेव प्रपंचयति सम्यग्दर्शनं चेति अतोच स
म्यग्दर्शनं प्रकृतमिति संबंधः तत्र हेतुः तस्येवेति सम्यग्ज्ञानेनोपक्र
म्य तेनैवोपसंहारेपि मध्ये किंचिदन्वय इति प्रकरणस्यातद्विषय
त्वमित्याशंकाह श्रेयानिति प्रकरणे सम्यग्ज्ञानविषये सत्यनपपन्नो
दर्शनविधिरिति फलितमाह तत्रेति ब्रह्मार्पणमंत्रे परकीयव्याख्याना
संभवे स्वकीयव्याख्यानं व्यवस्थितमित्युपसंहरति तस्मादिति २४

स्वामिकृतटीका

तदेव परमेश्वराय न लक्षणं कर्मज्ञानहेतुत्वेन बंधकत्वाभावादकर्मै
वावस्थायांतत्प्रकर्तृत्वात् न वाधितत्वात्त्वाभाविकमपि कर्मैक
मैवेति कर्मण्युक्तमर्थः पश्येदित्यनेनोक्तः कर्मविलयः प्रपंचितः इति
नीकर्मणि तदेव ब्रह्मेवानुसृतं पश्यतः कर्मविलयमाह ब्रह्मार्पणमि
ति अर्पतेनेनेत्यर्पणं कृत्वा दितदपि ब्रह्मेव अर्पमाणं हविरपि ह्युतादिकं
ब्रह्मेव ब्रह्मेव अग्निस्त्वास्मिन् ब्रह्मणा कर्तृकृतं होमः अग्निं कर्तृवक्रि
याच ब्रह्मेवेति भावः एवं ब्रह्मण्येव कर्मैकसमाधिश्चित्ते काग्र्यस्य

३५

३६

३७

गी.
टी.
च.

नेन ब्रह्मेव गंतव्यं प्राप्येन तत्फलं तत्र मित्यर्थः १४

पिशाचभाष्ये

अयमपरो योगः ब्रह्मार्पणमिति ब्रह्मपरमात्मा अर्प्यते ह्यतेनेने-
ति अर्पणं स्तुतिरिति देव ब्रह्मतदेव ह्यत इति हविः चरुपुरोडाशादि
कैतशा ब्रह्मेवाग्निस्तत्र ब्रह्मणा हुतं प्रदिमं यस्य पतत्सर्वं तेन पुरुषेण
ब्रह्मेव गंतव्यं कथं भूतेन ब्रह्मकर्म समाधिना ब्रह्मात्मकं कर्मणि समा-
धिं प्रतिपत्स्यते इति ह्येके विडोर्भाषणादिनां च ब्रह्मोपासनप्रसं-
गेनोपासनात्तस्मात्सहस्रं ब्रह्म विडवामाह देवमेवापरमं हि दे-
वा इह देवदत्तं दानं ब्रह्मैव हि कर्तव्यं तयो यदि दत्तं विडवा त्वेव द-
स्यमिति परमात्मनो न्ययनिष्पत्तिरुच्यते ॥ १४

चिन्नेकाग्रं यत्नेन
ब्रह्म

रामानुजभाष्ये

प्रकृतिवियुक्तात्मा स्वरूपानुसंधानयुक्ततया कर्मणो ज्ञानाकारत्व-
मुक्ते इदानीं सर्वस्य सपरिकरस्य कर्मणः परंब्रह्मरूपपरमपुरुषात्म-
त्वा अनुसंधानयुक्ततया ज्ञानात्मकत्वमाह ब्रह्मार्पणमिति हविर्विशि-
ष्यते अर्प्यतेनेनेत्यर्पणं सुगादिवस्तुतद्वत्स्यकार्यत्वाद्ब्रह्मस्य सहविषो-
र्पणं तद्वत्स्येण हविः अर्पणं ब्रह्म हविः स्वयंब्रह्मभूतं ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा
कर्तृकृतमिदं सर्वं ब्रह्मात्मकत्वाद्ब्रह्ममयमिति यः समाधत्ते स ब्रह्मक-
र्म समाधत्तेन ब्रह्मकर्म समाधिना ब्रह्मेव गंतव्यं ब्रह्मात्मकतया ब्रह्म-
भूतमात्मस्वरूपं गंतव्यं मुमुक्षुणा क्रियमाणं कर्म परंब्रह्मात्मकमे-
वेत्यनुसंधानयुक्ततया ज्ञानाकारसाक्षादात्मावलोकनसाधनं ना-
ज्ञाननिष्ठा व्यवधानेनेत्यर्थः १४ ॥

तद्वत्स्य-
ति

अभिनवगुप्तकृतटीका

यत्तायेत्युक्तं तत्स्वरूपं सामान्यं तावदाह ॥ ब्रह्मण्यर्पणं तत्तत्पव

यत्तायेत्युक्तं तत्स्वरूपं सामान्यं तावदाह ॥ ब्रह्मण्यर्पणं तत्तत्पव

प्रवृत्तस्य पुनस्तत्रैवानुप्रवेशनं यस्य तत् ब्रह्मस
मंयं विश्वात्मकं यत् एतद्विस्तृतं ब्रह्मणीयम्
मन्त्रोपेप्रशान्तिमो ब्रह्मणा येन केनचित्कर्मणा कृतं त
द्दीप्याभिहृदये समर्पितं इतीदृशं ब्रह्मकर्मैव समा
धिर्यस्य योगिनः ॥ तेन ब्रह्मैव गतं वं ज्ञेयं नान्यत्किंचि
त् अन्यभावात् यदि वा तदर्थं न यदर्थात्तेषां देवसे
वंधः यत्तत्त्वब्रह्मस्वरूपेण यजमानेन ब्रह्मणो ब्र
ह्महविर्भूतं ब्रह्मणी ब्रह्मस्वभावे देवतोद्देशेनार्पणं
यस्य ते देवभूतं यद्ब्रह्मकर्म तदेव समाधिगतात्मस्वरूप
लाभोपायत्वात् तेन ब्रह्मकर्म समाधिना नान्यत्क
लमवाप्यते अपि तब्रह्मैवेति ये यथा मां प्रपद्यन्ते इति
हि निर्वहितं मितस्वरूपी कृतमदात्मक यत्तत्स्वभा
वा इति तादृशफलभागिन इत्यन्यत् अपरिमितपा
रिपूर्णमादात्मक यत्तत्स्वरूपवेदिनस्तत्कथं परिमि

गी.
टी.
च.

तफललवलाभाभागिनोभवेयुरिति तात्पर्यं
इत्यनेन श्लोकेन वक्ष्यमाणोऽश्लोकैः परमरहस्य
मुपनिवृत्ते तच्चाऽस्माभिर्मितवृद्धिभिरपियथा
वृद्धियथागुर्वीम्नायंच विवृतम् सुखसंप्रदाय
क्रममेतरेण नैतन्न भस्मिन्नमिव चित्तमुपागोहती
ति नवयमुपालंभनीयाः अत्र हविषोऽग्नेः कर
णानां च सृगादीनां क्रियायाश्च सविशेषणत्व
मिति कैश्चिदुक्तं तदुपेक्ष्य मेव ते षोडशस्य सम्प्रदा
यक्रमेक्षणात्वात् १४ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथोपक्रान्तप्रमेयमुपसंहरन्नाह ब्रह्मार्प
णमिति अर्पणं चित्तस्य दान ॥ ॥

सकल्योयस्तत्रसत्पत्वाद्देहोव तथाहविःसमितिलान्नादिवैराज
 ब्रह्माणोयद्विद्वत्पत्वाद्देहोव अग्निरपिवैश्वानरापरंपर्यायब्रह्मैवातस्मि
 न्येनपुरुषेणान्नतसोपिब्रह्मैवइतिज्ञात्वायेनक्रियतेतेनब्रह्मैवगते
 व्यप्राप्तव्यंकिंभूतेनब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मार्पणंकर्मब्रह्मकर्मतास्मि
 त्समाधिप्रितैकाग्र्यसंस्थितेनेत्यर्थः अथब्रह्मविद्यायां योगयोगो नाम
ब्रह्मविद्यायां योगयोगो नाम ब्रह्मविद्यायां योगयोगो नाम
ब्रह्मविद्यायां योगयोगो नाम ब्रह्मविद्यायां योगयोगो नाम १ ४

वनमालीटीका

कर्त्रादिकारकषट्कस्यतत्साध्यक्रियायास्तत्फलस्यवब्रह्माधीन
 त्वंचितयनकर्मज्ज्वालाः कर्मभिर्नलिप्यतइत्याहब्रह्मेति अर्पितेनेने
 तिकरणमधिकरणोदेशकालाविषयहविस्मागप्रक्षेपक्रिययोः
 साक्षात्कर्मकारकंतदपिब्रह्मपवंयत्रप्रक्षिप्यतेगोसोपिब्रह्मैवब्र
 ह्माग्रावितिसमस्तपदे पवंयेनकर्त्तव्यजमानेनहविस्माज्यतेयेन
 त्विजावाङ्मतेसोपिब्रह्मतेनयागकर्त्तायज्जम्यफलंतदपिब्रह्महवनत्र
 पक्रियापिब्रह्म सर्वत्रार्थणादिषुब्रह्माधीनत्वाद्ब्रह्मपदप्रयोगः धा
 त्प्रसिधितुहिदेवानितिस्तत्तद्वक्तुवाक्यमपदस्य धात्माधीने
 तंडलेप्रयोगात्तत्रह्माश्रितत्वाद्वास्तव्यपदेशः समर्थः पदविधिरि
 त्यत्रसमर्थपदाश्रितत्वेनपदवियोसमर्थपदप्रयोगात् ब्रह्माश्रितत्वेन
 यस्मिन् यौरित्यादिनाप्रसिद्धे ततोजातत्वाद्वातद्व्यपदेशः ब्रह्माणोस्य
 मुखमित्यादिवक्त्राद्यणः संप्रसारणमित्यत्रसंप्रसारणाज्ञातोवर्णः
 संप्रसारणमितिग्रहाभाष्योक्तेः अस्तुवासर्वत्रसमस्तपदेब्रह्मार्पण
 मित्यादि तथाचब्रह्माधीनक्रियायांब्रह्माधीनफलमित्यनुसंधाने
 नकर्मकरणादंतः करणशुद्धिद्वाराज्ञानभक्तिमहाप्रसादमुक्तिपर्य
 वसाधिभवतिकर्मनतस्वर्गादिमात्रफलदमितिभावः १४

ऊसमवेजयेतीटीका

पवंप्रकृतिसंवैथरहितात्मस्वरूपानुसंधानत्वेनकर्मणोज्ञानाकारः

गी.
टी.
च.

त्वमुक्तेदानीं समस्तस्य सौगस्य कर्मणाः पुरुषोत्तमपरंब्रह्मात्मकत्वे
न ज्ञानरूपतामाह ब्रह्मार्पणमिति ब्रह्मार्पणं अर्प्यते से इत्यर्पणमिदं
चंदादिदेवतंब्रह्मयद्वा अर्प्यते नेनेति कृत्यते रर्पणं सुस्त्रे जादित इ
सह विरपणमाज्यादितदपि ब्रह्मैव ब्रह्मग्नौ ब्रह्मरूपे हो माधारेऽग्नौ
ब्रह्मणा ब्रह्मरूपेण यजमाना धर्मादिना कर्त्ता हुतेत्येकं निदिष्टं वा
ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव कर्म ब्रह्मकर्म तस्मिन्समाधिश्चित्तैकाग्र्यं
यस्य तथा तेन तेन मुमुक्षुणा पुरुषेण ब्रह्मैव गंतव्यं ब्रह्मात्मकत्वेन ब्र
ह्मरूपमात्मस्वरूपं गंतव्यं प्राप्य सर्वस्य यज्ञादिकर्मणः स्रग्देवहविर
मियजमाना धर्मादीनां कर्त्तृकर्मकरण संप्रदानापादानाधिकरण
रूपषट्कारकात्मकानां मंगानां ब्रह्मात्मकत्वाद्ब्रह्मकार्यत्वाद्ब्रह्म
व्याप्यत्वाद्ब्रह्माधेयत्वादब्रह्माधीनस्थितिप्रवर्तिकत्वाद्ब्रह्माश्रयाविस
द्ब्रह्मरूपत्वाच्च सर्वस्य परिकरं यज्ञादिकं कर्म ब्रह्मैवेत्येव यः स यमपि
ब्रह्मरूपः सन्कर्मजुर्ग्यात्स ब्रह्मैव प्राप्नुयादिति भगवदाशयः २४

ननु क्रियामाणं कर्मफलमजनयित्वैव कृतो न श्रपति ब्रह्मबोधिना तत्का
रणे ह्येदादित्याह ॥ मधुसूदनीटीका

अनेककारकसाध्याहियज्ञादिक्रिया भवति देवतोद्देशेन इत्यतः
गोयागः स एव तज्यमान इत्यस्याग्नौ प्रक्षेपादो म इत्युच्यते तजोद्दे
शप्रदेवतासंप्रदानेत्यज्यमानं इत्यहविः शब्दवाच्यं साक्षात्तत्पर्यं क
र्म तत्फले तत्स्वर्गादिव्यवहितभावना कर्मपवधारकत्वेन हविषाग्नौ
प्रक्षेपे साधकतमनयान् ब्रह्मादिकरणं प्रकाशकतया मंत्रादीनिक
रणमपि कारकज्ञापकभेदेन द्विविधं पवत्याग्नौ प्रक्षेपश्चोक्तिये
तत्रायायां यजमानः कर्त्ता प्रक्षेपे तज्यमानपरिज्ञातो धुर्युः प्रक्षेपा
धिकरणं चाग्निः पवदेशकालादिकमप्यधिकरणं सर्वक्रियासाधार
णं दृष्टव्यं तदेव सर्वेषां क्रियाकारकव्यवहाराणां ब्रह्म ज्ञानकल्पिता
नां रज्ज्वज्ञानकल्पितानां सर्पधारदंशधीनारज्ज्वत्तत्त्वज्ञानेनैव ब्रह्म
तत्त्वज्ञानेन वाथेवायितानुवृत्त्या क्रियाकारकादिव्यवहाराभासो दृश्य
मानोऽपि इत्यपटव्यायेन न फलाय कल्पत इत्यनेन श्लोकेन प्रतिपाद्य
ते ब्रह्मदृष्टिरेव सर्वयज्ञात्मिके निश्चयते तथा हि अर्प्यते नेनेति

करणात्कृत्यार्पणं जुह्वादिमेवादिच एवमर्प्यते अस्मै इति कृत्य
न्यायार्पणं देवता रूपं संप्रदानं मेवमर्प्यते स्मिन्निति कृत्यार्पणं
अधिकरणं देशकालादि तत्सर्वं ब्रह्मणि कल्पितत्वाद्ब्रह्मेवरजुक
ल्पितभुजंगवदधिष्ठानव्यतिरेकेणासदित्यर्थः एवं हविः त्यागप्र-
क्षेपः क्रययोः साक्षात्कर्मकारकं तदपि ब्रह्मेव एव यत्र प्रादिष्यते
ग्रीसोपि ब्रह्मेव ब्रह्मायाविति समस्तपदे तथा येन कर्त्राय जमानेना-
ध्यायणावत्यज्यते प्रादिष्यते च तदुभयमपि कर्तृकारकं कर्तरिवि-
हितयात्तृतीयया ब्रह्मेति विधीयते ब्रह्मणेति एवं ब्रह्ममिति हव-
नं त्यागक्रियाविक्षेपक्रिया च तदपि ब्रह्मेव तथा तेन हवनेन यज्जत-
व्यं स्वर्गादिव्यवहितं कर्म तदपि ब्रह्मेव अत्रत्य एवकारः सर्वत्र संवध्य-
ते ब्रह्ममित्यत्रापि इतः एव ब्रह्मेत्यनुषज्यते व्यवधानाभावात्साको-
क्षात्वाच्च वित्यतिरुक्तामाप्नुनाति त्यादावच्छिदेत्येतादियपरवाक्यशे-
षवत् अनेन रूपेण कर्मणि समाधिर्वस्यज्ञानं यस्य सकर्मसमाधिः
तेन ब्रह्मविदा कर्मानुष्ठात्रापि ब्रह्मपरमानं दाहयंगंतव्यमित्यनुष-
ज्यते साकोक्षात्वाद्यवधानाच्च याते ये राजाशयेत्यादौ तन्पूर्वविधि-
त्यादि पूर्ववाक्यशेषवत् अथवा र्प्यते स्मै फलायेति कृत्यार्पणं दे-
नैव स्वर्गादिफलमपि प्राप्ते तथा च ब्रह्मेव तेन गंतव्यं ब्रह्मकर्म समा-
धिये न्युत्तरार्थं ज्ञानफलकथनायेवेति समंजसं अस्मिन्पक्षे ब्रह्म-
कर्मसमाधिये न्येकं वापादं पूर्वब्रह्मपदं हतमित्यनेन संवध्यते चर-
मंगंतव्यपदेनेति भिन्नं वापदं एवं च नानुषंगहयल्लेश इति दृष्टव्यं
ब्रह्मगंतव्यमित्यभेदेनैव तत्प्राप्तिरुपचारात् अतएव तत्स्वर्गादिव-
क्षेपफलं तेन गंतव्यं विद्यया आविद्यककारकव्यवहारोक्तेदात् तद-
क्तं वार्तिककृद्भिः कारकव्यवहारे हि शुद्धे वस्तुन वीक्ष्यते शुद्धे वस्तुनि-
ति द्विचकारकव्याप्यं तदुक्तं इति अर्पणादिकारकस्वरूपानुपमर्दे-
नैव तत्र नामादाविव ब्रह्मदृष्टिः क्षिप्यते संपत्मात्रेण फलविशेषाये-
तिकेषां विद्यात्यानं भाष्यकृद्भिरेव निराकृतमुपक्रमादिविरोधाच्च ३
सविद्याप्रकरणे संपत्मात्रस्याप्रसक्तत्वादित्यादियुक्तिभिः ब्रह्म-
तत्त्वदर्शनस्य परतत्त्वेन तत्त्ववत्कृतयान्न स्यात्संवेदिनेति च

सदानंदीटीका

ननु ज्ञाने समुत्पन्ने पूर्वकर्मविनश्यत् क्रियमाणं कथं कर्माजनयि
त्वाफलं विदः १ नश्यतीत्यत्र ब्रह्मैकबोधेनेत्याह मायवः बहुकार-
कसाध्यास्तिक्रियायागादिकाविला २ देवतोद्देशतोद्वयत्वागोया
गउदाहृतः स एव तज्जमानस्य द्वयस्याग्रेयथाविधि ३ प्रक्षेपाजो
मइत्युक्तस्तत्रोद्देशस्तु देवता संप्रदानं हविः शब्दवाच्यं द्रव्यं यदास्ति
तत् ४ साक्षाज्ज्ञानार्थकमास्ति तत्फलं तु स्वरादिकं भावनाकर्मय
स्मान्तर्तव्यवहितं भवेत् ५ एवं जज्ञादिकरणं प्रक्षेपेत्यंतसाथकं
भासकत्वेन मंत्रादिकरणं द्विविधं तथा १ त्यागप्रक्षेपभेदेन क्रिया
पि द्विविधे रिता त्यागे यजमानः कर्ता प्रक्षेपो धर्म्यकर्तृकः १ प्रक्षेपा
धिकरणं सादृश्याः स्वर्गादिकं फले तदेव माविलयजक्रियाकारक
वस्तु यत् ५ ब्रह्माज्ञानेन ते त्रेवाय्यस्तरजोस्वगादिवत् ब्रह्माज्ञाने-
न वा येन भासमानमपि स्फुटं १ कल्पते नैव वंधाय यथा स्वमंप्रजा
गरे ब्रह्मदृष्टिरियं सर्वयज्ञरूपतया धना १ स्तुयते हरिणा सम्यग्दृ-
ष्टिदायाय तत्तद्विदां अर्पणं चार्प्यते तेन न जज्ञादिकरणं हि यत् ११
अर्प्यते स्मादिति प्रोक्तं संप्रदानं च देवता अर्प्यते स्मिंस्तु देशायाधारोपि
करणं तथा १२ ब्रह्माणोरोपितत्वात् सर्वब्रह्मैव नेतरत् कल्पितस्य
पृथक्कतापि घानात्रास्ति सर्वथा १३ त्यागादिक क्रियाकर्म हविर्व
ह्येव वस्तु सत् यत्र प्रक्षिप्यते तत्रोत्तमोपि ब्रह्मैव केवलं १४ तज्ज्यते-
क्षिप्यते येन सकर्ता ब्रह्मचिन्मयं त्यागप्रक्षेपरूपाया क्रिया ब्रह्मैव त
दुतं १५ इत्येन तेन गंतव्यं फलं ब्रह्म स्वरादितत् कर्मण्येन न रूपेण स-
माधिर्यस्य भीमतः १६ तेन ब्रह्मविदा ब्रह्म गंतव्यं चित्स्वरूपाद्वयं १७ २ ४

नीलकंठीटीका

ऊतो विडो कर्माणि प्रविलीयंत इत्याशंकाह ब्रह्मार्पणमिति य
तस्ते विद्वांसः सविकल्पसमाधौ सर्वजगत्प्रत्यक्चितिशक्तिनिर्मितं

पश्येति तथाचश्रुतिः किं कारणमित्युपक्रमकालः स्वभाव इति ।
 कालादीनिलोकदृष्ट्यानेकानिकारणान्युपक्षिप्य कारणं निर्णीयते
 ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणोर्निगूढामिति समाधि
 नादर्शयति तथाच समाधिना सर्वस्य ब्रह्माणीकल्यितत्वे पश्यतो तेषां
 यदर्पणं अर्पणसाधनं मंत्रजुह्वादिततत्रस्यैव पवशाब्दः सर्वत्रानुष्ठेज
 नीयः यदर्पणीयं हविस्तदपि ब्रह्मैव यत्तद्भूतं हवनक्रिया भूतं तर्पितं दे
 वब्राह्मणादिवा तदपि ब्रह्मैव यत्तद्भूतं तदपि ब्रह्मणोपवद्भूतं अत्र
 ब्रह्माणीति पदमध्याहर्तव्यं यत्तज्जमानेन भूतं तद्ब्रह्मणोपवद्भूतं यत्तेन
 कर्मणा गंतव्यं प्राप्तव्यं फलं तदपि ब्रह्मैव किं ब्रह्मना यत्किंचित्तस्य कर्म
 प्रायनासनादिकं तत्सर्वं ब्रह्मैव तत्र कारणं समाधिना समाधिजेना
 त्मसाक्षात्कारेण यतः सर्वमस्य ब्रह्मात्मकं ब्रह्मवत्प्रत्यगनन्यत् अ
 तः प्रदेयस्य फलस्याभावात् कर्माणि प्रविलीयेते दायाभावाद् हनइवे
 ति भावः यत्तत्कर्मणि तद्गेषु च नामादिष्विव ब्रह्मदृष्टि रत्रविधीयत इ
 ति व्याख्यातं तत्तत् उपक्रमादिविरोधात् ब्रह्मविद्यायाः प्रकृतत्वाच्चासं
 गतमिति भाष्ये पवनिरस्ति या हि ब्रह्मविदां कर्मगेषु तात्त्विकी ब्रह्म
 दृष्टिः कीर्तिता सारयित प्रज्ञलक्षणवद्ब्रह्मविदामनुष्ठाना यैव फलतो
 भवतीति न तत्र तस्यास्त्वात्ययं वर्णनीयमिति दिक् २५

आनंदीटीका

यो यत्कार्यः स ते वैवलीयते इति प्राप्ते कर्मणो ब्रह्मात्मत्वं दर्शयति
 ब्रह्मणो ब्रह्मस्वरूपायै संप्रदानभूतायै देवतायै अर्पणं यस्मै दृश्यं हवि
 राज्यतिलादिकं हवनीयद्रव्यं ब्रह्म ब्रह्मस्वरूपं सत् ब्रह्माग्नौ ब्रह्मा
 त्मके पवाग्नौ प्रोते स्मार्ते वाधिकरणे ब्रह्मणा ब्रह्मात्मके नैव मंत्रणा
 करणेन भूतेन यजमानत्रयं त्विगादिभिर्ब्रह्मात्मके कर्तृभिर्हवनक्रिया
 कर्मतामापादितं तेनेषं भूतेन भूतेन हवनक्रियया ब्रह्मकर्मसमा
 धिना ब्रह्मात्मके कर्मणि समाधिः सर्वेषु कारकेषु ब्रह्मबुद्धिर्ज्ञेयं य
 स्मै दृशेन पुरुषेण ब्रह्मैव गंतव्यं प्राप्य क्रियाफलं अत्रैव वाक्यार्थः स
 र्वेषु क्रियाकारकेषु ब्रह्मणो व्याप्तिज्ञानेनाहं ब्रह्मास्मीति भावितात्मा

गी.
टी.
व.

नयेवभावनयाकर्मऊर्वाणोमोक्षमामोतीति २४

रामकंडीटीका

नेनगतसंगादिविशेषणविशिष्टेनयोगिनावसेवगंतव्यमतःसमये
तस्यकर्मप्रविलीयतेइति संबंधः तदेतद्याख्यायते तेनयोगिनावह
त्वादियमयोगात् ब्रह्मशब्दाच्चपरमार्थतत्त्वमेव योग्यतावशात्त्रि
विकल्पतयाप्रकाशमानंगंतव्यं प्रदानत्वेनोपस्थातव्यं नहितथा
विधस्ययोगिनः तत्तत्फलाभिसन्धिनातत्तद्देवतान्तरं सम्प्रदानत
यागंतव्यत्वमर्हति कीदृशेनतेनगंतव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना सप्र
तिष्ठितेविज्ञानात्मकेदिद्येचक्षुषियशोक्तब्रह्माभेदेनप्रथमानंक
र्मब्रह्मकर्म सप्रवसमार्थनिरुतरोयोगोयस्यमतथातेनतादृशेन
कीदृशंब्रह्मगंतव्यं ब्रह्मणाब्रह्माभिन्नस्वरूपतयास्वात्मानंमन्यमाने
नयजमानेनद्रुतं तर्पितंब्रह्मस्वरूपतया प्रतिपन्नेग्नौजातवेदसि की
दृशंब्रह्मब्रह्मार्पणे ब्रह्मस्वरूपतयेवप्रतीयमाणमर्पणमाज्यपयः सो
मादियागद्रव्योपकारणसाधनहस्तादियत्रतत्तादृशंतथाब्रह्मह
विः ब्रह्मत्वेनैवप्रतिपाद्यमानंहविः ह्यमानमाज्यादिद्रव्ययत्रतत्तथा
विधं इदमनेनप्रतिपादितं यद्यदस्तुयथायथाप्रकाशते तत्तत्प्रका
शमानत्वादेवप्रकाशादभिन्नस्वरूपंसत्यरमात्मव्यतिरिक्तं परमार्थतः
पदार्थजातेनकिंचित्संभवतीति तत्त्वविद्भिः स्वसंवेदनसंवेद्यत्वात्त्रि
कंपोषपेत्सुपलक्षिप्रदर्शनक्रमेणव्यवस्थापितोप्ययमात्मैश्वर्याद्वय
नयोनयस्यकस्यचित्प्रतिपत्तिगोचरतामुपगच्छति परमेश्वरेणैववि
हितनियत्वात् तदयमैश्वरेनियमः स्वेच्छावभासितान्योन्यभिन्नस्वर
पेष्वपिप्रपरिसंख्येयषुप्रमातृषुकंचिदेवस्वेच्छावशादसावनुगृह्णा
ति तस्यचानुगृहीतमात्रस्यतत्त्वावलोक्यवयाय कसंदेहमहा
गिरीइति निर्गतनंदभोलिथगोभक्तिरुमिषति तत्प्रभावाश्रयशोक्तं
तत्त्वज्ञानंशास्त्रात्मकमामोपदेशादिनोपनमति तस्मिंश्चविशुद्ध
अज्ञासिद्धसिंधुनिर्योतनिर्विलविकल्पकलंकयापरमयाप्रज्ञया
निरंतरमनुशील्यमानेदेहिदेहविवेकज्ञानलक्षणमद्वैतप्रहारम

पादतंभवति तत्रलब्धप्रवेशोस्मिन्वर्षणविधानेधिकृतो।
योगीभवत्यतउक्तं गतसंगस्यमुक्तस्यज्ञानावस्थितचेतसः यज्ञा
याचरतःकर्मसमग्रंप्रविलीयते तेनचब्रह्मैवगंतव्यमिति यज्ञा
एवस्यकर्मणः प्राधान्यादृष्टादृष्टविषयसकलक्रियोपसृजणा
र्थत्वेनयहणमिहवेदितव्यं यतःपश्यंशुण्वन्नित्यादिनासर्वासकै
यास्वेतांब्रह्माद्वैतभावनामभिधास्यत्येव (इति श्रीरामानुज
नाथिचार्यविरचितसिद्धिनिर्णयसूत्रेणुपेयुयज्ञावर्गवैद्येयान्त्यमयोनि
नाथिचार्यविरचितसूत्रेणुपेयुयज्ञावर्गवैद्येयान्त्यमयोनि
रामानुजाचार्यविरचितसूत्रेणुपेयुयज्ञावर्गवैद्येयान्त्यमयोनि
विरचितसूत्रेणुपेयुयज्ञावर्गवैद्येयान्त्यमयोनि
विरचितसूत्रेणुपेयुयज्ञावर्गवैद्येयान्त्यमयोनि १४

लासिकी वसुगुप्तीटीका

कथंक्रियमाणमेवकर्मप्रविलीयतेइति समाधिसिद्धिर्नान्तरिधि
कांब्रह्माद्वैतसिद्धिकर्मप्रविलयकारणभूतोप्रतिपादयितमाह ब्रह्मा
र्षणमिति तेनैवगतसंगादिविशेषणविशिष्टेनयोगिनाब्रह्मगंतव्यः
मतःसमग्रंकर्मतस्यप्रविलीयतेइतिसंबन्धः तेनैवयोगिनाब्रह्मनिरु
पाधिकंपरमार्थतत्त्वंसंप्रदानत्वेनेष्टं गंतव्यं प्राप्तं शक्यं योग्यं वा कीदृ
शेनज्ञानात्मकवृत्तरुत्मीलनेनब्रह्मैवकर्मब्रह्माभेदेनप्रथमानेकर्म
तस्मिन्समाधिनिरुतरोयोगोयस्यतेनपुनःकीदृशेनब्रह्मणाब्रह्माभि
न्नस्वरूपेणयजमानात्मकेन कीदृशंब्रह्मब्रह्मार्पणंब्रह्मरूपतयाप्र
तीयमानमर्पणंस्फुक्त्वादियत्रतत् तथाब्रह्महविर्ब्रह्मत्वेनभास
माने हविराज्यादिद्रव्ययत्रतत् तथाब्रह्माग्नौब्रह्मरूपतया प्रतिपन्ने
ग्नोद्भूतंतर्पितं इदमनेनप्रतिपादितं यद्यहस्तयथाप्रकाशतेतत्प्रका
शमानत्वात् प्रकाशादभिन्नस्वरूपंप्रकाशाद्यतिरिक्तं परमार्थतःय
दार्थ्यज्ञानेनकिंचित्संभवतीति तदुक्तंकालिकाक्रमे तत्तद्रूपतयाज्ञा
नंवहिरंतःप्रकाशते ज्ञानाद्वैतेनार्थसत्ताज्ञानरूपेततो जगत् नहिज्ञा
नाद्वैतेभावाः केनचिद्विषयीकृताः ज्ञानंतरात्मतांप्राप्तमेतस्मादवसी

गी.
टी.
च.

मा

यते इति तथा श्रीप्रत्यभिज्ञायाम् प्राग्वार्थप्रकाशः स्यात्प्रकाशा
त्मतया विना न च प्रकाशो भिन्नस्यादात्मार्थस्य प्रकाशता भिन्ने प्र-
काशे चाभिन्ने संकरो विषयस्य तत् प्रकाशात्मा प्रकाशोऽर्थेनाप्र-
काशश्च सिद्धीति एवं विद्वद्भेदे स च्यते इत्येवं तत्त्वविद्भिर्निरु-
द्धापितो यमद्वयनयोनयस्य कस्यचिदीश्वरानुग्रहेण विना प्रतिपत्ति
गोचरतामुपैति तदुक्तं गमेषु यत्रास्ति सर्वलोकस्य तदस्तीति वि-
रुध्यते निगद्यते यदा देवि हृदयेन प्ररोहति एतस्मात्कारणा देवि
देवताभिः प्रगोपितं तेन सिद्धेन देवेशि किं न सिध्यति भूतले इति
यदिकस्यचिदीश्वरानुग्रहात्तत्त्वविदीश्वरानुग्रहेण गुणरूपदेशेनो-
पलब्धदेहात्मविवेकस्य तत उक्तोपपत्त्या प्रत्यगात्मसमाधानप-
रिशीलनतारतम्यतत्परस्याहैतलक्षणज्ञानहारमपावृतं भवति
स योगी तत्र लब्धप्रवेशोऽस्मिन् ब्रह्मार्पणविधाने विकृतो भवति ते
नैव ब्रह्म गंतव्यमित्युक्तं अनेन चाहं ब्रह्मास्मीति तत्त्वमस्यादिवाक्य-
जन्य ब्रह्मसाक्षात्कारेणाः ज्ञानतत्कार्यनिवृत्तिलक्षणः प्रत्यक्षवा-
य एवं विवक्षितः न तशास्त्रीयो योक्तिको वा वायः पंडिते मेत्याभि-
मतः श्रयमेव सर्वत्र ब्रह्मदर्शनलक्षणज्ञानयज्ञः सर्वयज्ञोपायप्रा-
प्यत्वात् सर्वयज्ञेभ्यः श्रेष्ठः १४

पंचोलीटीका

कस्मात् पुनः कारणात्क्रियमाणं स्वकार्यं प्रारंभमकुर्वतः समग्रं
प्रविलीयते इत्याह ब्रह्मार्पणमिति अर्पते हूयते येन स्तुगादिना
तदर्पणं ब्रह्मैव हविरपि हृतादिकं ब्रह्मैवाग्निरपि ब्रह्मैव तस्मिन् नो
ब्रह्मणा कर्त्री हत होमः ब्रह्मैव एवं यः पश्यति तेन ब्रह्म कर्म समा-
धिना ब्रह्मात्मके कर्मणि समाधिः चित्ते कायतायस्य सः तेन ब्रह्मै-
व गंतव्यं न फलोत्तरमित्यर्थः १४

रत्नावरीरसमिद्धोधिनी

ब्रह्मार्पणमिति वेदस्तत्तत्तपो ब्रह्मेत्यनुशासना ब्रह्मवाद्ये यद्य

पिवेदसामान्यं ब्रूते तथा षोडशविद्याद्विषोषावगम इति न्यायाद्यु
हृतदधिकारिज्ञादिप्रस्तावो विद्याहनुर्वेदरूपविशेषपरः
तेनेचद्वनक्रियायामनुपपन्नकर्तृताकेन स्वाधिकारीज्ञात्रि
यप्रवरोलक्षते तथाच ब्रह्मणाधनुर्वेदाधिकारिणाक्षत्रियवी
रेणोत्तर्यः सिद्धः ब्रह्मद्विविदित्यत्रापि ब्रह्मणो न स्वाभिधेयस्य
धनुर्वेदस्य द्विविदित्येव न क्रियायां कर्मत्वासिद्धेस्तदधिका
रिणः प्रतिहेहिनः क्षत्रियहन्तयो वीर्यशूरुषालक्ष्यं ते तथाच हूय
ते उपकृत्याग्नौ प्रक्षिप्यते यत्पश्चादितद्विः ब्रह्मधनुर्वेदाधिको
रिणः प्रतिपक्षापवद्विगलभनीयमसादिकमित्यर्थः ब्रह्मा
ग्रावित्यत्रापि ब्रह्मणो येरातादृशमदावीर्यहूयमानद्रव्यप्र
क्षेपाधिकरणतानुपपत्तेः स्वप्रतिपाद्येष्टुहेलक्ष्यते तथाच पु
हूयेनावित्यर्थः ब्रह्मार्पणमित्यत्र ब्रह्माविप्रः प्रजापतिरित्य
नुशासनाद्ब्रह्माप्रजापतिः परमेश्वरः तस्मै अर्प्यते दीयते यताद
ष्टाद्विविदित्यर्थः अन्विता र्षस्तु येन ब्रह्मणा क्षत्रियप्रवरेणाब्रह्मा
ग्नौ पुहूयजादवनीयाग्नौ ब्रह्मद्विदंष्ट्राशुसंवातहूयमालभनी
यं यश्चादिद्रुतमस्त्रदेवतामंशोद्देशेन शरादिभिरुपाकृत्य स्वर्गा
दिलोकाभ्यापितं कीदृशं तत्र ब्रह्मापरां अनेन पुहूयते न परमे
श्वरो मे प्रीयतामिति संकल्प्य ब्रह्मणो परमेश्वरायार्प्यते यत्तत्र य
थाश्च मे धारयते इन्द्रादिदेवता उद्देशेनासादिकं द्विविरुपाक्रियते
एवं पुहूयतेऽपि परमेश्वरात्तांशुस्त्वत्यतस्त्रीणानार्थं दृष्ट्वाशुवा
तः क्रियते इति तात्पर्यं अतश्च परिशरणाय साधूनां विना प्राय
वदृष्टतां धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे युग इत्युक्तेरी
सुरेणावतीर्य यदुष्टवधादिकं क्रियते तस्यानेनैव संपादनादव
र्ण्य परमेश्वरप्रीतिर्भवतीति भावः यतादृशस्य पुहूयतस्य फलमाह

ब्रह्मैवेति तेन क्षत्रियप्रवरेण ब्रह्मसर्वतत्त्वोपरिवर्तमानं परमे।
 श्वराख्यं तत्तत्सायुज्यमेव गंतव्यं प्राप्तव्यमस्ति इति कर्मणो व
 तस्य सुक्तिरपि प्रतियादिता कथं भूतेन तेन ब्रह्म कर्म समाधि
 ना ब्रह्मथनुर्वेदस्तशोक्तयत्कर्म प्रागदिसंधानादिकं प्रतिपक्ष
 प्रयुक्तास्त्रादिनिवारकप्रत्यक्षादिमोक्षणादिकं च तत्र समाधिः
 सावधानताप्रमादो यस्य तेन यद्वा ब्रह्मथनुर्वेदाधिकारी क्षत्रि
 यस्तं प्रतीक्ष्य रेण विदितं यत्कर्म समवच्यं दित्तत्त्वं तत्र समा
 धिस्थितस्यैवं निश्चयदाख्यस्येति २४ ॥

मधुभाष्य

ब्रह्मार्पणमिति सर्वतद्ब्रह्मैत्युच्यते तदधीनसत्ताप्रतीति
 त्वात् न तत्तत्स्वरूपत्वात् उक्तं हि तदधीनं यतः सर्वमतः
 सर्वो भवानिति वदंति सुनयः सर्वे न तत्सर्वस्वरूपत इति पा
 षे सर्वतत्प्रज्ञानेन त्रिमिति च पतंसेव बद्ध्वा इत्यादि च समा
 धिना सदब्रह्मैव कर्मयत्तभेदनाद् २४ ॥

भाषा अनुवाद

जो यह शंका करो कि धर्म शास्त्र तो वेद का अर्थ ही हैं औ तिसमे लिखते हैं किना भुक्ते क्षीयते कर्म अर्थात् विना भोग किये कर्म क्षीण नहीं होता कर्मका फल भोगना ही पड़ता है तो इसपर कहते हैं कि संपूर्ण क्रिया औ कारक तथा फल रूप जो ऊच्च है तहे सो सब ब्रह्म मात्र कहे ब्रह्म छोड और ऊच्च नहीं है ऐसे ज्ञानवान ब्रह्मज्ञानी ब्रह्मरूप पुरुष के यावत कर्म विलीन हो जाते हैं इसमे ऊच्च संदेह नहीं सोई उपनिषद मे कहा है कि ब्रह्म विदो ब्रह्मैव सर्व क्रिया कारक फल जाते भवति सोई कहते हैं कि ब्रह्म के अर्थ और ब्रह्म ही हवि तथा ब्रह्मरूप अग्निमे ब्रह्म ही ने दिया है इस प्रकार जो जानता है अर्थात् होम अग्नि क्रवा हवि कर्ता क्रिया हत आदि सब सामग्री और जिसको दिया जाय यह सब जो है सो ब्रह्म वृत्ति रेक और नहीं है ब्रह्म कर्ममे है समाधि कहे चित्त वृत्ति जिसकी सो अवश्य ब्रह्म को प्राप्त होता है जैसे इन कर्मों की कर्ममे गिन ती नहीं तैसे ही भगवत आराधन कर्मकी भी कर्ममे गणना नहीं है ऐसे कर्म जो हैं सो अकर्म ही है फेरि इनका फल भोगना कहा है और जो फल है तो ब्रह्म या भगवत प्राप्ति रूप ही है और नहीं

२४

चौपई

ब्रह्महि मे सो अर्पण होई ब्रह्म हवि यद जानो सोई ब्रह्म
अनल में प्रेम समेत ब्रह्मा आहूत हुं नित देत ब्रह्महि
मे सो जाय समाय ब्रह्म कर्म समाधिको पाय २४ ॥

दैवमेवापरेयज्ञयोगिनः पर्युपासते, ब्रह्माग्रा
वपरेयज्ञयज्ञेनैवोपज्जहति २५

शंकरभाष्ये

तत्र अथुना सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं संपाद्य तत् स्तुत्यर्थं मन्येयं यज्ञा
उपलक्ष्यंते दैवमेवेत्यादिना दैवमेव देवा यज्यंते येन यज्ञेनासौ
दैवो यज्ञस्तमेवापरे यज्ञयोगिनः कर्मिणः पर्युपासते ऊर्वतीत्य
र्थः ब्रह्माग्नौ सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म विज्ञानमानंदं ब्रह्म यत् साक्षाद
परोक्षाद्ब्रह्म यथात्मा सर्वांतरित्यादिव च नोक्तमशनायादिसर्व
संसारयर्मवर्जितं नेति नेतीति निरस्ता शेषविशेषब्रह्मशब्देनोच्य
ते ब्रह्म च तदग्निश्च स होमादिकरणात्त्वविवक्षया ब्रह्माग्निस्तस्मि
न् ब्रह्माग्रावपरेऽन्ये ब्रह्मविदो यज्ञं यज्ञशब्दवाच्यं यथात्मा यथात्मना
मस्य यज्ञशब्दस्य पाठात् तत्तमात्मानं यजत परमार्थतः परमेव ब्रह्म सं
तं ब्रह्माकृपायि संयुक्तमध्यस्तसर्वोपाधियर्मकलाद्भूतिरूपं यज्ञे
नैवात्मनैवोक्तलक्षणो नोपज्जहति प्रतिक्षिपंति सोपाधिकस्यात्म
नो निरुपाधिकेन परंब्रह्मस्वरूपेणोवयदर्शनं स तस्मिन् होमस्तं
ऊर्वति ब्रह्मात्मैकत्वदर्शननिष्ठाः संन्यासिन इत्यर्थः २५

ग्रानंदगिरिकृतटीका

ज्ञानस्य यज्ञत्वं संपाद्य पूर्वश्लोके स्थिते सत्यधुना तस्यैव ज्ञानस्य स्तु
त्यर्थं यज्ञान्तरनिर्देशार्थं मुत्तरयं प्रवृत्तिरित्याह तत्रेति सर्वस्य
श्रेयःसाधनस्य मुख्यगोणवृत्तिभ्यां यज्ञत्वं दर्शयन् आदौ यज्ञद्वयमा
दर्शयति दैवमेवेति प्रतीकमादाय दैवयज्ञं व्याचष्टे देवा इति सम्य
गज्ञानाख्यं यज्ञं विभजते ब्रह्माग्राविति तत्र ब्रह्मशब्दार्थं प्रत्यवष्टं
भेन स्पष्टयति सत्यमिति यदजमन्तविपरीतमपरिच्छिन्नं ब्रह्म तस्य
परमानंदत्वेन परमपुरुषार्थत्वमाह विज्ञानमिति तस्य ज्ञानार्थि
करणत्वेन ज्ञानत्वं मोपचारिकमित्याशंक्याह यत्साक्षादिति जी

गी.
दी.
च.

वज्रस्यविभागेकथमपरिच्छिन्नत्वमित्याशङ्क्याविशिनष्टियन्तामेति प
रस्येवात्मत्वं सर्वस्मादेहादेरव्याकृतान्तादांतरत्वेनसाधयति सर्वान
इति विधिमुखं सर्वमेवोपनिषद्वाक्यं वज्रस्यविषयमादिशद्द्वार्यः निषे
यमुखं वज्रस्यविषयमुपनिषद्वाक्यमशेषमेवार्थतोनिवभायेतिप्रशनाये
नि वज्रस्य विषयप्रयोगेनिमित्तमाह सहोमेति बुद्ध्यादुक्तयास
र्वस्यदाहकत्वाहिलयस्यवाहेतत्वादितिइष्टं यत्तद्व्याख्यात्मनित्वेप
दार्थ्यप्रयोगेहेतुमाह आत्मनामस्त्विति आधाराधेयभावेनवास्तवा
भेदे वज्रस्योत्पत्तिर्वर्तयतिपरमार्थतइति कथं तर्हि होमो न हितस्ये
वतत्रहोमः संभवतीत्याशङ्क्याह बुद्ध्यादीतिउपाधिसंयोगफलंकथ
यतिप्रधारणेति उपाध्यासासद्धारतज्जर्मथ्यासेप्राप्तमर्थनिर्दिशति
आहुतीति इत्यभूतलक्षणान्ततीयामेवव्याकरोतिउक्तेति प्रशना
यादिसर्वसंसारयर्मवर्जितेननिर्विशेषेणस्वरूपेणेतियावत् आत्मनो
वज्रस्योत्पत्तिहोममेवप्रकटयतिसोपाधिकस्येति परइत्यस्यार्थस्फोरयति
ब्रह्मेति १५

स्वामिकृतटीका

यतदेवयज्ञत्वेनसंपादितं सर्ववज्रस्यदर्शनलक्षणं ज्ञानं सर्वयज्ञोपाय
प्राप्यत्वात् सर्वयज्ञेभ्यः श्रेष्ठमित्येवंस्त्रोतमधिकारिभेदेनज्ञानोपा
यभूतान्वहन्त्यज्ञानाह देवमेवोत्पादिभिरष्टभिः श्लोकेः देवा इन्द्रव
रुणादय इत्येते यस्मिन्पवकारेणोदादिषु वज्रसु वडिरहिते दार्ष्टेते देव
मेवयज्ञमपरेकर्मयोगिनः पर्युपासतेप्रज्जयातिष्ठेति अपरेज्ञान
योगिनः वज्रस्यैवप्रप्रायेनैवोपायेनवज्रस्यार्पणमित्युक्तप्रकारेण
यज्ञमुपजृहति यज्ञादिसर्वकर्माणिप्रविलापयंतीत्यर्थः सोयं
ज्ञानयज्ञः १५

पिशाचभाष्ये

४ पूर्वश्लोके विडोषेण
५ दिपंचकवज्रोपासन
प्रसंगेनोपासनान्तराणि
सत्त्वशुद्धीमविडोषा मा
ह देवमेवापर इति विडोषा
मात्मेवेदं सर्वमिति परमा
र्थावपत्तिं नियमागतमुप
दिष्टुं दानीं वज्रस्यैव
व्यतयोपदिष्टते देवा इन्द्रा
दय

स्त्रोतोऽदे देवसोमयागादिप्रपरेयोगिनः अनुष्ठानमंतरेणापि देव
मेवयज्ञं ध्यानेन निष्पादयति सत्त्वशुद्धयर्थं ब्रह्मेवाग्निद्रूपेण उपास्य
स्माभितस्मिन् वज्रस्योत्पत्तिप्रपरेतयज्ञं परमात्मानं यज्ञेन सोमयागादि
ना उपजृहति ध्यानेन संपादयति होममित्यर्थः १५

रामानुजभाष्यं

एवंकर्मणोत्तानाकारत्वाप्रतिपाद्यकर्मयोगभेदानाह देवमिति
देवंदेवार्चनरूपेयत्तामपरैकर्मयोगीनंपर्युपासतेसेवंतेतत्रपवति
होतुर्वतीत्यर्थः अपरेवसाधोयत्तंयत्तेनैवापनुहति अत्रयत्तश
होहविःस्क्रमादियत्तसाधनेवर्ततेतत्रसर्पणंव्रसहविरितिन्यायेन
होमपवनिहोतुर्वतीत्यर्थः २५

अभिनवगुप्तकृतटीकाभ्युक्तं २५ तति

परमार्थपपाटीका

अथ इत्येयस्मिन्नित्यत इति नृणां यत्तुपेतेनोपसादितुं ब्रह्मा नृभव
सदा एताने तत्सर्वयत्तभ्यः अहमिति दृष्टिं नृणां तदधिकारिभेदा
दृश्यतेति वक्तुं हादृष्टयत्तानाह

देवमित्यादितोष्टभिः देवमिति अपरेयोगिनः कर्मऊशलाः देवय
त्तंपर्युपासते देवसेवंथोदैवः इन्द्रसूर्यवरुणादपरं इत्येयस्मिन्नि
तिदेवस्तयत्तंपरितः सर्वत्रदेवेषु ब्रह्मवृद्धिरादित्येनोपासत इत्यर्थः
अपरेत्तानयोगीनस्तयत्तेनत्तानयत्तेन कृत्वा यत्तं कर्मरूपे ब्रह्म
रूपेनोनुहतिप्रविलापेतीत्यर्थः २५

वनमालीटीका

एवंसामान्यतः कर्मोक्तं तच्च यत्तोपासनादिभेदेन भिन्नमित्याह
देवमिति अष्टभिः अपरेयत्तयोदैवपदेवंदेवविस्त्रयत्तं यथा तथोपास
तेयत्तत्रुपिणमुपासते मनसा ध्यायंत इत्यर्थः अपरेवनस्याः यत्ते
नांतर्यामिणा विस्मृताप्रेरिता एव ब्रह्मरूपाधोयत्तंस्वोचितक्रियांनु
हति यथादभानुहोतीत्यत्राधोदध्यर्पणो न होमो भवति तथा स्वा
कृतस्य कर्मणोतः स्या भगवानेव कर्मकारयति तेन स एव प्रीणाति
त्यर्पणो न होमो भवतीत्यर्थः अग्रादिगते तमुद्देश्यतस्तीतयेतत्प्रेर
णयाहविस्मृतां करोमीति ज्ञात्वा तत्कृत्वा चोतः करणमुच्चादिहा
रामोक्षलभत इति भावः २५

ऊसमेवेजयंतीटीका

एवंकर्मणो ब्रह्मानुसंधानत्वेन ज्ञानाकारत्वमुत्केदांनी कर्मयोगा

गी.
टी.
च.

स्मानेकान्भेदानाह देवमित्यष्टभिः देवमेवेति अपरेयोगिनः कर्म
योगिनो देवमेव देवपूजनरूपमेव यज्ञं पर्युपासते सेवन्ते तस्मिन्ने-
वनिष्ठा ऊर्ध्वतीत्यर्थः अपरेपि कर्मयोगिनो ब्रह्माग्नौ उक्तन्यायेन ब्रह्म-
रूपेणो यज्ञेन सुगादि साधनेन यज्ञं सर्पिः स्त्रिंशत् लादिकं जुह्वति हव-
ने ऊर्ध्वंति होमे एव निष्ठा ऊर्ध्वतीत्यर्थः १५

सुधुना सम्पादयन् नमः
मंत्रे स्थिते पुनरपि तस्मै

मधुसूदनीटीका

यज्ञरूपत्वेन स्तावकतया ब्रह्मार्पणं
स्तुत्यर्थं मितरा न्यज्ञा उपन्यस्यति ॥

देवा इन्द्राद्यादयश्च ज्येते येन स देवः तमेव यज्ञं दर्शपूर्णमासज्योतिष्टो-
मादि रूपमपरे योगिनः कर्मिणः पर्युपासते सर्वदा ऊर्ध्वंति न ज्ञानयज्ञं
एवं कर्मयज्ञमुत्क्रांतः करणशुद्धिद्वारेण तत्फलभूते ज्ञानयज्ञमा-
ह ब्रह्माग्नौ सत्यज्ञानानंता नंदरूपे निरस्तसमस्तविशेषे ब्रह्मन-
त्यदार्थः तस्मिन् नो यज्ञे प्रत्यर्गत्मानं त्वं पदार्थं यज्ञे नैव यज्ञशब्द-
आत्मना मसया केन पठितः इत्यंभूतलक्षणोत्तरीया एवकारो भे-
दा भेदव्याहृत्यर्थः त्वं पदार्था भेदे नैवोपजुह्वति तत्स्वरूपतया पश्यं-
तीत्यर्थः अपरेष्वेव विलक्षणास्तत्त्वदर्शननिष्ठाः संन्यासिन इत्यर्थः

~~निराकारो यज्ञः सत्यज्ञानानंता नंदरूपे निरस्तसमस्तविशेषे ब्रह्मन-
त्यदार्थः तस्मिन् नो यज्ञे प्रत्यर्गत्मानं त्वं पदार्थं यज्ञे नैव यज्ञशब्द-
आत्मना मसया केन पठितः इत्यंभूतलक्षणोत्तरीया एवकारो भे-
दा भेदव्याहृत्यर्थः त्वं पदार्था भेदे नैवोपजुह्वति तत्स्वरूपतया पश्यं-
तीत्यर्थः अपरेष्वेव विलक्षणास्तत्त्वदर्शननिष्ठाः संन्यासिन इत्यर्थः~~

तेन १५

सदानंदीटीका

एवं संपाद्य यज्ञत्वं सम्पादयित्वा पुनः तत्स्वरूपं मात्मानं न्यायुपा-
न्यस्यति केशवः १ देवा इन्द्रमुखायेन ज्येते यज्ञः स देवकः तं ऊर्ध्वंति
सदा यज्ञयोगिनः कर्मिणोपरे २ सत्यं ज्ञानमनेतं यन्निविशेषं नि-
जने तत्पदार्थः परं ब्रह्म तदेवाग्निर्ज्ञातप्रयः ३ तस्मिन् नो विदा-
त्मानं त्वं पदार्थं मुमुक्षुवः वस्तुतो ब्रह्म सतेतं यज्ञं उद्यादिसंयुतं ४
आहुतिरूपमप्यस्तं ब्रह्मत्वेनैव जुह्वति सर्वोपाधिपरित्यागाद्ब्रह्मा-
त्मैकमावेदितं ५ पश्यंति ब्रह्मनिष्ठास्ते भेदं सम्यग्द्रिश्यं च यज्ञत्वं

नैवसंपाद्यब्रह्मात्माभेददर्शने ६ तत्सोतं पश्यते मध्ये तत्साधन
मलेषु वै श्रेयान्द्रव्यमया यज्ञज्ञानयज्ञरतीहसा संस्तुतिर्ज्ञानिय
तस्य सम्यग्भगवतो ज्यते १ १५

नीलकंठीटीका

एवं सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं संपाद्य तत्सत्यर्थं यज्ञांतरा एषु पादेषु तिष्ठति
देवमेवेत्यादिना देवं देवताप्रधानमेव दर्शयित्वा मासादियज्ञानां येषु
के योगिनः कर्मयोगिनः पर्युपासते अपरे तु ब्रह्मैव सत्यज्ञानां यज्ञे
दात्मकमखंडेकरसंबन्धतदेवज्ञातं सत् सर्वकर्मदग्धत्वादग्निरिव
भिर्वस्त्राभिरुत यज्ञं जीवं यज्ञशब्दस्यात्मनामस्य पावात् सोपाधि
यज्ञे नैव आत्मनैव निरुपाधिकेन रूपेण जुहति यदा काशमिव महा
काशोऽपाधिप्रहाणेन प्रविलापयेति सोऽयं ज्ञानयज्ञो मुखः १५

शानंदटीका

अथ नानाविधभावभेदेन प्रेसां यज्ञभेदान् ब्रह्मार्पणप्रकारकाने
वोपदिशति देवं हिरण्यगर्भादित्यादिदेवोपासनं यज्ञमपरे योगिनः
कर्मयुक्तिज्ञावाद्यदेवराज्यतिलादिभिः पर्युपासते तत्तेषां फलानिः
स्पृहाणां तत्तदुपासनं ये कात्मतां प्राप्तानां पर्यते हिरण्यगर्भादीनाम
धिकारक्षयेतैः सह ब्रह्मप्राप्तिरिति सिद्धमेव अपरे वासुदेवाणाम
संपत्तिर्दर्शितः यज्ञे नैव वासुदेवोपकरणक्रमेणैव यज्ञविस्मृत्तब्रह्मा
ग्रो ज्ञानाग्रो मानसिकयागविधिना जुहति समुपासते स्फुटो हि

मनो यागस्तत्र तत्र तत्रे १५ ॥ इदानीं वर्णमविभक्ताधिकार्यवस्थादिविभेदाद्येषु येषु
यज्ञप्रभेदेषु भावनायोगिना विधातव्याः जुष्टात्सुखेन तां प्रतिपादयं
तेषां तावद्वासाभ्यंतरसाधनं

रामकंठीटीका

+ अपरे केचि योगिनः संप्रत्यनुत्तरयथोक्ततत्त्वज्ञानत्वात्क्रिया मात्रं स
हितां देवमेव यज्ञं समुपासते देवानामग्रीषोमप्रजापतींश्चादित्यादीं
नां प्राधान्येनेज्यमानत्वादेव सखंधिने यागमनुष्ठानेन भजंते तान्यम
यत्र त्र्यतिगाज्यपयः सोमादिवेतनाचेतने वासुदेवमुपकरणे अथ

त्रयसहितं स्त्रोकत्रयेण
ह ॥
+

गी.
टी.
च.

परेतेभ्योप्येतत्त्वविदस्तेनैवयज्ञेनतत्तदुपकरणभावावस्थिता-
त्ममयेनयज्ञमात्मानमेव उपज्जहतिप्रीयेति ब्रह्माग्नौब्रह्मत-
त्त्वज्ञानंमपवपरप्रकाशात्मकत्वात्सकलशुभाशुभकर्मफलदा-
हहेतुत्वश्चाग्निस्तस्मिन् एतदुक्तंभवति ब्रह्मार्पणविधानविदोदेव-
मेवयज्ञंज्ञानयज्ञत्वमापादयन्ति अथाग्नौकेचनयोगीनश्चित्तवृत्ति-
निरोधतत्तत्तत्समाधिनिष्ठाश्रवहिस्साधनसाध्यंयज्ञमनुतिष्ठतः २५
~~योनादीन्नामीति तदेव यज्ञमाधिरूपेण उपलब्धं यज्ञेनैव यज्ञमाधिरूपेण उपलब्धं~~
~~ति विदो देवमात्मनो ज्ञेयं उपलब्धं यज्ञेनैव यज्ञमाधिरूपेण उपलब्धं~~
~~यज्ञेनैव यज्ञमाधिरूपेण उपलब्धं यज्ञेनैव यज्ञमाधिरूपेण उपलब्धं~~

लासिकी वसुधाटीका

इत्येवंस्तोत्रमधिकारिभेदेनज्ञानोपायभूतान्वहन्यज्ञात्युतिपादय-
ति देवमिति अग्नौकेचियोगीनोनुत्यत्रब्रह्माहेतुज्ञानत्वात्क्रियमा-
नेपिकर्मणि आत्मसमाहितादेवदेवानामिहादीनां प्राथाग्नौनेज्यमा-
नत्वादेवसंबेधिनंयोगंपर्युपासते वासोपकरणेनश्रद्धयान्वतिष्ठति
अथेतत्त्वविदोनेतिनेतिनिरस्तसमस्तविशेषसच्चिदानंदरूपेतत्पदा-
र्थभूतं ब्रह्मतदेवपरप्रकाशात्मकत्वात्सर्वकर्मफलवासनादिदा-
हकत्वाच्चअग्निस्तस्मिन्ब्रह्माग्नौयज्ञेनैवब्रह्मार्पणमित्युक्तप्रकारेण
तत्तदुपकरणभावावस्थितात्मभावनामयेनयज्ञंत्वेपदार्थप्रत्यगा-
त्मानमुपज्जहति ब्रह्माभेदमापादयन्ति एतदुक्तंभवतिब्रह्मार्पण-
विधानविदोदेवमेवयज्ञंज्ञानयज्ञत्वमापादयन्तीति यज्ञशास्त्रात्म-
नामसुधास्तेनपठितः २५

पंचोलीटीका

अधुनासम्यग्दर्शनस्ययज्ञत्वंसंपाद्यतत्तत्तत्त्वर्थेअग्नौपियज्ञाअधि-
कारिभेदेनयज्ञोपायाउच्यतेदेवमेवइत्यादिषड्विः अग्नौयोगीनः
कर्मिणः देवमेवयज्ञंदेवाइज्यतेयेनासौदेवोयज्ञस्तमेवपर्युपा-
सतेऊर्वतिअग्नौब्रह्मविदः परब्रह्मरूपेअग्नौयज्ञंप्रत्यगात्मानंयज्ञे-
नैवपरमात्मैकदर्शनेनैवज्जहति २५

रत्नवीरसमिद्धोधिनी॥

ननु श्रीकलक्षणेन युद्धयते नैव यद्विब्रस प्राप्तिस्तदाक्षत्रियादी
 न्यतिवोदिता अथमेधादयो यज्ञवद्वायासमाध्यतेनात्यफल
 तथाच परिहार्याः स्युः सिति विधिलोपः प्रवर्तेत किंचाष्टंगयोगा
 देशपिब्रस प्राप्तिफलकस्याननुष्ठेयतायां उः साध्यतेन प्रस
 क्तायांतदनुशासनस्यापि व्यर्थता प्रसज्येतेत्यर्जुनाभिप्रायमा
 शांकादेशकालावृत्त्येण युद्धयते तादृशालभनीयाद्यादिस
 रकडष्टप्रतिहं हि क्षत्रियादिवीरानेव पूर्वद्वत्तानंतरं मस्यमेधा
 दिसिद्ध्याचवर्णाश्रमविभागेनाष्टंगयोगादावधिकारितेन च
 न सर्वेषां सर्वदा वा युद्धयते नैव ब्रह्म प्राप्तिरिति किंच क्षत्रिया
 णामेव उष्ट्रप्रतिहं हि सत्त्वपव युद्धयतो ब्रह्मसाधुज्यप्राप्तिल
 क्षणमुख्यफलोरगज्यस्वर्गादिभोगलक्षणवांतरफलश्चाव
 प्रपातुष्टेयतेन वोदितो न्यदात्वमेधादयः परेषांच ब्रह्मणादी
 तां वर्णाश्रमाराण्यथा स्वमष्टंगयोगयज्ञादयश्चोदिता इत्य
 भिप्रायेण एष कृष्यगधिकारिभेदेन तांस्तान्यतां देवमेवेत्या
 दिभिरपिभिः श्लोके ब्रह्म प्राप्तिफलकानेव निरूपयन्त्ययमंक्ष
 त्रियं प्रति युद्धयतास्य मेधादियज्ञान् ब्राह्मणां प्रत्यभिदोशदी
 श्चानुशास्तिदेवेनेति श्लिष्टेन अत्र सर्वशस्त्रश्लोकान्तिर्ज. र्थे लक्ष
 नपरेपरेस्मदीयमतावृत्तिन इति यावत् योगिनः कर्मकृषा
 लाः सन्नहाः शारादिसंधानपुक्तिताश्च देवमेव यज्ञं देवास्तत
 दस्त्राधिष्ठात्रो देवता इन्द्रादयस्तेषामयं देवो यज्ञः शारादिषु सं
 गतकरणात्मकस्तमेव पशुपासने परितः समंतां उपासीरन्
 भ्यस्येष्टुः अस्रदेवतामंशं च शायं शरादीनां थाय परान्निदन्तुरि
 तियुद्धयतः प्रतिपादितः तथा योगिनः प्रलब्धलाभयोगः स
 विद्यते येषां ते शत्रुं जित्वा लब्धराज्यस्थितय इति यावत् अयरेति

129
 सर्वेण समानं देवं यज्ञं देवा इन्द्रवरुणादय इत्यंते स्मिन् देवो य
 ज्ञस्तमममेधादिकं यद्युपासीरन् यवशाहो निश्चये यत्नेन यु
 हानं तरेक्षत्रियस्यानुष्ठेयं देवमेधादियज्ञोत्तरं प्रतिपादितं
 तथा अपरेत्ये योगिनः कर्मयोगिनोऽदस्यामिराणो ब्राह्मणा
 देवमेव यज्ञमग्निहोत्रादिकं नित्यं यद्युपासीरन् नितिः प्रदस्यान्ना
 सणात्प्रतिनित्ययज्ञः प्रतिपादितः ब्रह्माग्नाविति एवंविधं च
 यज्ञमपरे सुस्थितमशको ब्रह्माग्नी ब्रह्म परमेश्वराख्यं तत्त्वं तदे
 वाग्निः सकलपापेभ्य न दहनशक्तिमत्वात् तस्मिन् विषये यज्ञे
 नैव यज्ञो वै विसृष्टिरिति श्रुते यज्ञशब्देनात्र विसृष्टिर्भाष्यकेनैव वि
 त्यातदनुष्ठेयं कर्म लक्ष्यते तथा च यज्ञेन यथावर्त्तमीश्वरात्
 शिष्टेन कर्मणा वप्रपातुष्टेयमेतदित्येव बुद्धान पुनः फलापेक्ष
 याऽप्यजहति अर्पयेयुः अनेन परमेश्वरो मे प्रीयतामिति ब्रह्माग्ने
 श्च इष्टुं सर्वदा याव जीवं स्वकर्मानुष्ठानेनैव प्रीत्युत्पादादित्ये
 कदा कर्मानुष्ठाय परमेश्वरो मे प्रीत इति न पुनः कर्मणा मवस्था
 चरणीयतेति न संभावनीयं किं तथा व जीवं कर्म परमेश्वरादि
 ति तथा परेत्ये योगिन इत्यनुकषः योगिनो ध्याननिष्ठा ध्याना
 धिका रिणः संन्यस्त सर्वपरिग्रहा ब्राह्मणान पुनः क्षत्रिया क्षेपा
 तशानधिकारात् तथा च

ते च ब्रह्माग्ने ब्रह्म सर्वतत्त्वोपरिवर्तमानं परमेश्वराख्यं तत्त्वं तदेवा
 ग्निः सर्ववासनेत्यनदादसाथम्यात् तस्मिन् विषये यज्ञशब्दोक्तना
 नायज्ञफलं यज्ञेनैव यज्ञो वै विसृष्टिरिति श्रुते यज्ञशब्दो विसृष्टिर्वाचकः
 तेन वस्वप्रीतानं लक्ष्यते तथा च परमेश्वरप्रीतानं हेतुनैव यज्ञजह
 ति अर्पयेयुरिति इत्यमेकैव यज्ञेनानेकेषां प्रतिपादिताः तत्रै
 व क्षत्रियस्यानुष्ठेयतया इव्ययज्ञोभिहितः २५॥

मधुभाष्य

देवमित्यादिना देवं भगवंतं संप्रवर्तेषां यज्ञः भगवदुपा-
 सनं यज्ञमिति क्रियाविशेषणं नान्यतेषामस्ति यतीना-
 केषां वित् यज्ञं भगवंतं यज्ञेन यज्ञं यज्ञो विसृष्टे देवतेत्या-
 दिश्रुतिः यज्ञेन प्रसिद्धेनैव यज्ञे प्रतिश्रुतीति सर्वत्र समं
 तं यज्ञमित्यादौ उक्तं च विसृष्टेण यज्ञेना ब्रह्माज्येष्टेन स-
 नुना अयजन्मानसे यज्ञेयितं प्रपितामह इति आत्मसंय-
 माख्योपायागौ इव्यनुद्वेतीति इव्ययज्ञाः ततः परमेष्व-
 र्पणबुधात् तत्र नुद्वेतीति तपो यज्ञा इत्यादि इदं तपो हविः य-
 त इत्यागौ नुद्वेतीति न सूर्याय मिति होमः तदर्थं यवव-
 होमबुद्धिः अथ वे प्राणा याम परायणाः प्राणमयाने नुद्वे-
 ति अयाने च प्राणे ऊं भक स्यापव भवंतीत्यर्थः नियताहो-
 रत्वेनैव प्राणा घोषात् प्राणा आणेषु नुद्वेतीति यच्छेदः अ-
 नसी प्राज्ञ इत्यादिश्रुत्युक्तप्रकारेण वा अन्यदपि प्रत्यात-
 रे सिद्धं यदस्यात्मा घनं तेन प्राणाः प्राणेषु वैद्वता इति ब्रह्म-
 णः परमात्मनो मुखे अहं हि सर्व यज्ञानां भोक्ता वप्रभुदेव-
 हीति च वक्ष्यति मानसवाचिककायिककर्मजायवद्विते-
 सर्वे एवं ज्ञात्वा तानि कर्माणि कृत्वा विमोक्ष्यसे पुष्टं परित्य-
 ज्य यत्प्रोक्तार्थं कुरिष्यसि तदपि कर्म अतो विदितं न तान्य-
 मिति भावः अखिलमुपासनायंगुक्तं ज्ञानफलमेवेत्य-
 र्थः इदानीमपि ज्ञानेनैव तथाप्यभिभवान्मोहः मातृका-
 येन ज्ञानेन मय्यात्मभूते सर्वभूतान्यथा तस्मादेव मोहना-
 प्रात्यक्ष्यति कश्चिन्मभूतं ज्ञानं स्ताति पुनः श्लोकत्रयेण
 तत्साधनं विरोधि फलं च तदुक्तेरुक्तोपसंहरति ॥ २५ ॥

[The page contains extremely faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side.]

भाषा अनुवाद

पूर्वोक्त प्रकार यज्ञ रूप से सर्वत्र संपादित कहे प्रसिद्ध कर के क
हा जो ब्रह्म दर्शन रूप ज्ञान सो सकल यज्ञों का हेतु कहे उसीके
वास्ते सब यज्ञों की जाती है अत एव श्रेष्ठ है इसी से अब इस ज्ञा
न की प्रशंसा करके अधिकारी के भेदसे ज्ञानके उत्पत्ति की उपा
य रूप सब यज्ञों को ५ श्लोक से कहते हैं कि ब्रह्मतेरे कर्मयोगी
योग ब्रह्मबुद्धि रहितहो इंद्र वरुणा आदि देवताओं को यज्ञ करि के
बड़ी श्रद्धासे पूजते हैं और कितने ज्ञान योगी ब्रह्मरूप अग्निमे ब्र
ह्मयज्ञ रूप उपाय से यज्ञ आदि सकल कर्म रूप ब्रह्ममे ब्रह्मार्पण
विधिसे अर्पण कहे सब कर्म लीन करते हैं सोई ब्रह्मयज्ञ है २५

टोटा

देवयज्ञ को सेवहिं और योगीजन कोय ब्रह्माग्निमे यज्ञको
उ यज्ञ दवि करें सोय २५

[illegible]

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्येसंयमाग्निषुजहति श
ह्यादीनिषयानयेइन्द्रियाग्निषुजहति २६

शंकरभाष्य

सोयंसम्यग्दर्शनलक्षणोयजोदैवयज्ञादिषुयज्ञेषुप्रक्षिप्यते ब्र-
ह्मार्पणमित्यादिश्लोकेः श्रेयान्द्रव्यमयायज्ञात्तजानयज्ञः परंत-
पइत्यादिनास्तत्पर्यं श्रोत्रादीनीति श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्येयोगि-
नः संयमाग्निषु प्रतीदियंसंयमोभियतइतिवहुवचनंसंयमाएवा-
ग्रयस्तेषु जहतीदियसंयममेवकुर्वतीत्यर्थः शह्यादीनिषयान-
येइन्द्रियाग्निषुजहति इन्द्रियाण्येवाग्रयस्तेष्विन्द्रियाग्निषुजहति
श्रोत्रादिभिरविरुद्धविषयग्रहणं ह्यावनेते २६

आनेदगिरिकृतटीका

उक्तस्यज्ञानयज्ञस्यदैवयज्ञादिषुयज्ञेषुब्रह्मार्पणमित्यादिश्लोके
रूपक्षिप्यमाणत्वंदर्शयति सोयमिति उपक्षेपप्रयोजनमाह श्रेया-
नीति सम्प्रतियज्ञद्वयमुपन्यस्यति श्रोत्रादीनीति वासानांकर-
णानांमनासीसंयमस्येकत्वात् कथंसंयमाग्निधिति वहुवचनमि-
त्याशङ्क्याह प्रतीदियमिति संयमानांप्रत्याहाराधिकरणत्वेनव्य-
वस्थितानांमनोवृत्त्याणां होमाधारत्वादग्नित्वं व्यपदिशति संयमाइ-
ति विषयेभ्योतर्वाद्याणीन्द्रियाणिप्रत्याहरेतीति संयमयज्ञं संक्षि-
प्यदर्शयतिइदियेति श्रोत्रादीन्द्रियाग्निषुशह्यादिविषयहोमस्य
तत्तदिन्द्रियेस्तत्तद्विषयोपभोगलक्षणस्य सर्वसाधारणत्वमाशं-
काप्रतिषिद्धान्त्वर्जयित्वागद्वेषरहितोभूत्वाप्रामाण्यविषयान्
मुच्यते तेस्तेरिन्द्रियैरिति विवक्षितं होमं विशदयति श्रोत्रादिभिरि-
ति २६

स्वामिकृतटीका

श्रोत्रादीनीति अन्येनैष्टिकवस्यचारिणस्तत्तदिन्द्रियसंयमरूपेषु

गी.
टी.
च.

अग्निषु श्रोत्रादीनि नृकृतिप्रविलापयेति इन्द्रियाणि निरुध्य संयम
प्रधानास्तिष्ठन्तीत्यर्थः इन्द्रियाण्येवाग्रयः तेषु शब्दादीनमेव गृह्यान्
कृति विषयभोगसमयेष्वनासक्ताः संतोऽग्नित्वेन भावितेऽिन्द्रियेषु ह
विष्टेन भावितान् शब्दादीन् अस्तिष्ठन्तीत्यर्थः २६

पिशाचभाष्ये

श्रोत्रादीनीति श्रोत्रमादिर्येषां तानि श्रोत्रादीनि इन्द्रियाणि अन्ये ब्रह्म
विदः संयमाग्निषु चितनिरोधाग्निषु नृकृतिध्यानेन संपादयन्ति अन्ये
योगिनः शब्दादीन् शब्दस्पर्शरूपरसगंधादीन् विषयानिन्द्रियाग्निषु
श्रोत्राग्निषु नृकृति २६

रामानुजभाष्ये

श्रोत्रादीनीति अन्ये श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणो संयमने वर्तन्ते अन्ये योगि
नः इन्द्रियाणां शब्दादिप्रवणतानि वारणो प्रयन्ते अन्ये तान् यत्नेन
संयमयोगाद्योऽसर्वानिन्द्रियार्थकर्मणि प्राणकर्मणि नृकृति मन
सा इन्द्रियप्राणानां कर्मवशात् तानि वारणमनतेत इत्यर्थः २६

अभिनवगुप्तकृतटीका २६ तास्ति

परमार्थप्रपाटीका उपक्रमे २६

वनमालीटीका

अन्येनेष्टिकब्रह्मचारिणः तत्र दिन्द्रियसंयमाविष्टाग्निषु विषयेभ्यः प्र
त्याहृत्य नृकृति इन्द्रियसंयमपवयजंत इत्यर्थः अन्ये गृहस्थाः इन्द्रि
याग्निषु विषयान् नृकृति देहादावहंममेति धीश्रूत्या विषयेषु विग
तस्य हाः देवादयलब्धानि विद्वि विषयभोगं कृतौ भार्यामुपेयादित्या
दिवेदाज्ञया श्रीहरिप्रीतये कर्तव्यतीत्यर्थं विहितादनि विज्ञावाप्तिमा
नरहितभोगादामनाक्षयांतः करणशुद्धिज्ञानभक्तिप्रसादद्वारा मो
क्षो भवतीति भावः २६

ऊसमवेजयंतीटीका

किं च श्रोत्रादीनि त्रिप्रत्यये ब्रह्मचारिणः श्रोत्रादीनि श्रोत्रत्वकवत्
 श्रोत्रारसनेन्द्रियाणि संयमाग्निषु संयमस्तेष्वग्निषु जुह्वतीदियसंय
 मनेपवयन्तं ऊर्वन्ति अन्तेयहस्या प्राज्ञादीन् प्राज्ञस्पर्शपरसंगं
 रूपाविषयानिन्द्रियाग्निष्वग्निरूपत्वेन भावितेषु रूद्रियेषु जुह्वति
 रूद्रियैस्ततद्विषयान्भुजतोपितत्र तत्रासक्तिं न ऊर्वतीत्यर्थः २६

+ जीवब्रह्मभेददर्शनं यज्ञत्वेन सं
 याद्वयमयाद्यज्ञाज्ञानयज्ञः

मधुसूदनीटीका

पाद्यतत्साधनयज्ञमथोपदीते अ
 त्यादिना लोके तदनेन च त्वमेवेति

द्वौ यज्ञौ दर्शितौ यावद्वि
 किं चिद्वैदिकं प्रयः साध
 नेन तत्सर्वं यज्ञत्वेन संपाद्य
 तेतत्र +

+ श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि तानि प्राज्ञादिविषयेभ्यः प्रत्याहृत्य अन्ते प्रत्या
 नं हारपराः संयमाग्निषु धारणाभ्यां समाधिरिति त्रयमेकविषयं संयमः

प्राज्ञेनोच्यते तथा चाह भगवानुपतेजलिः त्रयमेकत्र संयम इति तत्र
 लं हृत्य उरीकादौ मनसः चिरकां स्थापनं धारणा एवमेकत्र धृतस्य चित्तं
 स भगवदाकार इति प्रवाहोत्तरोत्तरा त्याकारप्रत्ययव्यवहितोत्थानं
 सर्वथा विजातीयप्रत्ययानंतरितः सजातीयप्रत्ययप्रवाहः समाधिः
 सत्तचित्तभूमिभेदेन द्विविधः संप्रज्ञातोः संप्रज्ञातश्च चित्तस्य हि पंच
 भूमयो भवन्ति तिस्रं मूर्धं विदित्तमेकाग्रं निरुद्धमिति तत्र रागद्वेषा
 दिवशादिष्वेवैवभिनिविष्टं तिस्रं तं द्वादशसंस्तं सर्वदा विषयास
 क्तमपि कदाचित्त्थाननिष्ठं तिस्रादिशिष्टतया विदित्तं तत्रादिमः
 मूर्धयोः समाधिः शंकेव नास्ति विदित्तं चेत्तसि कादाचित्तकः स
 माधिर्विज्ञेयप्राधान्यायोगपक्षेन वर्तते किंतु तीव्रपवनविदित्तमः
 प्रदीपवत् स्वयमेव नश्रपति एकाग्रं त्वेकविषयकथा रागादिकं हृति
 समर्थं सत्त्वाशोकेण तमोगुणकृतते जादि रूपलयाभावादात्मा का
 रावृतिः सा च रजोगुणकृतचोचल्यरूपविज्ञेयाभावादेकविषयेवे
 ति शुद्धे सत्त्वे भवति चित्तमेकाग्रं अस्या भूमौ संप्रज्ञातः समाधिः तत्र
 यो याकारावृतिरपि भासेत तस्यापि निरोधे निरुद्धं चित्तमसंप्रज्ञातस
 माधिभूतं तदुक्तं तस्यापि निरोधे सर्ववृत्तिनिरोधा त्रिविजः समाधिरिति
 त्रयमेव सर्वतो विरक्तस्य समाधिफलमपि सत्त्वमनपेक्षमाणस्य यो
 गिनो रूढभूमिः स नृधर्ममेव इत्युच्यते तदुक्तं प्रसाव्यानेण ऋसीदा
 स्य सर्वथा विवेकाव्याने धर्ममेवः समाधिः ततः क्षेत्रासर्गनिवृत्तिः

मिः

अनेक रूपेण संयमानां भेदादग्निस्थिति वद्भवचने ते षड्द्रियाणि जुह
तिथारणा ध्यान समाधि सिद्धिर्धर्म सर्वाणीन्द्रियाणि स्वस्वविषयेभ्यः
प्रत्याहरेतीत्यर्थः तदुक्तं स्वस्वविषयासंप्रयोगे चित्तवृत्तानुकारपदे
द्रियाणां प्रत्याहार इति विषयेभ्यो निगृहीतांनीन्द्रियाणि चित्तवृत्ता
ण्येव भवेति ततश्चाविद्येपाभावाच्चित्तधारणादिकं निर्वहतीत्यर्थः
तदनेन प्रत्याहारधारणा ध्यान समाधिरूपयोगांगचतष्टयमुक्तं तदे
वं समाध्यवस्थायां सर्वेन्द्रियवृत्तिनिरोधो यज्ज्ञते नोक्तः इदानीं व्यक्त्याना
वस्थायां रागाद्वेषादिभ्यो न विषयभोगो यस्य सोऽप्यपरोक्षतइत्याह शब्दा
दीनिषयानन्वेन्द्रियाग्निषु जुहति अन्ये व्यक्त्यावस्थाः प्राजादिभि
रविरुद्धविषयग्रहणे स्पृहाशून्यत्वेनावन्यसाधारणं ऊर्ध्वं तिसप्तवते
षोडशमः (इदं देवमात्रं ज्ञाति मन्त्रादौ साधने लयदर्शनं हस्त्यादि न तो क
न्याने वयस्य सुखा सुखी वा दिन तादृश्ये मात्रा पदार्थं समायिका
रणेनैव देवमात्रं ज्ञाति मन्त्रादौ साधने लयदर्शनं हस्त्यादि न तो क

श्रेयसः साधने यावत्किंचिदस्तीह वैदिकं, यत्तन्नेनैव तत्सर्वमत्र से
पायते धुना १ प्रत्याहारपराः केचिच्छ्रोत्रादीनीन्द्रियाणि ते विषये
भ्यः समाकृष्य संयमाग्निषु जुहति २ धारणा ध्यानसिद्धये सम-
स्तां नीन्द्रियाण्यपि धीराः समस्तभोगेभ्यः प्रत्याहृत्यात्मनि स्थिताः
अपरेष्वास्थिता वस्याः श्रोत्रादिभिरप्यीन्द्रियैः अविरुद्धार्थस्वीकारं
होममन्यं तपवते ॥ २१ ॥

यज्ञांतरमाह श्रोत्रादीनीति तत्र केचित्वाद्ये आभ्यंतरं वा विशेषम् ।
पादाय तत्र चेतसो नियमनं कियते ते च संयमाः अनेकविषयत्वात् दने
केष्ट्यकफलाश्च तथा च योगस्तत्र कृता प्रोक्तं भवनज्ञानं सूर्यसंय-
मात्तवेदे तारायज्ञज्ञानं कंठरूपे द्वात्पिपासानिब्रतिरित्यादि तपवा
अयं हेदियं धनं संहारहेतुत्वात् तैषु संयमाग्निषु श्रोत्रादीनि जहति

प्रदिपति तत्र श्रोत्रं श्रुताहते धनौ संनियम्य हं सोपनिषदुक्तरी-
 त्या चैतानादादीन दशानादाननुभवंति न हितत्र संनियते चेत्तसि-
 शब्दांतरग्रहणं तदा भवति सोयं श्रोत्रस्य संयमाग्नौ होमो बोध्यः प-
 वमस्यत्रापि तद्द्वारा च निष्कलं तत्त्वप्रतिपद्यते तथाप्ये विषयेभ्यः प्र-
 त्याहृतकरणाः धारणा ध्यान समाध्यात्मकं मनसः संयमं एकत्र मू-
 लाधारयत्यतमचक्रे कर्तुं मशक्ताः समनस्केन्द्रियेषु विषयविषया-
 गाद्वेग्यथानानलवत्स्वयं विलीनेषु येषां समाधिबुधिसैरिन्द्रियेषु वि-
 षयापवोपसंहृतान त्विन्द्रियादीनि मन आदिषु पूर्वा कुरीत्या उपसंह-
 तानि तानेता निन्द्रियचित्तकान् प्रकृत्योक्तं वायवीये दशमन्वत-
 राणीह तिष्ठंतीन्द्रियचित्तका इति १६

श्रानेदीटीका

अन्ये ब्रह्मचारिणः श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि संयमाविषयनिवृत्तय एवा-
 ग्रयस्तेषु जुहुति तथा च स्मृतौ ब्रह्मचारिधर्माः शरीरं चैव वाचं च बु-
 दीन्द्रियमनांसि च नियम्य प्रोजलिस्तिष्ठेद्दीक्षमाणो गुरोर्मुखावमित्या-
 दि अन्ये गृहस्थाः शब्दादीन् विषयानिन्द्रियाणि जुहुति शास्त्रोक्ति-
 मेण रागद्वेषविना कृता विषयेरिन्द्रियास्तर्पयन्ति गृहस्थानां स्त्री सेवा-
 दि पूर्वं विषयोपभोगः स्मृतपववद्भुष्यति १६

+ श्रोत्रादीन् च तानि तज्ज्ञेयार्थसमाधि रूपेण संयमेन वापि जुहुति विषयेभ्यः प्रत्या-
 सतेषु तेषु समाधिस्थानीनां नैन्द्रियाणि **रामकं दीटीका** ऊर्वतो यज्ञसंपत्तिमभिमन्यन्त इत्यर्थः +

+ अन्ये पुनः योगिनश्शब्दादीन् विषयान् परिहारेण श्रोत्रादिष्विन्द्रियेषु
 जुहुति निषिद्धवहिष्णुसगस्विन्द्रियवृत्तिष्वेव लब्धसंयमे चेत्तसि श-
 द्वादीनामग्रहणमेवं दिव्येष्वग्निकल्पेषु वैहने मन्यमानास्तथाविधं
 यज्ञमनुतिष्ठंतीत्यर्थः १६ **कौशमीटीका**

श्रोत्रादीनीति अन्ये योगिनः श्रोत्रादिकं ज्ञानेन्द्रियग्रामं संयमाग्नि-
 सुसंयमो युगपदक्रमेणैव कर्मागप्रवेशवत् त्राससमये हृत्प्रवे-
 शवच्च विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य आकुंचनमंतर्मुखा करणं संपवाग्नि

गी.
टी.
च.

सस्मिन्ननुद्गति आत्मनेभिवात्पर्यनिवर्तयेतीत्यर्थः यथोक्तं तद
पोऽनेनित्यस्थितिरिति अत्रार्थः तेभ्यः खेदियविषयेभ्यो मनसि निरु
देसति नित्ये स्वस्वरूपे स्थितिर्भवति तथा न्ये योगिन इन्द्रियाण्येवाग्र
यः तेषु शब्दादिकं विषयो च मक्रमं कर्माणि तेव सकल करणचक्रवि
स्फारणयुक्ता अनुद्गति उच्यन्ते ता रूपस्वभावभासनाय निमज्जयेती
त्यर्थः यदुक्तं कदाचित् सर्वः शक्तीभ्येतसा दर्शनायाः स्वस्वेवे
योगपद्येन विषयकं दिव्यामध्योहाटकस्ते भूतस्तिष्ठन्ति विद्याकारण
को वभासीति तथा च शिवसूत्रेषु उच्यते भैरव इति यदा न्ये प्रत्याहार
पराः श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि संयमाग्निषु आभ्यतरेह संदरीकादौ
संयमः सम्यक्कृतस्य निवर्तने संयमापवाग्रयस्तेषु अनुद्गति विक्षेप
परिहारेण धारणा ध्यान समाधिसिध्यर्थं स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्याहरेती
त्यर्थः स्वस्वविषयासंप्रयोगाच्चित्तं रूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहार
इति विषयेभ्यो निवृत्तीनां त्रीन्द्रियाणि चित्तं रूपानुकार इव भवेति ततश्च
विक्षेपाभावाच्चित्तं धारणादिकं निवर्तयेतीत्यर्थः हृत्सुन्दरीकादौ संय
मस्य अभिमानत्वाद्भवत्तु तदुक्तं तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यास
इति विशेषाकावाज्योतिष्मतीति च तदिति विक्षेपपरामर्शः तथा
शिवोपनिषदि हृद्याकाशे निलीनाक्षः पद्मसंघटमध्यगः अनन्य
चेताः स भगो परं सो भाग्यमा मुयादिति अन्त्येष्टा योगो कदेश सेवि
नः शब्दादीन् विषयान् रदेग शब्दप्रदीपादीन्वाहान् धेयत्वेनाः लेवि
तां श्रितैकाग्र्यार्थमिन्द्रियाग्निषु अनुद्गति श्रोत्रादिभिः यथोक्तविषय
ग्रहणं स्वस्वभावप्रकाशनादौ मम तत्त्व इत्यर्थः तदुक्तं तत्रैव गीता
दिविषया स्वादासमसौ ह्येकतात्मनः योगिनस्तन्मयत्वेन मनो रू
देस्तदात्मतेति १६

पञ्चोलीटीका

अन्ये योगिनः श्रोत्रादीनि इन्द्रियाणि संयमाग्निषु इन्द्रियसंयमपवा
ग्निः तस्मिन्ननुद्गति अन्ये योगिनः शब्दादीन् विषयानिन्द्रियाण्येवाग्नि
स्तेषु अनुद्गति श्रोत्रादिभिरनिषिद्धविषयग्रहणं होमः १६ ॥

राजावीरसमिद्धाधिनी॥

तपोयज्ञमाह श्रोत्रादीनीत्यर्थेन केचियोगिनः कर्मकुशलाः
क्षत्रियप्रवीराः श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि संयमाग्निषु संयम्यते नि
ष्टुते ये ते संयमा श्रंतः करणानि ते शुजुहति संलीनानि ऊ
युः निश्चयविषयांतः करणानुवर्ती निविदधीरनितियावत्
न पुनरंतः करणमिन्द्रियानुविधायिकार्ये निश्चययुते रनर्ण
पातादिति भावः इति तपोयज्ञः प्रतियादितः अथ योगयज्ञ
प्रतियादयति शब्दादीनित्यादिसार्येन केचित्सुनर्योगिनः कर्म
योगिनः शब्दादीन्विषयानिन्द्रियाग्निषु जुहति समर्पयेयुः न
पुनर्मनसा संचेतयेयुरिति अरिभिरुच्चारितं स्तेजोवधादिनि
मित्तान् महाएव विषयीभूतस्तं न भविष्यसीत्यादिकं शब्दा
दीन्विषयाननुभूयापि निश्चयात्मनो न निवर्तयेयुरिति भावः

२६॥

मधुभाष्य

२६

भाषा अनुवाद

ऐसे ही कितने ब्रह्मचारी लोग इंद्रियों का संयम जो विषयों से जो कना सोई अग्नि रूप है तिसमें ओत्र ज्ञाण जिह्वा तक वत्त इन ज्ञा न इंद्रियों को होम करते अर्थात् इंद्रियों को अंतर्मुख करके संयम में रहते हैं और कितने गृहस्थ जब इंद्रिय रूप अग्नि में हवि रूप जो विषय कहे रूप रस गंध स्पर्श शब्द सो होम करते हैं विषय भोग समय में भी अनाशक्त होके अग्नि रूप इंद्रियों में रूप आदि विषय रूप होत होम करते हैं कहे दग्ध करते निरहंकार होकर फल रहित होते हैं २६ ॥

टीका

अवणादिक इंद्रिय को उ संयमाग्नि आहत प्राणादिविषय न को उ इंद्रिय अग्नि में धृत २६ ॥

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे आ-
त्मसंयमयोगाद्यैश्च हतिज्ञानदीपिते ११

शंकरभाष्ये

किंच सर्वाणीति सर्वाणीन्द्रियकर्माणि इंद्रियाणाम्कर्माणीन्द्रिय-
कर्माणि तथा प्राणकर्माणि प्राणोवायुराध्यात्मिकस्तत्कर्माणा-
ञ्च न प्रसारणादीनि तानि चापरे आत्मसंयमयोगाद्यैश्च आत्मनि
संयम आत्मसंयमः स एव योगाग्निस्तास्मिन् आत्मसंयमयोगाद्यैश्च
तिप्रदीपयति ज्ञानाग्निदीपिते स्त्रेहेनेव प्रदीपिते विवेकविज्ञानेनोच्च-
लभावमापादिते च हतिप्रविलापयति इत्यर्थः ११

आनंदगिरिकृतटीका

यज्ञांतरेकथयति किंचेति इंद्रियाणाम्कर्माणि श्रवणवदनादीनि
आत्मनि संयमोधारणा ध्यानसमाधिलक्षणाः सर्वमपि व्यापारे निरु-
ध्य आत्मनि वित्तसमाधानं कुर्वतीत्याह विवेकेति ११

स्वामिकृतटीका

किंच सर्वाणीति अपरे ध्याननिष्ठा बुद्धीन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां कर्माणि श्रव-
णदर्शनादीनि कर्माणि इंद्रियाणां वाक्पाणादीनां कर्माणि वचनोपादा-
नादीनि प्राणानां दशानां कर्माणि प्राणस्य वहिर्गमनं अपानस्याधो-
गमनं व्यानस्य व्यानयनमाञ्च न प्रसारणादिसमानस्याशितपीता-
नां सम्यगनयनं उदानस्योर्ध्वनयनं उज्जारेनागव्यातः कूर्मउन्मील-
ने स्फुटः कृकरः क्षतकृजेयो देवदत्तो विजृम्भने नजहाति मृतं वापि
सर्वव्यापीयने जयः इत्येव रूपाणि च हतिक्वात्मनि संयमो ध्यानैका-
ग्र्यस एव योगः स एवाग्निस्तास्मिन् ज्ञानेन यो यविषयेण दीपिते प्रज्वा-
लिते ध्येयसम्यग्ज्ञात्वा तास्मिन् मनःसंयम्य तानि सर्वाणि कर्माण्यपर-
मयंतीत्यर्थः ११ ॥

गी.
टी.
चं

पिशाचभाष्यं

सर्वाणीति इन्द्रियाणां कर्माणि प्रेक्षाणादीनि तथा प्राणकर्माणि उ-
च्छ्वासादीनि अपरे योगिनः आत्मनोतः करणस्य संयमः स एव योगः स
पवाग्निः आत्मसंयमयोगाग्निस्तस्मिन् ज्ञानदीपिते विवेकज्ञानेन प्रज्वा-
लिते जहति एवं होमं संपादयतीत्यर्थः २१

०५ पुन्ये ज्ञानदीपिते आत्मसंयम
योगाग्नौ सर्वाणीन्द्रियकर्माणि
प्राणकर्माणि च जुहति मनसेति
य प्राणानां कर्मपदवन्तावारणं
य प्रयत्नत्वे ॥ ५०

रामानुजभाष्य उपक्रमं ५०

अभिनवगुप्तकृतटीकास्यार्थ २१

परमार्थप्रणाली ॥

सर्वाणीति अपरेष्वननिष्ठाश्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियाणां वागादीनां कर्माणि
वचनानादीनि तथा मुखप्राणानां पंचानां कर्माणि वह्निर्निर्गमनादी-
नितथोपप्राणानां भागादीनां पंचानां मुहारादीनि इत्येवैवंप्राणिकर्मा-
णि आत्मनो मनसः संयमश्च योगो ध्याने कायं स पवाग्निस्तस्मिन् ज्ञानेन
स्वानुभवरूपेण दीपिते प्रज्वालिते ध्येयं सम्यक् ज्ञात्वा तत्र सर्वाणीकर्म-
ण्युपरमयंतीत्यर्थः २१

वनमाली टीका

अपरेषां तंजलाः श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियकर्माणां श्रवणादीनि वागादिकर्म-
न्द्रियकर्माणि व्यवहारादीनि प्राणानां दशानां कर्माणि प्राणस्य वह्निर्गम-
ने अपातस्यायोगमनं व्यातस्याकुंचनप्रसारणादिकं समानस्य पीताशि-
तस्य समेनयनं उदानस्योद्देगमनं उद्गारेनागव्यातकर्म उन्मीलने
स्मृतः कृकरः क्षुधियोज्ञेयः देवदत्तो विजृम्भणे न जहति स्मृतं वापि स
र्वव्यापी यने जय इत्येवैवंप्राणिकर्माणि आत्मसंयमयोगाग्नौ-
आत्मनो मनसः संयमपकायता स एव योग उपायं स पवाग्निस्तस्मिन्
ध्येयविषयके ज्ञानेन दीपिते प्रज्वालिते परमानंदं पंचज्ञानेन मनसाति-
ग्रह इन्द्रियांतरव्यापारोपरतिष्ठानायासाः ज्वतीति भावः २१

ऊसमवेजयंतीटीका

किंच सर्वाणीति अपरे योगिनः सर्वाणि समग्राणीन्द्रियकर्माणि इ-
न्द्रियाणां श्रोत्रत्वक् चक्षुर्ग्राणरसना श्रूपाणां पंचानां ज्ञानेन्द्रियाणां क-

मीणाप्रवणस्पर्शनदर्शनास्वादनावज्ञाणानिवाक्याणि पादपाशू
 पश्यरूपाणामं चानां के मेन्द्रियाणां कर्माणि वचनादानगमनोत्स
 र्गानंदरूपाणि च पुनः प्राणकर्माणि प्राणायानसमानोदानव्या
 ननागकूर्मकृक रदेवदतयनं जयरूपाणां दशानां प्राणानां वहि
 र्गमनायोगमनासितपीतादिसमीकरणोर्जनयनमथोनयनां ऊंच
 नप्रसरणाद्यज्ञोत्मीलनहृदि ज्जंभनव्यापनरूपाणि कर्माणि आ
 त्मसंयमयोगाग्नौ आत्मनो मनसः संयमपवयोगः सपवाग्निस्तस्मि
 न् ज्ञानदीपिते आत्मरथात्मा तान् नदीपिते उज्ज्वलिते जुहति हवने
 ऊर्वति मनसा दशानां मिन्द्रियाणां दशानां प्राणानां स्वस्वकर्माणि
 निवर्तितं यत् ऊर्वतीत्यर्थः १७

+ तदेवंपातं जलिमतां सारणं लयपूर्वकसमाधिं ततो व्युत्थाने
 च यज्ञद्वयउक्ता ब्रह्मवादिम मधुसूदनीटीका तां सारेण बाधपूर्वकं समाधिं कारणेन देन व्युत्थान
 पुन्यसर्वफलधनं यज्ञोत्तरमाह +

+ द्विविधो हि समाधिर्भवति लयपूर्वको वायपूर्वकश्च तत्र तदनन्यत्वं
 आरंभणशब्दादिभ्य इति न्यायेन कारणव्यतिरेकेण कार्यस्यासत्त्वात्
 पंचवीकृतपंचमहाभूतात्मककार्यव्यष्टिरूपे समष्टिरूपविराट् कार्य
 त्वात् व्यतिरेकेण नास्ति तथा समष्टिरूपमपि पंचवीकृतपंचमहाभू
 तात्मकं कार्यमपंचवीकृतपंचमहाभूतकार्यत्वात् व्यतिरेकेण नास्ति
 तत्रापि पृथिवीशब्दस्पर्शरूपरसगंधाख्यपंचगुणा गेयतरचतुर्गुणा
 प्रकार्यत्वात् व्यतिरेकेण नास्ति ताश्च चतुर्गुणा आपोगंधरसेतरत्रिगु
 णात्मकतेजः कार्यत्वात् व्यतिरेकेन संतितदपि त्रिगुणात्मकतेजो
 गंधरसरूपेतरद्विगुणा वायुकार्यत्वात् व्यतिरेकेण नास्ति सोपि द्विगु
 णात्मको वायुः शब्दमात्रगुणा काशकार्यत्वात् व्यतिरेकेण नास्ति
 सूक्ष्मशब्दगुणा आकाशो ब्रह्मसामिति परमेश्वरसंकल्पात्मको हेकार
 कार्यत्वात् व्यतिरेकेण नास्ति सोपि संकल्पात्मको हेकारो मायेदा
 एरूपमहत्तत्त्वकार्यत्वात् व्यतिरेकेण नास्ति तदपीक्षणा रूपमहत्त
 त्वमायापरिणामत्वात् व्यतिरेकेण नास्ति तदपि मायाव्यकारणं
 जडत्वेन चैतन्येऽप्यस्तत्वात् व्यतिरेकेण नास्तीत्यनुसंधानेन विद्यमा
 नेपि कार्यकारणत्वात् के प्रपंचे चैतन्यमात्रगोचरो यः समाधिः

मी.
टी.
च.

सलयपूर्वकउच्यते तत्रतत्त्वमस्यादिवेदांतमहावाक्यार्थज्ञाना-
भावेनाविद्यातत्कार्यस्यादीणात्वात् एवंचित्तनेपिकारणसत्वे-
नपुनःकृत्स्नप्रपंचोत्थानादयस्सुप्रतिवत्सवीजःसमाधिर्नतमु-
ख्यःपुनस्तत्त्वमस्यादिमहावाक्यार्थसाक्षात्कारेणाविद्याया-
निवृत्तौसर्गक्रमेणतत्कार्यनिवृत्तेरनाद्यायाश्चपुनरुत्थानाभावेनत
कार्यस्यापिपुनरुत्थानाभावानिर्वीजीवाथपूर्वकःसमाधिःसपवा-
नेनश्रोत्रेकेनप्रदर्श्यते तथाहिसर्वाणीनिर्विलानिस्पृहपाणिसे-
स्काररूपाणिचैन्द्रियकर्माणीन्द्रियाणांश्रोत्रत्वकचक्षुरसनञ्चाणा-
ख्यानांपंचानावाक्याणिपादपासूपस्यानांचपंचानावास्यानांश्रोत्र-
योःचमनोबुद्धोःकर्माणिशब्दश्रवणस्पर्शग्रहंरूपदर्शनरसग्रहणा
नि वचनादानविहरणोत्सर्गानेदाख्यानिसंकल्पाध्यवसायोच
वंप्राणकर्माणिचप्राणानांप्राणान्नान्नान्नोदानसमानाख्यानांपंच-
चानांकर्माणिवहिरनयनमःध्यानयनमाकुचनप्रसारणादि आश्रित-
पीतसमनयनमूर्धनयनमित्यादीनि अनेनपंचज्ञानेन्द्रियाणिपंच-
कर्मेन्द्रियाणिपंचप्राणमनोबुद्धिश्चेतिसप्तदशात्मकलिंगमुक्तं-
चसूक्ष्मभूतसमष्टिरूपेन्द्रियगर्भाख्यामिहविवक्षितमिनिवहितं-
सर्वाणीतिविशेषणं आत्मसंयमयोगाग्नावात्मविषयकःसंयमोया-
गणाध्यानसंप्रज्ञातसमाधिरूपःतत्परिपाकेसन्नियोगोनिरोधसमा-
धिःयंयतंजलिःसूत्रयामासकृत्यानिरोधसंस्कारयोरभिभवश्च
इर्भावो निरोधक्षणाचिन्तात्वयोनिरोधपरिणामइति कृत्यानेदिस-
मूहविदिप्ताख्यभूमित्रयंतत्संस्काराःसमाधिविरोधिनःतेयोगिप्र-
यत्नेनप्रतिदिनंप्रतिक्षणंचाभिभूयंतेनतद्विरोधिनश्चनिरोधसंस्का-
राःप्राडर्भवंति ततश्चनिरोधमात्रक्षणेनचिन्तात्वयोनिरोधपरिणाम-
मइति तस्यफलमाहततःसंस्कारादितिप्रशान्तवाहितातमोरजसोः
क्षयालयविदोपशून्यत्वेनशुद्धसत्वरूपंचित्तंप्रशान्तमित्युच्यते पू-
र्वपूर्वप्रशमसंस्कारपाटवेनतदाधिकंप्रशान्तवाहितेति तत्कारणं
सूत्रयामासविरामप्रत्ययाभ्यामपूर्वःसंस्कारशेषोऽन्यइति विरामो-
चित्परमस्तस्यप्रत्ययःकारणं ह्युपरमार्थःपुरुषप्रयत्नस्तस्याभ्या-

यति

रा

सः पौनः पुन्येन संपादनं तत्सर्वकस्तज्ज्योत्यः संप्रज्ञानादिलक्षणोः
संप्रज्ञान इत्यर्थः एतादृशो यः आत्मसंयमयोगः स एवाग्निस्तस्मिन्
ज्ञानदीपिते ज्ञानं वेदांतवाक्यज्योत्स्नात्मैकसाक्षात्कारः तेना-
विद्यातत्कार्यनाशद्वारा दीपिते अत्यंतोज्ज्वलिते बाधपूर्वके समाधौ
समसिद्धिलिङ्गशरीरपरमपरेऽनुहतिप्रविलापयंतीत्यर्थः अत्र च सर्वा-
णीति आत्मेति ज्ञानदीपित इति विशेषणो रथावित्येकवचनेन पूर्ववैल-
क्षण्यं सूचितमिति न पौनरुक्तं ~~इति चिन्ताः स्तेनैः संपदताः तत्ताः~~
~~नैः नैः नैः नैः नैः नैः नैः नैः नैः नैः नैः नैः नैः नैः नैः नैः नैः~~ २१

सदानंदीटीका

पातं जलमतेनेव मुक्ताय जहयं हरिः ब्रह्मवादिमतेनाह यज्ञांतरम-
कामिनो १ सर्वाणि स्थूलरूपाणि सूक्ष्मरूपाणि सर्वशः शब्दाद्यादा-
नरूपाणीन्द्रियकर्माणि योगिनः २ तथैव प्राणकर्माणां ऊंचनप्रभृ-
तीनि च अर्थाद्यष्टिसमष्ट्यात्मलिङ्गसमदशागके ३ आत्मसंयम-
योगाग्नौ समाधौ निर्विकल्पके प्रलिपं त्याज्यं विज्ञानदीपितेत्यंततेज-
सि ४ बाधित्वा ज्ञानमाविलं सम्यग्ज्ञानेन योगिनः विलापयंतिते-
लिङ्गं समाधौ सर्वतोऽश्रवे ५ २१

नीलकंठीटीका

इतो विशिष्टयोगांतरमाह सर्वाणीति इन्द्रियाणां कर्माणि शब्दा-
दियहणानि प्राणकर्माणि आऊंचनप्रसारणश्वासप्रश्वासादीनि
अपरे योगिनः आत्मनि बुद्धौ संयमः स एव योगोऽग्निश्च तस्मिन् ज्ञाने
न देहेन्द्रियप्राणमनोव्यतिरिक्तात्मज्ञानेन दीपिते प्रकाशितेऽनुहति
प्रविलापयंति इन्द्रिययोगिनां हि सप्ताविव प्राणोऽनुपसंहृत एवास्ते
तत्सहचरस्य मनसोऽनुपसंहारात् बुद्धियोगिनां तमनसोऽनुपसंहा-
रात् तदा यतः प्राणस्याप्यनुपसंहारे भवतीति विशेषः एतेषामपि बु-
द्धौ बोद्धव्याभावात् पूर्ववह्नीनायां समाधिबुद्धिरास्तीत्येतैर्बुद्धेरन्यत्वं
न आत्मा ज्ञातो नापि तस्मिन् बुद्धिरुपसंहृता अतएवेतान् प्रकृत्या-

गी.
टी.
च.

केवायवीये वोडादशसहस्राणिनिष्ठंतिविगतज्वरादिति वोडावु।
जौलीनाः दशसहस्राणिमन्त्रराणीत्यनुषंगान् ११

आनंदीटीका

अपरेवानप्रस्थाः सर्वाणीन्द्रियकर्माणिबुद्धीद्रियाणांरूपादिग्रहा-
णानिकर्मेन्द्रियाणांवचनादीनिप्राणानामाभ्यंतराणांपंचानांवायु-
नांकर्माणिभुक्तस्वाहारस्पर्शादीनांसर्वतस्संचरणादीनि आत्मनः
संयमेनध्यानधारणासमाधिरूपेण संयमेनयोगश्रितवृत्तिनिरोध-
पतंजलिप्रोक्तः स एवाग्निस्तस्मिन्ज्ञानदीपितेब्रह्मकर्मसमाधिस-
मिद्वेज्जहति ११

रामकंठीटीका

अपरेकेचनेवेविथस्ययोगयज्ञस्यज्ञानयज्ञत्वसंपत्तयेसर्वाण्येषा-
णिवाद्यानमाभ्यंतराणांचेन्द्रियाणांकर्माणिप्राणस्यचसामान्यरूप-
स्येकस्यप्राणपानसमानोदानद्यानादिभेदप्रभृतानिसमस्तानिक-
र्माणात्मसंयमयोगाग्नौजहत्यात्मनिप्रतिपादितलक्षणोपरस्मिन्का-
रणोयः संयमस्सम्पत्तिस्तस्मिन्निबन्धनतदात्मकोयोयोगः समाधिस-
एवाग्निस्तत्रतानिनिलीनानिऊर्वते कीदृशेज्ञानदीपिते आत्माह-
यलक्षणो न ज्ञानेन बोधेन दीपिते द्योतिते किमुक्तंभवति तेषुतेषुना-
नाविधेषुयोगेषुमनःप्राणयोर्वीपाशहविर्वदात्मनिष्टेसमाध्यग्नौ
निक्षिपंतस्तादृशस्ययोगयज्ञस्यज्ञानयज्ञत्वमापादयतीत्यर्थः
देवताकेचनारभेदेनचरुर्दिभ्यस्तस्मिन्निष्पद्यते इतीत्याद्यनोदनी-
पादनकारेणचरुर्गोदाद्यनिपादयितुंयोगादुपकार्यमाह ११

लासिकी वरुणेनीटीका

सर्वाणीति अत्रेथाननिष्ठाबुद्धीद्रियाणांश्रोत्रादीनांकर्माणिप्र-
वणादीनि कर्मेन्द्रियाणांवाक्याणादीनांकर्माणिवचनोपादाना-
दीनिप्राणानां दशानां कर्माणिप्राणस्यबहिर्गमनमपानस्याधो-
गमनं समानस्थापितपीतानांसम्यग्जनयनमुदानस्यऊर्ध्वजनयनं

व्यानस्य व्यानयनमाजंवनप्रसरणादीनि च उद्गारेनागप्राख्यातः :
 कर्मउन्मीलनेस्मृतः कृकरः क्षतकृजो देवदत्तो विजृम्भते न ज
 हाति स्मृतं चापि सर्वव्यापीयनं जय इत्येवैवृपाणी ध्येयविषयेण
 सम्पत्तिविवेकज्ञानेन दीपिते प्रज्वालिते आत्मसंयमयोगाग्नौ आ
 त्मनि संयमो धारणा ध्यानं समाधिरिति त्रयमात्मविषयं तदुक्तं
 त्रयमेकत्र संयम इति सपवयोगः समाहितत्वं सपवाग्निस्तस्मिन्
 कृति ध्येयमात्मानं देहात्सम्पत्तिविविच्य तस्मिन् मनः संयम्य तानि स
 र्वाणी कर्माणि उपरमयंतीत्यर्थः तत्रैव मनसश्चिरकालं स्थापनं
 धारणा तत्रैव धृतस्य चित्तस्य तदेकाकारप्रत्ययप्रवाहो ध्यानं स
 पवविजातीयप्रत्ययानंतरितः समाधिरिति पक्षे वावस्था पूर्वगु
 रुभिरनुभूयमानास्तुतिव्याजेनाविष्कृता यथा यत्र सोऽस्तमयमे
 ति विवस्वांश्चंद्रमः प्रभृतिभिः सह सर्वैः कापि सा विजयते शिव
 रात्रिः स्वप्रभा प्रसरभास्वरूपेति ११

पंचोलीटीका

सर्वाणीति उपरे योगिनः सर्वाणीदिय कर्माणि इंदिय व्यापारान्
 च अन्यत प्राण कर्माणि च प्राणादिपंचवायु व्यापारान् आत्मसं
 यमयोगाग्नौ आत्मनि संयमः सपवयोगाग्निस्तस्मिन् विवेकज्ञान
 दीपिते ज्ञहति ११

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

ते च सर्वाणीदिय कर्माणि अवरादृशनादीनि प्राण कर्माणि च
 प्राणो वै मन वै मन इति श्रुतेः प्राणस्य मनसः कर्माणि संकल्प
 विकल्पादिव्यापारांश्च ज्ञानदीपिते ज्ञानेन निश्चयेन प्रज्वालिते
 उपरे दुष्परे आत्मा बुद्धिः संयम्यत इति संयमो मनस्तयोर्योगः
 प्रस्तुतकार्यैकविषयीकरणं सपवाग्निस्तत्र ज्ञहति ज्ञह्युः प्रो
 रादीनि अवरादिव्यापारात्मनश्च परमं परमोपकारकं हन्या
 मित्यादि संकल्पान्निवर्त्य बुद्धिं च स्वकर्मविषयककृतव्यतानिश्च
 यात्मिकामातं व्यसवर्णाप्रमोचितं शुद्धादिव्यापारमनुतिष्ठेपुरि

तिभावः इति योग्यतो निरूपितः २०॥

मधुभाष्य

२०॥

भाषाश्रुतवाद

और बहनेक ध्यानी पुरुष श्रोत्रादि ज्ञानइंद्रियों के श्रवण आदि कर्म तथा वाक् आदि कर्मइंद्रियों के कार्य वचनआदि और प्राण अपान उदान व्यान समान नागकर्म कृकस्त देवदत्त यने। जय येशरीर कीदश वायुओं के कर्म जो वहिर्गमनादि है सो स व आत्मसंयम योगश्रुतिमे होम करते है अर्थात् ध्यान के द्वारा चित की एकाग्रता रूप ज्ञानसे दीपित योग श्रुतिमे होमते लीन करते है अर्थात् धेय कहे ध्यानके विषय को ध्यानके द्वारा प्रज्वलित ज्ञानदीप की प्रकाश से वही धेय कहे ध्यानयोग्य वस्तु को अस्सी तरह जानकर और उसीमे मन को संयम कहे युक्त करिके सकल कर्मको दूरकर देते है ११

दोहर

समहि इंद्रियकर्मकों प्राणकर्मको कोय आत्मसंयम यो
गामिजो ज्ञानदीपद्वे सोय २०॥

द्रव्ययज्ञस्तपोयज्ञयोगयज्ञस्तथापरे स्वा-
ध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः १५

शांकरभाष्यं

द्रव्येति द्रव्ययज्ञस्तीर्थेषु द्रव्यविनियोगयज्ञवृत्त्या ऊर्ध्वतियेते द्रव्य-
यज्ञस्तपोयज्ञस्तपोयज्ञो येषां तपस्विनां ते तपोयज्ञा योगयज्ञाः
प्राणायामप्रत्याहारदिलक्षणायोगो यज्ञो येषां ते योगयज्ञस्त-
थापरे स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च स्वाध्यायो यथाविधि ऋगाद्यर्भासो य-
ज्ञो येषां ते स्वाध्याययज्ञाः ज्ञानयज्ञाः शास्त्रार्थपरिज्ञानं यज्ञो येषां ते
ज्ञानयज्ञाः स्वाध्याययज्ञा ज्ञानयज्ञाश्च यतयो यतनशीलाः संशित-
व्रताः सम्यक्शितानि तनूकृतानि तीक्ष्णकृतानि व्रतानि येषां ते
संशितव्रताः १५

आनंदगिरिकृतटीका

यज्ञषट्कमवतारयति द्रव्येतीति तत्र द्रव्ययज्ञान् पुरुषानुपादाय
विभजते तीर्थेष्विति तपस्विनां यज्ञवृत्त्या तपोनुतिष्ठतो नियमवत्तो
इत्यर्थः प्रत्याहारादीत्यादिशब्देन यमनियमासनध्यानधारणास-
माध्यायीयुग्मेते यथाविधि प्राङ्मुखत्वं पवित्रपाणित्वाद्यंगविधि-
मनतिक्रमेति यावत् व्रतानां तीक्ष्णकरणमतिदृढत्वं १५

स्वामिकृतटीका

किंच द्रव्ययज्ञ इति द्रव्यदानमेव यज्ञो येषां ते द्रव्ययज्ञाः कृत्वा वा श-
यणादितपपवयज्ञो येषां ते तपोयज्ञाः योगश्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षण-
समाधिः सपवयज्ञो येषां ते योगयज्ञाः स्वाध्यायेन वेदेन श्रवणमन-
नादिना यतदर्शज्ञानं सपवयज्ञो येषां ते श्रवणवेदपाठयज्ञस्तदर्श-
ज्ञानयज्ञाश्चेति द्विविधायतयः प्रयत्नशीलाः सम्यक्शितं निशितं ती-
क्ष्णकृतं व्रतं येषां ते १५

पिशचभाष्यं

गी.
टी.
व.

इवयज्ञा इति इव्यादीनां हिरण्यगवादीनां दानमेव यज्ञोयेषां ते इ
वयज्ञाः दानमेव यज्ञमुपासत इत्यर्थः अपरे तत यो यज्ञाः तपः कृष्ण
दिवांशयणादिकं तदेव यज्ञबुद्ध्या ऊर्वंति योगयज्ञाः योगश्चित्तवृत्ति
निरोधः स पवयज्ञोयेषां ते योगयज्ञाः यज्ञबुद्ध्या चित्तवृत्तिनिरोधमे
व ऊर्वंतीत्यर्थः स्वाध्यायज्ञानयज्ञाः यज्ञशब्दः प्रत्येकमाभिसंबध्यते
स्वाध्यायो वेदपाठा स पवयज्ञोयेषां ते तथा तेषां स्वपरिज्ञानं तदेव य
ज्ञोयेषां ते ज्ञानयज्ञाः यज्ञबुद्ध्या ज्ञानं ऊर्वंतीत्यर्थः सर्वे पवयतयः य
त नशीलाः संशितं तीक्ष्णी कृतं हृतं येषां ते संशितवृत्ताः २५

रामानुजभाष्यं

इवयज्ञा इति केचित्कर्मयोगिनो इवयज्ञाः स्वायतो इव्यणादाय
देवा र्चने प्रयतंते केचित्च दानेषु केचित्च यामेषु केचित्च होमेषु पते सर्वे
इवयज्ञा केचित्त्रयो यज्ञाः कृष्णचांशयणोपवासादिषु निष्ठा ऊर्वंति
योगयज्ञाश्चापरेषु एतैर्येषु एष्वनप्राप्तिश्चिह्नयोगशब्दकर्मनिष्ठा
भेदप्रकरणान्तर्दिष्यं केचित्स्वाध्यायपरास्वाध्याभ्यासपराः केचित् ५
वर्षज्ञानाभ्यासपरा यत यो यत नशाला संशितवृत्ता इह संकल्पाः
२५

अभिनवगुप्तकृतटीका

अपरे देवानि क्रीडाशीलानिन्द्रियाणां प्रित्ययः स्थितो यज्ञो निजनि
जविषयगृहलक्षणाः तमेव परित उपासते ग्रामूलादिमृशतः स्वा
त्मलाभं लभंते अत पवते योगिनः सर्वावस्थासु सततमेव योगयु
क्ता नित्ययोगी सत्रायं मत्वर्थायः पनमेव च विषयग्रहणात्म
कं यज्ञं यज्ञेनैव तेनैव लक्षणो न अपरे प्रयत्नमशक्नो ब्रह्माग्नौ जुह
तीति केचित्छाब्दान् मुने स्तोत्रोपापर्या विरुद्धत्वाद्योर्थोद्दिष्टि
तः तं प्रकाशयामः केचित्योगयुक्तास्ततो देवनाना रूपेणादिदेवतो
द्देशेनैव वा स इवमयं यज्ञमुपाचरंति तच्च क्रियमाणमेव यज्ञं कर्त
व्यमिदमित्येव बुद्ध्या फलानपेक्षतया उः पूरं ब्रह्माग्रावर्षयेति इति
इवयज्ञा अपि परं ब्रह्म याति यतो वक्ष्यते सर्वे ये ते यज्ञविद इति श्रु

तिरपि यत्तेन यत्तमयजंतदेवा इति अन्ये तसंयमाग्निधिंदियाः
 एतीति संयमो मनः तस्य येन यः प्रतिपन्नभावभावनादृषाग्निभिः
 लाघलाघकाविस्फुलिंगास्तधिंदिया एपि र्पयंति अतएव ततेपोय
 ज्ञाः इतरे ज्ञानदीपितेषु फलदाहके धिंदियाग्निषु विषयानर्पयंति
 भेदवासनानिरासायैव भोगानभिलषंतीत्युपनिषत् तथा च मयेव
 लज्जाप्रक्रियायामुक्तं न भोगं व्यतिरिक्तं हि भोक्तृस्ततो विभाव्यते
 पृथपवत्तिभोगो यत्तादात्म्यभोक्तृभोग्ययोरिति संदेहः अपि भोक्तेव
 भोग्यभावेन सदा सर्वत्र संस्थित इति ते च सर्वा निंदियव्यापारान्मा
 नसान्मात्रनासिका निर्गमनमूत्राय पो नयनादीन्वायवीर्याश्चात्म
 नो मनसश्च संयमहेतौ योगनाम्नैकाग्रवृत्तौ सम्यग्ज्ञानपरिदीपि
 तेषु रायितव्ये निवेशयंति गृह्यमाने विषयं संकल्प्य मानं वा तदेकाग्र
 तयैव तत्परित्याक्तासु व्यापारतया बुद्ध्या गृह्यंतीति तात्पर्यं तदुक्तं श्री
 वोपनिषदि भावेत्यक्ते निरुद्धा विनैव भावात्तरं व्रजेत् तदा तन्मध्यभा
 वेन विकसत्यतिभावेनेति योगयज्ञा व्याख्याताः एवं द्रव्ययज्ञस्तपो
 यज्ञो योगयज्ञश्चैकलक्षणः स्वाध्यायज्ञानयज्ञश्च येन संप्रतिल
 ह्यंते १५

परमार्थप्रपाटीका

अथान्यानपंचयज्ञानाह द्रव्ययज्ञा इति द्रव्यदानमेव यज्ञोयेषां ते द्र
 व्ययज्ञा अपरे तपासि कृत्वा चोदयणादीनियज्ञोयेषां ते तपो यज्ञाः
 तथा अपरे स्वाध्यायो वेदपालनलक्षणो यज्ञोयेषां ते तथा ज्ञानं शास्त्रे
 शास्त्रप्रवणं सपवयज्ञोयेषां ते एवं पंचयाज्ञिकाः किंभूताः यतयय
 तं ते यतयः प्रयत्नशीलाः तथा समग्रप्रकारेणाशितानि तीक्ष्णीकृ
 तानि व्रतानि पूजितानि ये स्ते संसितव्रता एवं नवयज्ञाः १५

वनमालीटीका

द्रव्यत्यागपवयथाशास्त्रं यज्ञोयेषां ते श्रोतृज्योतिष्टोमादिकर्मपरा
 प्रतद्व्याख्यस्मार्तकर्मपराः तथा च स्मृतिः वापीकूपतडागादिदेवता
 यतनानि च अत्र प्रदातमारामः पूर्वमित्यभिधीयते शरणागतसंज्ञाः

योगश्चिन्तननिरोधो यज्ञोयेषां
 ते योगयज्ञः ५

गी.
टी.
च.

एतद्भूतानां वाप्यहिसनं वहिर्वेदिचपदानंदनमित्यभिधीयत इति
तथा कृच्छ्रचोदयाणादितपपवयजोयेषां ते तपोयज्ञास्तपास्विनः
योगश्चित्तवृत्तिनिरोधो यजोयेषां ते योगयज्ञाः यमनियमासनमु-
द्राः पुष्टानपराः यमनियमासनप्राणप्रसाधारथारणाध्यानसमाधे-
यो हि योगस्याष्टांगानितल्लक्षणान्यत्र ज्ञेयानि स्वाध्यायो वेदपा-
ठस्तदर्थश्रवणादिश्च ज्ञानं ब्रह्मादिपरापरतत्त्वविषयकं परोक्षं रूपं न देवयज्ञं येषां ते
यतये यत्नशीलाः सम्यक्शितं निशितं तीक्षां व्रतं येषां ते संशितं व्र-
ताः शोतन्मकरो संशितव्रता इति पाठे संशकथने इति यातो विद्व-
त्कथितव्रता इत्यर्थः १५

ऊसमैवेजयंतीटीका

किंच द्रव्ययज्ञा इति केचित् योगिनो द्रव्ययज्ञाया येन द्रव्यसंपादनं कृ-
त्वा केचिदेवार्चनादिकं कुर्वन्ति केचिच्चदानं कुर्वन्ति केचिच्चयागं कुर्वन्ति
केचिच्च होमं कुर्वन्ति द्रव्ययज्ञा एवेते सर्वे भवन्ति तत्र तत्र देवार्चनादि-
ष्वेव निष्ठां कुर्वन्तीत्यर्थः केचित्तपोयज्ञाः कृच्छ्रचोदया नवत्रतोपवासप-
रास्ते ते तत्र तत्रेव निष्ठां कुर्वन्ति केचित् योगयज्ञाश्चात्र योगशब्दः कर्म-
निष्ठाभेदप्रकरणात्वात् प्राणक्षेत्रतीर्थस्थानप्राप्तिरुच्यते प्राणदेशा-
दिप्राप्तिर्योगः सपवयजोयेषां ते तथा ते चैव निष्ठां कुर्वन्तीत्यर्थः तथा
ऽपरे योगिनः स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च केचित् स्वाध्यायशीलाः वेदादि-
पठनमात्राभ्यासशीलाः केचित्तनतदर्थज्ञानाभ्यासशीलाः यद्वा स्वा-
ध्यायेन वेदेन श्रवणमननादिदृष्ट्याभ्यासेन यत्तदर्थज्ञानं सपवया-
जोयेषां ते तथा यतयस्तत्र तत्र यत्नपराः संशितव्रता सम्यक्शितानि
नितीक्षणीकृतानि व्रतानि ये स्तथा दृढव्रता इत्यर्थः १६

मधुसूदनीटीका

एवं त्रिभिः श्लोकेः पंचयज्ञा उक्ता धुने केन श्लोकेन च द्रव्यज्ञानाह ॥
द्रव्यत्यागपवयशाशास्त्रं यजोयेषां ते द्रव्ययज्ञाः पूर्तदन्नाख्यस्मार्तक-
र्मपराः तथा च स्मृतिर्वापीरूपतश्चादिदेवतायतनानि च अन्नप्रदा-
नमारामः पूर्तमित्यभिधीयते शरणागतसंन्यासभूतानां चाप्यहिस-
नं वहिर्वेदिचपदानंदनमित्यभिधीयते इष्टाख्यं श्रौतं कर्म तदेव मे

वापरेयज्ञमित्यत्रोक्तं अतर्वेदिद्यानमपितेवेवातर्भूतं तथा कृच्छ्र
 चांदायणादितपवयज्ञोयेषांतेतेपोयज्ञाः तपस्विनः तथा योगः
 वित्तवृत्तिनिरोधोऽष्टांगोयज्ञोयेषांतेतेयोगयज्ञाः यमनियमासना
 दियोगांगानुष्ठानपराः यमसूत्रप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्या-
 नसमाधयोहियोगस्याष्टावंगानि तत्रप्रत्याहारः श्रोत्रादीनीन्द्रिया
 णीत्यत्रोक्तः धारणाध्यानसमाधयश्चात्मसंयमयोगाग्रावित्यत्रोक्तः
 प्राणायामोऽपानेज्जहृतिप्राणमित्यनेतरस्त्रोकेवक्ष्यते यमनिय-
 मासनात्यत्रोच्यते अहिंसासत्यास्तेयव्रमचर्यापरिग्रहायमाः पंच
 शौचसंतोषतपः स्वाध्यायेश्वरप्राणीधानानिनियमाः पंचस्थिरसुख
 मासनपद्मकसल्लिकाद्यनेकविधं शशास्त्रीयः प्राणीवयोहिंसा-
 साचकृतकारितानुमोदितभेदेनत्रिविधापवमयथार्थभाषणमव-
 धहिंसानुवेधियथार्थाभाषणवानृतेस्तेयमशशास्त्रीयमार्गेणपरद-
 व्यस्वीकरणं शशास्त्रीयः स्त्रीपुंसव्यतिकरोमेथुनेषास्त्वानिषिद्धमार्गे
 णदेहमात्रातिर्वाहकाधिकभोगसाधनस्वीकारः परिग्रहः एतन्नि-
 वृत्तिलक्षणाउपरमायमाः यमउपरमश्नतिस्मरणात् तथाशौचं हि
 विधंवासमाभ्यांतरं च मृजलादिभिः कायादिक्षालनं हितमितमे-
 ध्याशनादिचवासंभेदोमुदितादिभिर्मदमानादिवित्तमलक्षालनमो-
 तरे संतोषोविद्यमानमोगापकारणादधिकस्यानुपात्तसादृश्यावित्त-
 वृत्तिः तपः क्षुत्पिपासाशीतोष्मादिद्वंद्वसहनं काष्टमौनाकारमौनात्र
 तानिच इंगितेनापिस्वामिप्रायाप्रकाशनंकाष्टमौनं अवचनमात्रमा-
 कारमौनमितिभेदः स्वाध्यायोमोक्षशास्त्राणामध्ययनंप्राणवज्रपो-
 वा ईश्वरप्राणीधानं सर्वकर्मणांतस्मिन्परमगुरोफलनिरपेक्षत-
 यार्पणं एतेविधिरूपानिनियमाः पुराणेषु येऽग्रधिकाउक्तास्तपश्चेवय-
 मनियमेधेतर्भावाः एतादृशयमाद्यभ्यासपरायोगयज्ञाः स्वाध्याय-
 ज्ञानयज्ञाश्चयथाविधिवेदाभ्यासपराः स्वाध्याययज्ञाः न्यायेनवेदार्थ-
 निश्चयपराज्ञानयज्ञाः यज्ञांतरमाह एतयोयत्नशीलाः संशितव्र-
 ताः सम्यक्शितानितीक्ष्णीकृतात्यतिदृढानिव्रतानियेषांतेसंशि-
 तव्रताः व्रतयज्ञादत्यर्थः तथाचभगवान्पतंजलिः तत्रातिदेशका

गी.
टी.
पं

न०

श०

लसमयानवक्तिनाः सार्वभौमामहाव्रतमिति ये पूर्वमहिंसायाः
पंचयमाउक्तास्तपवजात्यायनवक्षेनदृढभूमयोमहाव्रतशब्दा-
द्याः तत्राहिंसाजात्यवक्तिनायथा मृगयोमृगातिरिक्ताग्रहनिष्ठा
मीति देशावक्तिर्न तीर्थहनिष्ठा मीति सैव कालावक्तिनायथानव-
तदंशानपुण्यहर्माति सैव प्रयोजनविशेषरूपसमयावक्तिनाय-
थाक्षत्रियस्य देवब्राह्मणप्रयोजनव्यतिरेकेण न हनिष्ठा मीति पुंड-
विना न हनिष्ठा मीति च एवं विहादिप्रयोजनव्यतिरेकेणानृतनव-
दिष्ठा मीति एवमापत्कालव्यतिरेकेणोत्तुङ्गयायतिरिक्तं स्तेयं न क-
रिष्ठा मीति एवमृग्युग्मनिरिक्तकाले पत्नीनगमिष्ठा मीति एवं श-
र्वादिप्रयोजनमंतरेणानपरिहीष्ठा मीति यथायोगेवक्षेदोद्भूतः
एतादृगवक्षेदपरिहारेण यदा सर्वजाति सर्वदेश सर्वकाल सर्वप्रयो-
जनेषु भवाः सार्वभौमाग्रहिंसादयो भवन्ति महता प्रयत्नेन परिपाल्य-
मानत्वात् तदा ते महाव्रतशब्देनोच्यन्ते एवं काष्ठमोनादि व्रतमपि दृष्ट-
व्यं एतादृशव्रतदार्ढ्यं च कामक्रोधलोभमोहानां च तर्णामपिनर-
कद्वारभूतानां निवृत्तिः तत्राहिंसायास्तमया च क्रोधस्य व्रत्तचर्येणाव-
स्तविचारेण च कामस्य प्रसृतेयापरिश्रमरूपेण सतोषेण लोभस्य सत्ये-
नयथार्थज्ञानरूपेण विवेकेन मोहस्य तन्मूलानां च सर्वेषां निवृत्ति-
रिति दृष्टव्यं इतराणि च फलानि सकामानां योगशास्त्रे कथितानि

साधनानि १५

सदानंदीटीका

पंचयज्ञास्त्रिभिः श्लोके रूक्ते केन षडाहव इत्याद्या गोयथाशास्त्रेय
ज्ञायेषां संप्रवृत्ते १ तपपवाविकृद्वादि यज्ञायेषां तपस्विनां चित्तवृ-
त्तिनिरोधाद्यो यज्ञायेषां सुयोगिनां २ वेदाभ्यासो यथाशास्त्रे येषां
स्वाध्यायिनां मातुः शास्त्रार्थनिश्चयो येषां न्यायेन ज्ञानयाजिनां ३ व्र-
तान्यतिदृढान्येव येषां ते व्रतिनो वराः ४ १५

नीलकंठीटीका

एवं यज्ञपंचकं श्लोकत्रयेणोक्ते अथैकेनैव श्लोकेन पंचयज्ञानां
 ह इवेति इव साध्याः वापी कृपा रामाः तीर्थे बहिर्वेदिकादानं श्री
 तयज्ञानां प्रागेव ग्रहणात् तपवयज्ञायेषां ते इव यज्ञाः तथा तप
 कृच्छ्रचोदायणमासोपवासादितदेवयज्ञस्थानीयं येषां ते तपो-
 यज्ञाः तथा योगयज्ञाः संगफलत्वागपूर्वकं संध्योपासनादिनि-
 र्विकल्पसमाध्यांतानां कर्मणामनुष्ठानं तृतीयाध्यायोक्तयोगः स
 एव यज्ञायेषां ते योगयज्ञाः यद्वायमनियमासनप्राणायामप्रत्या-
 हारधारणाध्यानसमाधि रूपोऽष्टांगोपेतो योगश्चित्तवृत्तिनिरोध
 इति सूत्रितो योग एव यज्ञो येषां त इति तथा स्वाध्याययज्ञाः नित्यं वे-
 दाध्ययनरतास्तस्मात् स्वाध्याययज्ञाः ज्ञानं स्वाध्यायार्थस्य पूर्वोत्तरमी-
 मासाविचारः स एव यज्ञो येषां स्वाध्याययज्ञाज्ञानयज्ञाश्चेति स्वा-
 ध्यायज्ञानयज्ञा इति समासः यतयः यतनशीलाः संशितव्रताः स-
 म्यक्शितंतीक्ष्णां व्रतं अहिंसादिकं येषां ते इति सर्वेषां विशेषणं २

आनेदी टीका

अपरेवानप्रस्थाः वैतानिकं वज्रुद्धयादग्निहोत्रं यथाविधीत्यादिस्मृ-
 त्यनुगमात्सपत्नीकावनेव संतो इव यज्ञाः पुरोडाशादिभिरग्निं तप-
 यंतः तपो यज्ञाश्चोदायणोर्नयेत्कालमित्यादिस्मृतेस्तपःसाध्याया-
 ज्ञायेषां ते तथा योगोऽष्टांगश्चित्तवृत्तिनिरोधोपायस्तेन साध्याया-
 ज्ञायेषां ते आत्मसंयमयोगाद्यैर्नुहतीति पूर्वोक्तान्वयः अनेन वाक्य-
 द्वयेन सूतविन्यस्तपत्नीकस्तयावानुगतो वनमिति द्वयोरेव वान-
 प्रस्थयोर्ज्ञानकर्मसमुच्चयो लक्षितः २५ एवं यतीत्यत्राह साध्ययेति आत्म-

+ एवं यज्ञानां व्यापारभेदेन चतुर्विधं रामकं टीका त्वप्रतिपाद्येदानीं आश्रमभेद-
 प्रतिपादनद्वारेण यज्ञभेदाच्च प्रतिपादयितुं श्लोकद्वयसाधेमाह +

+ इवेण ह विरादिना यज्ञः पाकयज्ञं दिर्यागविधिर्येषां ते इव यज्ञः त-
 ने देवतायजनप्रधानकृतक्रिया अनुष्ठायिनः संभवन्तीति शेषः ते च गा-
 र्हस्पत्यश्रमवर्तिनः प्राथम्येनाग्नाभिप्रेताः यतो गृहस्थानामेव द-
 व्यासायने देवयज्ञे मृत्वा तथाधिकारः तत्र पाकयज्ञस्सर्ववर्णासाधा

संयमयोगाद्यैर्नुहतीत्यादि
 पूर्वोक्तान्वयः अपरे चतुर्णां प्रमाणः संशितं तीक्ष्णं कृच्छ्रसाध्यां व्रतसेवां ते स्वाध्यायः प्रव्रजपः ज्ञानं
 परमात्मज्ञानं च यत आचरणं कर्म येषां ते आत्मसंयमयोगाद्यैर्नुहतीति तेष्वापि ज्ञानं
 कर्म समुच्चयो दर्शितः स्मृतिश्चात्र एकादशपरं ब्रह्म प्राणशमः परमपः उपवासात्तरं भैक्ष्यं दद्यात्
 दानादिशब्दात् ३ तस्मात्संयमः यत एकं प्रणवाद्यमदोः ब्रह्मणः सर्वस्माद्दृष्टं राशः परमुक्तं ह यतश्च
 प्राणशमः तपसा कृच्छ्रचोदायणादेः परं यतश्च भैक्ष्यमुपवासादनुष्ठानात्परं यस्यादृष्टादानात्सर्वभ्यो
 दानेभ्यः परं विशिष्टात् तस्माद्यतीति ज्ञानं साध्यायाजनाद्यैर्नुहतीति तस्माद्यतीति ज्ञानं साध्यायाजनाद्यैर्नुहतीति तस्माद्यतीति ज्ञानं
 प्रव्रजपः प्राणायामं भिक्षाचर्यं च सततमाचरणं कर्मो नृतिहेति शेषः

गी.
टी.
च.

रणः यतः शूद्रस्यापि पाकयज्ञैः स्वयं यजेतेत्येको विहितोऽस्य नमः
स्कारो मेव इत्यादिना तेऽधिकारो विहितः तथा न्येन योज्ञाः तपसा
तेन तेन वर्णविशेषविभक्तेन नियमेन यज्ञो यागविधिर्येषां ते प्राथा
न्येन वानप्रस्थाश्रमिणोऽत्र गृह्येते तेषामेव मुख्यतया तपोनिष्ठत्वात्
त आश्रमाविहिताः सर्वे वर्जयित्वा निराश्रमिण्यादिना शूद्रस्यापि
अत्राधिकारात् तपोयज्ञेष्वधिकारः तथा न्ये योगयज्ञः योगेन यम
नियमो गतिर्वर्त्येन सवीजनिर्वीजरूपेण चित्तवृत्तिनिरोधे कलत्र
तो न समाधिना यज्ञोऽप्येते योगयज्ञः प्राथान्येन चतुर्थाश्रमिणः
तेषामेव प्राथान्येन योगपरत्वात् अत्रापि शूद्रस्याधिकारो विहितः
यतो भगवता व्यासमुनिनैव चतुर्वर्णसाधारणो धर्मात्रिर्दिशता
तन्मथे आत्मज्ञानमुक्तं तथा च जनकपराशरसंवादे विशेषध
र्मात्त्वर्णानां प्रभृतिभगवन्मम तथा सामान्यधर्माश्च सर्वत्र ऊषा
लोसमीति प्रश्ने विशेषधर्मानुक्ता भगवान्यगशरः अन्तर्गम्यम
हिंसाचाप्रमादः संविभागिता आदिकर्मातिशये च सत्यमक्रोधप
वच स्वेष्टदारेषु संतोषः शौचं नित्यानसूयता आत्मज्ञानेति नित्या
वधर्मः साधारणोऽन्यत्रैवान्यत्र न चापि शूद्रः पततीति निश्चयो
न चापि संस्कारमिहाहतीति श्रुतिप्रवृत्तेन च धर्ममश्रुतेन च स्व
धर्मप्रतिषेधने कृते अत्रैवान्यत्रापि सर्वे वर्णा धर्मकार्याणि सम्य
ककृत्वा राजन्सत्यवाक्यानि चोक्तात्मका धर्मदारुणं जीवलोकैर्वा
नि स्वर्गनात्र कार्या विचारयति स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्चापरे स्वाध्या
यो वेदवेदांगस्मृतीतिहासपराणां तर्कदंडनीतिवार्तादेर्यथास्वस
स्पृशास्त्रस्याध्ययनं तत्र प्राथान्येन त्रयस्य चार्याश्रमिणोधिकृताः
यतो मुख्यतया तेऽप्येव स्वाध्यायनिष्ठत्वेन वासितं तत्र च कस्मिंश्चिदे
शोकशोचि शूद्रस्याप्यधिकारो यतः स्वयं यजेतेति पाकयज्ञेऽन
स्याधिकारात् भूपगमादिति कर्तव्यताविज्ञानहेतोः कस्यचिच्छा
स्त्रावयवस्य केनचित्प्रकारेणाध्ययनमवश्यमेव प्रसक्तं तथा ज्ञा
नयज्ञाः ज्ञानेन प्रबंधप्रतिपादिता त्माद्वैतबोधात्मना यज्ञो यागवि
धिर्येषां तत्र सर्वे वर्णाः सर्वाश्रमिणो गृह्येते ततः शूद्रस्याप्यधिकारः

तथाचोक्तमिहैवपरं ब्रह्मस्वरूपमात्मानं व्यपदिशता भगवता
मोहिषार्थं व्याप्यत्ययेपि स्युः पापयेनयः स्त्रियोवैश्यास्तथाशू-
द्रास्तेपि योतिपरांगतिरिति नचातिशयोक्तिमात्रमेतत् यतोमृ-
त्तिनैवोक्तेमोक्षधर्मेषुपिंगलासुलभाद्यास्त्रियः तलाथरायाश्चवे-
श्याः धर्मव्यापादयः शूद्राश्चाविभूततत्त्वज्ञानास्तत्रतत्रोदाहृताः
तदनेनज्ञानयज्ञेनपूर्वोक्तायज्ञभेदाज्ञानयज्ञतामामुवेतीत्युक्तं भ-
वति स्वाध्यायज्ञानयज्ञानोयतयः संशितव्रताः इति विशेषणं स्वा-
ध्याययज्ञानामत्यंतनियमपरत्वाद्ज्ञानयज्ञानोचपरमार्थनिष्ठत्वा-
न्मात्रयतिलक्षणयोगाद्देदितव्यं १५

लासिकी दसमोऽंशोऽटीका

अथाश्रमभेदेनयज्ञविशेषास्त्रिपादयति इत्ययज्ञा इति इत्येणह-
विरादिनायज्ञोयागविधियेषांते तत्रदेवतायागक्रियानुष्ठायिनः
संभवन्तीतिशेषः अत्रप्रायेणगृहस्थाश्रमिणोधिकृताः तपः कृष्ण
चाद्रायणादिर्यज्ञोयेषांते प्रायेणवानप्रस्थाश्रमिणस्तेषामेवतपो
निष्ठत्वात् योगोयमनियमायंगनिर्वर्त्यचित्तवृत्तिनिरोधतत्क्षणः
सपवयज्ञोयेषांतेप्राधान्येनचतुर्थीश्रमिणः स्वाध्यायोवेदवेदंग
स्मृतीतिहासपरागतकोपनिषदादेर्यथासंख्यशास्त्रस्याऽप्य-
यनमावर्तने तथाज्ञानशास्त्रार्थसम्यक्कारिज्ञानं च सपवय-
ज्ञोयेषांते तत्रप्रायेणब्रह्मचर्याश्रमिणोधिकृताः यतयः प्रयत्न
शीलाः संशितव्रताः सम्यक्चित्तानितीर्त्ताकृतानिव्रतासुकल-
क्षणाणियेषांते १५

पंचोलीटीका

इत्येति इत्यादीनांतीर्थेषुसतपात्रेषुयज्ञबुद्ध्याब्रह्मार्पणबुद्ध्या
ऊर्वन्तियेतेइत्ययज्ञाः तपपवयज्ञोयेषांतेतपोयज्ञाः अष्टांगयोग
पवयज्ञोयेषांतेयोगयज्ञाः वेदाध्ययनमेवयज्ञोयेषांतेस्वाध्याय-
यज्ञावेदार्थदर्शनमेवयज्ञोयेषांतेज्ञानयज्ञाः सम्यक्चित्तंतेतन्
कृतं कर्मयैः तेसंशितव्रताः १५

१११ वीरसमिद्धोधिनी॥

१५४
 द्वययज्ञाः इति केविद्वययज्ञाः द्व्याणि प्रादीनियतसाध
 नानियेषांतेद्वययज्ञादैवमेवेत्यादिनाप्रतिपादिताः केचित्तु
 नस्तपोयज्ञाः तपश्चंद्रियनियमनद्वयंयेषांतेतपोयज्ञाः प्रो
 रादीनीत्यादिना व्याख्याताः अथरेषुनयोगयज्ञायोगश्चंद्रियम
 नोहतीनांविषयांतरान्निरोधपूर्वकप्रस्तुतकार्येकविषयक
 निश्चयात्मिकयाबुद्ध्यासहसंयोजनयज्ञसाधनंयेषांतेयोगयज्ञाः
 प्रादीनीत्यादिनालक्षिताः एतेसर्वेस्वाध्याययज्ञाः स्वाध्याये
 धनुर्बद्धाध्ययनंतुक्तास्तदेवतामंशोश्चाराणामितियावत्तयज्ञो
 शुद्धयज्ञसाधनंयेषांतेतादृशाः ज्ञानंस्वाध्यायव्यावृत्तप्राप्तये
 यताविषयकनिश्चयात्मकंयज्ञोशुद्धयज्ञसाधनंयेषांतेतादृ
 शाश्च यतयः प्रयत्नशीलाः संशितव्रताः सम्यक्कृतंतीक्ष्ण
 कृतं व्रतंनियमोयेस्तमयैतत्स्वरणवित्तं कर्मकृतंयमितिदृष्ट
 निश्चयाब्रह्मव्रजेयुरितिशेषः २८॥

मधुभाष्य

२८॥

भाषाश्रुवाद

और लोकमें कितने पुरुष द्रव्यदान ही को परम यज्ञ जानि
द्रव्यदान रूप यज्ञ करते और बड़तेक मनुष्य कृष्णचोदायण त
था हादश वार्षिक व्रत आदिकमें चित्त लगाय तपश्चर्य यज्ञ क
रतेहैं फेरि कितने जनयोग शास्त्रोक्त नेती थौती ओ प्राणायाम
आदि योग करके चित्तवृत्ति के बोधरूप योगयज्ञमें तत्पर हैं
और बड़तेरे वेद शास्त्रके अध्ययन मनन को स्वकर्म जानि तद
र्थ ज्ञान ही को सर्वस्व मानि स्वाध्याय ज्ञान रूपयज्ञ करतेहैं
परंतु जो इंद्रिजित औव्रत में तत्पर हैं तेई ये सब यज्ञी कर स
कतेहैं १६ ॥

दोहा

द्रव्य यज्ञ तपयज्ञ जो योगयज्ञ तिमिकोप स्वाध्याययज्ञ
ज्ञानयज्ञ कर्त जितींद्रियसोप १८

अपानेज्जहति प्राणं प्राणोपानेतथापरे प्राणा
पानगतीरुद्धा प्राणायामपरायणाः १५

शंकरभाष्ये

किंच अपानइति अपाने अपानवृत्तौ ज्जहति प्रक्षिपेति प्राणं प्राण
वृत्तिं प्रकाशं प्राणायामं कुर्वतीत्यर्थः प्राणोपानेतथापरे ज्जहति
रेचकाद्ये च प्राणायामं कुर्वतीत्येतत् प्राणापानगतीरुद्धा सु
खनासिकाभ्यां वायो निर्गमनं प्राणस्य गतिस्तद्विपर्ययेण योगम
नमपानस्यते प्राणापानगती पतैरुद्धानिरुध्य प्राणायामपराय
णाः प्राणायामतत्पराः कुम्भकाद्ये प्राणायामं कुर्वतीत्यर्थः १५

शानंदगिरिकृतटीका

प्राणायामाख्ये यत्तुदाहरति किंचेति प्राणायामपरायणाः सं
तोरेचकं शकं च कृत्वा कुम्भकं कुर्वतीत्याह प्राणेति प्राणोपानयो
गती सा सप्रसासो निरुध्य किं कुर्वतीत्यपेक्षायामाह किंचेति
प्राणापानगतिनिरोधश्च कुम्भकं कृत्वा पुनः पुनर्वायुजयं कुर्वती
त्यर्थः १५

स्वामिकृतटीका

किंच अपानइति अपाने यो वृत्तौ प्राणमर्धवृत्तिं प्ररुकेन ज्जहति प्र
ककाले प्राणमपानेने को कुर्वति तथा कुम्भकेन प्राणापानयोर्
र्धा योगतीरुद्धा योगतीरुद्धारेचककालेपाने प्राणे ज्जहति एवं
रकरेचककुम्भकैः प्राणायामपरायणा इत्यर्थः १५ अपर

पिशाचभाष्ये

अपाने अपानवायो प्राणं ज्जहति उपासनया प्राणहोमं संपादय
तीत्यर्थः प्राणाख्ये वायो अपाने ज्जहति यथाग्नौ हुतादिकं तथा हो
मं यानेन संपादयति कथं भूताः सता प्राणश्चापानस्य तयोर्गती प्रा

गी.
टी.
च.

प्राणानगतीरुह्या निरुध्य प्राणायामपरायणाः प्राणायामः परमयने
स्थितिर्येषां ते प्राणायामपरायणाः १५

रामानुजभाष्यं यज०

अपान इति अपरे कर्मयोगिनः प्राणपाने पुनर्जंवेति यते च विविधायुक्तः
पूरक रेचक ऊर्ध्वक भेदेन अपाने जड्गति प्राणमिति पूरकं प्राणोपा
नमिति रेचकं प्राणपानगतीरुह्या प्राणपानेषु जड्गतीति ऊर्ध्वकं प्रा
णायामपरे पुनरुपपन्नजने नियतांस्तदिति १५

अभिनवगुप्तकृतटीका उपनिषत् १५

परमार्थप्रपाटीका

अथान्ययज्ञात्रिनवमाह अपान इति अपाने अथो ह्येतो प्राणमर्थं हति
पूरकेण जड्गति पूरककाले प्राणमपानेनैकीर्जंवेति तथा ऊर्ध्वकेन
प्राणपानयोर्युगपदौ गतीरुह्य रेचककाले अपाने प्राणजड्गति एवं
रेचकपूरकऊर्ध्वकैः प्राणवायुवर्षा ऊर्जंवेतः प्राणायामपरायणाः प्रा
णायामपवपरमयगतिर्येषां ते तदुक्तं यथा यथा सदा भ्यासात्मनस
स्थिरता भवेत् वायुर्वाक्कायदृष्टीनां स्थिरता च तथा तथेति प्रतिरूप
शर्ववल्यां आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भो यथा वशे चरति पृथुदेवः घोषा
इदं यस्यां शृण्वीत रूपं तस्मै वाताय हविषा विधेमेति भाष्ये तस्मै वाताय
प्राणमुखाय वायुर्वै गोतमसूत्रे तया वायुर्वै दोषिष्ठा देवता तथा वा
योत्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासीत्यादि श्रुतेर्वाताय हिरण्यगर्भाय हविषा हवि
र्द्रव्येण यथोचिताहाररूपेण कृत्वा विधेमपरिवरे मविहयतिः परिच
रणकर्मा तस्मै कस्मै यस्या इदमनुभूताय माने रूपं घोषाः अनाहतधन
यः तथा शृण्वीत श्रवणविषयो ऊर्जंवेत यथा एष प्राणलक्षणो देवः वशे
चरति वशवर्ती भवति किंभूतो देवः देवानां मात्मानं र्यामीन केवलं देवा
नां भुवनस्य गर्भो वीजरूपः १५

वनमालीटीका

प्राणायामयज्ञमाह अपाने इति अपाने प्राणहृतो प्राणो प्राणवृत्तिं नु

कृतिप्रतिपत्तिं वासवायोः देहाभ्यन्तरप्रवेशेन पूरकाख्यप्राणायामे
 ऊर्ध्वतीत्यर्थः प्राणपानेन तथापरेऽनुकृतिदेहवायोर्वाहिर्निर्गमनेन रेच
 काख्यप्राणायामे ऊर्ध्वतीत्यर्थः पूरकरेचककथनेन तदविनाभू-
 तोद्विविधः ऊर्ध्वकोऽप्युक्त एव यथा शक्तिवायुमाश्रयानंतरं स्यात्प्र-
 स्यासनिरोधः क्रियमाणोऽतः ऊर्ध्वकः यथा शक्तिसर्ववायुविरिच्यानत-
 रे क्रियमाणोऽवहिः ऊर्ध्वकः एतत्प्राणायामत्रयानुवादेन च तृतीयं ऊर्ध्वक-
 माह प्राणपानगतीति मुखनासिकाभ्यामांतरस्य वायोर्वाहिर्निर्ग-
 मः स्यात्प्राणस्य गतिः वहिर्निर्गतस्यांतः प्रवेशः प्रश्वासः प्रश्वासोपा-
 नस्य गतिः तत्र पूरके प्राणगतिनिरोधः रेचके पानगतिनिरोधः ऊ-
 र्ध्वके तु भयगतिनिरोध इति क्रमेण युगपच्च स्यात्प्राणपानगती-
 रुद्धा प्राणायामपरायणाः संतोऽपरेपाने प्राणोऽनुकृतीत्यर्थः १५

ऊर्ध्वमेवेजयंतीटीका

किंच प्रपाने इति प्राणायामपरायणाः यमपवयामः स्वार्थेण आसमे-
 तायामः आयामः प्राणायामाः प्राणायामपवपरमुत्कृष्टमयनमा-
 श्रयेषां तथाते प्राणसंयमनाश्रया अपरे योगिनोऽपानेऽथो हतौ प्रा-
 णमूर्द्धवृत्तिं जुह्वति पूरकरीत्याऽपानेन सह प्राणस्य संमेलनं ऊर्ध्वति-
 थाऽपानमथो हतिं प्राणोऽर्ध्ववृत्तौ जुह्वति रेचकरीत्याऽपानस्य प्राणेन
 सह संमेल्य वहिर्निर्गमयंति तथा ऊर्ध्वकरीत्या प्राणपानयोर्द्वयो-
 र्वाह्योर्गती स्यात्प्रश्वासो रुद्धा संनिरुध्य वर्तते इति आभ्यन्तरस्य वायो-
 र्मुखनासिकद्वारेण वहिर्निर्गमः स्यात्प्राणवायोर्गतिः तस्य वहिर्गत-
 स्य वायो रंतं प्रवेशः प्रश्वासो पानवायो र्गतिस्तयोर्यो निरोधरूपः स ऊर्ध्व-
 क इत्युच्यते स ऊर्ध्वको द्विप्रकारकः वायुपूरयित्वा स्यात्प्रश्वासयोरंत-
 र्निरोधपूरकः वायुविरिच्य स्यात्प्रश्वासयोर्वाहिर्निरोधरूपो द्वितीय इत्ये-
 व प्राणायामरूपकं यत्तं ऊर्ध्वतीत्यर्थः १५

मधुसूदनीटीका

प्राणायामयज्ञमाह सार्थेन ॥

अपरे नियतासाराः प्राणान्प्राणोऽनुकृतिं प्रपाने प्रपानवृत्तौ जुह्वति

गी.
टी.
च.

प्रतिपेति प्राणवृत्तिं वायवायोः शरीराभ्यंतरप्रवेशेन पूरकात्वं
प्राणायामं ऊर्वतीत्यर्थः प्राणोऽपाने तथापरे जहति शरीरवायो
वहिर्निर्गमने नरेचकात्वं प्राणायामं ऊर्वतीत्यर्थः पूरकरेचककथ
नेन च तदविनाभूतो हि विधः ऊंभकोपिकथितपवयथाशक्तिवायु
मापूर्यानेतरं स्यात्सप्रश्वासनिरोधः क्रियमाणोतः ऊंभकः यथाशक्ति
सर्ववायुविरम्यानेतरं क्रियमाणो वहिः ऊंभकः पततप्राणायामत्रया
नुवादपूर्वकं चतुर्थं ऊंभकमाह प्राणायानगतीमुत्तनासकाभ्या
मातरस्य वायो वहिर्निर्गमः स्यात् प्राणस्य गतिः वहिर्निर्गतस्यांतः प्र
वेशः प्रश्वासोऽपानस्य गतिः तत्र पूरके प्राणगतिनिरोधः रेचकेऽपान
गतिनिरोधः ऊंभके तु भयगतिनिरोध इति क्रमेण युगपच्च प्राणाव्योऽसप्रश्वा
प्राणायानगतीरुद्धा प्राणायामपरायणाः सतोऽपरे पूर्वविलक्षणाः
नियताहारनियमादियोगसायनविशिष्टाः प्राणेषु वाह्याभ्यांतरं ऊं
भकाभ्यासनिष्ठे हीतेषु प्राणान् ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियरूपान् जहति
चतुर्थं ऊंभकाभ्यासेन विलापयतीत्यर्थः तदेतत्सर्वं भगवतापतं ज
लिना संक्षेपविस्ताराभ्यां सूत्रितं तत्र संक्षेपसूत्रं तस्मिन्सति स्यात्सप्र
श्वासयोगतिविच्छेदलक्षणाः प्राणायाम इति तस्मिन्नासने स्थिरे सति
प्राणायामो नृष्टेयः कीदृशः स्यात्सप्रश्वासयोगतिविच्छेदलक्षणाः स्या
त्सप्रश्वासयोः प्राणपानधर्मयोर्गतिः पुरुषप्रयत्नमंतरेण स्वाभावि
कप्रवहणं क्रमेण युगपच्च पुरुषप्रयत्नविशेषेण तस्य विच्छेदो निरो
धपविलक्षणाः सूत्रं पयस्य सतथेति पतदेव विहृणोति वाय्वाभ्यंतरं स्ते
भवति देशकासंसात्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूत्र इति वायुगतिनिरोध
रूपत्वाद्वा स हति पूरकः श्रान्तरगतिनिरोधरूपत्वादांतरवृत्तीरेचकः
कोष्ठितवायुशब्देन रेचकः श्रान्तरशब्देन च पूरको व्याख्यातः युगपदुभ
यगतिनिरोधः स्तंभ इति ऊंभकः तदुक्तं यत्रोभयोः स्यात्सप्रश्वासयोः
सकृदेव विधारकात् प्रयत्नादभावो भवति न पुनः पूर्ववदापरायणप्रय
त्नौ च विधारणं नापि रेचनप्रयत्नौ च विधारणं किंतु यथा तत्तत्तत्तत्तत्
निहितं जले परिष्कृतं सर्वतः संकोचमापद्यते पवमयमपि मारुतो वह
नशीलो वलवद्विधारप्रयत्नावरुद्धक्रियाः शरीरपवसूत्रभूतो वतिष्ठ

ते नतसूरयति येन पूरकः नतरेचयति येन रेचक इति त्रिविधो येषा
 णायामो देशेन कालेन संख्यायाचपरीक्षितो दीर्घसूक्ष्मसंज्ञो भवति
 यथा च नीभूतसूक्ष्मपिंडः प्रसार्यमाणो विरलतया दीर्घः सूक्ष्मश्च
 भवति तथा सोपि देशकालसंख्याधिको नाभ्यसमानो दीर्घोऽर्लक्ष
 तया सूक्ष्मोपि संपद्यते तथा हि हृदया निर्गत्य नासाग्रसंमुखे द्वादशा
 गुलपयंते देशेष्वासः समाप्यते तत एव च परावृत्तिहृदयपर्यंतं प्रवि
 शतीति स्वाभाविकी प्राणायानयोगतिः अभ्यासेन तत्क्रमेण नाभेर
 धाराहानिर्गच्छति नासातः चतुर्विंशत्यंगुलपर्यंते षट्त्रिंशदंगुलप
 र्यंते वा देशे समाप्यते एवं प्रवेशोपितावानः वगतव्यः तत्र वासदेशा
 व्याप्तिर्निर्वाते देशे इषीकादि सूक्ष्मतूलक्रिययानुमातव्या अंतरापि पि
 णीलिकां स्पर्शसदृशेन स्पर्शेनानुमातव्या संयदेशपरीक्षा तथानि
 मेधक्रियावक्त्रिन्सकालस्य चतुर्थो भागः क्षणः तेषामिपि तावथा र
 णीयं खजानुमंडलं पाणिना त्रिपरामृश्य क्षोदिकाः वक्त्रिन्सकालो
 मात्राताभिः षट्त्रिंशन्मात्राभिः प्रथमउद्घातो मंदः स एव द्विगुणीकृ
 तो द्वितीयो मध्यः स एव त्रिगुणीकृतः तृतीयस्तीव्र इति नाभिमुल्ला
 तप्रेरितस्य वायो विरिच्यमानस्य शिरस्याभिहननमुद्घात इत्युच्यते स
 यंकालपरीक्षा संख्यापरीक्षा च प्रणवजपाद्वृत्तिभेदेन वा संख्याप
 रीक्षाश्वासप्रवेशगणनया वा कालसंख्ययोः कथं विज्ञेद विवक्षया
 पृथगुपन्यासः यद्यपि कुंभके देशव्याप्तिर्नावगम्यते तथापि कालसं
 ख्याव्याप्तिरवगम्यत एव सखल्वयं प्रत्यहमभ्यस्तो दिवसपक्षमासा
 दिक्रमेण देशकालप्रचयव्यापितया दीर्घः परमेने प्रणयसमधिगम
 नीयतया च सूक्ष्म इति निरूपितास्त्रिविधः प्राणायामः चतुर्थं फलभू
 तं सूत्रयति स्म वास्याभ्यंतरविषयाक्षेपी चतुर्थ इति वासविषयः
 स्वासो रेचकः आभ्यांतरविषयः प्रश्वासः पूरकः वैपरीत्यं वा तावु
 भावोपेक्ष्य सकृद्वैधायकप्रयत्नवशाद्भवति वास्यंतरभेदेन द्विवि
 धस्तृतीयः कुंभकः तावुभावनोपेक्ष्यैव केवलकुंभकाभ्यासपादवे
 ना सकृत्तत्प्रयत्नवशाद्भवति चतुर्थः कुंभकः तथा च वास्यभ्यंत
 रविषयाक्षेपी तितदनोपेक्ष्य इत्यर्थः अन्याद्याख्यावाहो विषयो

लवङ्ग

भ्यं

[illegible]

इदानीमाहसार्द्धेन प्राणायामं चतुर्विधं ऋद्धत्पानवृत्तौ च प्राण
वृत्तिं तथापरे १ सूत्रकाव्यप्रकुर्वन्ति प्राणायामं सदेवते रेचकाव्य
प्रकुर्वन्ति प्राणोपानमितीतरे २ मुखेन न नासां वा यो निर्गमः प्राणि या
की गतिः विपरीतमतोपानगमनं ते गती उभे ३ निरुद्य ऊं भं कं प्राणा
यामं कुर्वन्ति योगिनः ४ २५

एकादशं यज्ञमाह अपाने इति अपरे अपाने अपानवृत्तौ ज्वहति प्र
दिपेति प्राणप्राणवृत्तिं श्रुत्वा ख्यप्राणायामं कुर्वतीत्यर्थः तथा प्रा
णे च अपानं प्रदिपेति रेचका ख्यप्राणायामं कुर्वतीत्यर्थः प्राणायाम
नगती रुधाम्बुना सिकाभ्यां वायो निर्गमनं प्राणस्य गतिः तद्विष
येण योगमनं अपानस्य गतिः तेषां प्राणायामनगती पते निरुध्य प्रा
णायामपरायणाः प्राणायामतत्पराः कुम्भका ख्यप्राणायामं कुर्व
तीत्यर्थः १५

एवं यती आयाह आत्मसंयमयोगाभौ न कृतीत्यादि पूर्वान्वयः
अनेनैवासीदनिताः सांख्यतन्तीदृशो ह्यक्रान्तिर्नैवेत्येतै स्वाध्या
यः प्रणवज्रयः ज्ञानं परमात्मज्ञानेन यज्ञश्चावश्यं कर्मयेवं नै
आत्मसंयमयोगाभौ ज्ञानदीपेन कृतीत्येवामपि ज्ञानकर्मसमस्त
योगवर्तिनः स्वतः स्वावश्यकं परं न ह्यभावात्तानां यामपरंतपः उवा
सात्तानेनैव यथावा कश्चिद्विद्यत इत्यस्यार्थः यथा यो यथा ज्ञानम

तदेवं चतुर्णामप्याश्रमिणं ब्रह्मेन प्राप्तीरेण यत्तादिकर्मण ज्ञानसमुच्चयमुपदिष्टं
क्रमगतैर्न मानसिकैर्न कर्मणोपदिष्टात्प्राणायाममुपक्रमते अपान इति प्राणया
नगतीरुद्धा कोष्ठस्थ वायोरुदयादुद्धं संचारः प्रश्वासः प्राणगतिः अन्तर्नयनं आसे
पानगतिः ते प्राणपानयोगीतीरुद्धा आसविश्वासयोगतिर्विच्छेदः प्राणायाम इति
योगपूजस्त्रलेक्षणानुसारं प्राणायामपरायणयोगाभ्यासिनः अपाने आसे प्राणं प्र
श्वासं जुह्वति तथा प्राणं प्रश्वासेऽपानं आसं जुह्वति ॥ २९ ॥

अथ प्राणायामयत्नस्य साधारणपाठश्च स्वरूपं प्रतिपादयन्नाह
अपरे केचिद्योगिनोः पाने परकवृत्तौ व्यवस्थिते शारीरे मरुति प्राणां
रेचकवृत्तिव्यवस्थितं वायुं जड्धति प्राणाख्यं वायुं हविभावेन क-
ल्पयित्वा पाने चाग्नित्वेन यागविधिमनुतिष्ठंतीत्यर्थः रेचितः प्राणो
यदा पानवृत्त्यात्मना परावर्तमानः स्वरूपं जहाति तदा पाने सौजतो-
भवतीति कृत्वा पाने जड्धति प्राणमित्यक्तं अनेनैव क्रमेण प्राणोऽग्नि-
भावेन परिकल्पितेः पाने हविर्भूतमग्रे जड्धति इति रेचकवृत्तिपूर्व-
कत्वेन परकवृत्तिविश्रान्तिरूपतया परकवृत्तिपूर्वकत्वेन रेचकवृ-
त्तिविश्रान्तिरूपं प्राणायामक्रमद्वयं प्रतिपादयन् भक्तवृत्तिरूपं क्र-
मं प्रतिपादयितुमाह अपरे न्ये प्राणायामयोर्द्वयोऽभिगतीयाया रोकडा संभयिताः
लासिकी - - - दीका

अथ प्राणाया मय जस्य सर्व साधारणात्स्थ क्त्व रूपं प्रतिपादयति
अपाने इत्यर्थेन अपरे प्राण समाधानपराः अपाने एव कृतेनो प्राणे
रेव कृतिं जहति हृदय पवापानावसान समये एव सहसा स्तंभ-
न प्रयोगेन उदयोन्मुखमूर्ध्ववृत्तिं प्राणमस्तंगमयंतीत्यर्थः तदुक्तं
योगवासिष्ठे प्राणरेव क मूलस्य मपाना एव कोटिगं स्वस्थं कंभकम-
भ्यस्य न भूयः परितण्यते इति तथा प्राणरेव कृतावपाने एव कृ-
तिं जहति द्वादशान्ते प्राण हृत्य परम समये एवा जमेव स्तंभना अथ
एनोदयोन्मुखमूर्ध्ववृत्तिमपान सुपरमयंतीत्यर्थः तदुक्ते तत्रैव
अस्तंगतवति प्राणोत्पाने भूय योन्मुखे वाहिः कंभकमाले व्यचिरं
भूयो न शोभ्यते इति एतदुक्तं भवति द्वादशान्ते हृदये वा प्राणापान-
योरवसानवेलायां चिदात्मनो भिद्यंजनाय समाहिता भवेतीत्यर्थः

यावद्भुक्तिप्राणयामपरायणसूत्रविधानं सद्गुरुनां प्राणाना
मायामभिरक्तावस्थानादीर्घीकारणं परायणं निश्चयेयं ते
तादृशः प्राणयामपरायणः प्रजेनैरेव कथुरकटुत्वारपि प्रा
णनामायामप्येवोक्तो वैदितव्यः ॥३२॥

गी.
टी.
च.

स्थ

तउक्तं शिवोपनिषदि मरुतो नर्वाहिर्वापिविषयाग्मनिवर्तनात्
भैरवं भैरवस्थं भैरविद्यज्यतेव प्ररिति तथा महार्थमंजरी यदि
निजहृदयो ज्ञासं निर्णेते नित्यनिष्कलमिच्छा मध्यतद्विस्तृति
व्याग्रसंगतयोः सोमसूर्ययोस्तद्गीति मोक्षोपायेषु च प्राणाक्षय
पदांतं मपानक्षयकोटिं अपानप्राणयोर्मध्यचिदात्मानमुपास्महे
इति तथा योगशास्त्रे वायाभ्यंतरस्तंभवृत्तिर्देशकालसंख्यभिः प
रिदृष्टो दीर्घसूक्ष्म इति एवं प्राणापाने दयास्तु मयसन्धिसमा
हितत्वेन परमात्मसमापत्तिहेतुं यत्तं प्रतिपाद्य ऊं भवति इत्यं
यत्तमाह परमात्मनो नित्यं यत्तं यत्तं अपरेरेचकप्रकाशयु
क्त ऊं भवति सनशीलानियताहारमात्रकालावल्लिखितप
विश्राप्तिनः संतः प्राणायामपरायणाः प्राणानामायां मेरेचकप्र
कृत्या दोषलोपरायणाः ३१ प्राणायानगतीरुद्धा कुम्भायित्वर्थः ३२

पंचोलीटीका

अपान इति अपरे योगिनः अपाने अथो हृतौ प्राणमूर्द्धवृत्तिं परा
केण जृहति तथा अपरेरेचककाले प्राणो ऊर्द्धवृत्तौ अपाने अथो
हृत्तिं जृहति ऊं भवति काले प्राणापानयोगीर्नीरुद्धा प्राणायाम
परायणा भवेति ३१

रत्नवीरसमिद्धोत्थिनी

यत्तान्तरमाद्यपाने इति सार्थेन अपरेरेचकप्राणस्य बलस्यायामेदे
र्धमायामप्राणाद इति कोशहिस्तारणे परायणास्तपराः स्वयो
रुषं व्यापयितुं प्रवृत्ता इति यावत् यद्वा प्राणस्य बलस्य पौरुषस्य
यामः समरेदीर्घीकरणा मेव परमयनं ये वा ते पौरुषमेव सर्वसाध
ने मन्वाना इति यावत् ते प्राणापानगती प्राणंतीति प्राणादस्य
स्यादयः आनयति प्राणयतीत्यानः अनप्राणने इत्यस्य रिजंत
स्य रूपं प्राणः शरीरंतः संचारी वायुः सोपगतो येभ्यस्तेषां नाः स्पं
दनादयस्तेषां सुभयेषां मपि गती संमुखगमनं नृपेरुद्धा शरत्

स्याद्युत्सर्जनेन प्रतिविध्य तान्हुयानपि विमुखात्संपाद्येति यावत्
 प्राणं जीवंतं हस्यसादिकं शरीरं प्रोक्तं विधायापाने स्पंदनादौ
 जुहति दियेयुरिति तथा प्राणे हस्यसादावपानं स्पंदनादिकं दि
 येयुरितिसाग्रयते व्याख्यानं निराग्रयते त्वीरे सति उभयानपि
 प्राणापानान् प्रचंडं कियमाणायत प्रकारेण विमुखात्संपाद्य
 प्राणं हस्यसादिकं जंघादौ गुहीतापाने रथादौ दियेत् रथादि
 कं चक्रव रवक्रादौ संगृह्य हस्यसादौ दियेत् अपानं विगतप्राणं
 मृतं हस्यसादिकं वा प्राणे जीवति हस्यादौ दियेदिति २५॥

मधुभाष्य

२५

152

...
...
...
...
...
...
...
...
...

...

भाषा अनुवाद

और कितने हठ योगाभ्यासी मनुष्य अपान वायु में प्राण वायु को एक प्राणायाम के द्वारा खींचकर होम करते हैं अर्थात् एक में प्राण अपान एक कर देते हैं और कोई ऊँभक प्राणायाम से प्राण अपान वायु को उर्ध्व अधोगमन रोककर रेचक काल में अपान वायु को प्राण वायु में खींचकर होम कहे लीन करते हैं ऐसे ही एक ऊँभक रेचक के द्वारा प्राणायाम में तत्पर रहते हैं और कोई कोई लोग आहार घटाय इंद्रि शिथिल करके सोई सोई इंद्रियवृत्ति का लय रूप होम करते हैं अथवा एक रेचक दोनो आसा वंद कर हंस ओ सोहं इसको अनुलोम विलोम कहे उलट पुलट रूप अजपा मंत्र के द्वारा तत्त्वमसि महावाक्य से कथित जो तत्पद ओ त्वं पद तिनके अर्थ के अनुसार ब्रह्म जीव की एकता अर्थात् सो ब्रह्म हम हैं और हम सो ब्रह्म हैं ऐसी भावना करते हैं और कोई प्राणायाम ही को यज्ञ कहते अर्थात् उदर के दो भाग अन्न से पूर्ण करि ओ एक भाग पानी से पूर्ण करि और वायु के संचारार्थ तत्तर्था भाग खाली राखि विधिके अनुसार परिमित अहारीजन ऊँभक के द्वारा प्राण अपान की गति रोथ करि प्राण दमन शील हो सब इंद्रियो को प्राणवायु में होम करते हैं अर्थात् ऊँभक से सब प्राण एक हो जाते और इंद्रियगण लय को प्राप्त होता है १५

दोहा

अपान मांदि हवें प्राण को अपान प्राण में कोय प्राण अया
न गति रोक के प्राणायाम करें सोय १५

अपरेनियताहाराः प्राणास्त्राणेषु नृहति सर्वे
प्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ३.

शांकरभाष्यं

किंच अपरे इति अपरेनियताहारानियतः परिमितः आहारो येषां
तेनियताहाराः सन्तः प्राणान् वायुभेदां प्राणभेदेष्वेव नृहति
यस्य यस्य वा योर्जयः क्रियते इतरान् वायुभेदांस्तस्मिन् नृहति
ते तत्र प्रविष्टा इव भवन्ति सर्वे इति सर्वे प्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपित-
कल्मषाः यज्ञैर्यथोक्तैः क्षपितो नाशितो कल्मषो येषां ते यज्ञक्षपि-
तकल्मषाः ३.

आनंदगिरिकृतटीका

आहारस्य परिमितत्वे हितत्वं मेध्यत्वात् पलक्षणार्थं प्राणानां प्रा-
णेषु होममेव विभजते यस्येति जितेषु वायुभेदेषु जितानां तेषां
होमप्रकारप्रकटयति ते तत्रेति प्रकृतान् यज्ञानुपसंहरति सर्वे
पीति यथोक्तयज्ञनिर्वर्तनानंतरं क्षीणो कल्मषे किं स्यादित्याशं-
क्याह ३.

स्वामिकृतटीका

किंच अपरे इति अपरेत्याहारसंकोचमभ्युपेतः स्वयमेव जीर्यमा-
नेष्विन्द्रियेषु तत्तदिन्द्रियवृत्तिलयं होमं भावयंतीत्यर्थः यद्वा अपाने-
नृहति प्राणां प्राणेषु पानेन तथापरे इत्यनेन पुरकरेचकयोरावर्त्यमा-
नयोः हंसः सोहमित्यनुलोमतः प्रतिलोमतस्माभिव्यज्यमानेन अ-
जपामंत्रेण तत्त्वंपदार्थैकाग्र्यतीहारेण भावयंतीत्यर्थः तदुक्तं यो-
गशास्त्रे हकारेण वहिर्यातिस्कारेण विशेषतः प्राणस्तत्र सप-
वाहं हंस इत्यनुचिंतयेदिति प्राणापानगतीरुद्धेत्यनेन श्लोकेन प्रा-
णायामयज्ञा अपरे कथ्यंते तत्रायमर्थः द्वौ भागौ पूरयेदन्नेस्तोयने
कंप्रपूरयेत् मारुतस्य प्रचारार्थं चतुर्थं मवशेषयेदित्येवमादिव च
नोक्तो नियत आहारो येषां ते कर्मकेन प्राणापानगतीरुद्धा प्राणा

गी
टी
च

यामपरायणाः संतः प्राणास्मिदियाणि प्राणेषु जहति कुंभके हिस
र्वप्राणा एकी भवन्ति तत्र चलीयमाने धिंदियेषु होमे भावयन्तीत्यर्थः
तदुक्ते योगशास्त्रे यथा यथा सदा भासात्मनसः स्थिरता भवेत् वायु
वाक्ताय दृष्टीना स्थिरता च तथा तथेति तदेव मुक्तानां द्वादशानां यज्ञ
विदो फलमाह सर्व इति यज्ञा विदंति लभेत् इति यज्ञविदः यज्ञज्ञा इ
नियतेः क्षपितं नाशितं कल्मषं ये स्ते ३.

पिशाचभाष्यं

अपरे योगिनः नियते संकुचिते येषां भोजने ते नियमाहाराः अनशन
लक्षणो तपसि व्यवस्थिता इत्यर्थः प्राणाप्राणेषु जहति प्राणो होमे
ध्यानेन संपादयेतीत्यर्थः सर्वे ये ते यज्ञविदः यज्ञोपासकः ३.

प्राणायामपरा इति विष्टम्

नुषजते नियताहारा इति च

रामानुजभाष्यं

सर्व इति इव यज्ञप्रभृति प्राणायामपर्यन्तेषु कर्मयोगभेदेषु प्रवृत्ता
एते सहायै प्रजासृष्टेभ्यो मिहितमहायज्ञपूर्वकं नित्येनैमित्तिकक
र्मरूपयज्ञविदस्तन्निष्ठास्ततएव क्षपितकल्मषाय यज्ञशिष्टमृतेन शरी
रधारणं जर्ज्वत एकर्मयोगेन प्राप्तता समात्तं व्रतयाति ३.

अभिनवगुप्तकृतटीका स्पष्टार्थ ३.

परमार्थप्रपाटीका

अपर इति अन्ये ग्राहारे संकोचमभ्यसेतः स्वयमेव जीर्यमाणेषु प्राणेषु
दियेषु प्राणास्ततदिन्द्रियरूपान् जहति अथोपसंहरति सर्व इति सर्व
ये ते निरूपितप्रकाराः यज्ञविदो याज्ञिका एव भवन्ति किंभूताः यज्ञ
क्षपितकल्मषाः यज्ञैः क्षपितं नाशितं कल्मषं मनोवेगलक्षणं पापं ये स्ते
३. ॥

वनमालीटीका

निपताहारानियमादियोगसाधनविशिष्टाः प्राणेषु वायाभ्यन्तरं
भक्तं भ्यानि गृहीतेषु प्राणान् ज्ञानेन्द्रियकर्मिन्द्रियरूपान् जहति कुंभका

भ्यामेन विलापयंतीत्यर्थः यद्वा नियताहाराग्राहारसंकोचमभ्यस्यंतः
 आहारनियमेन शुष्काभ्याणामिन्द्रियव्यापाराभ्यामेन्द्रियेषु जडकृति
 निराहारेण शुष्कमात्रेन्द्रियवृत्तीनां इन्द्रियाग्निप्रदोमं श्रीहरिसृजा
 त्वेन भावयंतीत्यर्थः उक्तानां यज्ञविदो फलमाह सर्वशक्ति एतेषु
 वीक्षाः सर्वयज्ञविदो यज्ञकर्तारः यज्ञैः क्षपितं नाशितं कल्मषं येषां
 ते ३. ॥

ऊरुमवैजयंती टीका ॥

किंच उपरेति उपरे योगिनेन नियताहाराः संतः नियतानियमिताः
 संकुचिता वाः हाराभ्युपभोग्यलेख्येष्वपानादिरूपानि भोजना
 नियमेन तथा भोजनसंकोचमभ्यस्यंतः संतः प्राणेष्विन्द्रियेषु प्राणा
 नीन्द्रियाणि ज्ञानकर्मात्मकानि दशजडकृतिसंख्याहारेण जीर्ण
 प्राणेष्विन्द्रियेषु सत्तु तत्तदिन्द्रियवृत्तयस्तु तेष्वलीयंत इत्यर्थः
 नियताहारा अपि प्राणायामपरेषु विधेवांतर्भूताः यतो नियताहारा
 रा इत्येतेन ग्रंथेनोक्तास्ते एते सर्वे पिसनातनं ब्रह्मयांतीत्युत्तरेण
 त्वयः ऊतः सनातनं ब्रह्मयांतीत्यपेक्षायो हेतुर्गर्भिते विशेषण
 आह यज्ञविदः यज्ञान्महयज्ञैः प्रजाः सृष्टेति पूर्वोक्तान्महायज्ञसु
 र्वेकनित्यनैमित्तिककर्मरूपान्विंदति जानंतितेतथा तपवक्तो
 अतो यज्ञक्षपितकल्मषास्तैरुक्तप्रकारकैर्यज्ञैरेव क्षपितकल्म
 षत्वा ब्रह्मयांतीत्यर्थः ३. ॥

मधुसूदनी टीका

तदेवमुक्तानां द्वादशधा यज्ञविदो फलमाह यज्ञान्विदंति जानं
 तिविदंति त्वमेतेवेति यज्ञविदो यज्ञानां ज्ञातारः कर्तारश्च यज्ञैः स
 र्वोक्तैः क्षपितं नाशितं कल्मषं येषां ते यज्ञक्षपितकल्मषाः यज्ञान्
 कृतावाशिष्टेकालेऽत्र ममृतशब्दवाच्यं भुजत इति यज्ञशिष्टा मृत
 भुजः ते सर्वे पिसत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण योति सस्रसनातनं नि
 त्यं संसारान्मुच्यंत इत्यर्थः ३. ॥

सदानंदी टीका

अन्यपरिमिताहारा निवृत्तीतेषु वायुषु विलापयंतिते प्राणान् ज्ञा
 नकर्मेन्द्रियाणि च १ तदेवं सम्यग्मुक्तानां फलमाह आध्यात्मना सर्वे
 एते हि यज्ञानां ज्ञातारः साधकास्तथा २ नाशितं कल्मषं येषां यज्ञैः

मी.
टी.
च.

पूर्वोदितैः कृतैः ३३ ॥

नीलकंठीटी.

द्वादशयज्ञमाह उपरेति नियतोनिष्टहीतग्राहरोविषयभोगोये
स्तेनियताहाराः वैराग्यादिमंतः प्राणान्ध्रसमनस्कांनीन्द्रियाणि
प्राणशब्देन गृह्यते द्वितीयान्नप्राणशब्देन श्रोत्रादीनिवागादीनि च
गृह्यते तान्प्राणेषु मनश्चित्ताहंकारेष्वंतःकरणवृत्तिभेदेषु बुद्धेः
प्रागट्हीतत्वादग्रहणं ज्ञकतिप्रविलापयति इन्द्रियाणीं सकल्पा
त्मके मनसि संहृत्य मनोविस्मरणं त्वेकचित्तं संहृत्य तदपि ग्रहं का
रे संहरति स चाभिमानरूपो हंकारो भिमंतया भावात्स्वयमेव दम्ये
य नानलवदिलीयते तत्र येषां समाधिबुद्धिरस्ति ते प्राभिमानिक
बुद्धियोगेभ्यः पूर्वोक्तेभ्यो निष्कृष्टाः अतएव पतान्प्रकृत्योक्तं वाय
वीये सहस्रं त्वाभिमानिका इति सहस्रं मन्वंतराणि इत्यनुषंगः
भौतिकस्तयोगोत्रनोक्ताः यदनुष्टान्प्रकृत्य तत्रैवोक्तं भौति
कास्तु शतैर्पूर्णमिति अत्रापि शतं मन्वंतराणीत्यनुषंगनीयं सर्वे
प्येते यज्ञविदो यज्ञलभ्यारो यज्ञेन तपितं कल्मषं येषां ते तथाविधा
भवंति सर्वे यज्ञाः कल्मषक्षया येव भवंति न पुनः साक्षान्मात्तो यत्
र्थः ३॥ - आनंदीटीका

उपरेपतेभ्य उक्तृष्टा अभ्यासन नियतानि ताहाराः ग्राहरेति रसादी
निश्चित्युत्पत्त्या सासप्रसासायै स्ते दृढयोगाः प्राणान्देहान्नधारिणः
पंचापि वायुत्रसमलयात्तनामयो नयनसमं नयनोर्ध्वनयननित्यं
यनैः शरीरधारणादिहेतून् प्राणेषु हृदयादनवरतमुद्भूति परना
दस्वरूपे बायो जहति स्तंभयति तदुक्तं योगानुशासने सासप्रसास
योगातिविच्छेदः प्राणायामः सत बासाभ्यंतरस्तंभहृत्पा देशकाल
संख्याभिः परिदृष्टो दीर्घस्तम्भ इति प्रसासपूर्वो गत्यभावः सबासः य
त्र सासपूर्वः सबासभ्यंतरः तयो रभावस्तृतीयः स्तंभहृत्पातिरित्यादि तयो
प्येते हृदयाद्वादशान्तं यावत्तु ज्ञमिजय प्रकारेण देशनाभ्यस्तादृष्टा
तथा कालेनांतर प्राणादित्यसंचारापेक्षमासंस्तयनादिरूपेण प
रिदृष्टः तथा संख्याभिः प्रथमोद्वादशमात्राभिः द्वितीयश्चतुर्विंशद्भि
स्तृतीयः षट्त्रिंशद्भिः स्रुतं मंदतीयाख्याभिः परिदृष्टः इत्येवमभ्यस्तात्
प्राणायामं प्रकाशावरणं तीयते परमात्मकाश उदेतीति तदेवमग्नि

मायायेषु विस्तरेण लक्षणीयसंयमयोगस्य ज्ञानसमुद्भवे सामान्यतः उद्देशं कृत्वा यज्ञानां फलं
मेवाह सर्वेपीति सर्वेप्येते चत्वारोप्याश्रमिणः ब्रह्मार्पणं बुद्ध्या यज्ञं ब्रह्मात्मैकं जानंतः यज्ञेन यजनप्रकारे
एतदीत्यादि ॥ ३॥

रामकंठी टीका॥

नाहं शास्त्राणां यामयरायणाः अदेवेदकष्टकरयो रपि
 णान्नामाया मयकोलो देवित्तये ते वैवं विधानियता हारा मात्रा
 का ला वक्षि नहित पवित्रा शिनः संतः प्राणान्नाना नीवा हि नो
 वा मूना ज्य भूतान्मथ मे प्रणोष्ठ निभूतेषु जहति तत्र लीनान्
 ऊर्वते मध्यम प्राणा वृत्त्यवलंबिन स्तिष्ठेति अयं प्राण यज्ञ क्रमः प्र
 तिपादितः एषोऽपि पूर्वोक्त ज्ञाननिष्ठतया अनुष्ठीयमानो ज्ञानयज्ञत्व
 मापद्यते यतः पूर्वोर्थाह्वयोः प्रकारयोः प्राणो दयास्तमयसंधिस
 माहितत्वेन परमात्म समापत्तिहेतुता मार्गद्यु मानयोर्विज्ञानय
 ज्ञता जायते तृतीयेऽपि क्रमे मध्यम प्राणपरिणतचित्ततया सो जा
 यते अस्य च प्राणायामक्रमस्य योगो गत्वेन व्यावस्थितस्यापि पुन
 र्वचने केवलस्यैव यज्ञविशेषप्रतिपादनार्थं वेदितव्यं एवमुक्त्वा तु
 भेदेन यज्ञभेदात् प्रतिपाद्य सर्वेषामप्यवर्गफलत्वं यथा भवति तथा
 प्रतिपादयितुमाह एते यथोक्तविविधयज्ञानुष्ठानारम्भेऽपि स
 मस्तापवन्निर्विकल्पकतया जानते नित्यमदायं ब्रह्म परब्रह्म तत्त्वं
 तिगच्छन्ति ते देवमनुजान इत्यर्थः कीदृश्या यज्ञविदोऽसां कुर्या
 यथा प्रतिपादितव्यमस्मादिदं यज्ञं यत्किंचिद्विशेषं योक्तुं न शक्यं
 यागे नामनेति निर्विकल्पकतया मयि पद्यते ततस्तथा भूतेन यज्ञवि
 धिना दापितकृतवान् किं नाशिता शमितं तां शुभं यमस्तया तका
 सेतः

लासिकी ~~हृदये~~ दीका

प्राणायामगतीरुक्तं भवित्यर्थः प्राणानानाजीवाहिनावा
यन्मध्यमेषु प्राणेषु जहति तत्र लीनाः कुर्वन्ते एतदुक्तं भवति रेच
कपूरकजंभकाभ्यासतारतम्येन भूमिजयाजारणास्यैर्याय मध्य
मप्राणवृत्त्यवलंबिनास्तिष्ठन्तीति यदुक्तं संसृष्टे अपसव्येन पूर्येत
सव्येनैव तरेचयेत् नाडीनां शोधनं स्येत् नोक्तमार्गप्रशस्येति रेच
णात्सरणादौ यात्राणां या मस्त्रिधा मतः सामान्या वहिरेते तत्पुनः
श्राभ्यंतरे त्रयः श्राभ्यंतरेण रेचयेत् पूर्येत् श्राभ्यंतरेण तत् त्रिःसंदं कृम्भ

गी.
टी.
च

156

कंकलाकार्याभ्यांभ्यंतरेस्त्रयइति तदुक्तंयोगशास्त्रे वाद्याभ्यां
रविषयादौपीवतर्थाइति एवंकेषांविद्यज्ञानोयोगंगत्वेनव्यव-
स्थापितानांअपिष्टयग्वचनंकेवलानामेवयज्ञविशेषत्वप्रतिपा-
दनार्थंवेदितव्यं एवमनुष्ठानभेदेन यज्ञभेदानुक्तासर्वेषामपव-
र्गफलत्वमाह सर्वपीत्यादि एतेयथोक्तविविधयज्ञानुष्ठानारः
सर्वेपियज्ञक्षपितकल्मषाः उक्तविधेर्यज्ञैःक्षपितंनाशितंकल्म-
षंयेस्तेनयायज्ञांक्षात्वावशिष्टेकालेमृतह्यमानंदंभुंजाना उप-
भोक्तारः त्रयवान्मृतह्यममंभुंजानाः यज्ञविदः प्रत्यगात्मवेदि-
नः संतोयथायथं सत्त्वविशुद्धिज्ञानोत्कर्षद्वारेण सनातनंनित्यं
ब्रह्मसंति संसारतनुं व्यंते इत्यर्थः ३.

पंचोलीटीका

अपरइति अपरेनियताहाराः नियतमितभोजनाः संतः प्रा-
णान्वासुभेदान्प्राणेषुजुह्वनियोगीयेयेवायुंयुंजयतितास्मि-
न्नितरेप्रविष्टापवभवन्तीत्यर्थः एतेसर्वेयज्ञविदोयज्ञक्षपित-
कल्मषाः स्वस्वानुष्ठितयज्ञनिर्हृतपातकाभवन्ति ३.

राणवीरसमिद्धोधिनी ॥

अपरेइति अपरेपुनः कर्मयोगिनः पौरुषशालिनोनियताह-
राः आदरति भक्षयतियोथानिति सुत्याहाराद्येनपुहुमभि-
धीयते नियतो नियमविषयीकृत आहारोयेस्तेपुहुव्रतधारि-
ण इति यावत् प्राणांजीवतोदस्यादौज्ज्वलादिप्रोत्तोजंवादिषु
पृदीतावाप्राणेषुजीवत्तदस्यादिषुक्षिपेयुरितिसाधुयत्वेनि-
रापुहुत्वेवपुहुदनिवृत्तिः प्रतिपादिता अत्रचभगवताकदादि-
तोयमर्थः नपरेअपरेस्वकीयाभीमादयः नियताहाराः नियता-
नियमविषयीकृतः प्रतिज्ञातइतियावत् आहारोऽऽपासनह-
दयस्तुतरक्तधारयानयेस्ते भीमसेनेनदि सृतसभायांकृत्वा

वस्त्राकर्षिणादुःशासनं प्रतिप्रतिज्ञानं भवद्वयः स्वनवेक
 त्यास्यसुतां रक्तधारासंजलिनापीत्वा कोथप्रांतिमेषामीति
 तेवभीमादयः प्राणान् कार्यकारणोपचारादुत्पाद्यकान्
 संजीवनोपायभूतान्वास्तेन प्राणाश्चिच्छ्रुतेः रुचिकरान्
 भूतान्दुःशासनरक्तश्रान्ताण्येव पुनश्च स्वर्ग्येषुः पिवेषु
 तियावत् अन्यथा प्रतिज्ञाभंगेन नरकादिप्राप्तेरिति सर्वथा
 युद्धं विधेयमिति भावः तदेव मुक्तानां यज्ञविदां फलमाह
 सर्वपीत्यर्थाभ्यां यत्ते सर्वपियज्ञविदः यज्ञान्देवादीन् सर्वप्र
 श्रितान्विदंतिलभंत विदंति जानते वा ये ते यज्ञानां सातारः
 कर्तारश्च यज्ञैरुक्तलक्षणैः क्षपितं नाशितं कल्मषं गुरुव
 थादिजन्यं पापं ये स्ते तादृशाः ३॥

मधुभाष्य

३॥

Handwritten text in a cursive script, likely a historical document or letter. The text is arranged in approximately 10 lines, though it is heavily faded and difficult to decipher. The script appears to be from a historical period, possibly 18th or 19th century, based on the style of the handwriting and the paper's texture.

Handwritten text, possibly a signature or a date, located below the main body of text.

भाषा अनुवाद

एही पूर्वोक्त वारह प्रकार के यज्ञकारीयों को प्राणफल कहते हैं कि ऐसी यज्ञ रूप क्रिया जिनकी जानी है और इन यज्ञोंसे जिनके पाप क्षय होगये हैं और यज्ञ समाप्त कर पीछे शास्त्र विहित अमृत रूप अन्न भोजन करते हैं फेर तत्त्वज्ञान के द्वारा नित्य सत्य ब्रह्म को प्राप्त होते हैं सो कहा कि सब ये यज्ञवित् यज्ञसे नष्ट कल्मष कहे निष्पाप होय यज्ञशिष्ट अमृत भोगी सनातन ब्रह्म को जाते कहे प्राप्त होते हैं ३.

दोहा

औरे युक्त आहार जो द्रवित प्राण प्राण से जोय यह सभ यज्ञ
वेते यज्ञकर पापहीय जिनथोय ३॥

यज्ञशिष्टामृतभुजोयांतिब्रह्मसनातने नाये
लोकोस्त्ययज्ञस्यकृतोऽन्यःकुरुसतम ३१

शांकरभाष्यं

एवंयथोक्तान् यज्ञान्निर्वर्त्ययज्ञशिष्टामृतभुजोयज्ञानांशिष्टे
यज्ञशिष्टेयज्ञशिष्टेचतदमृतंचयज्ञशिष्टामृतंतत्तत्भुजतइति य
ज्ञशिष्टामृतभुजोयथोक्तान् यज्ञान्कृत्वातस्मिन्कालेनयथा
विधिचोषितमन्नममृतात्त्वभुजतइति यज्ञशिष्टामृतभुजो या
तिगच्छंतिब्रह्मसनातनं चिरन्तनंमुमुक्षुवश्चेत्कालातिक्रमापे
क्षेयति शब्दसामर्थ्यात्तदगम्यते नायमितिनायंलोकःसर्वप्राणिना
धारणोऽप्यस्ति यथोक्तानां यज्ञानामेकोपियज्ञायस्यनास्तिसोऽय
ज्ञस्तस्यकृतोऽन्योविशिष्टसाधनसाध्यःकुरुसतम ३१

आनंदगिरिकृतटीका

एवमिति यथोक्तानांयज्ञानांमध्येकेनचिदपियज्ञेनाविशेषित
स्यपुरुषस्यप्रत्यवायंदशयति नायमितिपादांतरेण कथंयथो
क्तयज्ञानुष्ठायिनामवशिष्टेनकालेनविहितान्नभुजोब्रह्मप्राप्तिरि
त्याशंक्यमुमुक्षुत्वसतिचित्तमुद्दिहारेत्याह मुमुक्षुवश्चेदिति तत्
किमिदानींसाक्षादेवमोक्षोविवक्षितःतथाच गतिप्रतिविरोधः
स्यादित्याशंक्य गतिनिर्देशसामर्थ्यात् क्रममुक्तिरत्राभिप्रेतेत्या
ह कालातीति ३१

स्वामिकृतटीका

यज्ञशिष्टेति यज्ञात्कृत्वावशिष्टेकालेनिषज्जमन्नममृतंरूपेभुजतइति
तथातेसनातननित्यब्रह्मज्ञानद्वारेणप्राप्नुवंति तदकरणोदोषमाह ना
यंलोकइतिअयमुल्लेखोऽपिमनुष्यलोकोयज्ञस्ययज्ञानुष्ठानपूत्या
स्यनास्तिकृतोऽन्यःपरलोकःअतोयज्ञाःसर्वथाकर्तव्यास्तर्थाःस्यष्टम
न्यत ३१

विशाखभाष्यं

गी.
टी.
च.

यज्ञस्याशिष्टं यज्ञशिष्टं यज्ञशिष्टमेवामृतं यज्ञशिष्टं यथा मृतमिति
श्रुतेः अतो यज्ञविदो यज्ञपरिष्ठाताः संतः शरीरयात्रार्थं यज्ञं जेत्येते
यज्ञशिष्टं मृतं भुञ्जाना इत्यर्थः यांति गच्छंति ब्रह्मसनातनं नित्यं अय
ज्ञस्य पुंसः अयमपिलोको नास्ति विशिष्टे रयज्ञमानत्वात् क्रतोः प
रलोको न साधनसाध्य यज्ञादि साध्यस्तस्माद्यज्ञः प्रयत्नतः कार्य इत्य
र्थः ३१ ॥

रामानुजभाष्ये

यज्ञशिष्टमृतेन शरीरधारणं कुर्व
न्त एव कर्मयोगे पदज्ञा सनातनं
ब्रह्म याति.

नायमिति अयज्ञस्य फलमयज्ञस्य फलमयज्ञस्य फलमयज्ञादि पूर्वक
नित्येनेमिदिक कर्मरहितस्य नायं लोकः न प्राकृतलोकसंबन्धः प्रा
कृतेषु क्षियोथर्माथर्थाकामानां व्यपुरुषार्थसु न विद्यते कृतइतो न्यो
मोक्षाव्यपुरुषार्थपरमपुरुषार्थतया ह्यस्य प्रसन्नतत्वादितरपुरुषा
र्थोयं लोक इति निर्दिश्यते सहि प्राकृतः ३१ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका उपक्रमे ३१

परमार्थप्रपाटीका

अथ द्वादशानां यज्ञानां फलमाह यज्ञेति यज्ञानंतरं शिष्टं विशिष्टं
सर्वफलापेक्षयोतमं पदमृतं सोमवक्राङ्गलितमात्मसाखं वा तज्जु
जं निते तथा विधाः संतः सनातनं नित्यं ब्रह्म यांति तदतिरिक्तं सर्वफले
न स्रमितीत्यर्थः अथोक्तं यज्ञाः करणे दोषमाह नायमिति अयज्ञस्य उ
क्तयज्ञेष्टेकमप्युक्त्वा एव अयमनुष्मलोकोपि नास्ति क्रतोः किं पु
नरुतमलोकः अथमयोनिष्यततीत्यर्थः ३१

वनमालीटीका

यज्ञं कृत्वा विशिष्टे काले त्रिममृतपदवाच्यं भुञ्जते यज्ञशिष्टामृतभुजः
ते सर्वेऽपि सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञानभक्तिप्रसादेन वा प्यसनातनं ब्रह्म श्रुति
वेद्यमत्यसादादाविभूतं हृद्गुणकं स्वस्वरूपं चामतीत्यर्थः परं ज्ञेय
तिरूपमयस्येन रूपेणाभिनिष्यत इति श्रुतेः यज्ञाकरणे दोष
माह उक्तं यज्ञानां यस्यात्यतमोऽपि यज्ञो नास्ति सो यज्ञस्तस्यायमल्य

निः

वं

सुखो मनुष्यलोको नास्ति सर्वनिर्यत्नात् ऊतो न्यो विशिष्टसाथनः
साथः परलोकः ३१ ॥

ऊतो न्यो वेजयंती टीका

किं वदन्ति शिष्टेति यत्तस्य विशोऽपि शिष्टमुच्छिष्टं तदेवामृतं मोक्षरूपं
मिष्टं वा तद्भुजंति भक्षंति ते तेषां मोक्षभागिनो न त्वं यं भोगिनस्तैस
नातनं नित्यं ब्रह्म व्यापकं यांति प्राप्नुवंति ननु ये यज्ञं न ऊर्वन्ति ते ब्रह्म
प्राप्नुवंति नैवेत्याशंका यामाह नायमिति हे ऊरुसत्तम ऊरुश्रेष्ठ
तम अयत्तस्य नास्त्यस्यो यस्य सत्तस्य पंच महायज्ञादिरहितस्य यद्वा
यज्ञो विस्मर्नयज्ञो यस्य सोऽयत्तस्य यदन्यत्वेन नृविस्मृभिर्न स्पेत्त
र्थः यद्वा विरोधेन नृविस्मृविरुद्धस्येत्यर्थः पुरुषस्यो यं लोको यमर्थं
कामविशिष्टः प्राकृतलोकोऽपि नास्ति न भवति अन्योन्यप्राकृतलो
कः ऊतो न ऊतश्चिदपीत्यर्थः येन कुरुणां देवयजनो व ऊरुक्षेत्रं
निर्मितं ऊरुक्षेत्रं वै देवयजनमिति शतयथ्यकृतेः तस्य राजर्षे ऊरोर्व
शे जातो सि ऊलपरं परया प्राप्तत्वा यज्ञस्या करणो तव महादोषः
स्यादतस्त्वयज्ञं ऊर्विति संवोधनाशयः ३१

मधुसूदनी टीका

एवमन्वये गुणमुक्त्वा व्यतिरेके दोषमाहः र्थेन उक्तानां यज्ञानां म
ध्येऽत्यंतमोऽपि यज्ञो यस्य नास्ति सोऽयत्तस्य अयमल्पसुखोऽपि मनु
ष्यलोको नास्ति सर्वनिर्यत्नात् ऊतो न्यो विशिष्टसाथनः साथः पर
लोकः हे ऊरुसत्तम किं त्वं करोषीति चेदाह नैवेत्याशंका नैवेत्याशंका
नैवेत्याशंका ३१

सदानंदी टीका

यज्ञां कृत्वा विशिष्टे ये काले न भुजंते मृतं चित्तं शुद्धात्मसद्वोधप्रा
प्तिद्वारेण तैर्विलाः १ ब्रह्मीभूता विमुच्यंते संसारोडः खसारारात्
यस्य नैकोऽपि यज्ञानामुक्तानां मध्यपृथ्वरः २ नायमल्पसुखस्तस्य
नृलोकोऽप्ययमसुखः सर्वनिर्यत्नात् तयाडः खभागिनोति दीरिद्रिणः ३
ऊतो न्यः स्वर्गमोक्षादिः साथो यः साथं नैवैरैः ४ ३१

गी.
टी.
च.

नीलकंठीटीका

सर्वेषामेतेषां मध्येन्यतममप्यनुष्ठातमशक्तं प्रतिग्राह यजेति
यज्ञाः पंचमहायज्ञाः तेभ्यः शिष्टमवाशिष्टमन्नममृताख्येभ्युजते
तेपिचित्तशुद्धिद्वारासनातनं व्रजयाति प्राप्नुवति अयत्तस्य पूर्वोक्तेषु
द्वादशस्वन्यतमोवा नित्याः पंचवायस्य यज्ञानसंसितस्य यत्तस्य
अयमपिलोको नास्ति अन्यः परलोक आत्मलोको वाकृतो भवेन्न
कृतश्चिदित्यर्थः ३१ ॥

अनंटीटीका

प्राणापानगतीरुद्वासासविष्वासयोर्गतिविच्छेदप्राणायाम इति
योगशास्त्रेन ज्ञातानुसारं प्राणायामपरायणा योगाभ्यासिनोपाने
षामेषां प्रसासेन कृति तथा प्राणप्रसासेपानं सासंजुहति अ-
परेपतेभ्य उक्तं प्रभासेन नियताजिताहाराग्रहं रतिरमादीनी-
ति व्यक्त्या सासप्रसासोये स्तेरुये गाः प्राणादेहांतश्चारिणः
पंचापि वायुसममलायार्थं कामयोनयनसमनयनतिर्यङ् यनैः
क्षीरधारणो दिहेत्तु प्राणो हृदयादनवरतं उज्ज्वलति परनादख
र्येवायोस्तंभयेति तदुक्तं योगावशासने सासप्रसासयोर्गतिविच्छे-
दः प्राणायामः सतयासाभ्यंतरस्तंभहृत्पादेशकालसंख्याभिः प-
रिदृष्टो दीर्घस्तुता इति यत्र प्रसासप्रवीणभावः सर्वासः यत्र सासप्र-
संस्तंभप्रभ्यंतरः तयोरेकः यत्ततीयः स्तंभहृतिरित्यादि ज्योष्येते हृद-
याद्वादशांतं यावत्तु व्यभूमिजयप्रकारेण देशेनाभ्यस्तादृशाः तथा
कालेनांतरप्राणादित्यसंचारापेक्षमासत्तयनादिनुपेण परिदृष्टः
तथा संख्याभिः प्रथमोद्वादशमात्राभिर्हितीयश्चतुर्विंशतिस्तृती-
यश्च द्विंशतिर्द्विदं तृतीयाख्याभिः परिदृष्ट इत्येवमभ्यस्तात्प्राणा
यः मातृकाशवरं लब्धीयते परमः प्रकाशउदेतीति तदेवमभिमा-
भ्यामेव विलसितो लक्षणीयस्य समययोगस्य चानकं न समुपयेसा
मान्यत उद्देशं कालो यज्ञानमेव फलमाह सर्वेष्वेते चत्वारोऽप्याभ्या-
सोऽप्यस्य परं पुनरुक्तं तस्मात्तत्कृतं नोपसेन यजवप्रकारेण स्ती

आनंदी टीका

सनातनयज्ञायविनियुक्ताद्वयाद्यदवाशीष्टेनदेवाः मृतंभुञ्जानाः स
नातनं ब्रह्मयांतिद्वयं जेवाशीष्टमन्नमेवांमृतमन्येषमृतं परमानं
दः पंचवर्णा मप्याश्रमिणो ज्ञानकर्मसमुच्चयेनैवनिःश्रेयसमि
तिसिद्धेयस्त्वालस्यप्रमादादिनाकर्मसंन्यस्यतितंनिन्दति स्पष्टम्
सिद्धांतमाह ३१

नायंलोक इति

रामकंठीटीका

योज्योक्तदिविधयज्ञाद्वयानां सर्वविधयज्ञाद्वयनिर्विशेषतया
सनातनंनित्यमक्षयं ब्रह्मपरमात्मतत्त्वेयांतिगच्छंति तदेवसंपद्यन्ते
इत्यर्थः कीदृशाः यज्ञविदः संतः यदियथाप्रतिपादितब्रह्मार्पणवि
धानक्रमेणयज्ञंयथोक्तंनानाद्वयंयागंज्ञानंति नित्यनिर्विकल्प
तयाप्रतिपद्यंतेततस्तथाभूतेनयज्ञविधिनाक्षपितकल्मषा विना
शीताज्ञानलक्षणमुख्यमहापातकाः संतस्तथानुष्ठितायज्ञाद्विष्टे
तादृशागविधानंतरमाह राणीययज्ञदेवामृतं ब्रह्मार्पणविधान
दृष्ट्या ब्रह्ममयत्वादमृतमनुत्तरानन्दास्वादसंदरं सधारं सभुञ्जते प
रं संविन्मयस्वात्मपरिपोषाय चर्वयेति यथाविधाः संतः यथोक्तं
ब्रह्मलक्षणं पदं प्राप्नुवंतीत्यर्थः ब्रह्मार्पणज्ञानव्यतिरेकेनैताभ्यां
विशेषाननुतिष्ठंतस्तेभ्यस्तत्रानाद्वयपरिमितं फलं प्राप्नुवंतीत्य
र्थोत्पत्तिपादितं भवति यस्तु केवलेनाक्रियामात्रेण ज्ञानक्रियासमु
च्चयेन वा ह्योरेकतमेनापि विधिना यज्ञेन किंचिदनुतिष्ठतितस्य
अयज्ञस्योभयत्रपतयापियज्ञरहितस्यायमेवलोकोदृष्टमेवनास्ति
कत्वात्सर्वजनहेष्यस्येतोनास्ति यदुक्तं सत्यधर्मचक्रतात्प्रेसः कुडा
दशीर्विषादि नास्तिकोपिमुद्दिजतेजनः किंपुनरास्तिक इति तस्यै
वंविधस्य पापशीलस्य कृतो न्यपतस्माहोकात्परः स्वर्गायवर्गात्मक
फलभोगास्यदमदृष्टसंज्ञोभवति (यद्येतेनोक्तं सर्वचरानां चरानां च
निजदेवेन सत्त्वयत्तत्त्वमिति च किंचिद्विदुर्माह ३२)

व०

लासिकी दस्युप्लीटीका

तथा यत्तान्कृतावशिष्टेकाले मृत्युपमानं भुंजाना उपभोक्तारः अथवा मृत्युप
मत्रं भुंजानाः यत्तविदः प्रत्यगात्मवेदिनः संतो यथायथं सत्तुष्टिस्तानोक्तं
हारेण सनातनं नित्यं ब्रह्मयांति संसारान्मुच्यते इत्यर्थः

गी.
टी.
च.

एवमन्वयेण मुक्ताव्यतिरेके दोषमाह नायमिति उक्तानां यज्ञा
नामधेयतमोऽपि यज्ञो यस्यानास्ति सोऽयज्ञः तस्यायमल्पसर्वो
पि मनुष्यलोको नास्ति सर्वनिश्चयात् ऊतो न्योविशिष्टसाधन
साध्यः परलोकः अतः स्वाधिकारागुसारेणान्यतमो यज्ञः सर्वथा
नुष्ठेय इति ३१

पंचोलीटीका

एवं यथोक्तान्यज्ञानिर्वर्त्य निष्पाद्यतश्चेष्टभोजिनः फलेन तद
करणे च दोषमाह यज्ञशिष्टेति यज्ञशिष्टामृतभुजः यज्ञवि
शिष्टामृतमेव भुंजते यज्ञं कृत्वा शिष्टेकाले विधिवद्भुंजते ते स
नातनं ब्रह्मयांति प्राप्नुवंति हे ऊरुसतम अयज्ञस्य यथोक्तया
ज्ञरहितस्य अये साधारणे लोको नास्ति अन्यो विशिष्टसाधन
साध्यः ऊतः ३१

रणावीरसमिद्धो धिनी ॥

यज्ञेन विमुक्ता शिष्टमात्रं यदस्ते देया विताया वितयो र्यथा
संख्यं मृतास्ते इत्यनुशासनादया वितं स्वार्जितमन्नादिकं भुं
जते ये ते यज्ञशिष्टामृतभुजः यद्वयज्ञादनुष्ठिता उक्तलक्षणदे
वादिप्रकारेर्नानाविधा पुद्गल्यज्ञाच्छिष्टमवशिष्टं यदस्ते मया
वितं राज्यादिकं भुंजतेति पालयंतीति वा सनातनं नित्यं ब्रह्म सर्वत
त्तो परिवर्तमानं परमेश्वराख्यं तत्तयाति तत्सायुज्यं तीगच्छंति
भावार्थः एवमन्वयेण मुक्ताव्यतिरेके दोषमाह नायमित्यर्थे
न प्रोक्तलक्षणानां यज्ञानामधेयतमेनापि विहीनो यः सो यज्ञ
स्तस्यायं स्वल्पसर्वोऽपि लोको मनुष्यलोको नास्ति अन्यः स्वर्ग
पवर्गलक्षणः परलोकः ऊतः स्यात् तस्मात्सर्वथा यज्ञो विधेय
इति तात्पर्यं तथा च श्रुतिः यज्ञेन यज्ञमयं जेत देवास्तानि धर्माणि
प्रथमान्यासन् ते देवाकं महिमानाः सचंत यत्र सर्वे साध्याः सन्ति
देवा इति प्रस्यार्थः देवराजानः क्षत्रियजातयः यज्ञे पुद्गल्यज्ञं

यत्नेन यत्नो वै विसृतिरिति श्रुतेर्यत्नो विसृः सचात्र स्वप्नासनय
 ५: स्वप्नीरानपरश्च तेषां विस्वाज्ञया विसृप्तीरानदेतना
 च अयं जंतुः कृतवतः ओदनपाकं पचतीत्यादिवत्तस्यैव
 तोः क्रिया सामान्यवाचिनः प्रयोगः तानि च प्रथमानि प्रथाना
 नि धर्माणि अनुष्ठेयानि आसनं अर्घात् क्षत्रियाणां मिति भावः
 बहुवचनं च यत्तस्य देवादिप्रकारापेक्षया प्राधान्यातिशय
 योतनार्थं च देति प्रसिद्धौ ते क्षत्रियामदिमाना माहात्म्यवि
 शिष्टाः अकंडः खंतत्रुः खप्राये नरकादौ न संचंत न संल
 गाः छोरसोऽभावः अथ वनाकं समस्यर्थं द्वितीया स्वर्गदे
 असंचंत समवेताः अथ वनविषये कसमविद्यास्मिता रागद्वेष
 भिनिवेशाख्यं क्लेशयंचकं यत्र तस्मिन् यमेष्वराख्ये तत्ते सम
 वेतास्तत्सायुज्यं प्राप्ता इति भोगमोक्षो भयलक्षणां फलं यत्तस्य
 दर्शितं यत्र यस्मिन्नाके पूर्वसमन्तरकल्पेनाता देवाराजानः
 साध्याः साध्या नामानोभूताः संति राजानयवद्विस्वधर्माचरणे
 न स्वर्गदेवद्वयतामासाद्य कल्यादनंतरं पूर्वाधिकारपरित्य
 ज्योत्तरमासादयंति तस्मै तेषां प्राक्तनमधिकारमन्ये राजान
 स्तथैवाधितिष्ठंति उत्तराधिकारवर्तिनश्च तदुत्तरमधिरोहं
 तीति क्रमेण मुक्तिरपि तेषां भवतीति पुराणेषु प्रसिद्धमिति
 नोद्विद्यते इति ३१॥

मधुभाष्य

16

भाषा अनुवाद

अब यज्ञ न करने में दोष कहते हैं किदेखो यज्ञ न करनेवालों को यह अल्प सुख जो मनुष्य लोक में ही मिलता है तो परलोक सुख फेरि कहाँ प्राप्त होना है इससे यज्ञको निश्चय करना चाहिये ऊरुसत्तम यहकै मुनिक न्याय से देखायाहै ३१

दोहा

यज्ञ शिष्ट अमृत भयहिं ब्रह्म सनातन होय नायदलोक
अयज्ञकों कुरुवर और क्या सोय ३१॥

एवंवद्भविथायज्ञावितताब्रह्मणोमुवे कर्म
ज्ञानविदितान्सर्वानेवंज्ञात्वाविमोक्षये ३१

शांकरभाष्य

एवमिति एवं यथोक्तावद्भविथावद्भप्रकारायज्ञावितता विस्ती
र्णाब्रह्मणोवेदस्यमुवेदहारे वेदहारेणवगम्यमानःब्रह्मणोमु
वेवितताउच्यते यद्यथावाचिहिषाणंज्जम इत्यादयःकर्मजा
न् कार्याकवाचिकमानसकर्मोद्भवान् विदितान्सर्वाननात्मजा
न् निर्वापारोह्यात्माश्रतपेवंज्ञात्वामोक्षयेषुभात् नमद्यापारा
इमे निर्वापारोहमुदासीनइत्येवं ज्ञात्वास्मात्सम्यग्दर्शनात् मो
क्षयेसंसारबंधनादित्यर्थः ३१

आनेदगिरिकृतटीका

उक्तानांयज्ञानांवेदमूलत्वेनोत्प्रेक्षानिवेधनत्वंनिरस्यति एवमि
ति आत्मव्यापारसाध्यत्वमुक्तकर्मणामाशंका दृष्यति कर्मजा
निति आत्मनोनिर्वापारत्वज्ञानेफलमाह एवमितिकथंयथोक्ता
नां यज्ञानांवेदस्यमुवेविस्तीर्णत्वमित्याशंकाह वेदहारेणेति
आत्मनोऽवगममानत्वमेवोदाहरतितथ्येति एतद्ब्रह्मैवेतत् ए
वंविद्वांसग्राह्यरिसुपक्रमाध्ययनाद्यादिष्य हेत्वाकाक्षायामुक्तं
वाचिहीति ज्ञानशक्तिमद्विषयेक्रियाशक्तिमदुपसंहारोत्र विव
क्षितः प्राणोवावांचयोस्येवप्रभवःसपवाप्ययइति वाक्यमादिश
द्वार्थः ज्ञानशक्तिमताक्रियाशक्तिमताम्बान्योत्यतिमलयत्वा
त्तदभावेनाध्ययनादिसिद्धिरित्यर्थः कर्मणामात्मव्यापारजन्यत्वा
भावेहेतुमाह निर्वापारोहीति तस्यचनिर्वापारत्वफलवत्त्वान्
ज्ञानत्वमित्याह अतइति एवंज्ञानमेवज्ञापयवउक्तंयनक्ति ने
त्यादिना ३१

स्वामिकृतटीका

गी.
टी.
च.

ज्ञानयसंस्तोतमुक्ताम्यज्ञानयसंहरति एवंवद्भविष्यति ब्रह्मणो
वेदस्यमुखेविततावेदेनसाक्षाद्विहितादित्यर्थः तथापि तान्सर्वान्
वाङ्मनःकायकर्मजनितान् आत्मरूपसंस्पर्शरहितान्विद्विजानीहि
आत्मनःकर्मागोचरत्वात् एवंज्ञात्वाज्ञाननिष्ठः सन् संसारादिमुक्तो
भविष्यसि ३१ ॥ पिशाचभाष्ये

एवमुक्तप्रकारेणवद्भविष्यावद्भप्रकारायज्ञवितताविस्तीर्णा ब्र-
ह्मणःपरमात्मनःमुखेआसेपतेयज्ञाःपरमात्मनःप्रत्यासन्नाराध-
नवर्तइत्यर्थः तंश्चयज्ञात्कर्मज्ञानवाङ्मनःकायकर्मत्मनःस्वरू-
पभूतात्मनःशुद्धकूटस्थरूपत्वात् ३१

रामानुजभाष्ये

एवंवद्भप्रकाराकर्मयोगाः ब्रह्मणोमुखेवितर्त आत्मयाथात्म्यावा-
न^न मिसार्थस्थिताः उक्तलक्षणांनुक्तभेदान्कर्मयोगान्सर्वान्कर्मजान्वि-
द्विग्रहरहनुष्टायमाननित्येनेमितिककर्मसत्ताविद्वि एवंज्ञात्वा-
यथोक्तप्रकारेणानुष्टायमोक्षसे ३१

अभिनवगुप्तकृतटीका

प्राणमुदयमानेनादंप्राणवादिमात्रालयांते अपानेस्तंयातिस्वाने-
दांतःप्रवेशात्मनिजुह्वतीतिपिंडरेय्यात्मास्वाध्यायः शिष्यात्मना
चनयानयग्रहणायकेचित् अस्तंयांतमुदीयमानेसंवेशपतदेकी-
कारेणापवर्गदानात्मनिशिष्यात्मनिचशोधनबोधनप्रवेशनयोज-
नरूपेस्वाध्यायज्ञानेस्वपरानंदमयेप्रतिष्ठितमनसः अतएवपूरकः
प्रथममुक्तःचरमेरेचकः प्रथमेनचपादेनविषयभोगांतर्लक्ष्मीक-
रणं द्वितीयेनमहाविदेहधारणाक्रमाद्विषयग्रहणायनिस्मरणंध-
न्यते अतश्चस्वाध्याययज्ञेभ्योमेज्ञानयज्ञाः एतएवोक्तव्यापारपरि-
शीलेनावश्यपरिपूरितस्वात्मशिष्यात्मनोरथाः हेअप्येतेगतीनि
रुद्धाहारंविषयभोगात्मकेनियम्यप्राणान्सकलवित्तवृत्तमुदयान्प्राणे

उपरनिरानंदोहासेष्यप्येति ऊभकप्रशांत्या सर्वेवैतेद्रव्ययज्ञात्प्र-
 भृतिज्ञानयज्ञोतेयज्ञस्यतत्त्वज्ञाः तेनैवचक्षपितकल्मषाः समूलोन्म-
 लितमेदवासनामयमहामोहा यज्ञेनाशिष्टमाहुतेयज्ञाश्चनिजक-
 रणतर्पणरूपादवाशिष्टेस्वात्मविश्रान्तिरूपंपरानंदनिरानंददात्मक-
 ममृतमुपभुजानाग्रपियथेक्षंसंस्तुज्यतेब्रह्मतया इतितदुपरम्यते
 नैरहस्यस्फुटप्रकटनवाचालतया अत्रचअत्रचवज्जतरोरहस्यरसो
 तः संलीनीकृतोपिनिविडतरभक्तिसेवासंप्रसादितगुरुचरणप्राप्तसे-
 प्रदायमहोषधसमीकृतथातृणांचवर्णाविषयताभूतायास्वादहेत-
 त्वांचप्रतिपद्यते अत्रचव्याख्यातराणिटीकाकारैः प्रदर्शितानितान्य-
 स्मद्गुरुपादनिरुक्तानिचस्वयमेवसचेतसः संप्रधार्यतामिति किम-
 येनहंतव्याख्यात्ववचनदृष्ट्याविनोदनेन तदुपक्रांतमेवोपक्रम्यते ॥
 सर्वपतेयज्ञाब्रह्मणोमुखेद्वारेउपायत्वेकाथिताः तेषुकर्मणामनग-
 मोक्षि एवंज्ञात्वात्वमपिवंधनान्मोक्षमेवमिति ३१

परमार्थप्रपाटीका

अथज्ञानयोगंस्तोतुंअन्यान्यज्ञानुपसंहरति एवमिति एवममुनाप्र-
 कारेणब्रह्मणोमुखेब्रह्ममुखाग्निः सृतेवेदेवज्ञविधाः वितताः विस्त-
 ताविस्तारेणकाथिताः सन्तितात्सर्वान्कर्मजान्विद्धि कर्मणाकृतानि
 घ्नानान्जानीहि तस्मात्कर्मकर्तव्यमेवएवंकर्मणाकृतेसन्निवित्त-
 द्विद्वाराज्ञात्वाज्ञानमुत्पाद्यविमोक्षसेमोक्षप्राप्तोषि ३२

वनमालीटीका

एवंविधायज्ञाब्रह्मणोमममुखेविततामत्स्रजारूपाइत्यर्थः भोक्तारं
 यज्ञतपसामितिवक्ष्यमाणत्वात् कर्मजान्कायिकवाचिकमानस
 कर्मजान्निविद्धिजानीहि एवंयज्ञानांकर्मजत्वंज्ञात्वाविमोक्षसे स-
 र्वयज्ञान्ईश्वरपेरितदेहेंद्रियादिकर्मज्ञानतुकेवलमत्कर्तृकारत्येवं
 ज्ञात्वाकयज्ञासुद्धादिस्वधर्मचानुष्ठायकर्मफललेपरहितः सन्सं-
 सारादिमोक्ष्यतेइतिभावः ३१

ऊसमेवेजंयतीटीका

किंचपवंवद्भविथाइति एवमुक्तप्रकारेणवद्भविथाःअनेकप्रकाराय-
जाःकर्मयोगाःब्रह्मणश्चतुर्मुखस्यमत्स्यत्रस्यमच्छासत्रस्यवेदस्यवा-
मुखेवितताःआत्मप्राप्नुपायत्वेनस्थिताःननुमुखेवितताइत्येवंभग-
वताकथमुच्यते यतोयज्ञस्यकर्मणःपंचकर्मेन्द्रियविषयत्वात् चत्वा-
रिपारायादीनिविहायेकस्यमुखस्यग्रहणंसंभवतीतिचेत्रसर्वेषामि-
न्द्रियाणांपरस्परंसापेक्षत्वेपिसखविषयेसुतंत्रत्वेपिवचनाधीनविषय-
त्वेनमुखप्राधानिकत्वात्मुखइत्युक्तमतःसंभवत्येवतानुक्तलक्षणान्
सर्वानुक्तभेदान्कर्मजान्कर्मजनितान् त्वेविडिजानीहिपवमुक्तप्रका-
रेणज्ञात्वातान्सर्वान्विज्ञायानुष्टायचविमोक्षसंसारात्मुक्तोभविष्य-
सि ३१ ॥

किं त्वया खेत्येतामा **मधुसूदनीटीका** त्रैलोक्यमुच्यते नहि वेद एवात्र प्रमाणमित्याह ॥
 एवं यथोक्तावद्भविष्यावद्भप्रकारायज्ञः सर्ववेदिकश्रेयः साधनरूपा
 वितता विस्तृता ब्रह्मणो वेदस्य मुते ह्यरेवे ह्यरेणो वै ते वगता इत्यर्थः ५
 वेदवाक्पानितप्रत्येकं विस्तरभया नोदाह्रियन्ते कर्मजान्कायिकवा
 चिकमानसिकमौद्गवात्त्रिडिजानीहितान् सर्वान्यज्ञात्मजान्नि नना ५
 र्यापारोद्यात्मानमह्यापारापते किंतु निर्वापारोहमुदासीन इत्येवेतात्वा
 विमोक्षसंस्मात्संसारबंधनादिति शेषः सर्वलोकाय न निर्वेयात्कार्ज
 ३१ ॥

एवं बहु प्रकारास्ते वेदद्वारेण विस्तृताः यज्ञाश्च वगतास्तां स्त्वयज्ञाज्ञा-
नीहि सर्वकान् । कायवाङ्मनसा मेव कर्मभ्यो हि समुद्भवान् न त्वात्म-
ज्ञान्यतश्चात्मानिर्व्यापराश्चिदद्वयः । मद्यापारा न वै वेते निर्व्यापारो ह
मन्तरः देहेन्द्रियादयः सर्वे क्रियाधारा जडाश्चलाः । मद्या क्रिये विदा
नन्दे कल्पिताः त्वेयं नामला न सध्यस्तस्य दोषेण गुणे नास्ति मन्ता अपि
लेपो यिष्टानचिदातोर्ममाद्वैतस्य सर्वथा एवं ज्ञात्वेव संसारवैयनात्वे
विमोक्षसे ५ ३१

नीलकंठी टीका

एवमिति ब्रह्मणो वेदस्य सुवेदो वेदो वेदो वेदो वितता वित्तारिताः
 गुरुभिरुपदिष्टा इत्यर्थः कर्मज्ञानं कायिक वाचिक मानसिक कर्म
 ज्ञानं न तन्नेकं रूपान् एवं ज्ञात्वा ब्रह्मादप्युभा त्मोदये तत्तत्ता
 नोत्पत्तिद्वारेणोत्पत्तिः ३१ आनंदी टीका

सिद्धान्तमाह

वद्भविधानित्यनेमिति कप्रकारैरनेकैः कार्यः अनेको वद्वस्यणो वे
 दस्येव सुवेदो विततानत केनचित्कल्पिताः कर्मज्ञानेनैव कर्मज्ञा
 नित्याशं कामय हरति ३१

अथेतेषां सर्वयज्ञानां कर्मतत्त्व रामकेटी टीका प्रतिपादनेन ज्ञानयज्ञत्वापत्तिं प्रतिपादयि
 तमाह - एवं यथोक्तेन क्रमेण भूरिप्रकाराय ज्ञात्रस्य णो वेदादेः शास्त्रस्य सुवे
 दद्वारेणोत्पत्तिः तांश्च सर्वान् कर्मज्ञानां ज्ञानः काय व्यापारनिर्वर्त्यत्वा
 क्रियासमुद्भवान् विदितान् यथेषामात्मलाभोपपत्तिरिति निश्चितं ये
 पि हि बुद्धिमात्रमायनाय ज्ञाते पुतादृक् स ह्यनुद्धि व्यापाराय अभिचार
 स्थितपवततः सहस्रष्टत्वादशकपरिहाराणां कर्मात्मकानां यज्ञानां
 यथोक्तज्ञाननिष्ठत्वादनुष्ठानमपवर्गसिद्धिहेतुरित्येवं ज्ञात्वा सम्यक्
 तिपाद्यविमोक्षमेव स्वयमेव केवली भविष्यति न निमित्तोत्तरमपेक्षि
 ष्य स इति समुच्चयज्ञानस्य मोक्षप्रतिसौ कार्यप्रतिपादनाय विमोक्षमे
 इति कर्मकर्तृप्रयोगः (एतेन ज्ञानेनैव कर्मज्ञानं ज्ञानं ज्ञानं ज्ञानं)

लासिकी वद्भगोटी टीका

एवमेतेषां यज्ञानां मनुष्ठानक्रमेणैव फलसिद्धिर्न त केवलेनावराम
 मात्रेणोत्पाद एवमिति एवं यथोक्तप्रकारेण भूरिप्रकाराय ज्ञात्रस्य
 णो सुवेदो परिज्ञानहेतोः सुखभूतायाः शक्तेश्चैव भिन्नानिमित्तं तदु
 क्तं शिवोपनिषदि शक्त्यवस्थाप्रविष्टस्य निर्विभागेन भावनातदासौ
 शिवरूपी स्याद्धैवी सुखमिहोच्यते इति यथा हि सुवेदो न सोयमिति प्र
 त्यभिज्ञायते तथा शक्त्या ब्रह्मज्ञायते तदुक्तं तत्रैव यथा लोको न दी
 पस्य किरणोर्भास्करस्य वा ज्ञायते दिग्विभागादितद्वत्तत्वात् शिवस्य
 चेति अथवा वेदादेः शास्त्रस्य सुवेदो विततानोत्पत्तिः वितता वद्वस्यणो मु

गी.
टी.
च.

वभूतायाः परमर्शरूपायाः शक्तेरुपलंभार्थमुपायत्वेन विस्तारिताः तदुक्तं केवलं ज्ञानसत्तायां प्रारंभोयं प्रवेशेन इति तात्सर्वा
न्कर्मजात्कर्मणा नृष्टानेनाभ्यासानुरोधेनाज्ञातात्मोत्तलक्षण
फलसिद्धिन्मावाविदिजानीहि नत्वनुष्ठानाद्वैयमात्रात् तदु
क्तं अपि विज्ञाततत्त्वेन त्वयाभ्यस्यमिदं सदा ननाममात्रात्कृतक
फलमंबुप्रसादकं इति अन्यत्रापि आगोपवालवनिर्भगवंस्त्व
मित्यं ज्ञातोष्णपायविरहात्रतमुक्तिदोषि नानाः स्थितं भवति
येन उपपितहन्तदीरेतदेव पुनरभ्यवहारतः स्यादिति तस्यायदिवा
चनिकाज्ञानान्मुक्तिः स्याद्भावनाविनाशरीरमानसेर्दुःखैर्दुःखोरत्स
र्वजन्तव इति नन्वेतेषु यज्ञेषु कृतमस्मिन् यज्ञे ह मधिकृत इत्यत आह
यवं ज्ञात्वा विमोक्षये इति एवमुक्तविधया वद्भविष्ये यज्ञेषु यत्तम
यज्ञानुष्ठानद्वारेण ज्ञात्वा द्वैतलक्षणज्ञानयज्ञनिष्ठः सन् संसारादि
मुक्तो भविष्यति तेन वद्भविष्या यज्ञाशिवोपनिषदिविज्ञानिताः
तस्याहि कपालान्तर्मनोऽस्य तिष्ठेत्मीलितलोचनः क्रमेण मनसो
दार्ढ्यालक्षयेत्तत्त्वमुत्तमं १ अनाहते पात्रकोणं भग्नशोहे सरिद्वते
शब्दत्रयाणि निष्पातः परं ब्रह्माधिगच्छति २ निजदेहसर्वदेहं यु
गपद्भावयेद्वियत् निर्विकल्पमनास्तस्य वियत्सर्वं प्रवर्तते ३ सर्व
देहगतं द्रव्यं वियद्यामं मृगेलो विभावयेत्तत्तस्य भावनास
त्पि राभवेत् ४ कालाग्निना कालपटादुत्थितेन स्वकंपुरं सृष्टं
विचिंतयेदं तेषां ताभासः प्रजायते ५ एवमेव जगत्सर्वं द्रव्यं ध्यात्वा
विकल्पतः अनन्यचेतसः प्रेमः प्रभावः परमो भवेत् ६ देहांतरे त्वागि
भागं भित्तिभूतं विचिंतयेत् न किंचिदंतरे तस्य ध्यायन्नथेयं भागं
वेत् ७ जुटादिभाजने दृष्टिं भिती त्युत्का विनिक्षिपेत् तल्लयं तल्ल
णाद्भूत्वा तल्लया तन्मयो भवेत् निर्द्वलमिरीभित्तादिदेशे दृष्टिं वि
निक्षिपेत् निर्लीने मानसे भावे ह्यनिदीर्घः प्रजायते ८ उभयोर्भाव
योर्ज्ञाने ज्ञात्वा मध्ये समाश्रयेत् युगपच्च हयं त्यक्त्वा मध्ये तत्त्वं प्रका
शते ९ शक्तिं संग्रहं संक्षुब्धशक्त्यावेशावसानिकं यत्सर्वं ब्रह्म त
त्त्वस्य तत्सर्वं स्वाका मुच्यते ११ लेहनामंशनाकूटैः स्त्रीपुत्रस्य भ
रात्स्मृतेः शक्त्यभावेऽपि देवोऽपि भवेदानंदमंलवः १२ आनंदमहति

प्राप्ते दृष्टे वा बांधवे चिरात् आनंदमुद्भूतं तथा त्वात्मानं तन्मनास्तत्तु यो म
 वेत् १३ यत्र यत्र मनस्तुष्टिर्मनस्तत्रैव धारयेत् तत्र तत्र परानंदस्य
 रूपं संप्रकाशते १४ अनागतायां निद्रायां प्रणष्टे वासगोचरे सा
 वस्थामनसा गम्या परादेवी प्रकाशते १५ मृदासने ^{स्मि} जैकेन हस्त
 पादौ निराश्रयं विधाय तत्प्रसंगेन परापूर्णमतिर्भवेत् १६ उपवि
 श्वासने सम्यग्वाहकत्वावकुंचितौ कक्षयोर्मिमनः ऊर्वच्छ्रमा
 माया तितलयात् १७ आसने शयने स्थित्वा निराधारं विभावयेत्
 स्वदेहं मनसि दीणो दाणात् दीणाशयो भवेत् १८ चलासने स्थितः
 स्थाप्य शोने वा देहचालनात् प्रशान्ते मानसे भावे देवि देवो ब्रह्मा
 मुयात् १९ एवमेव दर्शनायां कृत्वा पक्षागमे चिरं तैमिरं भावयेद्
 पंभैरवैरूपमेष्टि २० यो माकारं स्वमात्मानं ध्यायेद्दिग्भिरनादृतं
 निराश्रयाविति शक्तिः स्वरूपं दर्शयेत्तदेत्यादि मध्ये ब्रह्म प्रसर्पतीत्ये
 तं किंचिदंगं विभिद्यादौ तीक्ष्णसूच्यादिना ततः तत्रैव चेतनो युक्ता
 भैरवी निर्मला गतिः २१ इन्द्रजालमयं विषमं स्तब्धं चित्रकर्मवत् भ्रम
 द्वाध्यायतः सर्वं पश्यतश्च सुखोद्भूतः २२ विहाय निजदेहं स्यात्सर्वं
 भस्मीति भावयेत् दृष्टेन मनसा दृष्टानात्ते दिणा सुखी भवेत् २३
 स्ववदन्यशरीरेऽपि संवित्मनुभावयेत् अपेक्षा स्वशरीरस्य तात्काया
 पीदिने भवेत् २४ भ्रंत्वा भ्रंत्वा शरीराणि त्वरितं भविषातनात् लो
 भशक्तिविरामेण परासं जायते तथा २५ कृपादिके महागते स्थितो
 परिनिरीक्षणात् अविकल्पमतेः सम्यक् सच्चिदानंदः स्फुटं २६ ल
 ताद्यंते भयेशोके गह्वरे वारणे डुते ऊर्ध्वहले तथा चंते ब्रह्मसत्ता स
 मीपगाः २७ भक्त्युद्देकाहिरक्तस्य यादृशी जायते मतिः सा शक्तिः
 शां करी नित्यं भावयेत्ततः शिवः २८ नष्टे पंभा वयेत्कापि न रागं भा
 वयेत् क्वचित् रागद्वेषविनिर्मुक्तो मध्ये ब्रह्म प्रसर्पतीत्यादिना ३०
 यत्तानयत्तं स्तोति ३१ ॥

पंचोलीटीका

ज्ञानयत्तं स्तोत मुक्तानयत्तान् उपसंहरति एवमिति एवैव

गी.
टी.
च

अविधावद्भुप्रकारः यज्ञाव्रह्मणोवेदस्यमुवेदि स्तुताः वे
दहारेणावगम्यमाना इत्यर्थः तान्सर्वान्कर्मज्ञानकायिकवा
चिकमानसव्यापारतो ज्ञातान् विद्विजानीहि नात्मविषयमा
त्मातन्निर्वापारः एवं यज्ञानां कायिकादि व्यापारजन्यत्वं ज्ञा
त्वा आत्मनो निर्वापारत्वं ज्ञात्वा मोक्षसे ३२

१६७
रणावीरसमिहोधिनी॥

उक्तेर्येवेदं प्रमाणायति यवमिति यवमुक्तप्रकारेणा बहुविधा
देवादिप्रकारेनेके यज्ञागुह्यज्ञाव्रह्मणो यनुर्वेदस्यमुवेदहारे
वितताविरुताः यनुर्वेदहारेणोवते सर्ववगतास्तेनैव विदिता इ
तियावत् अथ व्रह्मणः परमेश्वरसायुज्यप्राप्तेर्मुवेदहारे उपायत्वे
विततावितत्य कथितावेदेनेति शेषः देवादिबहुप्रकारकगुह्य
यज्ञेनैव क्षत्रियस्य मोक्ष इति भावः तांश्च सर्वान्यज्ञान्कर्मज्ञान
कर्माणि पारसंधानादीनि कायिकानि तेजोवधादिनिमित्तक
होरीतीक्ष्णनिंयघ्राहोश्चारणादीनि सिंदनादादीनि च वाचिका
नि अस्त्रदेवतास्मरणादीनि मानसिकानीति विविधानि तेभ्यो
ज्ञातान्विद्विजानीहि प्रहृत्यैव ब्रह्मप्राप्तिमायनभूता यज्ञाः सा
ध्यानपुनर्निर्हृत्येत्येवं ज्ञातानि स्थित्यविमोक्षसे सर्वस्याशोक
मोहादिनिमित्तायाथर्मेधर्मतद्भांतेरिति शेषः ३२॥

मधुभाष्य

३२॥

भाषा अनुवाद

ज्ञान यज्ञ की प्रशंसा करने के अर्थ अब सब यज्ञों की चर्चा
करि मून अधिक तार तम्य देखावते झूठे कहते हैं कि नानाप्र
कार की यज्ञी वेदवृष्य मावसे प्रत्यक्ष विहित है परंतो भी मन व
चन शरीर के कर्म से उत्पन्न जो यज्ञ है सकल आत्म स्वरूप
स्पर्श से रहित जानो अर्थात् उनसे आत्मज्ञान नहीं होता क्यों
कि आत्मा कर्मों का अगोचर कहे कर्म प्राण नहीं है इस से त
म ज्ञाननिष्ठ होय संसार से मुक्त होउगे यह जानो ३१

दोहा

या विथबहुते यज्ञहुं विधिमुख भय विस्तार कर्म ज जा
नो तिन सभी यों जाने मोक्ष लहो सार ३२॥

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञानयज्ञः परंतप सर्व
कर्माखिलेषां ज्ञाने परिसमाप्यते ३३

शोकरभाष्यं

ब्रह्मार्पणमित्यादिश्लोकेन सम्प्रदर्शनस्य यज्ञत्वं संपादितं यज्ञाश्च
अनेकविधा उपदिष्टास्तेः सिद्धपुरुषार्थप्रयोजने नैर्त्तनं स्तुयते क
थं श्रेयानिति श्रेयान्द्रव्यमयात् द्रव्यसाधनसाध्यात् यज्ञात् ज्ञा
नयज्ञः हे परंतप द्रव्यमयो हियज्ञः फलस्यारंभको न ज्ञानयज्ञः फ
लस्यारंभकोऽतः श्रेयान्प्रशस्यतरः कथं यतः सर्वकर्मसमस्तम
खिलं प्रतिवक्ष्यामि ज्ञाने मोक्षसाधने सर्वतः संस्तुतो दक्ष्यामी
ये परिसमाप्यतेऽन्तर्भवतीत्यर्थः यथा कृताय विजिताया धारेयाः
संयतो वमेन सर्वतदभिसंमेतियत् किंचित् प्रजाः साधु कुर्वन्ति
यस्तद्धेद यत्सर्वेद इति श्रुतेः ३३

आनंदगिरिकृतटीका

कर्मयोगः नेकथाभिहिते सर्वस्य श्रेयः साधनस्य कर्मात्मकत्वप्रतिपत्त्या
केवलं ज्ञानमनादियमाणमर्जुनमालम्ब्य ज्ञानाववादपूर्वकमुत्तरं श्लोक
स्य तात्पर्यमाह ब्रह्मेत्यादिना सिद्धेति सिद्धपुरुषार्थभूतं पुरुषापेक्षितलक्ष
णप्रयोजनं येषां यज्ञानोत्तरं नंतरोपदिष्टैरितियावत् प्रश्नपूर्वकं स्तुतिप्र
कारं प्रकटयति कथमित्यादिना ज्ञानयज्ञस्य द्रव्ययज्ञात्प्रशस्यतरत्वे हे
तुमाह श्रेयानिति द्रव्यसाधनसाध्यादित्यपलक्षणं स्वाध्यायादिरपि न तो
पि ज्ञानयज्ञस्य श्रेयस्त्वाविशेषात् द्रव्यमयादियज्ञेभ्यो ज्ञानयज्ञस्य प्र
शस्यतरत्वं प्रपंचयति द्रव्यमयो हीति फलस्य अभ्युदयस्येत्यर्थः न फला
रंभको न कस्यचित् फलस्योत्पादकः किंतु नित्यसिद्धस्य मोक्षस्य अभि
जक इत्यर्थः तस्य प्रशस्यतरत्वे हेतुं तरमाह यत इति समस्तकर्मस्य ग्रिहो
जादिकमुच्यते अखिलमविद्यमानं खिलं शेषोऽस्येत्यनलं महतरमिति या
वत् सर्वमखिलमिति पदद्वयोपादानमसंकोचार्थं सर्वकर्मज्ञानेन तर्भ

गी.
टी.
च.

वतीत्यत्र कर्तृदोषप्रकृतिप्रमाणयनिययेति चतुरायकेहिद्युतेकप्रि
दायः चतुरेकः सन्नक्तशब्देनोच्यते तस्मै विजिताय कृताय तादर्थ्यः
नाथरेयास्तस्मादथस्ताज्ञाविनस्त्रियेकांकास्त्रेताहापरकलिनामानः
संयन्त्यायाः संगच्छन्ति चतुरेके त्वत्वाये त्रियेकांकायानामेतर्भावोभव
ति महासंख्यायामवांतरसंख्यातर्भाववशंप्रभावादेवमेनं विद्यावेतं पु
रुषं सर्वतदाभिमुखेन समेति संगच्छति किंतु सर्वं यद्विदुषि पुरुषे त
र्भवति तदाह यत्किंचिदिति प्रजाः सर्वा यत्किमपि साधुकर्म कुर्व
ति तत्सर्वमित्यर्थः एनमभिसमेतीत्युक्तं तमेव विद्यावेतं पुरुषं विशि
नष्टियस्तदिति किंतदित्युक्तं तदेव विषयतियत्स इति सेरेक्षोयत्तत्वे
वेदतत्तत्वे योत्योपि जानाति तमेनं सर्वं साधुकर्माभिसमेतीति योज
ना ३३ ॥

स्वामिभूतटीका

कर्मयज्ञानज्ञानयज्ञः श्रेष्ठ इत्याह श्रेयानिति इत्यमयादनात्मव्या
पारजन्यात् देवादियज्ञात् ज्ञानयज्ञः श्रेयान् श्रेष्ठः यद्यपि ज्ञानस्यापि
मनोव्यापाराधीनत्वमस्त्येव तथाप्यात्मस्वरूपस्य ज्ञानस्य मनः परि
णामे अभिव्यक्तिमात्रेण तत्तज्ज्ञानत्वमिति भावः श्रेष्ठत्वे हेतुः सर्वकर्म
प्रविलंफलसहितं ज्ञाने परिसमाप्यते अंतर्भवतीत्यर्थः सर्वतदाभि
समेति यत्किंचित्प्रजाः साधुकुर्वतीति श्रुतेः ३३

पिशुचभाष्ये

श्रेयानिति ज्ञाननिर्हृतो यज्ञो ज्ञानयज्ञे मनो नियमरूपत्वेन परमा
त्मसंबोधस्य प्रत्यासन्नं कृत्यात् क्रियानुरूपमुपासनानुरूपं च ज्ञाने
परमात्मसंबोधे परिसमाप्यते विलीयते विलयं गच्छतीत्यर्थः ३३

रामानुजभाष्ये

अनुगतज्ञानतया कर्मणो ज्ञानाकारत्वं मुक्तं तर्गतज्ञाने कर्मणि ज्ञा
नाशेषेव प्राधान्यमाह श्रेयानिति उभयनियंकारे कर्मणि इत्या
मया देशाज्ञानमयोऽंशः श्रेयात्सर्वकर्मणस्तदितरेष्वविलस्योपा

मा२

देयस्य ज्ञाने परिसमाप्तेः तदेवं सर्वैः साधनैः प्राप्य भूतज्ञानं कर्मकं
तर्गतभेदेनाभ्यस्यते तदेवाभ्यस्यमाणं क्रमेण प्राप्य देशं प्रतिपद्यते

३३

अभिनवगुप्तकृतटीका ३३

परमार्थप्रपाटीका

ज्ञानयोगस्तोति श्रेयानिति द्रव्यमया यज्ञात् ज्ञानयज्ञः श्रेयान्द्रव्यं स्व
र्गादिविषयभोगलक्षणं तन्मयस्तत्प्राप्तसाधको यो यज्ञस्तस्मात् ज्ञा-
नयज्ञः श्रेयान् अतिशयेन श्रेयः साधकः परमसाधुप्रापकः अथै-
तदेव द्विष्य कथयति सर्वमिति कर्मद्वेधादिविलम्बितं चेति तत्र वि-
लम्बितं फलजनकं अतिलम्बितं ज्ञानजनकं एवं सर्वमाविलेकं कर्मज्ञाने
परिसमाप्यते ज्ञाने पर्यवसितं भवति विलम्बितं तद्विपरीतं अज्ञानपर्य-
वसापीत्यर्थः एवं भूतात्मज्ञाने साधनमाह ३३ ॥

वनमालीटीका

उक्तयज्ञेषु ज्ञानयज्ञस्य श्रेष्ठत्वमाह श्रेयानिति साक्षात् मोक्षसाधन-
त्वात् द्रव्यमया द्रव्य साध्य यज्ञात् ज्ञानयज्ञः श्रेयान् कृतो यतो विलम्बि-
रवशेषं सर्वज्यातिहोमादिकं श्रेयं तस्मात्तन्मुष्णसनादिकं मुक्तयक्षादि-
नृपयत्कर्मतज्ञाने समाप्यते अतः करणमुद्दिष्टाद्वारा ज्ञाने पर्यवसा-
ने भवतीत्यर्थः तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणादिदिग्धितियज्ञेन दानेन त-
पसानाशकेनेति श्रुतेः ३३ ॥ असुमेवैजयेतीटीका

न

एवं ज्ञानोत्तर्भूतस्य कर्मयोगस्य ज्ञानाकारत्वमुक्तेर्दानेन तत्र कस्य प्रा-
धान्यं स्यात् ज्ञानस्य वा कर्मणो वा भयोर्वा त्वया व्यामिश्रेण यदुक्तं तन्मया-
नज्ञायते पृथक्तेन तत्त्वज्ज्वालाशङ्कतयोर्ज्ञानो प्राज्ञं प्राधान्यं भवती-
त्याह श्रेयानिति हे परं तपश्चतुतापनद्रव्यप्रचुरादिकाराद्या यज्ञात्
ईज्यतेऽनेनेति यज्ञः श्रुतादानादिरूपकर्मतस्मात्कर्मणः सकाशात् ज्ञा-
नयज्ञः ज्ञानमय यज्ञ एव श्रेयान् प्रशस्ततरः कृत एवमित्यत आह सर्व-
मिति हे पार्थ सर्वं समग्रमाविलेकं कर्मज्ञाने ज्ञानयज्ञे परिसमाप्यते

गी.
टी.
च.

समाप्तिमेति ३३

सर्वेषां तत्त्वविवर्धनात् मधुसूदनीटीका कर्मज्ञानयोः साम्यप्रमाणात् ॥
श्रेयान्प्रशस्ततरः साक्षात्सोत्तमफलत्वात् इवमया तदुपलक्षिताज्ञा-
नशून्यात् सर्वस्मादपि यज्ञात्संसारफलात् ज्ञानयज्ञापकः पवहेपरंत-
प कस्मादेवं यस्मात्सर्वकर्मोऽपि पशुसोमचयनरूपं श्रौते अखिलं
निरवशेषं स्मार्तमुपासनादिद्वयं च यत्कर्म तत्ज्ञाने ब्रह्मात्मैक्यसाक्षा-
त्कारे परिसमाप्यते प्रतिबंधक्षयद्वारेण पर्यवस्यति तमेतं वेदानुवच-
नेन ब्राह्मणाविविधित्वेन न दानेन तपसा नाशकेनेति धर्मणाय
मनुदतीति च श्रुतेः सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरसंबाधित्वेनान्यायाच्चेत्यर्थः

प०

विद्या २

समाप्तिमेति ३३

सदानंदीटीका

उक्तेर्विधिर्धर्मज्ञे ज्ञानाख्यः स्तुत्यते धरः इव साधनसाध्याश्च सर्वस्मा-
ज्ञानवर्जितात् १ संसारफलकाय ज्ञानयज्ञोऽधिकोत्तमः समस्तैवे-
दिकं कर्माखिलं स्मार्तमुपासनं २ ब्रह्मात्मैक्यवबोधे तत्पर्यवस्यति स-
र्वथा प्रतिबंधक्षयद्वारा ज्ञानयज्ञस्ततो वरः ३ ३३

नीलकंठीटीका

यदर्शमेते यज्ञा उपन्यस्तास्तं ज्ञानयज्ञं स्तोति श्रेयानिति इव वास-
माभ्यन्तरं च देहं दित्वा साध्यात् इवमया तदयज्ञात् ज्ञानयज्ञः निः-
शेषवाङ्मनः कायप्रवृत्त्युपरमात्मकः श्रेयान्प्रशस्ततरः इयस्य
त्ययेन तेषामपि प्रशस्तत्वं योत्यते तत्र हेतुः सर्वमिति कर्मकर्मफलं
सर्वं अखिलं सर्वांगोपसंहारयुक्तं ज्ञाने परिसमाप्यते अंतर्भवति यथा
कृताया विजिताया धरेयाः संयंते वमेवेन सर्वं तदभिसमेति या किंच-
प्रज्ञाः साधु ऊर्वेति यस्तद्देहयत्सवेदेति ३३ ॥

कर्मज्ञानेवलकर्मज्ञानाशंका
मपहरति श्रेयानिति

शानंदी टीका

इवमया इवैकप्रचुरात् ज्ञानं विना केवलेन कर्मणामाध्यायज्ञा-

ज्ञानयज्ञो ज्ञानसमुच्चितो यज्ञोतिप्रशस्तः सर्वेषां वर्णानामाश्रमि-
णां च कर्मज्ञाने फलानपेक्षाविचारे तिलेनिःशेषेण परिसमाप्यते
निष्ठाप्रामोतिज्ञानयज्ञो हि सर्वान्यज्ञान्मोक्षफलान्करोतीत्यर्थः ३३

रामकंठीटीका

अथेतस्य ज्ञानस्य प्रशंसार्थमाह ॥

इदमया यज्ञादिति यथोक्तप्रतिपादितप्रभेदयज्ञोपलक्षणार्थवे-
दितव्यं तेन सर्वेभ्यो ज्ञानयज्ञः श्रेयान्प्रशस्ततरः ज्ञानमयो हि यज्ञः
सर्वान्द्वययज्ञादीन्मोक्षफलान्सेवादयेति तेन ज्ञाने सति सर्वयज्ञः
ज्ञानयज्ञ एव भवतीत्युक्तं भवति सर्वयज्ञनिष्ठत्वेन हि ज्ञानस्य ज्ञानय-
ज्ञत्वं मोक्षफलं ज्ञानेन तदृथक् यस्माद्यथोक्ते ज्ञाने इदमया यज्ञादिविभा-
गेन सर्वं समस्तं कर्माविलेखगतविशेषात् तस्या समग्रं ज्ञाने परिस-
माप्यते प्रविलयंगच्छति कृतमपि दग्धबीजवत्स्वफलप्रसवसामर्थ्यं
न भजते

अथ ज्ञानयज्ञं स्तौति

लासिकी टीका

इदमया यज्ञग्रहणं सर्वयज्ञोपलक्षणार्थं तेन सर्वेभ्यो यज्ञेभ्यो भ्यासक्रमे-
ण मोक्षसाधनेभ्यो ज्ञानयज्ञः सर्वत्र ब्रह्मदर्शनलक्षणः श्रेयान्प्रश-
स्ततरः साक्षात्तिलेखं मोक्षप्रदत्वात् कस्मादेव स्तूयते यतः सर्वेषो-
र्तेस्मार्तस्वाभाविकं च कर्माविलेखवासने ज्ञाने हतलक्षणे परिसमा-
प्यते समाप्तिं भजते कृतमपि दग्धबीजवत्प्रविलयंगच्छतीत्यर्थः
नान्येषु यज्ञेषु तत्र वासनाश्रयेण कर्मणां सेभवात् ३३

पंचोलीटीका

ब्रह्मार्पणमित्यादि श्लोकेन सम्प्रदर्शनस्य यज्ञत्वं संपादितं य-
ज्ञाश्रानेका उपदिष्टा स्तेभ्यः सिद्धपुरुषार्थप्रयोजनेभ्यो ज्ञानं स्तौति
श्रेयानिति हे परंतप इदमया यज्ञात् इदमया यज्ञसाधनसाध्यात्फलारं-
भका यज्ञा ज्ञानयज्ञः फलानारंभकः श्रेयान्प्रशस्ततरं कथं यस्मा-
त् हे पार्थ अतिलेखं सर्वं कर्म ज्ञाने मोक्षसाधने परिसमाप्यते अंतर्भ-
वतीत्यर्थः ३३

शरावीरसमिद्धोयिनी॥

प्रेयानिति द्वयमयाकेवलाद्व्यसाध्याघयज्ञात ज्ञानयज्ञो
ज्ञानेन स्वोचितकर्मण्यवप्रकर्तव्यता तदाचरणोवोभयलो
कप्राप्तिसदनाचरणोव नरकादिगतिदित्येतन्नितयविषयकनि
श्रयरूपेणोक्तलक्षणो न वक्ष्यमाणलक्षणो न वर्मसन्नदनादिवि
षयकेण च दीपितो यज्ञो ब्रह्मार्पणमित्यादिग्रंथेन प्रतिपादितो
युद्धयज्ञः प्रेयान्प्रशस्यतरो ब्रह्मसाधुन्यप्राप्तिफलकत्वात् केव
लताचमयदुप्रत्ययेन सूचिता उक्तलक्षणज्ञानदीनोदि युद्धे
प्रवृत्तोपि भवानिवशो कर्मोदविष्टया सद्यप्यवततो विरमती
तिभावः परंतपेत्यनेन संबोधनेन शत्रुतापकं भवादृष्टां क्षत्रि
यप्रवीरमेव प्रत्येषा प्राप्तिरिति ध्वन्यते अत्र देतुमाह सर्वमिति
यस्मात् ज्ञाने सति सर्वयत्किं वित्कायिकं वा विकं मानसं वा कर्म
अखिलमखंडं संपूर्णं यथा स्यात्तथा परिसमाप्यते परितः सर्वं
प्रकारेण समाप्तिमानीयते इति ३३॥

मधुभाष्य

३३॥

भाषा अनुवाद

अवज्ञान यज्ञ की श्रेष्ठता कहते हैं कि जिस लिये आत्म व्यापार रहित जो इवमय देवता के अर्थ यज्ञ है तिससे ज्ञान यज्ञ ही श्रेष्ठ जानो और यद्यपि ज्ञानयज्ञ मानसिक व्यापार के अर्थीन है तथापि आत्माका स्वरूप जो ज्ञान सो केवल मनका परिणाम अर्थात् ब्रह्मरूप होना मात्र है औ ज्ञान ऊँच मानस व्यापार से प्रगट नहीं है और ज्ञान की श्रेष्ठतामे हेतु यह कि फलके सहित सर्व कर्म तत्त्वज्ञान के अंतर्भूत हैं क्योंकि लोगोंके किये किये सत्कर्म ज्ञानके अनुगामी कहे साथ होते हैं यह वेदमे कहा है सोई इस श्लोकसे कहा कि श्रेष्ठ है इव यज्ञसे ज्ञानयज्ञ है परंतप और सब कर्महे पार्थ अर्जुन ज्ञानमे परि समाप्त कहे लीन होते हैं इसीसे ज्ञानयज्ञ श्रेष्ठ है ३३

दोहा

इव मय यज्ञसे श्रेष्ठ है ज्ञान यज्ञ परताप सर्वकर्मयद ज्ञान
न म हि पार्थ होत समाप ३३॥

3555 1427

15

तद्विद्विप्रतिपातेनपरिप्रश्नेनसेवया उपदेक्ष्य
तितेजानेजानिनस्तत्त्वदर्शिनः ३४

शांकरभाष्य

तदेतद्विशिष्टं ज्ञानं तर्हि केन प्राप्यत इत्युच्यते तद्विद्मतीति तद्विद्वि-
जानीहियेनविधिनाप्राप्यत इत्याचार्यान्भिगम्यप्रणिपातेनप्रकर्षे-
णानीचैः पतनेप्रणिपातो दीर्घनमस्कारः तेन कथं वेद्यः कथं मोक्षः
काविद्याकाचाविद्येति परिप्रश्नेनसेवयागुरुशुश्रूषयेवमादिना प्र-
श्नयेणावर्जिता आचार्या उपदेक्ष्यति कथयिष्यति ते ज्ञानं यथोक्तवि-
शेषणं ज्ञानिनो ज्ञानवतोपि केचिद्यथावत्तद्दर्शनशीलाश्च न भवन्ति
अपरेस्तु भवन्त्यतो विप्रिनष्टितत्त्वदर्शिन इति ये सम्यग्दर्शिनस्तेरुपदि-
ष्टं ज्ञानं कार्यं लभं भवति नेतरदिति भगवतो मतं ३४

आनंदगिरिकृतटीका

यद्येवं प्रशस्यतरमिदं ज्ञानं तर्हि केनोपायेन तस्याभिरिति प्रश्नः तदेत-
दिति ज्ञानप्राप्तोपत्यासनमुपायमुपदिशति उच्यत इति तद्विज्ञानं ग-
ुरुभ्यो विद्विगुरवश्च प्रणिपातादिभिरुपायेरावर्जितचेतसावदिष्यतीत्या-
ह तद्विद्मतीति उपदेष्टृत्वमुपदेशकर्तृत्वं परोक्षज्ञानमात्रेण न भवती-
त्याह उपदेक्ष्यतीति तदिति प्रेक्षितं ज्ञानसाधने गृह्यते येन विधिनेति
विशेषदर्शनात् यहा येनाचार्यावर्जनप्रकारेण तदुपदेशवशादपे-
क्षितं ज्ञानं लभ्यते तथा तज्ज्ञानमाचार्येभ्यो लभस्वेत्यर्थः तदेव स्फुटयति
आचार्या निति एवमादिनेत्यादिशब्देन शमादयो गृह्यन्ते एवमादिना
विद्मतीति पूर्वणसंबन्धः उत्तरांश्चैव्याचष्टे प्रश्नयोगेति प्रश्नयो भक्तिश्च ज्ञा-
र्वको निरतिशयोऽवनतिविशेषः यथोक्तविशेषणं पूर्वीक्तेन प्रकारेण
प्रशस्यतममित्यर्थः विशेषणस्योपरुक्तिपरिहारार्थमर्थभेदं कथ-
यति ज्ञानवतोपीति ज्ञानिन इत्युक्ता पुनस्तत्त्वदर्शिन इति ब्रुवतो भग-
वतोभिप्रायमाह ये सम्यगिति वद्भवन्नेवैतदाचार्यविषयं वद्भवः

गी.
टी.
च.

श्रोतव्यं वदथाचेति सामान्यायाभ्यनुज्ञानार्थं न त्वात्मज्ञानमधि-
कृत्य आचार्यवद्वत्वं विवक्षितं तस्य तत्त्वसाक्षात्कारवदाचार्यमात्रोप-
देशादेवोदयसंभवात् ३४

स्वामिहृतटीका

एवंभूतात्मज्ञानेसाधनमाह तद्विद्धीति तज्ज्ञानेविदिषामुहिज्ञा-
निनांप्रणिपातेन देउवन्नमस्कारेणाततः परिप्रश्नेन ऊतोयंममसा-
सारः कथंवा निवर्तत इति प्रश्नेन सेवया शुश्रूषया च ज्ञानिनः शा-
स्त्रज्ञास्तत्त्वदर्शिनोपरोक्षाभवसंपन्नाश्च ते तन्म्येज्ञानमुपदेशेन सं-
पादयिष्येति ज्ञानफलमाह ३४

पिशाचभाष्यं

एवंभूतेपरमात्मानेकथंमहंजानीयामित्याह तद्विद्धीति तज्ज्ञान-
रूपं ब्रह्म विदिषाजानीहि प्रणिपातेन प्रकर्षेणानीचैर्देउवत्पतनेप्रणि-
पातः नमस्कारविशेषस्तेन परिप्रश्नेन परितः सर्वतोऽवलोक्यगुरो-
श्चितेप्रसादावगत्याप्रश्नस्तेनेचसेवयाइच्छानुवर्तनेन एवंसतिउ-
पदेक्ष्यतितेतवज्ञानेपरमार्थसंबोधनस्वरूपं ब्रह्म ज्ञानिनः ज्ञानवंत-
स्तत्त्वदर्शिनः साक्षात्कृतपरमार्थाः ३४

रामानुजभाष्यं

त्यजे:

तद्विद्धीति तत्तदात्मविषयं ज्ञानमविनाशितं तद्विहात्याभ्यपघाते-
भिहितेन मयोपदिष्टमंडककर्मणि वर्तमानं स्त्वविपाकानुगुण-
काले प्रणिपातपरिप्रश्नसेवाभिर्विशदाकारं ज्ञानिभ्यो विदि साक्षात्-
कृतात्मस्वरूपास्तज्ञानिनः प्रणिपातादिभिसेविता ज्ञानवुभुत्सयाप-
रितः पृच्छतस्तवाशयमालक्ष्य ज्ञानमुपदेक्ष्यंति ३४

अभिनवगुप्तकृतटीका

अत्र त्वयं विशेषः द्रव्यज्ञात्केवलाज्ञानदीपितो यज्ञः श्रेष्ठः केवल

ताचमयदाहविता यतः सर्वकर्मज्ञानेनिष्ठा मेति तच्चज्ञानेप्रणि
 पातेनभक्त्या परिप्रश्नेन उहायोहतर्कवितर्कादिभिः सेवयाभासेन
 जानीहियतपवंभूतस्यतवज्ञाने नोनिजापवसेवित्तिविषयानुगृही
 ताइन्द्रियविशेषास्तत्त्वं उपसमीपेदेक्ष्यन्तिप्रापयिष्यन्ति तथाहितेता
 त्वमेवदर्शयन्तीति तत्त्वदर्शिनः उक्तं हि योगपदयोगस्योपायः ऋते
 भरातत्रप्रसेति अन्तेज्ञानिनः पुरुषा इति व्याख्यायमाने भगवान् स्वयमु
 पदिष्टवास्तवसत्यमित्युक्तं स्यादेवमभिधानेन च प्रयोजनमन्येपिलोकाः
 प्रणिपातादिना ज्ञानिभ्यो ज्ञानं गृहीयुर्न यथा कथंचिदिति समयप्र
 तिपादने ३४ ॥ **परमार्थप्रपाटीका**

तद्विहीतिहाभ्यो तत्त्वदर्शिनो ज्ञानिनः अपरोक्षसाक्षात्कारवतः तेन
 भ्यज्ञानमुपदेक्ष्यन्ति केन प्रकारेण प्रणिपातेन दंडवन्नमस्कारेण यथो
 वितप्रश्नेन सेवयानिरेतरेनिधानेन कृत्वा य उपदेक्ष्यन्ति तद्विदिता दृशो
 जानीहि ३५ ॥ **वनमालीटीका**

तच्चज्ञानेकोमुत्पद्युपायस्तत्राह तदिति तत्सर्वफलभूतज्ञानं विद्विल
 भस्य आचार्यानिभिगम्यतेषां प्रणिपातेन प्रकर्षणानीचैः प्रतनप्रणि
 पातो दीर्घनमस्कारेणेन कोहं कथं वदः कथं मुच्येयमित्यादिपरिप्र
 श्नेन सेवया सर्वभावेन तदनुकूलकारितया उपदेक्ष्यन्ति तेन भ्यमुप
 देशेन ज्ञाने परमात्मविषयकं साक्षात्सोदहेतुं दास्यन्ति ज्ञानिनः प
 दवाक्यमायादिमानसिगुणाः तत्त्वदर्शिनः कृते स्वरतत्त्वसाक्षात्
 काराः साक्षात्कारवद्विरुपदिष्टज्ञानेफलपर्यं सापि न तत्तद्विहितै
 पदवाक्यमाननिपुणैरिति सगुरुसेवाभिगच्छेत्समित्याणीः श्रोत्रि
 यं ब्रह्मतिष्ठमिति श्रुतेः यद्यपि सर्वेषां ज्ञाने देवज्ञानिहोदैर्भ्रंति त
 पदारविंदेन भगवतो दिष्टोर्जुनो नारायणो सखनरावतारत्वेन प्रागे
 व ज्ञातात्मतत्त्वश्चेत्युपदेक्ष्यतीति नोपपन्नं तथाप्यर्जुनोपदेशव्याजे
 न परमकारुणिकेन सजीवानुदिधीर्गुणाविद्याप्रकटिता तद्विही
 त्यनेन गुरुशिष्यादिपरंपरयोक्तप्रकारेण यं विद्या प्राप्तव्येति भावः

: व२

गी.
टी.
च.

ऊसमेवैजयेतीटीका

पवमात्मस्वरूपज्ञाने सांकेससाधनमुपदिशेदांती तस्य सत्संग प्रा
प्यत्वमाह तद्विहीतियत्प्राप्त्यर्थं अविनाशिततद्विहीत्यारभ्येष्टानेः
भिहितासांवे इत्येत्येनात्मस्वरूपे मयोपदिष्टे तदात्मस्वरूपज्ञाने त
त्त्वदर्शिभ्यो विदिप्राप्तुहिते मेकथमुपदेक्ष्यतीत्यपेक्षायामाह प्राणि
पातेन साष्टांगप्रणत्यापरिष्टेन तत्स्वरूपगुणशक्त्यादिज्ञानेनाना
विधप्रश्नेन सेवया किं करवदमायया कायवचनमनोव्यापारतत्परता
सेवातया तत्त्वदर्शिनः यथात्मस्वरूपसाक्षादर्शनस्वभावः ज्ञानिनः
यथार्थकस्वरूपस्वरूपगुणादिज्ञानवैतस्ते विनयादिगुणसम्पन्ना य
तभ्यंते ज्ञाने प्रकृतिविद्युक्तात्मतत्त्वज्ञानमुपदेक्ष्येति उपदेशं करिष्ये
ति ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनस्ते ते ज्ञाने प्राणिपातादिनोपदेक्ष्यतीति त्वं वि
दिजानीहीत्येवंवान्वयः ३५

मधुसूदनीटीका

पताह शज्ञानप्राप्ते कोऽतिप्रत्यासन्न उपाय इत्युच्यते ॥
तत्सर्वकर्मफलभूतज्ञाने विद्विन्नभस्व आचार्या नभिगम्यतेषां प्राणि
पातेन प्रकर्षणानीचेः पतनं प्राणिपातो दीर्घनमस्कारस्तेन कोहं कथं व
द्भोस्मिकेनोपायेन मुच्येयमित्यादिपरिप्रश्नेन वद्भुविषयेन प्रश्नेन सेव
या सर्वभावेन तदनुकूलकारितया एवं भक्तिप्रज्ञानिशयपूर्वकेण व
नतिविशेषेणाभिमुखाः संतः उपदेक्ष्येति उपदेशेन संपादयिष्येति ।
ते तभ्यं ज्ञानं परमात्मविषये साक्षात्साक्षात्फलं ज्ञानिनः पदवाक्यन्या
यादिमाननिपुणाः तत्त्वदर्शिनः कृतसाक्षात्काराः साक्षात्कारवद्भि
रुपदिष्टमेव ज्ञानं फलपर्यवसायिनस्ततद्विहितैः पदवाक्यमाननिपु
णैरपीति भगवतो मतं तद्विज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्याणी
श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिच्छति संवादीतत्रापि श्रोत्रियं अधीतवेदं ब्रह्मनिष्ठं
कृतब्रह्मसाक्षात्कारमिति व्याख्यानात् वद्भुवचनं वेदमाचार्यविषय
यकमेकास्मिन्नपि गौरवातिशयार्थं न तवद्भुत्वविवक्षया एकस्मादेव
तत्त्वसाक्षात्कारवत्तत्राचार्या तत्त्वज्ञानोदये सत्याचार्यांतरगमनस्य
तदर्थं मयोगादिति इष्टं (यदानीं निर्णयेन ज्ञानेन ज्ञानेन विज्ञानेन)

न्यास ३५ ॥

सदानंदीटीका

तादृशज्ञानसंप्राप्तावपायः प्रोच्यते युना अभिगम्यत्वमाचार्यीस्त
ज्ञानमोक्षसाधनं १ लभस्वयेनविधिनाप्राप्यतेतत्त्वमाश्रय नम
स्कारेणदीर्घेणदेशिकानामहात्मनां २ कोहंकथमहंवदोमुच्ये
कथमंजसा कावियाकास्तुविद्यावेत्यादिप्रश्नेरनेकथा ३ सेव
यासर्वभावेनगुरुणाहितरूपया एवंतेभिमुखाः संतोभक्तिप्रज्ञा
दिभिर्गुणैः ४ तंभ्यसंपादयिष्येतिज्ञानेब्रह्मेकागोचरं उपदेशेन
साक्षाद्यन्मोक्षसाधनमुत्तमं ५ पदवाक्यप्रमाणज्ञावस्त्रयाथाः
त्स्यदर्शिनः सम्पादयिष्येतिवेदमुपदिष्टंयथाविधि ६ फलेपर्यं
वसायिष्याज्ञानंतत्त्वज्ञपंडितैः एकस्मिन्नपिचाचार्येगौरवातिशया
यतत् ७ वद्वत्ज्ञानिनश्चेतिनवद्वत्त्वविवक्षया ८ ३५

नीलकंठीटीका

तद्विद्मतीति ज्ञानिनः ग्रंथज्ञाः तत्त्वदर्शिनः अनुभववतः ज्ञानं ब्रह्म
स्यार्थः श्लोकः ३५ ॥ ज्ञानंदीटीका

तज्ज्ञानं ज्ञानिघातार्थप्रह्नीभावेनपरिप्रश्नेनगुरुपसत्ताजिज्ञासयासेव
यागुरुपदेशानुशीलनेनेतिकारणत्रयेणप्राप्येविद्विद्वत्पदेशमार्तो
जिज्ञासार्थार्थीत्यग्रेलक्षयति मयेतदुक्तंयदिनप्रज्ञत्वेपरेभ्योज्ञानि
भ्योयत्नपूर्वप्रयत्नामितिस्वापेक्षासूचनंप्रज्ञास्येर्थाय अथवाहमे
वेदशयत्नलभ्यमपिभक्तोसिमेषावाचेतिप्रमाणेयेउपदेक्षामीति
भावः ३५

रामकंठीटीका

एवंविधेच तज्ज्ञानंतंभ्योज्ञानिनः परमात्मसमापतिलक्षणातिरुतरफलप्राप्
स्युपायभूतबोधयुक्ताग्रव उपदेक्ष्येतिप्रतिपादयिष्येति किंशासु
मात्रज्ञानेनेत्याह तत्त्वदर्शिनः यथाप्रतिपादितस्यपरमार्थस्यस्वमे
वेदनेनदृष्टारः केनहेतुनोपदेक्ष्येतिप्रणिपातेनपादप्रणामपूर्वेण

गी.
टी.
च.

सर्वात्मनाप्रहृत्वेन तथापरिप्रप्नेनपरितःसमंतात्सर्वसंशयक्षेदा
र्थयःप्रश्नःपुनःपुनःप्रार्थनापूर्वमनुयोगःतेनतथासेवयाश्रमत्र
स्वसर्पणात् सर्वत्रनिर्विकल्पाशुश्रूषयानिर्वाजभक्तिश्रद्धाग
यितागुरुवपवैविध्यमहोदयमर्थमुपदिशंतीतिविद्विनिश्चयेन
जानीहि (जीवन्मुक्तज्ञाननिर्वाह ३४)

लासिकी दसुगोलीटीका

ननुकेवलमहंतलज्जामोक्षः कथमहंतलज्जामोक्षतानयतेथिहुतइत्यत आह ॥
तद्वदेतलज्जाज्ञानंतत्त्वदर्शिनःपरमार्थस्यसेवदनेनदृष्टागेश
रवोनकेहोपरिनिष्ठेवलंतत्त्वदर्शिनपवयावत् जानिनोहेतल
ज्ञाज्ञानयुक्तासोतभ्यमुपदेक्ष्यंति उपदेशैःसंवादयिष्यंतिकेन
हेतनेत्यत आह प्रणिपातेनसर्वात्मनाप्रहृत्वेनपरिप्रप्नेनप्रार्थ
नापूर्वसंशयक्षेदार्थमनुयोगेनसेवया मत्रस्वसमर्पणाशुश्रूष
यानिर्वाजभक्तिश्रद्धागयितागुरुवपवैविध्यमहोदयउपदिशंतीति
विद्विजानीहि स्वयंभगवत्सुपदेष्टरिसत्यप्येजानिन उपदिशंती
त्युक्तिरप्येपिलोकाःप्रणिपातादिनाज्ञानिभ्योज्ञानेगृहीयुर्नयथा
कथंचिदितिसमयप्रतिपादनार्थी तदुक्तेशिवसूत्रेषु गुरुरूपा
यदिति तथाचश्रुतिः तद्विज्ञार्थसगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्याणीः
श्रात्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति तदुक्तंऊलार्णवे ग्रंथेतद्विशिवेशोक्तंक्रि
यायासविवर्जिते गुरुवक्त्रेणसम्येतनार्थीतागमकोटिभिः गुर
वोर्वहवःसंतिशिष्यविज्ञापहारकाः स्वगुरुर्लभोदेविशिष्यसे
तापहारकइति ३४

पंचोलीटीका

पवंभूतात्मज्ञानप्राप्तेःसाधनमाह तद्विद्मतीतिज्ञानेगुरु
णांप्राणीपातेनपरिप्रप्नेणसेवयाविद्विजानीहितेतभ्यंतत्त्वदर्
शिनः जानिनःज्ञानमुपदेक्ष्यंति ३४

रत्नावीरसमिद्धोधिनी ॥

यत्तादृशज्ञानेसाधनमाह तदिति तच्च ज्ञानं प्रणिपातेन मत्ता
गुह्यनभिगम्यनमस्कारेण परिप्रश्नेन वारं वारं मूढापो हवितर्का
दिभिरनुयोगेन सेवया गुरुषु श्रुत्याभ्यासेन च विद्विजानीदि
पवं भूता यवते तभ्यं तत्तदं दर्शयंतीति तत्तदर्थिनः शिष्येषु ज्ञान
तत्त्वोपदेशा प्रीला अन्ये ज्ञानिनः पुरुषास्तज्ञानमुपदेक्ष्यंति अ
त्र च भगवान्स्वयमुपदिशान्नप्यन्यानुदेष्टुं नभिगंतव्यानभिदध
न अन्येपि लोकाज्ञानेभ्यो ज्ञानं गृह्णीषुर्न यथा कथं विदिति स
मयं प्रतिपादयति ३४ ॥

मधुभाष्य

भाषा अनुवाद

जो कहो कि भला जिस ज्ञानकी ऐसी प्रशंसा करते हो सो
किस प्रकार से प्राप्त होय तो ज्ञानके साधन कहे उपाय कह
ते हैं कि ज्ञानी पुरुषों के निकट जाय नम्रतासे प्रणाम कर
प्रश्न करे कि किस कारण से हमको यह संसार भया और कैसे
से निवृत्त होगा और गुरु की सेवा श्रद्धा करने से तब को सो
तत्त्वज्ञान मिलेगा और ज्ञानी जो शास्त्रतत्त्वा तत्त्वदर्शी जो है वे
तुमको उपदेश देकर तत्त्वज्ञान संपन्न कर देंगे सोई कहते
कि देवत तथा प्रश्न ओ सेवा करने से तत्त्वदर्शी ज्ञानी लो
ग तुमको ज्ञान उपदेश करेंगे और जैसे बंध ओ मोक्ष तथा
ज्ञान ओ अज्ञान क्या है कहेंगे ३४

दोहा

भक्ति प्रश्नसे वाहु ते ज्ञानहु परा पत सोय ज्ञानी यो तत्त्वद
र्शी तोहि ज्ञान उपदेशो सोय ३४

यज्ञात्वा न पुनर्भीहमेवेयास्यसि पाण्डव येन।
भूतान्यशेषेण द्रव्यस्यात्मन्यथो मयि ३५ ॥

शांकरभाष्यं

तथा च सती दमपि समर्थवचनं यदिति यज्ञात्वा यज्ञानेते रूप-
दिष्टमधिगम्य प्राप्य पुनर्भूयो मोहमेवं यथेदानीं मोहं गतोऽसि पुन-
रेवं न यास्यसि हे पाण्डव किंच येन ज्ञानेन भूतान्यशेषेण ब्रह्मादीनि
स्तव पर्यंतानि द्रव्यसि साक्षादात्मनि प्रत्यगात्मनि मत्संस्थानी-
मानि भूतानीति अथोऽपि मयि वासुदेवे परमेश्वरे चे मानीति हे
ब्रह्मेश्वरे कत्वं सर्वोऽपि त्वत्प्रसिद्धं द्रव्यं सीत्यर्थः ३५ ॥

ग्रानेदगिरिकृतटीका

विशिष्टेश्चार्थरूपदिष्टे ज्ञाने कार्यक्षममेवास्मिन्निति समनेतरवचन-
मपि योग्यविषयमर्थवद्भवतोऽप्याह तथा चेति अतस्मात्स्मिन् विशिष्टे
ज्ञाने त्वदीय मोहापोहहेतो निष्ठावता भवता भवितव्यमिति शेषः त-
त्र निष्ठाप्रतिष्ठायेतदेव ज्ञानं पुनर्विशिनष्टियेनेति यज्ञात्वेत्युक्तं ज्ञा-
नायोगादित्याशंकाप्राप्तार्थत्वमधिपूर्वस्य गमेरंगीकृत्य व्याकरोति
अधिगम्येति इतश्चाचार्योपदेशालभ्ये ज्ञाने फलवति प्रतिष्ठावता भ-
वितव्यमित्याह किंचेति जीवेष्वेश्वरे चोभयत्र भूतानां प्रतिष्ठितत्वप्र-
तिनिर्देशो मेदवादावमतिः स्यादित्याशंकाह हे ब्रह्मेश्वरेति मूलप्रमा-
णाभावे कथं तदेकत्वदर्शने स्यादित्याशंकाह सर्वेति ३५

स्वामिकृतटीका

यज्ञात्वेति सार्येऽस्मिभिः यज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य पुनर्वंधवथादिनिमित्त-
मोहं न प्राप्स्यसि तत्र हेतुः येन ज्ञानेन भूतानि पितृपुत्रादीनि स्वावि-
यारचितानि स्वात्मन्येवाभेदेन द्रव्यसि अथोऽनंतरं आत्मानं मयि
परमात्मानि अभेदेन द्रव्यं सीत्यर्थः ३५ ॥

गी.
टी.
च.

पिशाचभाष्यं

तज्ज्ञानं विशिनष्टि यत्तत्वेति यज्ज्ञानरूपं ब्रह्म ज्ञात्वा पुनः पश्चादे
वं मोहं व्यामोहं नयास्पसि न गंतासि तज्ज्ञानमुपदीक्ष्यतीत्यर्थः पु
नरपि विशिनष्टि येन ज्ञाने भूतानि कार्यकरणसंघातानि भूता
निशेषेण द्रव्यसि उपलक्ष्यसे आत्मनि प्रत्यगात्मनि मयि ईश
रेवासु देवात्मनि ३५

रामानुजभाष्यं

आत्मयाथात्म्यविषयस्य ज्ञानस्य साक्षात्काररूपं लक्षणमा
ह यज्ञात्वेति यज्ञाने ज्ञात्वा पुनरेव देहायात्माभिमानरूपं तम
मत्वा स्पष्टं च मोहं नयास्पसि येन देवमनुष्यांकरेणाननुसंहिता
निभूतानि स्वात्मन्येव द्रव्यसि यत्तत्त्वेण प्रजापतानां प्रकृतिवि
युक्तानां ज्ञानाकारतया साम्यप्रकृतिसंसर्गदोषवियुक्तमात्म
स्वरूपं सर्वं सममिति च द्रव्येति निर्दोषं हि समं ब्रह्मेति अर्थो मयि
सर्वाणि भूतान्यशेषेण द्रव्यसि मत्स्वरूपसाम्याच्च परिशुद्धस्य आ
त्मवस्तुन इदं जनिमुपास्मि त्वममसायम्यमागता इति वक्ष्यते
तदा विद्वांस्यप्यपेविभूय निरंजन परमं साम्प्रमुपैतीत्येवमादि
षु नाम रूपविनिर्मुक्तस्यात्मनः परमं साम्प्रमवगम्यते अतः प्रकृ
तिविनिर्मुक्तं सर्वमात्मवस्तु परस्परं सर्वे शरेण च समं ३५

अभिनवगुप्तकृतटीका

आत्मनि मयि मत्स्वरूपतां प्राप्ते आत्मनीति सामानाधिकरणं
अथो शब्दः पादशरेण आत्मन इच्छा हि साम्ये कोपि विशेष उक्तः
असाम्ये विकल्पानुपपत्तिः सर्वं कर्माविलमिति यदुक्तं तस्मात्
यितं प्रथमं प्राप्तेनाथमपि नश्यतीति वदन् सर्वं न ति द्वितीये कर्मति
न संस्कारलेशापि नावतिष्ठतीति सूचयन्नाविलमिति व्याचष्टे अपि
दे न त्यादि संशयात्मान इत्यंत ३५ ॥

परमार्थप्रपाटीका

कोट्टप्रमित्याह यदिति एवमुक्तप्रकारेण यत्कृत्वा ज्ञातं पुनर्वथा
 वंधादिविषादरूपे मोहं न प्राप्स्यसीति अथ तस्य ज्ञानस्य मोहनिव
 र्त्तकत्वमाह येनेति येन अशेषेण सर्वात्मकस्वरूपेण ज्ञानेन कृत्वा
 भूतानि पितृपुत्रसहस्रवंध्यादीनि मयि आत्मनि व्यापके समष्टि
 द्विरूपेण शसि ३५ ॥ वनमालीटीका

गुरुपदेशप्राप्तज्ञानफलमाह यदिति तव ज्ञानित्वे पेदांनी प्रारंभ
 कर्मवशादीषति रोभावाहं धुस्नेहादिनिमित्तकमोहसद्भावेपि
 मनुष्यपदेशानंतरमेवं प्रकारं मोहं न यास्यसि किंच येन ज्ञानेनाथ
 मोहनाशानंतरे आत्मनि सर्वव्यापके मयि भूतानि अशेषेण सा
 कल्येन द्रष्टव्यमिभूतानां मुक्तनि स्थितिनाशान्मदधीनं जानन्स्व
 स्य नाशाय कर्तृत्वमनुसंदधदेवं मोहं न यास्य सीति भावः ३५

ऊसमवेजयंतीटीका

साक्षात्काररूपस्य याथात्म्यस्वरूपविषयभूतस्य ज्ञानस्य फल
 माह यज्ञात्वेति यज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य पुनरेवमेते मम वाथ वामरि
 ष्यति चेदहं कथं जीविष्यामीत्येवं रूपं मोहं न यास्यसि न प्राप्स्यसि य
 द्वा अहंकारास्य देहदेहे ममकारास्य देहपुरुषो धनादिषु पंचयथे
 दांनी मोहं करोषितथा यज्ञानं ज्ञात्वा पुनर्ज्ञानं प्राप्य नंतरं मोहं न
 यास्यसि न च ते पुनर्मम कृतो मोहो न भवति कृतो त्यागो कायमाह
 येनेति येन ज्ञानेन भूतानि सुरनराद्याकाररहितानि प्रकृतिसंख
 धवियुक्तानि निजनिजस्वरूपेण स्थितानि शुद्धज्ञानस्वरूपाणि ज्ञा
 नाद्यनेकधर्माश्रयाण्यणुपरिमाणकानि मदधीनस्थितिप्रवृत्तिका
 नि अशेषेण साकल्येन सर्वाणीत्यर्थः त्वमात्मनि स्वस्वरूपे द्रष्टव्यमि
 सर्वेषां भूतानां स्वरूपादिसांम्यत्वेन सर्वभूतं समं भवतीत्येवमात्मस्व
 रूपे द्रष्टव्यसीत्यर्थः निर्दोषं हि समं ब्रह्मेति वक्ष्यते च यद्वा येन भूतानि
 देहद्रियादियुक्तानि जीवस्वरूपाणि आत्मनि तद्दहिते शुद्धजीवस्व
 रूपे द्रष्टव्यमि प्राकृतदेहद्वयरहितपवजीवस्वरूप इति द्रष्टव्यसीत्यर्थः

मोहो न भवती

प्रथोमयिप्रथोपुद्गात्मस्वरूपदर्शनानंतरमपि सर्वेष्वरेषु रूषोत्तमे
जगदभिन्ननिमित्तोपादानकारणोनियेतरि अशेषसर्वाणीभूतानि
इत्थासीसर्वेषांभूतानोप्रकृतिसंसर्गरहितानांमत्स्वरूपधर्मादि सा
म्यत्वेनमत्समत्वेइत्थसीत्यर्थःतदाविद्वान्युत्पत्त्यापेविभूयनिरेज
नःपरमसाम्यमुपेतीत्यादिश्रुतेःइदंज्ञानमुपाश्रित्यममसाधर्म्य
मागताःसर्गेपिनोपजायंतेप्रलयेनव्यथंतिचेतिवक्ष्यतेःतःसर्वमा
त्मवस्तुस्वरूपगुणादिनासमंतथापरमेश्वरेणमयाचसर्वक्षेत्रज्ञवा
स्तुज्ञातंस्वरूपादिनासममितिभावःपांडवेतिसंबोधनेनमहत्कल
प्रसूतत्वात्वेदंज्ञानंनानिडुर्लभमितिस्त्वितं ३५

एवमतिनिर्बोधेन ज्ञानेन त्वाद्ने किं स्यादत आह ॥

यत्पूर्वोक्तं ज्ञानमाचार्यैरुपदिष्टं ज्ञात्वा प्राप्य जेदनपाकं पचतीति
वत्तस्यैव धातोः सामान्यविवक्षया प्रयोगः न पुनर्मोहमेवैवंधुवधादि
निमित्तं भ्रमयास्यसिद्धेर्पांडव कस्मादेवं यस्मात्तयेन ज्ञानेन भूतानि
पितृपुत्रादीन्यशेषेण ब्रह्मादिसंभयर्यतानि स्वाविद्याविजृम्भिता
नि आत्मनित्वयित्वपदार्थे अथो अयिमयि भगवति वासुदेवे तत्प
दार्थे परमार्थतो भेद रहितेऽपि ह्यनभूते इदं त्वस्य भेदेनैवापि ह्यनभूतानि
रेकेण कल्पितस्याभावात् मां भगवंतं वासुदेवं मात्मत्वेन साक्षात्
कृत्य सर्वा ज्ञाननाशे तत्कार्याणि भूतानि न स्यास्यतीति भावः ॥

३५

सदानंदीटीका

पवमन्याग्रहेणात्मज्ञानस्योत्पादनेमति फलमाह कृपासिंधुर्वा-
सदेवोजगद्गुरुः १ उपदिष्टं परात्मेक्यज्ञानं ब्रह्मात्मदर्शिभिः प्राप्य
त्वं वंशुर्विच्छेदनिमित्तं मोहमायिजं २ पांडुपुत्रकदाचित्रभूयोयास्य
सि पूर्ववत् येन ज्ञानेन भूतानि ब्रह्मादीन्यप्यशेषतः ३ स्वाविद्याका-
र्यभूतानि त्वपदार्थत्वमात्मनि मयी शेतत्पदार्थेष्विव स्ततोभेदव-
र्जिते ४ अथिष्टानेन भेदेन द्रव्यस्यात्ममयानिव अथिष्टानातिरेके-
ण कल्पितस्याप्यभावतः ५ साक्षात्कृत्यात्मरूपेण वासदेवे हि माह

ॐ धृतेः ज्ञानेन तत्कार्येन स्यात्तिजगद्भ्रमः ॥ ३५

नीलकंठीटीका

यज्ञात्वेति यत्चिन्मात्रस्वरूपं ब्रह्म ज्ञात्वा एवं इदानीमिव पुनर्मोहं न
यास्यसि अथोऽपि त्वये न ज्ञानेन भूतानि ब्रह्मादिस्तव पर्यंतानि आत्म-
निमित्तं पदलक्षणादनन्यभूते परमेश्वरे इत्यसि नाभ्योतोऽस्ति द्वेषे
ति प्रतीचो न्यस्य दष्टुर्निषेधात् आद्येतसाक्षादात्मनि मत्स्थानीमानी-
ति इत्यसि अथोऽपि मयि वा स देवे परमेश्वरे च इमानीति क्षेत्रज्ञे च
रेकत्वे सर्वोपनिषत्सि द्वे इत्यसीत्यर्थ इति ३५

आनंदीदीका

和聲

[illegible]

३५

रामकंदीटीका

कीदृशं तद्ज्ञानमित्याह ॥

यज्ञात्वासम्पत्तिपाद्यपुनस्तत्प्रतिपत्तेरुत्तरकालमेवमवश्यात्
 ह्येवैविवथलक्षणोस्वयमपवाधर्मप्रतिपत्तिरूपेणप्रकारेणमोहे
 विपर्ययलक्षणो न प्राप्स्यसि येन ज्ञानेन करणभूतेन सर्वभूतानि चरा
 चरप्राणभृतो मयि परमकारणे तद्यात्मनि स्थितानि दृष्ट्वा सिद्धास्य
 सि किमुक्तं भवति परमकारणाभिज्ञात्वात्मनः सर्वभूतानां वा
 स्तवमभेदमनेन ज्ञानेन साक्षात्करिष्यसि ॥ १ ॥
 तन्निदानि न को ता न उपदेक्ष्यतीति ॥ अथाप्यत्र तत्र साक्षात्तया उ
 भयोरप्यसौ विदो वक्ष्यते ॥ न स्यात्तद्विदो दोषादनेप्रयोजने यतः ॥ इमे
 सेतावत्तद्विदो वक्ष्यन्ति तासां निदये न ज्ञेयं तावज्जगत्तत्त्वमनुभावविषयत्वे
 य उपदेक्ष्यते स्वयमेव ह्येवमनेन ज्ञानेन ज्ञानमवतेषा य सर्वथः यतो ह्य
 ज्ञानस्यायं निनायः ॥ २ ॥

गी.
टी.
च.

निमित्त

लासिकी ~~द्वन्द्व~~ लीटीका

यज्ञाने ज्ञात्वा सम्यक्प्रतिपाद्य पुनस्तदुत्तरकालमेव मोहं बंधुव-
थादिशोकलक्षणं न प्राप्स्यसि येन ज्ञानेन कारणभूतेन सर्वाणि
भूतानि चराचरात्मकानि मयि परमकारणे आत्मनि स्वात्माभिन्ने
इत्यसि स्वात्माभेदेन साक्षात् करिष्यसि मयात्मनीति सामाना-
धिकरण्यमथो शब्दः पादश्रुणो यतोऽस्य ज्ञानस्यायं प्रभावः ३५

पंचोलीटीका

ज्ञानप्राप्तौ फलमाह यज्ञानेति हेण्डवयज्ञानं ज्ञात्वा पुनः प-
वंशमुना प्रकारेण मोहनयास्यसि येन भूतान्यशेषेण त्वमात्मा-
नि अथो मयि स्थितानि ईदृशे ३५

रागवीरसमिद्धो धिनी ॥

ज्ञानप्राप्तेः फलमाह यदिति सार्धे स्त्रिभिः यत्पूर्वोक्तं ज्ञानं नि-
श्चयात्मकमाचार्यैरुपदिष्टं ज्ञात्वा प्राप्य ओदनपाकं पचतीति
वत्तस्यैव धातोः सामान्यविवक्षया प्रयोगः पुनर्मोहं बंधुवधा-
दिनिमित्तं बुद्धिभ्रमं पंचयथेदानीं भ्रान्तोऽसि तथानयास्यसि
येन ज्ञानेन प्राप्तेन सता अशेषेणावश्यं संवर्धयतां भूतानि
पितृपुत्रादीनि आत्मनि सर्वात्मभूते मयि परमेश्वरे भवत्समक्षे-
स्थिते इत्यसि साक्षात् करिष्यसीति अयमत्राभिप्रायः अहमेव।
कालरूपः सर्वसंसारकरणाग्रहजः सर्वानेतानुभयपक्षस्थिता-
न्नीष्णादीन तस्यामीति मया वग्रस्यमानां स्वमपि मदनुग्रहात्सा-
क्षात् करिष्यसीति हेतुमावृत्तं मास्वधर्मभूता पुद्गादधर्मतद्भात्या
विरमकिंतु दृढनिश्चययवमवेति अथो शब्दः पादश्रुणो ३५॥

मधुभाष्य

भाषा अनुवाद

अब साढ़े ३ श्लोक से तत्त्वज्ञान का फल कहते हैं कि तत्त्वज्ञान होने से फेरि और बंधु बंध निमित्त ऐसे मोह को न प्राप्त होउगे कारण यह कि ज्ञान संपत्ति होने से अपने अज्ञान बंधों को प्रगट जो पिता पुत्र भाई बंधु तिन को अपने आत्मा से भिन्न न देखेवागे और साक्षात् परमात्मा रूप हमसे और अपने आत्मा से अभेद देखेवागे सोई कहते कि जिस ज्ञान को जानि केहे पांडव फेरि ऐसे मोह को न पावेगे और जिसमे संपूर्ण प्राणीयों को अपने और मेरेमे देखेवागे सो तत्त्व ज्ञान महात्मा से मिलेगा ३५

दोहा

पांडव जिह जाने तोहि मोह न फिर समझोय जाकर भू
त प्रेमाश्रय को देखहुं मो आत्म में सोय ३५॥

गणेश-पूजा

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ गणेशाय नमः ॥
गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥
गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥
गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥
गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥
गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥
गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥
गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥ गणेशाय नमः ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

श्री

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अपिचेदसिपापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृतमः स
र्वज्ञानस्त्वेनैव हृजिने संतरिष्यसि ३६

शोकरभाष्यं

किंचैतस्य ज्ञानस्य माहात्म्यं प्रपीति अपिचेदसिपापेभ्यः पापकृ-
तः सर्वेभ्यः सकाशादतिशयेन पापकृतपापकृतमः यद्यसिभा-
वसि सर्वज्ञानस्त्वेनैव ज्ञानमेव स्त्वेन ज्ञानस्त्वेन हृजिने हृ-
जिनार्णवं पापं संतरिष्यसि धर्मेपीतमुमुक्षोः पापमुच्यते ३६

आनंदगिरिकृतटीका

ज्ञानस्य प्रकारेण प्रशंसोति किंचेति पापकारिभ्यः सर्वे
भ्यः सकाशादतिशयेन पापकारित्वमेकस्मिन्नसंभावितमपि ज्ञा-
नमाहात्म्यप्रसिद्धार्थमंगीकृत्य ब्रवीति अपिचेदिति ब्रह्मात्मैक्या-
ज्ञानस्य सर्वपापनिवर्तकत्वेन माहात्म्यमिदानीं प्रकटयति सर्वमि-
ति अयमेतिह तेपि धर्मरूपप्रतिबंधात् ज्ञानवतोपिमोक्षः संभव-
तीत्याशङ्क्याह धर्मेपीति इहेत्यथात्मशास्त्रं गृह्यते ३६

स्वामिकृतटीका

किंच अपिचेदिति सर्वेभ्यः पापकारिभ्यो यद्यप्यतिशयेन पापका-
रीत्वमसितथापित्वे सर्वपापसमुद्भूतज्ञानयोर्तेनैव सम्पन्नत्वात्
नंतरिष्यसि ३६

पिशाचभाष्यं

आत्मानि च ज्ञानफलमाह अपिचेदसिभवसि सर्वेभ्यः पापकृत-
तिशयेन पापकृतपापकृतमः सर्वज्ञानस्त्वेनैव स्त्वेनेति स्त्वेनः
जलतराणां ज्ञानमेव स्त्वेन ज्ञानस्त्वेनैव हृजिने पापं संतरिष्यसि ३६

रामानुजभाष्यं

गी.
टी.
च.

अपिचेदिति ~~अपिचेदिति~~ यद्यपि सर्वे भूपापकृतमोहि सर्वे पुरा-
र्जिते वृजिन रूपं समुद्रमात्मविषयज्ञानरूपस्य नैव संतरिष्यसि
३६ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका उच्यते ३६

परमार्थप्रपाटीका

ननु पदेषात् ज्ञानशामो सत्यो मोहनिवृत्तिर्भवति तत्पूर्वमोहप-
वास्तीत्या शंका ह अपीति त्वेवेत्यायेभ्यो हिंस्त्रेभ्यो पापकृत
मोहि अतिशयेन पापकर्ता सितथापि सर्ववृजिनं पापसमुद्रं ज्ञा-
नस्य न ज्ञाननौकया सम्यक्प्रकारेण तरिष्यसि अयमर्थः सत्यं
ज्ञानमनेनैव ज्ञेयं तस्मिन्नेति हि परमात्मसदृशं तत्सत्यं तद्वति रि-
क्तं सर्वमसत्यं एवं पितृपुत्रसहृदयादिसकलप्रपंचस्य मिथ्या-
त्वात् ज्ञानैकनाशपत्वं यथा स्वप्नसहस्रायां जागरे प्रायश्चिता
दर्शनात् ३६

वनमालीटीका

ज्ञानं स्तोति अपिचेदिति अपिचेदित्यभाविताभ्युपगमप्रदर्शना-
र्थो निपातौ यद्यपि ज्ञानिनः पापकर्तृत्वं न संभवत्येव तथापि ज्ञान-
प्रभावकथनायाभ्युपेत्याच्यते यद्यपि त्वेपापकारिभ्यः सर्वेभ्यो-
पतिशयेन पापकारी पापकृतमः स्यात् तथापि सर्ववृजिनं पापम-
पि दुस्तरत्वेनार्णवसदृशं ज्ञानस्य नैव संतरिष्यसि वृजिनपदेना-
त्र पापपुण्यफलजन्ममरणादिसंसारोभिप्रेतः ३६

ऋसमवेजयंतीटीका

ननु यज्ञात्वा न पुनर्मोहमिति यदुक्तं तत्कथमुपपद्यते यतो मोह-
स्य कारणं पापेतास्मिन् विद्यमाने सति मोहनिवृत्तिरेव कथं स्यात् मो-
हनिवृत्त्यभावे चात्मदर्शनस्याभावस्तदभावे सतरो मोहाभाव इ-
त्याशंक्यानेन ज्ञानेनैवातिशयपापकृतदपि संसारान्तरतीदं ज्ञान-
मेव सर्वपापनाशयतीति वदन् ज्ञानस्य सदृशं तस्मात्पर्यमाह हा-
भ्यो अपिचेदिति सर्वेभ्यो ब्रह्मांडांतर्गतेभ्यः पापेभ्यः पापकृतोऽपि

चेद्यदि पापकृतमो निशयपापकर्ता त्वमसि भवसितस्य पिता
 न स वेनेव ज्ञानरूपयानावेव सर्ववृजिने संतरिष्यसि गर्भजन्म
 शिशुबालकमारुपो गंडकिशोरतरुणा वृद्धमरणाद्यवस्थाः
 वंप्रेतपिशाचादियो न्युद्भवैर्लोकैर्महतादिदर्शनतत्कृतता
 उनतर्जननिरयपाताय कृत्वमासुत्रिकं वडः त्वत्पुंसमुद्भूतज्ञानरूप
 नावमाप्नीत्यस्य गतायासेन तरिष्यसीत्यर्थः ३६

मधुसूदनीटीका

किंच शृणु ज्ञानस्य माहात्म्यं ॥

अपि चेदिति संभावितम् अपगमप्रदर्शनार्थो निपातो यद्यप्यय
 मर्थो न संभवत्येव तथापि ज्ञानफलकथनायाभ्युपेत्योच्यते य
 द्यपि त्वं पापकारिभ्यः सर्वेभ्यो निशयेन पापकारी पापकृतमः स्या
 तथापि सर्ववृजिने पापे अतिउत्तरत्वेनार्णवसदृशं ज्ञानसंवेनेव
 नान्येन ज्ञानमेव स्तुवं योने कृत्वा संतरिष्यसि सम्यगनायासेन पु
 नरावृत्तिवर्जितत्वेन च तरिष्यसि अतिक्रमिष्यसि वृजिनशब्देना
 त्रयमीधर्मरूपं कर्मसंसारफलमभिप्रेते मुमुक्षोः पापावसृणु
 स्यात्पनिष्ठत्वात् ~~विनाशकृतत्वेन सर्वपापविनाशकत्वात्~~

३६

सदानंदीटीका

शृणु ज्ञानस्य माहात्म्यं पावनानां सुपावनं सर्वेभ्यः पापकारि
 भ्यस्तु माधिकेन यद्यपि १ पापकारी तथाप्येवं उत्तरत्वेन सं
 कटे पापाणि वमिदं सर्वज्ञानं योने विधाय च २ पुनरावृत्तिशू
 न्यत्वात्सत्त्वेनातिक्रमिष्यसि धर्माधर्मात्मकं कर्म सर्ववृजि
 नशब्दतः ३ अभिप्रेते मुमुक्षोर्हि वैयुहेतुतया यतः हेयं पुण्य
 मपीत्येवं भगवन्मतमुत्तमं ४

नीलकंठीटीका

अपि चेदिति वृजिने वृजिनार्णवे धर्मीयीह मुमुक्षोः पापमि
 त्युच्यते ३६ ॥

ਸੀ
ਟੀ
ਚ

अपि संभावनायां यदि तं परमार्थविचारं

प्रदुष्टानामाह सूर्याण्यस्यायस्यामवस्यायांयत्नरोतिभुभः।

सुभं तस्यांतस्यामदस्यायांततत्फलमवाप्तुमीत् इति एतत्तत्

~~श्रीरवाजावेवद्विवाश्रय मनसोमानसवद्विवाश्रयमफलपञ्चदश~~

~~नियान्तनारथफलानिप्रतिबन्धनानिप्रतिबन्धनानि~~
~~नानिप्रतिबन्धनानिप्रतिबन्धनानिप्रतिबन्धनानि~~

आत्रमेव भूमास्यमभ्यासात्पुनरीजयत्यक्रयेतीत्यर्थः ३६

देह्यंतीति भगवान्यदाह तत्र साक्षात्
नृपयोगवदं मनःकर्मणो वा न विषेण

+ अत्र स्वयं ज्ञान उपदिश्येत्पुनरिज्ञानिनस्तज्ज्ञान उप
 नुभवलक्षणे विशेषज्ञानं न स्यात्किं ततो ज्ञानं तत्र
 ज्ञानजिज्ञासा निशयभगवत्तत्त्वमनुभावयिष्यते च
 यतोऽस्याज्ञानस्याये प्रभावः अपि चेदस्य यपित्व सर्वेभ्यः प्रापेभ्यः समस्तैभ्यः पातकिभ्यो ज्ञा

यं भगवान् स्तुतुमनुभावयिष्यते यद्बलक्षणे स्वयमेव स्वीयमाने कृतपुत्रेण पश्येत्

अपि चेदसि यथापि त्वसवभ्यः पापभ्यः समस्तभ्यः पातकभ्यां न।

[illegible]

न इष्टक मकारात्थाय स्वसायादवयसदासास्वामसास्व
पदे मविनविनं वं जेपां म मस्मसागरमित्तं र्त्नं मथो कजा

ब्रह्मणे नमः वेदेषु नमः तेषां नमः त्रयि नमः ३६

महाभारतम्

लासिकी रक्तमूलीटीका

अपि वेदितुं संभावना भूयः पण्डितैः निपातौ यद्यपि त्वे सर्वेभ्यः पाता

किंभोजात्पादिवथकरित्वात्पापकृतमः अथापि सर्वपापस

मुद्रं ज्ञानलक्षणो न पोते नैव सम्पगतायासे न तरिष्यासि वृजिनः

हे नात्र यमायमत्रूपकमभिप्रतमुमुक्षापीपवत्सुण्यस्याप्यन

पृत्वात् ननु समुद्रवत्स्थितस्य वषापस्यातिलचनमात्रं न तन्ना

शरतिद्वयाननयोर्यथा ३३
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

पंचोलीटीका

किं न सपिने वि विने न य सपि पूर्ण पापेऽपः पाप पूर्ण विऽपः ॥

कलेश्चमितथापि नान्यद्वेनेतमर्वेवचित्रं पापार्णवं संवदिष्य

सि ३६

ररावीरसमिहोधिनी॥

अपिचेदिति एतत्तत्तावन्नसंभाव्यतएव त्वं पापकारीति
परं यद्यपि त्वं सर्वेभ्यः पापकारिभ्यः सकाशादतिशयेन पा
पकारीस्वेनैव तथाभिमानादसि तथापि सर्वेहृजिनं बंधु
वधादिनिमित्तकपापमतिदुस्तरत्वेनार्णवतुल्यं ज्ञानसर्वे
नैव ज्ञानं पूर्वोक्तलक्षणं निश्चयात्मकं तदेव स्रवः पोतः संतर
णोपायस्तेनैव नान्येन संतरिष्यसि सम्यगनायासेनातिक
मिष्यसीति मातुः स्थितो भूरिति भावः ३६॥

मधुभाष्य

३६॥

पञ्चमः सर्गः

१४
तदा कुरुक्षेत्रे युद्धे दुर्योधन उवाच
॥ १ ॥ अहो भूतलमिदं द्रुपद उवाच
॥ २ ॥ अहो भूतलमिदं द्रुपद उवाच
॥ ३ ॥ अहो भूतलमिदं द्रुपद उवाच
॥ ४ ॥ अहो भूतलमिदं द्रुपद उवाच
॥ ५ ॥ अहो भूतलमिदं द्रुपद उवाच
॥ ६ ॥ अहो भूतलमिदं द्रुपद उवाच
॥ ७ ॥ अहो भूतलमिदं द्रुपद उवाच
॥ ८ ॥ अहो भूतलमिदं द्रुपद उवाच
॥ ९ ॥ अहो भूतलमिदं द्रुपद उवाच
॥ १० ॥ अहो भूतलमिदं द्रुपद उवाच

॥ ११ ॥

॥ १२ ॥

भाषा अनुवाद

और जो सब पापी मनुष्यों से भी तम अधिक पापी होउ तौ
भी पापदूष समुद्र को ज्ञानरूप नौका के द्वारा अनायास उता-
रि जावगे तात्पर्य यह कि जो तमने कहा था कि पापमेवाश्र-
येदस्मान् अर्थात् ऊड़ुंबके मारनेसे हमें बड़ाही पाप होगा और
बंधवथ रूप वृजिन कहे दुःख सागरके पारकैसे जायेंगे सो यह
अज्ञान सेतमारी भूल सहज उपाय आत्मज्ञानसे छूट जायगी
ऐसे कहिकर श्रीभगवान ने ज्ञान का महात्म्य कहा ३६

टोटा

निश्चय जो सभपापीसैं बड़ पापकृत दोष ज्ञान उडसें पा-
पसभीतं तर जायगसोय ३६ ॥

1505

105
In the first part of the book, the author discusses the history of the
city of London, from its early days as a Roman settlement to its
growth into a major center of commerce and industry. He describes the
city's location on the River Thames, its strategic importance, and the
various rulers and events that have shaped its development over the centuries.
The author also touches upon the city's architecture, its famous landmarks, and
the lives of its inhabitants. The second part of the book focuses on the
city's role in the English Renaissance, its political and social changes, and
its emergence as a global power. The third part discusses the city's
role in the English Civil War and the Restoration, and its subsequent
growth and decline. The book concludes with a chapter on the city's
modern history and its current status as a major world city.

1506

The second part of the book, which covers the period from the
16th to the 18th century, is divided into three sections. The first section
discusses the city's role in the English Renaissance, its political and social
changes, and its emergence as a global power. The second section
discusses the city's role in the English Civil War and the Restoration, and
its subsequent growth and decline. The third section discusses the city's
modern history and its current status as a major world city.

यथेयांसिसमिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ३१

शंकरभाष्ये

ज्ञानं कथं नाशयति पापमिति सदृष्टान्तमुच्यते यथेति यथाप
धांसिकाष्ठानिसमिद्धः सम्यक् इद्धो दीप्तोऽग्निर्भस्मसात् भस्मीभा
वंकुरुतेऽर्जुन एवं ज्ञानमेव अग्निज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसा
त्कुरुते तथा निर्वीजं करोतीत्यर्थः न हि साक्षादेव ज्ञानाग्निः ता
निकर्माणीत्यनवद्भस्मीकर्तुं शक्नोति तस्मात्सम्यक्दर्शने स
र्वकर्माणां निर्वीजत्वे कारणमित्यभिप्रायः सामर्थ्यात् येन कर्म
णा शरीरमारब्धं तत् प्रवृत्तफलत्वादुपभोगेनैव दीयते तोयाय
प्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तेः प्राकृक्कृतानि ज्ञानसहभावी निचाती
तानेकजन्मकृतानि च तान्येव सर्वाणि भस्मसात्कुरुते ३१

आनंदगिरिकृतटीका

ज्ञाने सत्यपि धर्मा धर्मयोरुपलंभात् ऊतस्तयोस्ततो निवृत्तिरि
त्याशंक्य ज्ञानस्य धर्मा धर्मनिवर्तकत्वे दृष्टेतेन दर्शयितुमनेतर
श्लाकमवतारयति ज्ञानमिति योग्यायोग्यविभागेन निवर्तक
त्वा निवर्तकत्वविभागमुदाहरति यथेति दृष्टान्तमुपदर्शयितुं कमावष्टे
ज्ञानाग्निरिति योग्यविषयेऽपि दाहकत्वमग्रेऽप्रतिबंधापेक्षयेति विवक्षित
त्वाविशिनष्टिसम्यगिति दाष्टीतिकं व्याचष्टे ज्ञानमेवेति ननु ज्ञानं साक्षादे
व कर्मदाहकं किमिति नोच्यते निर्वीजं करोतीति कर्ममिति किमिति व्याख्यात
मित्याशंक्याह नहीति ज्ञानस्य स्वप्रमेयावरणात् ज्ञानापाकरणे सामर्थ्य
स्य लोके दृष्टत्वादविक्रियवद्भ्यात्मज्ञानमपि तदज्ञानं निवर्तयन् तज्जन्य
कर्तृत्वभ्रमं कर्मबीजभूतं निवर्तयति तन्निवृत्तौ च कर्माणि न स्यात्तं पश्यं
ति न तस्मात्साक्षात् कर्माणां निवर्तकं ज्ञानं अज्ञानं स्यादिति निवर्तकमिति व्या
प्तेस्तदनिवृत्तौ तत्पुनरपि कर्मोद्भवसंभवादित्यर्थः ज्ञानस्य साक्षात्

गी.
टी.
च.

कर्मनिवर्तकत्वाभावेफलितमाह तस्मादिति सम्यग्ज्ञाने मूल-
भूताज्ञाननिवर्तनेन कर्मनिवर्तकमिष्टं वेदार्थफलस्यापि कर्मणो नि-
वृत्तिप्रसंगात् ज्ञानोदयसमकालमेव शरीरपातः स्यादित्याशंकाह
सामर्थ्यादिति ज्ञानोदयसमसमयमेव देहापोहेतत्त्वदर्शिभिरुपदिष्टं
ज्ञानेफलवदिति भगवदभिप्रायस्य बाधितत्त्वप्रसंगादाचार्यलाभात्
यानुपपत्त्या प्रवृत्तफलकर्मसंपादकमज्ञाने लेशं न नाशयति ज्ञान-
मित्यर्थः कथं तर्हि प्रारब्धफलकर्म नश्यतीत्याशंकाह येनेति तर्हि
कथं ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् करोतीत्युक्तं तत्राह अत इति
ज्ञानादारब्धफलानां कर्मणा निवृत्त्यनुपपत्तेरनारब्धफलानि या-
निकर्माणि पूर्वज्ञानोदयादस्मिन्नेव जन्मनि कृतानि ज्ञानेन च सह
वर्तमानानि प्राचीनेषु ज्ञानेकेषु जन्मसृजितानि तानि सर्वाणि ज्ञाने-
कारणानि वर्तनेन निवर्तयतीत्यर्थः ३१ ॥

स्वामिकृतटीका

समुद्रवस्थितस्य पापस्यातिलेचनमात्रेण न नाशयति भ्रान्तिं दृष्टोते
नवारयन्नाह यथेयांसीति पंधासिकाष्टानि प्रदीप्तोऽग्निर्यथा भस्म-
सात्कुरुते भस्मीभावेन यतिनष्टात्मज्ञानरूपोऽग्निः प्रारब्धकर्मव्य-
तिरिक्तानि सर्वाणिकर्माणि भस्मीकरोतीत्यर्थः ३१

पिशुचभाष्यं

ब्रह्मज्ञानस्य सकलवृत्तिनंतराण्यमाह यथेयांसीति यथा-
यंदृष्टोतः पंधासिकाष्टानि समिद्धः ज्वलितः अग्निर्भस्मसात्सर्वं क-
रुते तर्जनं तथा ज्ञानमेवाग्निः सर्वकर्माणि नित्येनैव नैमित्तिककाम्यप्र-
तिषिद्धरूपाणि भस्मसात्कुरुते तथा ३१

रामानुजभाष्यं

यथेति सम्यक्प्रवृत्तौ यथेयं समुच्चयमिवात्मयाथात्म्यज्ञानरूपोऽग्नि-
जीवात्मगतानादिकालप्रवृत्ताने कर्मसंचयान् भस्मीकरोति ३१

॥ अभिनवगुप्तकृतटीका स्पष्टार्थ

परमार्थप्रवादीका

अथोक्तप्रमेयं लोकि क^३ स्रोतेन^३ यति यथेति यथासमिद्धः प्रदी-
प्राणिः पथासिकाष्टानि भस्मसात्कुरुते तथा ज्ञानाग्निः प्रारब्धव्यति
रिक्तानि सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते समिद्ध इति पदेन ज्ञानाग्निः प्र-
तिपदेदृडि प्रापितः स न भस्मसात्कुरुते ३१

वनमालीटीका

विद्यमानसमुद्रस्येव पापतराणं न विवर्हितं किं न नाशयेत्याह यथे-
ति यथेयासिकाष्टानि समिद्धः प्रज्वलितोऽग्निर्भस्मसात्कुरुते हे अर्जु-
न मद परोक्षज्ञानद्वयोऽग्निः सर्वकर्माणि संसारप्रदानि सवासनानि
प्रारंभकभिनानि भस्मसात्कुरुते तथा भिद्यते हृदययोऽपि क्षीयेते
सर्वसंशयाः क्षीयेते चास्य कर्माणि तस्मिं दृष्टे परावरे इति श्रुतेः तदधि-
गमउत्तरपूर्वाय चोत्प्रेषविनाशो तद्व्यपदेशादिति सूत्राच्च अस्माधि-
गमे उत्तरस्य किं माणस्याप्रेषो निर्लेपः पूर्वस्यापराशो विनाश इत्यर्थः
प्रारंभकर्मणां तु भोगादेव क्षयः नाभुक्तं क्षीयते कर्मकल्पकोटि-
शतैरपीति श्रुतेः भोगेन त्वितरे क्षयित्वा सेपस्य त इति सूत्राच्च अधि-
कारिणां तु यान्येव ज्ञानोत्पादकदेहप्रारंभकानि तान्येव देहांतरप्रारंभ-
काण्यपि यथावशिष्टादीनां यावदधिकारमवस्थिति राधिकारिका-
णामिति सूत्रात् अनेकदेहप्रारंभकं बलवत्प्रारब्धफलं कर्म तच्च भग-
वदुपासकानामेव नान्येषां अनारब्धफलानि न श्येति प्रारब्धफला-
नित्यावज्ञेयसमाप्तिरिति भोगश्चैकेन देहेनानेकेन वेति न विशेषः
निःकामकर्मणां हरेराश्रयने ततः अवगमननिदिध्यासनं ततो वि-
क्षिप्तप्रेमसंततिपूर्वकं सर्वोत्तमत्वेन हर्यापरोक्षे तत्तत्सहा प्रसाद-
स्ततो हृदयपदवाच्यानाय विद्यापादेहादावहं ममेत्यभिमानहेतोर्नि-
वृत्तिरतः सर्वकर्मांशलेपः प्रारब्धकर्मवशादेहावस्थाने दंडव्यापारेण
वृत्तेरुत्तालवक्त्रे कंचित्काले भ्रमवस्थानवत्सपवजीवस्तु क इति भावः

गी.
टी.
च.

ऊसमेवेजयतीटीका

किंच यथेधांसीतिहेः र्जनयथासमिदः काष्ठादिनासम्यगिदः
प्रज्वलितोग्निर्वायुसत्वनलः पथांसिकाष्ठादीनिभस्मसात्समं
भस्मेतिसमंभस्मसात्कुरुतेनिः शेषेणसमंन्येधांसिभस्मा
न्येवकरोतिनतकिंचित्पुनतीत्यर्थः तथाज्ञानाग्निर्ज्ञानरूपोयोग्निः
सर्वकर्मणिपापपुण्यमिष्टितरुपाणिसेचितक्रियमाणानिक
र्माणिभस्मसात्कुरुतेनिः शेषेणसर्वकर्मभस्मीकरोत्यर्थः ३१

मधुसूदनीटीका

ननुसप्रवृत्तरणेकर्मणोनाशानस्यादित्याशंक्य दृष्टान्तोत्तरमाह ॥

यथेधांसिकाष्ठानिसमिदः प्रज्वलितोग्निर्भस्मसात्कुरुते भस्म
भावेनयति हेअर्जनज्ञानाग्निः सर्वकर्मणिपापानिपुण्यानिवा
विशेषेणप्रारब्धफलभिर्नभस्मसात्कुरुते तथातत्कारणा
ज्ञानविनाशेनविनाशयतीत्यर्थः तथाचश्रुतिः भिद्यतेहृदययं
थिस्त्रियंतेसर्वसंशयः दीयंतेचास्यकर्मणितास्मिन्हेष्टपराव
रति तदधिगमउत्तरपूर्वाद्योरश्लेषविनाशोतद्यप्यदेशात् इ
तरस्याप्येवमसंश्लेषः पातेन्नितिचसूत्रे अनारब्धेपुण्यपापेनश्च
तपेवत्यत्रसूत्रे अनारब्धकार्येपवतपूर्वतदवधेरितिज्ञानोत्पादः
कदेहारेभकाणांततदेहोतपवविनाशः तस्यतावदेवधिरंयावत्र
विमोक्षेयसंपत्त्यतिश्रुतेः भोगेनचित्तरेतपयित्वासंपद्यतरति
सूत्राच्च अधिकारिकानांतयान्येवज्ञानोत्पादकदेहारेभकाणि
तान्येवदेहांतारंभकान्यपियथावसिष्ठायांतरतमः प्रभृतीनांत
थाचसूत्रे यावदधिकारेप्रवर्तितिरधिकारिणामिति अधिकार
रमनेकदेहारेभकेवलवत्प्रारब्धफलकर्मतत्त्वोपासकांमेवनान्ये
षांअनारब्धफलानिनश्यंति प्रारब्धफलानितयावद्भागसमा
प्तिरिति भोगश्चैकेनदेहेनानेकेनवेतिनविशेषः विस्तरस्तत्क
रेदृष्टव्यः ३१

सदानंदीटीका

निःशेषत्वेन सर्वेषां कर्मणां ज्ञानवद्विना दाहः प्रदर्शयते तेषां मू
लोक्षेदेन संप्रति १ यथा प्रज्वलितो वह्निः काष्ठेन यतिभस्मतां
ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणि पुण्यपापात्मकानि च प्रारब्धफलभिन्नानि
संचित्तादीन् शेषतः तदेतज्ज्ञाननाशेन नाशयत्येवमेव हि ३३

नीलकंठीटीका

यथेति पथां सिकाष्टानिकर्माणि प्रारब्धादभ्यानि ३३

ग्रान्दी टीका

अत्र दृष्टान्तमाह यथेति सर्वाणि यस्यां यस्यां मवस्थायां यत्करोति शुभाशुभम् तस्यां तस्यां
पदेव सात्रायतरीत्याद्यायापदिने सत्कारणं यादृशार्थं योगेन ज्ञान
दानसंयम्य पुण्यपापजन्तानां यत्करोति साहजिकयोगेन यत्करोति च
संयम्य यासिद्धिं प्राप्नोति तत्करोति साहजिकयोगेन यादृशार्थं प्राप्नोति
तत्करोति यत्करोति साहजिकयोगेन ३३

रामकंठीटीका

यथा काष्टानि दीप्ततरोनलोभूतिमात्रशेषाणीकरोति तथा सर्वा
णि निःशेषाणीकर्मणि पुनः फलदानसामर्थ्यात्पणाज्ञानेन
दहति अनेन स्वयमन्तेनावस्थितानां परमचोराणामपि सर्वेषां क
र्मणां तेषां फलपादनसमर्थं ज्ञानमेतदित्युक्ते न तशास्त्रविहिता
नोपयोगे प्राक श्रेयान् स्वयमर्थविश्रान्त्यादिना किंच अचोरस्या
पिकर्मणो मोक्षलक्षणोत्तमफलप्राप्तिपर्यवसायिनानेन ३३

दृष्टान्तेन वारयन्नाह

लासिकी दण्डगोप्तीटीका

यथेति पथां सिकाष्टानि प्रदीप्तोग्निर्भस्मसात्कुरुते भस्मभावं नयति तथा
ज्ञानाग्निः सर्वाणि संचितक्रियमाणान्मात्मकानि कर्माणि धर्माधर्मरू
पानि प्रारब्धफलभिन्नानि भस्मीकरोतीत्यर्थः तथा च श्रुतिः भि
द्यते हृदयग्रंथि स्थितं सर्वसंशयाः दीयते चास्य कर्माणि तस्मिन्
दृष्टे परावरेति तदधिगमे उत्तरपूर्वाचयोरश्लेषविनाशो तद्यप्येदेशा
दिति इतरस्याप्यसंश्लेषः पातेति तिसृत्रेण विस्तरेण प्रतिपादितं

मवस्थायां तत्फलमवाप्नुयान् शरीरेण च शरीरं
वाचा चैव हि वाङ्मयम् मनसा मातसे चैव स्वकर्म फ
लमप्नुते इति याति अत्रारब्धफलानि प्राप्नुतुकुता
ति शान्तिचास्मिन्नस्मिन् कृतानि क्रियमाणानि च तानि
कर्माणि फलदानशक्तिं दोषलक्षणानि मेव भस्मप्रायात्म
स्मसादृशं जीवन्मुक्त्योतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ५ ॥

गी.
टी.
च.

कार्ये

अनाद्योपवृण्णपापेन शतः तथा च सूत्रे अनारब्धकार्ये पवतश्च
वैतदवधेरिति ज्ञानोत्पादकदेहान्भक्तानां तदेहान्तरे वोयभोगेन
विनाशः तथा च कृतिः तस्मात्तदेव चिरं यावन्नविमोक्षेण संपत्स्य
इति तथा च सूत्रं भोगेन त्वितरेक्षपयित्वा संपद्यते इति ३०
हेतुमाह

पंचोलीटीका

ज्ञाने कथं पापेनाशयति तत्र दृष्टो तमाह यथेयोसीति हे अ
ज्ञानयथाप्रसिद्धाग्निः पयोसिकाष्टानि भस्मसात्कुरुते तथा
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्त्रिवीजानि कुरुते ३१

रावीरसमिक्षेधिनी ॥

यथेति येन प्रकारेण प्रज्वलितोऽग्निः काष्ठानि भस्मभावं नयति
तेनैव प्रकारेण प्रोक्तलक्षणानि श्रुत्यात्मकज्ञानरूपोऽग्निः सर्व
पापप्रतिपक्षारणं कर्माणि शस्त्रमोक्षरादीनि भस्मसात्कुरुतेति
वर्तयतीति यावत् दृढनिश्चयं हि दृष्ट्वा भीतारिपवः प्रशिथि
लांगसंधिवंध्यत्वाच्छस्त्रप्रयोगादिकं न ऊर्वेति किंतु शस्त्राणि
विदाय पलायंत इति भावः यदा कर्माणि स्वकीयान्येव कथं भीष्म
महं संख्यत्यादिग्रंथनिर्मुक्तानि अन्यथा प्रतिपत्तिरूपारिण
मानसानि निश्चयाग्निश्च नः प्ररोदयोग्यानि करोति समूलं ना
शयतीति भावः ३० ॥

मधुभाष्य

३० ॥

भाषा अनुवाद

जो पूर्व श्लोक में कहा कि ज्ञान नौका से पाप समुद्र को उतारि
जाउंगे सो टीक है पर पाप तो बना रहा इस संदेह पर छोटें
देकर कहते हैं कि हे अर्जुन जैसे प्रज्वलित अग्नि काष्ट समूह
को भस्म कर देती है तेसे ही ज्ञान अग्नि भी प्रारब्ध कर्म को ज्वा
ड और संपूर्ण संचित कर्मों को नाश करती है इसमें ऊँच स
देह न करो ३१

टीका

ज्यों प्रज्वलित होय अर्जुन काष्ट भस्म करें प्राग त्यों ज्ञा
नाग्निसम कर्म कटुं भस्म करण दिताग ३०॥

संस्कृत-विभाग

१. अथ हिन्दु धर्मस्य मूलतत्त्वम् ।
२. अथ बौद्ध धर्मस्य मूलतत्त्वम् ।
३. अथ जैन धर्मस्य मूलतत्त्वम् ।
४. अथ सिक्ख धर्मस्य मूलतत्त्वम् ।
५. अथ इस्लाम धर्मस्य मूलतत्त्वम् ।
६. अथ ख्रिस्तीय धर्मस्य मूलतत्त्वम् ।
७. अथ सिख धर्मस्य मूलतत्त्वम् ।
८. अथ अन्य धर्मस्य मूलतत्त्वम् ।

संस्कृत

अथ हिन्दु धर्मस्य मूलतत्त्वम् ।
१. अथ बौद्ध धर्मस्य मूलतत्त्वम् ।
२. अथ जैन धर्मस्य मूलतत्त्वम् ।
३. अथ सिक्ख धर्मस्य मूलतत्त्वम् ।
४. अथ इस्लाम धर्मस्य मूलतत्त्वम् ।
५. अथ ख्रिस्तीय धर्मस्य मूलतत्त्वम् ।
६. अथ सिख धर्मस्य मूलतत्त्वम् ।
७. अथ अन्य धर्मस्य मूलतत्त्वम् ।

नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते तत्स्व
ये योगसंसिद्धिः कालेनात्मनि विंदति ३५

शंकरभाष्ये

यत एवमतः न हीति न हि ज्ञानेन सदृशं तत्त्वं पवित्रं पावनं शुद्धिकरमि
ह विद्यते हि यस्मात् तज्ज्ञानं स्वयमेव योगसंसिद्धो योगेन कर्मयोगेन
समाधियोगेन च संसिद्धः संस्कृतो योग्यतामापन्नो मुमुक्षुः कालेन म
हता आत्मनि विंदति लभत इत्यर्थः ३५ ॥

आनेदगिरिकृतटीका

न न्येनैव परमपरिशुद्धिकरेण केन विदम्य मेधादिना परमपुरुषार्थ
सिद्धेरन्यमात्मज्ञानेनेत्याशंकाह यत इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण ज्ञानमा
हात्म्यं यतः सिद्धमतस्तेन ज्ञानेन तत्त्वं परिशुद्धिकरं परमपुरुषार्थोपा
यिकमिह व्यवहारभूमौ नास्तीत्यर्थः तत्पुनरात्माविषयं ज्ञानं सर्वेषां
किमिति कटिति नोत्पद्यते तत्राह तज्ज्ञानं स्वयमिति महता कालेन
यथोक्तेन साधनेन योग्यतामापन्नः तदधिकृतः स्वयंतदात्मनि ज्ञानं
विंदतीति योजना सर्वेषां कटिति ज्ञानानुदयो योग्यतावेधुर्यादिति भा
वः ३५

स्वामिकृतटीका

तत्र हेतुमाह न हीति पवित्रं शुद्धिकरं इह तपोयोगादिषु मध्ये ज्ञा
नतत्त्वं नास्त्येव तर्हि सर्वेषां आत्मज्ञानमेव किं नाभ्यस्यंतीत्यत आह
तत्स्वयमिति सार्थं न तत् आत्मनि विषये ज्ञानं कालेन महता कर्मयो
गेन संसिद्धो योग्यतां प्राप्तः स न स्वयमेवानायासेन न तत्कर्मयोगे वि
नैति भावः ३५

पिशुचभाष्ये

यत एवमतः न हीति ज्ञानेनेति ३५ ॥

रामानुजभाष्ये

गी.
टी.
व.

यस्मादात्मज्ञानेन सदृशं पवित्रं श्रद्धिकरमिह जगति स्मृतं न वि-
द्यते तस्मादात्मज्ञाने सर्वपापनाशयतीत्यर्थः तत्राप्याविष्टं ज्ञानं यथो-
पदेशमहरं रूपं च यस्मात् ज्ञानाकारकर्मयोगेन संसिद्धः कालेन स्वा-
त्मानि स्वयमेव लभेत ३६

अभिनवगुप्तकृतटीका ३६

परमार्थप्रपाटीका

अतएव ज्ञानेन दुःसाध्यं किमपि नास्तीत्याह नहीति इह तपो यो-
गादिषु मध्ये ज्ञानतत्त्वं पवित्रं शोधकमन्यत्र विद्यते तत्राह तत्स्व-
यमिति सार्द्धेन तत्ज्ञानं योगसंसिद्धः योगे कर्मयोगेन योग्यता प्राप्त-
कालेन परिष्कावस्थायां स्वयमेव अनायासेन आत्मेत्येव संशुद्धे-
मनस्येव विंदति प्रामोति परंतु नान्यतः कृताश्चिदा नीयते श्रुतिरपि
मनसैवानुद्भवमेतदप्रमयं भुवमिति तथा मनसैवास्वयमेव नाना-
स्ति किंचनेति भाष्यं एतदात्मा खं वस्तु प्रमयमप्रमयं अतर्कमपि
मनसैव भवं स्थिरं यथा भवति तथा अनुबलं द्रष्टव्यं नान्येन तदुक्तं
यं वाशीतौ रादृशदृशोपि सदाशविंशयः प्रकाशते जगति तद्विदि-
शुद्धचित्ते प्रकाशमेति स्वयं आत्मेति ३६

वनमालीटीका

नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रं श्रद्धिकरमिह लोके विद्यते प्रायश्चित्तादे-
पापनिवर्तकत्वेऽपि पापमूला विद्योच्छेदकत्वाभावात् भगवत्ज्ञा-
नेन सर्वपापमूलमविद्योच्छेद्यते ननु सर्वकृतो नामुवंति तज्ज्ञानं त-
त्राह तदिति महता कालेन योगसंसिद्धः योगेन पूर्वोक्तं न संसि-
द्धो योऽपि तामापन्नः स्वयमेवात्मनि भगवति तज्ज्ञानं तद्विषयकं त-
नं विंदति आत्मनि भगवति प्रसन्ने सति वा आत्मनि मनसि वा तत्-
ज्ञानं ब्रह्मापरोक्षं विंदतीत्यर्थः ३६ ॥

ऊसमवेजयंतीटीका

नत्वेवं भूतः प्रतापोऽस्य कृतो यतः सर्वकर्माणि भस्मीकरोतीत्यपेक्षाया

माह नहीति हि यस्मादिहास्मिन्लोके ज्ञानेनात्मर्यथा तज्ज्ञानेन
सदृशं समानं दानतपस्तीर्थादिके पवित्रं परमशुद्धि करेन विद्यते
नास्त्येवातः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते इत्यर्थः तस्य दुर्लभत्व
माह तदित्येव योगसंसिद्धः कर्मयोगेन सम्यक् सिद्धः शुद्धात्करण
त्वेन मुमुक्षुत्वमापन्नः पुरुषस्तत्रापि कालेन वद्भूतकालेन न तस्य
५ न आत्मनि स्वास्मिन् स्वयं स्वतः लब्धं तज्ज्ञानं विंदति लभते ३५

मधुसूदनीटीका

यस्मादेवं तस्मात् ॥

नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रं पावने शुद्धि कर मन्यदिह वेदे लोक व्यवहा
रे वा विद्यते ज्ञानभिन्नस्याज्ञानानिवर्तकत्वेन समूलपापनिवर्तक
त्वाभावात् कारणसद्भावेन पुनः पापो दयाच्च ज्ञानेन तज्ज्ञाननिवृत्त्या
समूलपापनिवृत्तिरित्यतस्तस्य मन्यत्र विद्यते तदात्मविषयं ज्ञाने
सर्वेषां किमिति कदिति नोत्पद्यते तत्राह तज्ज्ञाने कालेन महता योग
संसिद्धः योगेन पूर्वोक्तकर्मयोगेन संसिद्धः संस्कृतो योग्यतामापन्नः
स्वयमात्मान्यंतः करणे विंदति लभते न त्वयोग्यतामनापन्नो यदने
स्वनिष्ठतया न वा परनिष्ठं स्वीयतया विंदेतीत्यर्थः

३५

सदानंदीटीका

ज्ञानेन तत्संलोके स्मिन् वेदे वा न्यत्र पावने विद्यते शुद्धिजनकमज्ञा
नमलनाशकं १ ज्ञानाद्भिन्नस्य सामर्थ्यानास्त्यज्ञानमलक्षये ता
दात्मज्ञाने सर्वेषां कृतो नोत्पद्यते चिरंत २ इत्याशं क्वाह कालेन म
हतानततत्ताणे पूर्वोक्तकर्मयोगेन संस्कृतो योग्यतां गतः ३ मु
मुक्षुर्लभते बुद्धौ स्वयंतज्ञानमुत्तमं न योग्यतामनापन्नो ज्ञानमा
त्रैकगोचरं ध लभते योग्यतासिद्धेयत्नं कुर्यादतः प्रमान ५ ३५

नीलकंठीटीका

नहीति योगेन निष्कामकर्मानुष्ठानेन समाधियोगेन वा संसिद्धः

गी.
टी.
च.

संस्कृतो योग्यतामापन्नः कालेनेतिचिरप्रयत्नसाध्यत्वं ज्ञान
सिद्धयति ३५

ग्रानंदीटीका

पवेर्वाप्राप्तये इति व्युत्पत्त्या पवित्रं संसरणं भयाद्भक्तं योगेन ज्ञानकर्म समुत्तययुक्त्या

प्रवृत्तये शक्तानां प्रसिद्धातादिदोषानेवासेनितित्तुत्वात् ३५

रमाह स्पष्टं ३५

रामकंठीटीका

यस्माज्ज्ञानेन तत्संयावकमन्यदस्तज्जगति न संभवति तस्यास्य पा
वनत्वं योगसंसिद्धौ ज्ञानसंस्कृतेन यथोक्तकर्मकर्म समाधिना सम्य
कसिद्धः प्राप्तपरमात्मसमापतिलक्षणप्रकृष्टफलः स योगीका
लेनाभ्यासतीव्रतानुसारिणा शीघ्रेण चिरेण वा स्वयमेवात्मनेवल
भते स्वीकुरुते ३५

तत्र हेतुमाह

लासिकी वक्रगोलीटीका

हियस्मात् ज्ञानेन तत्संयावकमन्यदस्तज्जगति न संभवति तस्यास्य पा
वनत्वं योगसंसिद्धः योगेन यथोक्तेन कर्म समाधिना संसिद्धः सम्यग्ना
नात्कर्षप्राप्तो योगी कालेनाभ्यासक्रमा अनुसारिणा शीघ्रेण चिरेण वा
आत्मनि स्वस्वरूपेण स्वयमनायासेन विंदतिलभते सुप्रवृत्तताया
तदुक्तं तपस्तीर्थजपोदानं पवित्राणीतराणि च नातं ऊर्वेति तौ सिद्धि
या ज्ञानकलया कृतेति ३५

पंचोलीटीका

तज्ज्ञानेन कस्यचिदेवाधिकारिणो भवति न सर्वस्येति तत्राह न
हीति हियस्मादिह अस्मिन् लोके ज्ञानेन सदृशं पवित्रं न विद्य
ते तज्ज्ञानेन योगसंसिद्धः योगेन कर्मयोगेन समाधियोगेन संस्कृ
तः योग्यतामापन्नः ब्रह्मकालेन स्वयं आत्मनि विषये लभते ३५

रावीरसमिद्धो धिनी ॥

न हीति दिप्रदो निश्चये इदं लोके ज्ञानेन प्रोक्तलक्षणो न स्व

वदमातेनाभ्यन्तरेण योगयोगेन
संसिद्धः सम्यक्त्वा सिद्धिप्राप्तः का
लेन क्रमात्पारिणामेन तत्परमापत्ता
नमात्मनि स्वदुःखावेव विंदति सादात्म

धर्माचरणविषयकनिश्चयेन सदृशं तत्त्वमन्यत्पवित्रं प्रथमी-
नभिज्ञाचर्यादेर्निवर्तनात्सथर्मपुद्गे प्रवृत्तिदानाश्चपवित्रताया
दकं नास्ति ननु कथं न तत्प्राप्तिः सर्वेषां कदिति भवतीत्यत आह
तदिति तच्च ज्ञाने कालेन महतानेह सा योगसंसिद्धः योगेन गु-
रुसंगेन सम्यक्सिद्धः संस्कृतांतः करण आत्मनि श्रंतः करणे स्व-
यमकस्माद्विदुतिलभते विरकालं कृतगुरुजनाराधनस्य तदनु-
प्रदात्स्वयमेवांतः करणे प्रोक्तलक्षणानिश्चयोत्यतिर्भवतीति भा-
वः अत्रेयमपराव्याख्यातीव प्रकांता र्थानुगुणा न स ते वध्यते उ-
र आदाविति न हि र्वर्मा गुलिजाराणदिकं सर्वथा तभ्य इत्यौणादि-
क इप्रत्ययः न हे र्वर्मा गुलिजाराणदेर्ज्ञानं यथा स्थाना मोचन प्र-
कारविषयकं न हि ज्ञानेन तस्मिन्सति इहा स्मिन्पुद्गे न्यत्यवित्रं पवे-
र्वज्ञाया युथा ज्ञायते इति पवित्रं वस्तु सदृशं युक्तं तमं न विद्यते वर्म-
बंधनज्ञानं यथा वज्रादेरक्षति न तथा न्यदिति भावः यः पुमान् क-
लेकवचधारणकाले पुद्गवसरे गसंसिद्धः पर्वतस्वभावो न भ-
वेदिति शेषः संसिद्धिप्रकृतीति मे स्वरूपं च स्वभावश्चेत्यमरः य-
था पूर्वपर्वपर्वतामूढत्वेन वज्रप्रभावानभिज्ञा वज्राज्ञाणोपाय-
मप्रयुजानां इंद्रेणाच्छिन्नपक्षाः कृताः एवं कवचधारयन्पुमा-
नपिशुभिर्बाणायायुधैर्निहंत्य त इति अतश्च पर्वतप्रायो यो न-
भवेत् किंतु कवचधारणाधिकमस्त्रजाराणोपायं प्रयुजानयवस्था-
तु स आत्मनियत्वे कृते सति तत्प्राथितं राज्यादिकं स्वयं परानपेक्ष-
यैव विंदति लभते इति तच्छब्दो बहुविध्यपरमर्शकः न चात्र गर्भि-
तत्वे दोषः लोकपवतद्यवस्थायानियमितत्वात् अस्य च ग्रंथस्य
भगवदुक्तत्वेन वेदत्वात् यद्वा यस्मात्कवचधारणमेव वज्रादेरपि
रायकं तत्तस्मात्कारणात् योगेन वर्मसन्नदत्तेन संसिद्धो योग्य-
तामापन्नो नाम नुष्यः काले पुद्गवसरे आत्मनि निश्चयात्मिका

यांबुद्धौ धृतायां सत्यां धैर्ये च जाते सति यत्ने च कर्मैद्विषयापारेह
तै सति स्वयंपरानपेक्षयैव विन्दते लभते लब्धव्यं राज्यादिक
मिति शेषः ३८ ॥

समुभाष

३८ ॥

भाषा अनुवाद

निसका कारण यह है कि संसार में तप दान व्रत यज्ञ आदि के बीच ज्ञान के समान कोई भी चित्त शुद्ध नहीं करते हैं तो फिर सब मनुष्य क्यों नहीं ज्ञान ही का अभ्यास करते इसपर उक्त श्लोक से कहते हैं कि वज्र काल कर्म योग करने से शुद्ध चित्त होय सहज में लोग आत्मा का तत्त्व ज्ञान लाभ करते हैं परंतु निष्काम कर्म योग रूप जो भक्ति निष्काम विना तत्त्व ज्ञान नहीं होता है सोई कहा नहि ज्ञानेन सदृशं ३५

दोहा

नदि पवित्र दे ज्ञान सम निश्चय से इह सोय योग सिध
किह काल सो आपदि मे फल होय ३६॥

50

अज्ञावानलभते ज्ञाने तत्परः संयतेन्द्रियः ज्ञा
नेन लब्ध्वा परं शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ३१

शोकरभाष्यं

येनैकांतेन ज्ञानप्राप्तिर्भवति स उपाय उपदिश्यते अज्ञावानिति अ
ज्ञावान् अज्ञाल्लभते ज्ञानं अज्ञाल्लभेति भवति कश्चिन्मदप्रस्थानो
ऽत आह तत्परो गुह्यपासनादावभियुक्तो ज्ञानलब्धुपाये अज्ञावा
स्तत्परोऽप्यजितेन्द्रियः स्यादित्यत आह संयतेन्द्रियः संयतानि विषये
भ्यो निवर्तितानि यस्येन्द्रियाणि संयतेन्द्रियो योगीयपवंभूतः अज्ञा
वास्तत्परः संयतेन्द्रियश्च सोऽवश्यं ज्ञानेन लभ्यते प्राणिपातादिस्त वा
ज्ञानैकांतिकोऽपि भवति मायावित्वादिसंभवात् न तु तथा तच्छब्दा
वत्त्वाद्वावित्येकांततो ज्ञानलब्धुपायः किंपुनर्ज्ञानलाभात् स्यादित्युच्य
ते ज्ञानेन लब्ध्वा परं मोक्षाख्यं शान्तिमुपरतिमचिरेणाधिगच्छति
इति सम्प्रदर्शनात् त्विप्रमेव मोक्षो भवतीति सर्वशास्त्रन्यायप्रसि
द्धः स निश्चितोऽर्थः ३१

आनेदगिरिहृतटीका

कर्मयोगेन समाधियोगेन च सम्यग्ज्ञानोत्पत्तावतरंगसाधनमुप
दिशति येनेति ज्ञानलाभे प्रयोजनमाह ज्ञानमिति न केवलं अज्ञाल
त्वमेव सहायं ज्ञानलाभहेतुरपि तु तात्पर्यमपीत्याह अज्ञाल्लभेतीति
मदप्रस्थानत्वं तात्पर्यविधुरत्वं न च तस्योपदिष्टमपि ज्ञानमुत्पत्तुमीष्टे
तेन तात्पर्यमपि तत्र कारणं भवतीत्याह अत आह इति अभियुक्तो निष्ठा
वान् उपासनादावित्यादि शब्देन अवणादिगृह्यते न केवलं अज्ञातात्प
र्येत्वेत्युभयमेव ज्ञानकारणं किंतु संयतेन्द्रियत्वमपि तदभावे अज्ञादे
रकिंचित्करत्वादित्याशयेनाह अज्ञावानिति उक्तसाधनानां ज्ञानेन
सहैकांतिकत्वमाह यपवंभूत इति तद्विद्विप्रणिपातेनेत्यादौ प्रागेव
प्राणिपातादेर्ज्ञानहेतोरुक्तत्वात् किमितीदानीं हेतुतरमुच्यते तत्राह
प्राणिपातादिस्त्विति तद्विबहिरंगमिदं पुनरुक्तं रंगं न च तत्र ज्ञानेन प्र

गी.
टी.
च.

तिनियमोमनस्यन्यथाकृत्वावहिरन्यथा प्रदर्शनात्मनोमायावि
त्वसंभवादिप्रलंभकत्वादेरपि संभावनोपनीतत्वादित्यर्थः मा
यावित्वादेः अज्ञावत्तत्वात्पर्यादावपि संभवादेर्नैकात्मिकत्वमविशि
ष्टमित्याशंकाहनत्विति नहिमाययाविप्रलंभेनवाअज्ञातान्य
संयमानियोगेनानिष्टातमर्हतीत्यर्थः उत्तरार्द्धप्रश्नपूर्वकमवतार्य
व्याकरोति किंपुनरित्यादिना सम्यग्ज्ञानादभ्यासादिमाधनान
पेक्षान्मोक्षोभवतीत्यत्र प्रमाणमाह सम्यग्दर्शनादिति शास्त्रश
ब्देनतमेवविदित्वाज्ञानादेवतत्त्वैकत्वमित्यादिविवक्षितंन्यायस्त
ज्ञानादज्ञाननिवृत्तेः रज्जादौप्रसिद्धत्वात्तत्रात्मज्ञानादपि निरपेक्षा
दज्ञानतत्कार्यप्रत्ययलक्षणोमोक्षः स्यादित्येवंलक्षणं ३१

स्वामिकृतटीका

किंच अज्ञावानिति अज्ञावानुपदिष्टेर्था आस्तिकाबुद्धिमान्
तत्परस्तदेकनिष्ठः संयतेन्द्रियश्चतज्ज्ञानंलभतेनान्यदित्यर्थः अतः
अज्ञादिसंपत्त्याज्ञानलाभात्प्राक्कर्मयोगपवशुच्यर्थमनुष्ठेयः ।
ज्ञानलाभानंतरंतुनतस्यकिंचित्कृत्यमस्तीत्याह ज्ञानंलब्ध्वात्वचिरे
णैवमोक्षोप्राप्नोति ३१

मिश्राचभाष्ये उपज्ञाने ३१

रामानुजभाष्ये

तदेव स्पष्टमाह अज्ञावानिति उपदिज्ञानबुद्धौअज्ञावोस्तत्परस्त
त्रेवनियमितमनास्तदितरविद्यासंयतेन्द्रियोचिरेणकालेनोक्तल
क्षणविपाकदशापन्नोज्ञानंलभतेतथाविधंज्ञानंलब्ध्वापरंशोति
मधिगच्छतिपरंनिर्वाणंप्राप्नोति ३१

अभिनवगुप्तकृतटीका स्पष्टार्थ ३१

परमार्थप्रपाटीका

किंचअज्ञावानिति गुरुपदिष्टेर्था आस्तिकांअज्ञातज्ञानं तत्परस्तदे
कनिष्ठः अतएवसंयतेन्द्रियश्चतज्ज्ञानंलभतेनान्यःपवेज्ञानंलब्ध्वात्र

चिरेण परं शांतिं मोक्षमधिगच्छति अज्ञानरहितनिंदति ३१

वनमालीटीका

ज्ञानस्योक्तप्रमाणवशकंच यत्साधनेन दाहं प्रज्जतिगुरुवेदांतवा
कोऽदमित्यमेवेति प्रमादृपास्तिकाबुद्धिः प्रज्ञातहान्युरुषो ज्ञाने
लभते एतादृशः कश्चिदलसः स्यात्तत्राह तत्परः ज्ञानोपाये गुरुपा
सनादावत्यंताभियुक्तः एतादृशः कश्चिदजितेन्द्रियोपि स्यात्तत्राह
संयतेन्द्रियः संयतानि विषयेभ्यो निवर्तितानीन्द्रियाणीयेन सः एवं
विशेषेण यत्र युक्तो वश्यं ज्ञाने प्राप्नोति प्रागुक्तप्रणिपातादिस्तु वा
सोमायाविनोपि संभवादेनेकांतिकः प्रज्ञावत्त्वादित्येकांतिक इ
त्यर्थः एतादृशोपायेन लब्धा विरेणो वज्ञानाद्यवहितोत्तरकालेने
व परामविद्यां निवृत्तिपूर्वकस्वस्वरूपानंदाविभावस्यो मुक्तिमधिग
च्छति यथा दीपो द्योत्तरकालपवांथकारनिवृत्तिर्न विलंबेन तथा
भगवदापरोक्षोदयकालपवजीवानंदायाक्कादकाविद्यानिवृत्ति
र्न तत्र विलंबेनेति भावः ३१

ऊरुमेवेजयंतीटीका

एवंभूते ज्ञाने किं विशिष्टः पुरुषः प्राप्नोतीत्यपेक्षायामाह प्रज्ञा
वानिति शास्त्राचार्योक्तिषु विद्यासंपूर्वं प्रज्ञाविद्यते यस्य स तथा न
त्यरस्तत्रैव नियमितवितः यहापि यतिपालयति पूरयति वा परस्त
स्य परोऽहरहोऽभ्यासादिना पालकः प्रश्नादिना तदंगं पूरको वा सं
यतेन्द्रियः तदितरप्राकृतेभ्यो वस्तुभ्यः सम्यक्जितास्य समिता
नीन्द्रियाणीयेन संयमि तेन्द्रिय इत्यर्थः इदृशः पुरुषो ज्ञानमु
क्तप्रकारकं लभते प्राप्नोति लब्धे ज्ञाने सति किं स्यादत आह ज्ञान
मिति ज्ञानमुक्तलक्षणं लब्धा प्राप्या विरेण स्वल्पकालेनेव परामु
क्तप्रमाणं प्राप्तिमुक्तिमधिगच्छति प्राप्नोति पुनर्जन्मादिलक्षणं संसारं
न प्राप्नोतीत्यर्थः ३१

मधुसूदनीटीका

येनैकांतेन ज्ञानप्राप्तिर्भविष्यति उपायः सर्वोक्तप्रणिपाताद्यपेक्षयाऽप्यासत्रतरुच्य
ते गुरुवेदांतवाकोऽदमित्यमेवेति प्रमादृपास्तिकाबुद्धिः प्रज्ञात

गी.
टी.
च.

ज्ञानपुरुषो लभते ज्ञाने एतादृशोपिकश्चिदलसः स्यात्तत्राह ॥ स
यतानिविषयेभ्यो विद्येभ्यो निवर्तिता नीदियाणियेन संसयतेन्द्रि
यः पवंविशेषणत्रयमुक्तः यः सो वशं ज्ञाने लभते प्रणिपातादि
स्तवा सो मायावित्वादि संभवादेने कांतिकोपि अज्ञावत्त्वादिस्त्वे
कांतिक उपाय इत्यर्थः इदृशो नोपायेन ज्ञाने लब्ध्या परमोपायो
तिमविद्यातत्कार्यनिवृत्तिरूपं मुक्तिमविरेणतदव्यवधानेनैवा
धिगच्छतिलभते यथा हि दीपः स्वोत्पत्तिमात्रेणैवांधकारनिवृ
त्तिकरोति नत किंचित्सहकारिणमपेक्षते तथा ज्ञानमपि स्वोत्प
त्तिमात्रेणैवाज्ञाननिवृत्तिकरोति नत किंचित्संख्यानादिकम
पेक्षत इति भावः ॥ ३५ ॥

सदानंदी टीका

ज्ञानप्राप्तिः सतां येनोपायेनेकांतभाविनी स आसन्नतरः सात्ताड
पाय उपदिश्यते १ गुरुवेदांतवाक्येषु अज्ञास्मिन् कामानि स्मृता तद्यु
तो लभते ज्ञाने यदि ते त्रैव तत्परः २ गुरुसेवा मुवे ज्ञानोपायेन ता
भिपुक्तिमान् अज्ञावांस्तत्परो यस्तन स्यात्सम्यग्जितेन्द्रियः ३ तस्या
पि दुर्लभं ज्ञाने अतः स्यात्संयतेन्द्रियः निवर्तिता नीदियाणि विषये
भ्यश्च येन सः ४ अवशं लभते ज्ञाने विशेषणत्रयान्वितः प्रणिपा
ताद्युपायो हि देभिनामपि दृश्यते ५ अज्ञावत्त्वाद्युपायस्तु सतामे
कांतिको वरः उपयेनेदृशेनैव ज्ञानं प्राप्य स पद्यसो अविद्यादिनि
वृत्त्याख्याशांतिं मुक्तिमुपैति सः व्यवधानं विनैवाज्ञावद्भीभूतो म
वेन्नरः ६ यथा स्वोत्पत्तिमात्रेण दीपो हेतितमो विहले सनेवापेक्षते
तत्र किंचित्सहकारिण ७ तथा स्वोत्पत्तिमात्रेण ज्ञानं वसो कागो
वरं निहंत्य विद्यातत्कार्यं न सहायमपेक्षते ८ ३५

नीलकंठी टीका

अज्ञावान् ज्ञाने लभते अज्ञावानपि मंदप्रयत्नो माभूदत आह तत्प
र इति तत्परोप्यजितेन्द्रियो माभूद आह संयतेन्द्रिय इति परोशांतिं

विदेहकैवल्यप्रविरेणप्रारब्धकर्मसमाप्तौसत्या ३५

ग्रानंदीटीका पवमुपदेशकानां प्रणिपातादिकं ज्ञानेवाहं
निमित्तमुक्ताभ्यन्तरमाह अज्ञानानिति स्पष्टम् ३५
~~अत्रयतिरेकमाह इत्युक्तान्नानकर्मसमुच्चयेनह्यर्थ ३६~~

रामकंदीटीका

तस्यैवंप्रभावस्यज्ञानस्यलाभ क्रममाह ॥

याश्चाश्चाप्तौपदिष्टेर्था निर्विकल्पफलसंभवनायदृशात्प्राप्तफल
स्यवचेतसःसंप्रसादउत्पद्यते साचपरमेश्वरप्रसादस्वरपादपप्रथ
ममंजयाभक्त्यासंहेवोत्पद्यतेतद्वान् तथायुक्तःसंशयात्मकयोर
विद्वविनाशातत्परोनान्यचेतास्तथासंयतेदियःप्राक्प्रतिपादिते
नक्रमेणवशीकृतसकलाक्षवर्गःपरमपावनंज्ञानमभियुक्तःऊ
तश्चित्परमेश्वरेष्वाप्रेरितात्मात्मात्कृतपरमार्थादवामोति तस्यप्राप्य
नित्याभ्यासपरिशीलनात्सदृक्प्रतिपत्त्यास्वीकृत्याचिरेणात्पीयसे
वकालेनपरोनिरुत्तरांशान्तिसकलविस्रवविनाशनिश्चलेशमस्वा
त्माफलविजनितांनिर्हतिमधिगच्छतिप्राप्नोति

लासिकीदृष्टान्तीटीका

अत्रयतिरेकमाह इत्युक्तान्नानकर्मसमुच्चयेनह्यर्थ ३५
वस्यलाभक्रममाह अज्ञानानिति उपदिष्टेर्थाज्ञानानास्तिकःगुरुवि
षयभक्त्युदेकेणहेतना तदुत्तेर्थाविद्यासयुक्तःतथाचक्रतिःयस्यदेवे
परमक्तिर्यथा देवेतथागुरो तस्यैतेकथितासर्थाप्रकाशतेमहात्मन
इति तत्परोनान्यचेताःतथापदिष्टेर्थायत्नवान् संयतेदियःपूर्वोक्तमु
क्त्यावशीकृताक्षवर्गपदेविधःपुरुषोयथोक्तज्ञानंलभते प्रणिपातादि
स्तवाद्योपायोमायावित्वादिसंभवादेनेकांतिकोपि अज्ञावत्वादिके
कांतिकउपायइति ईशैहोपायेनतत्तत्ज्ञानंप्राप्यात्पीयसेवकालेन
परोशान्तिमविद्यातत्कार्यनिर्हतिरूपामोक्षात्प्राप्नोति ३५
विहीनस्तु ३५

पंचोलीटीका

गी.
टी.
च.

येनैकोतेन विज्ञानप्राप्तिर्भवति तमुपायमाह अज्ञावानिति अ
ज्ञावान् अज्ञानसत्त्वरः तन्निष्ठः गुरुपासनादौ अभियुक्तः संयते
द्वियः संयतानि विषयेभ्यः निवृत्तानीन्द्रियाणि यस्य सः ज्ञानेन लभ
ते ज्ञानेन लब्ध्वा अविरेणास्ति प्रमेव परं प्राप्तिं मोक्षाख्यापामोति ३५

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

ज्ञानप्राप्तौ सुकरोपायमाह अज्ञावानिति गुरुपासनादौ अभियुक्तः संयते
द्वियः संयतानि विषयेभ्यः निवृत्तानीन्द्रियाणि यस्य सः ज्ञानेन लभ
ते ज्ञानेन लब्ध्वा अविरेणास्ति प्रमेव परं प्राप्तिं मोक्षाख्यापामोति ३५
सर्वज्ञाने प्रोक्तलक्षणं निश्चयं धनुर्वेदार्थविषयं ज्ञानं च प्राप्य परा
मनिर्वाच्या प्राप्तिं स्वपरे परं राज्यभोगादिलक्षणा मैहिकी सु
र्गादिभोगलक्षणा पारत्रिकी ब्रह्मसायुज्यलक्षणा मायवर्गिकी
चाविरेणापीव मेवाधिगच्छति प्राप्नोति ३५॥

मधुभाष्य

३५॥

भाषाश्रुवाद

और भी कहते हैं कि अज्ञावान् कहे आचार्य तथा गुरु के उपदे
शामे विष्वास करि आत्मीक बुद्धि हो तत्पर कहे एक उसी उपदे
शामे दत्त वित्त हो और इंदियों को वशरावि कर वह तत्त्वज्ञान
लाभकरें हैं इसी से ज्ञान लाभ के पहिले अज्ञापूर्वक वित्तशु
द्धि के अर्थ निष्काम कर्म रूप भक्ति योग करना उचित है और
ज्ञान होने पर ज्ञानी को फेरि अन्य कोई कर्म करना कही है
सोई कहते हैं कि तत्त्वज्ञानी ज्ञानलाभ के अनंतर अविरात्
कहे अल्पकालमे फटपट मोक्ष को पावते हैं इसमें संदेह
नहीं ३४

दोहा

अज्ञावानलदे ज्ञानकहुं युक्त जिती दिय होय ज्ञान मिले
सैं सांति परम सिद्ध परापत सोय ३५॥

अज्ञानादप्रधानसंशयात्माविनश्यति ना
येनोक्तोक्तिनपरोनसर्वसंशयात्मनः ध.

शोकरभाष्य

अत्र संशयो हि न कर्तव्यः पापिष्टो हि संशयः कथमित्युच्यते अज्ञा-
न्येति अज्ञानात्तत्त्वज्ञोऽप्रधानसंशयात्माविनश्यति अज्ञा-
प्रधानोऽपि विनश्यतः तथापि न तथा यथा संशयात्मा सत्-
पापिष्टः सर्वेषां कथं नायेसाधारणोऽपि लोकोऽस्ति तथा न परलो-
को न सत्त्वं तत्रापि संशयोऽप्यपत्तेः संशयात्मनः संशयचित्तस्य तस्मा-
त् संशयो न कर्तव्यः ध.

आनंदगिरिकृतटीका

उत्तरश्लोकस्य पातनिकां करोति अत्रेति यथोक्तसाधनवानुपदे-
शमपेक्षाविरेण ब्रह्मसाक्षात्करोति साक्षात्कृतब्रह्मत्वेऽविरेणैव
मोक्षं प्राप्नोतीत्येषोऽर्थः समस्य परामृश्यते संशयस्याकर्तव्यत्वे
हेतुमाह पापिष्टो हीति उक्तं हेतुं प्रश्नपूर्वकं उत्तरश्लोकेन साधय-
ति कथमित्यादिना अज्ञादप्रधानाच्च संशयचित्तस्य विशेष-
मादर्शयति नायमिति द्वितीयभागविभजनार्थं भूमिकां करो-
ति अज्ञेति अज्ञादीनां मध्ये संशयात्मनोऽपि सत्त्वं तत्प्रश्नहा-
राप्रकटयति कथमिति लोकद्वयस्य तस्य युक्तसत्त्वस्य चाभावे हेतु-
माह तत्रापि संशयचित्तस्य सर्वत्र संशयप्रवृत्तेर्निवारत्वादि-
त्यर्थः संशयस्यानर्थमूलत्वे स्थिते फलितमाह तस्मादिति ध.

स्वामिकृतटीका

ज्ञानाधिकारिणा अत्कातद्विपरीतमनधिकारिणामाह अज्ञेति
अज्ञोऽनुपदिष्टार्थानभिज्ञः कथं विज्ञाने ज्ञातेऽपि अज्ञप्रधानस्य
ज्ञातायामपि अज्ञायां ममेदं सिद्धे ज्ञानेनेति संशयात्कांतचित्तस्य न-
श्यति स्वार्थाद्भ्रश्यति पतेषु त्रिष्वपि संशयात्मा सर्वथा नश्यति य

गी.
टी.
च.

तत्तस्यायं लोको नास्ति धनार्जनव्यवाहाय सिद्धेः न च परलोको
धर्मस्यानिष्पत्तेः न च सत्त्वं संशयेनैव भोगस्याप्यसंभवात् ध.

पिशाचभाष्ये उपक्रमे ध.

रामानुजभाष्ये

अतश्चेति अतएव उपदेशं लब्ध्वा ज्ञानरहितः उपदिष्टज्ञानब्रह्मो
पायेचाश्रयः अतएव माण उपदिष्टे च ज्ञाने संशयात्मा संश-
यितमना विनश्यति नष्टो भवति अस्मिन् उपदिष्टात्मा याथात्म्य-
विषये ज्ञाने संशयात्मा नोयमिष्टा कृतलोको नास्ति न च परः
धर्मकामादिपुरुषार्थाश्च न सिद्ध्यन्ति कुतो मोक्ष इत्यर्थः शास्त्रार्थ-
कर्मसिद्धिरपत्वात् सर्वेषां पुरुषार्थानां शास्त्रार्थकर्मजन्यसिद्धेः
देहातिरिक्तात्मनि श्रयपूर्वकत्वात् अतः सत्त्वं लवभाषितं संश-
यात्मनो न भवति ध.

अभिनवगुप्तकृतटीका

सुसमिद्धो भ्यामजातप्रतिपत्तिदार्ढ्यवंधेन ज्ञानाग्निर्भवति यथा
तथा प्रियतनीयमिति पवित्रं हि ज्ञानसमं नास्त्यन्यस्य संवृत्त्या
पवित्रत्वं न वस्तुत इत्यतिप्रसंगभयात् प्रताप्यते पवित्रत्वाच्चास्य
स्वयं ज्ञास्यसि सुप्रवृद्धतायां अत्र च अज्ञागमस्तत्परव्यापारत्वेन क-
गित्येवास्तिकत्वादसंशयत्वे सत्यमयते तस्मादसंशयवताय
वीगमादृतेन भाव्यं संशयस्य सर्वनाशकत्वात् संशयो हि ना-
किंचिज्ज्ञानातिअश्रयत्वात् तस्मात्त्रिः संशयेन भाव्यमिति
वाक्यार्थः सकलायाय विस्फारितोर्थः श्लोकद्वयेन संदीप्य-
प्रोच्यते ध.

परमार्थप्रपाटीका अथ ज्ञानरहितं निन्दति

अतश्चेति अतो गुणोपदिष्टार्थानभिज्ञः कथंचिज्ज्ञाने जाते पि अश्र-
यानः अनास्तिक्यवान् कथंचिज्ज्ञानायामपि अश्रयां ममेदं सि-
ध्येन्न वेति संशयात्मा पूर्वविधः पुरुषो न श्यति अथ नाशस्वरूप-
माह नायमिति संशयात्मनः संशयश्चात्मा मनो यस्य तथा-

भूतस्यायं लोको नास्ति असत्त्वात् न परः अथ प्रधानत्वात् न सः
विनविश्रान्तिः संशयात्मत्वात् ४.

वनमालीटीका

अत्र संतापो न कार्य इत्याह अज्ञ इति अज्ञो न थीत शास्त्रेनात्म
ज्ञानमन्यः गृहवेदांतवाक्ये इदमेवं न भवत्येवेति विपर्ययस्याना-
स्तिक्यधीरप्रज्ञातज्ञानप्रदधानः इदमेवं भवति न वेति संशयात्
तच्चित्तः संशयात्मा विनश्यति स्वार्थाद्भूतो भवति नायं मनुष्यलो-
कोऽस्ति सर्वत्र संशयेन विज्ञानाय संभवान् न परो लोकः स्वर्गो
ह्लादिः धर्मज्ञानाय भावात् न संविभोजनादिकृतं संशयात्मनः सं-
देहात्क्रांतचित्तस्य अज्ञस्याप्रदधानस्य च परो लोको नास्ति ऐहिक
भोजनादिकृतसंविद्वत्सि संशयात्मनस्तन्नो भयमत्यंतपापीया
नयमित्यर्थः ४.

ऊसमेवेजयंतीटीका

एवं फलसहितमात्म ज्ञानाधिकारिणमुक्तेदानीं तदनधिकारि-
णोतद्विपरीतं फलं चाह अज्ञश्चेति अज्ञः केन विज्ञापयोगेन प्राप्त-
मापि ज्ञानं शास्त्रज्ञानरहितत्वेन तद्गुह्यतारणसमर्थः ननु यदि अ-
ज्ञस्यैवाज्ञानं ज्ञानं न नाशयति तर्हि तदितरस्य विज्ञस्याज्ञानाभावात्
स्याज्ञानं तत्र नाशयति यज्ञानमज्ञानं न नाशयति तज्ञानमेव न स्यादज्ञा-
नविरोधित्वं ज्ञानत्वमिति ज्ञानस्य लक्षणत्वासिद्धेरिति चेदत आह
अप्रदधानश्चेति अज्ञावां लभते ज्ञानमित्युक्तीत्याश्रयावत एव
ज्ञानस्याधिगमनस्तस्यैव चाज्ञानमेत ज्ञानं नाशयत्ययं त्वप्रदधान :
सदाचार्योपदिष्टे ज्ञाने विद्यासपूर्वके अज्ञारहितः यत्किंचित्प्राप्तं शा-
स्त्रज्ञानं तदपि कृतकवित्तं जादिरूपविवादेन विफलं करोत्यतोऽस्या
ज्ञानं तत्र नाशयति प्रत्युत तदेव नश्यति स चापि नश्यति स्वार्थाद्वि-
च्यवते अतएव संशयात्मा गुरुणोपदिष्टे नानेन ज्ञानेन मम संसार-
निवृत्तिः स्यान्न वेत्येवमायने कविथं संदिग्धमनाः सत्तु विनश्यत्येव
कृतायतः संशयात्मनः संदिग्धमनसो जनस्यायं लोकः प्राकृतः ।

मी.
टी.
च.

लोकोपिविवाहवित्तोपार्जनादिद्रूपो नास्ति न परः परलोकोपि धर्मदि-
सायनाभावानास्ति सुखमपि नास्ति विविधसंशयव्याकुलचित्तत्वेन भो-
जनशयनादिद्रूपस्य भोगस्याभावात् एवमज्ञत्वादिविविधधर्मविशिष्ट-
स्यात्मज्ञानाभावात्सतरो मोक्षाभाव इत्यर्थः ५.

मधुसूदनीटीका

अत्र च संशयो न कर्तव्यः कस्मात् ॥

अज्ञो न धीतशास्त्रत्वेनात्मज्ञानशून्यः गुरुवेदांतवाक्यार्थे इदमेवेन भव-
त्येवेति विपर्ययद्रूपानास्तिकबुद्धिरश्रद्धातद्ज्ञानश्रद्धाधानः इदमेवेन भव-
ति न वेति सर्वत्र संशयाक्रांतचित्तः संशयात्मा विनश्यति स्वार्थाद्ब्रह्मो भ-
वति अज्ञश्चाश्रद्धाधानश्च नश्यतीति संशयात्मा पेक्षया नूनत्वं कथं-
नार्थवकारभ्यां तयोः प्रयोगः कृतः संशयात्मा हि सर्वतः पापीयान्-
यतो नायं मनुष्यलोकोस्ति वित्तार्जनायभावात् न परलोकः स्वर्गमो-
क्षादि धर्मज्ञानायभावात् न सुखं भोगादिकृतं संशयात्मनः सर्वत्र संदेहा-
क्रांतचित्तस्याः ३ स्यात् अश्रद्धाधानस्य च परलोको नास्ति मनुष्यलोके भोज-
नादिसुखं वर्तते संशयात्मा तत्रितयमहीनत्वेन सर्वतः पापीयानि-
त्यर्थः

~~अज्ञो न धीतशास्त्रत्वेनात्मज्ञानशून्यः गुरुवेदांतवाक्यार्थे इदमेवेन भवत्येवेति विपर्ययद्रूपानास्तिकबुद्धिरश्रद्धातद्ज्ञानश्रद्धाधानः इदमेवेन भवति न वेति सर्वत्र संशयाक्रांतचित्तः संशयात्मा विनश्यति स्वार्थाद्ब्रह्मो भवति अज्ञश्चाश्रद्धाधानश्च नश्यतीति संशयात्मा पेक्षया नूनत्वं कथं नार्थवकारभ्यां तयोः प्रयोगः कृतः संशयात्मा हि सर्वतः पापीयान् यतो नायं मनुष्यलोकोस्ति वित्तार्जनायभावात् न परलोकः स्वर्गमोक्षादि धर्मज्ञानायभावात् न सुखं भोगादिकृतं संशयात्मनः सर्वत्र संदेहाक्रांतचित्तस्याः ३ स्यात् अश्रद्धाधानस्य च परलोको नास्ति मनुष्यलोके भोजनादिसुखं वर्तते संशयात्मा तत्रितयमहीनत्वेन सर्वतः पापीयानित्यर्थः~~

सदानेदीटीका

संशयो नात्र कर्तव्यः किमर्थमिति चेच्छृणु अज्ञो न धीतशास्त्रत्वादा-
त्मज्ञानविवर्जितः १ गुरुवेदांतवाक्यार्थे विस्वासाभावश्चिणी ना-
स्तिकबुद्धिरश्रद्धातद्ज्ञानश्रद्धाधानकः इदमेवेन वेत्येवं संशयाक्रांत-
धीः पुमान् भवति स्वार्थतोऽब्रह्मस्तिष्ठेष्टतमोऽपि यः ३ अज्ञश्चाश्र-
द्धाधानश्च विनश्यति तथापि यः संशयात्मा तिपापीया सर्वथा स विन-
श्यति ४ वित्तार्जनायभावात् न लोकः साधारणोऽप्ययं धर्मज्ञानायभा-
वात् स्वर्गमोक्षादिकः परः ५ संशयाक्रांतचित्तस्य नाशनादिकृतं सुखं
अज्ञश्चाश्रद्धाधानस्य परलोको न यद्यपि ६ वर्तते तन्मलोकोऽयं भोज-
नादिसुखं तथा संशयात्मा त्रिभिर्हीनः पापीयान् सर्वतोऽयमः १ ५.

नीलकंठीटीका

अतएति अतःसुखेनचिकित्सितेशकः अग्रदधानोयत्नेन संश
यात्मात्वसाध्यपव यतःमिमादिष्वपिसंशयंऊर्वतोस्यप्रयेलोकोपिना
स्तिनापिपरः वेदवाकोपिसंशयात् अतएवसर्वदासंशयाकलत्वात्स
त्वमपितस्यनास्ति तस्मान्संशयोनकर्तव्यः ४.

ग्रान्दी टीका

अत्रत्यतिरेकमाह अत्रेति इदमुच्चासनं
ज्ञानकर्म समुच्चये प्रवृत्त्यर्थम् ॥ ४.
~~योगेनसंयमयोगोपेतकारानकर्मसमुच्चयमुत्पासेन~~
~~मास्मिन्नेवफलानमेवमापरमेष्टरेसमपितानिकर्माणिनेनतमनस~~
~~दानमेतमात्मज्ञानेसावधाने ४.~~

एतद्गुणविहीनम् ॥ रामकंठीटीका

अज्ञोज्ञानरहितेनश्रुतिपरापरफलप्राप्त्यभावात् संसारपवनिमज्ज
निकीदृशःसविनश्रुति अग्रदधानोयःपरमेष्टरानुग्रहादिनानकिं
विस्मदधानिसंभावयतियतः अद्राविरहात्संशयात्मासर्वत्रनिश्च
यश्रुतिपत्यभावात्सन्देहमयबुद्धिः अतश्चतथाविधस्यसर्वत्रसद्दिग्य
बुद्धेर्नायेदृष्टपवलोकैस्तिनचपरःस्वर्गापवर्गलक्षणोदृष्टःततश्चसु
त्वमपितस्यनास्ति संशयितस्यहिंवेद्यादिनामेनोक्तव्याधादिप्रतीक
रहेतौभेषजादौ सन्दिग्धमानमतेर्वाधादिनाशाभावादयमेवलो
कोनास्तिऊतःपरंसांख्यलोकद्वयोपभोग्यमिष्टफलंभविष्यति ४.

~~अज्ञोज्ञानरहितेनश्रुतिपरापरफलप्राप्त्यभावात्~~

लासिकीरुद्रमोलीटीका

एतद्गुणविहीनम् अज्ञोऽपदिष्टार्थानभिज्ञः कथंचिज्ज्ञातोपिज्ञा
नेअग्रदधानश्चविश्वासहीनश्च ज्ञातायामपिअज्ञो ममेदंसिद्धेन
नवेति संशयाक्रान्तचित्तश्चनश्रुति स्वार्थादुश्रुति एतेषुविष्वपिसं
शयात्मासर्वशानश्रुति अतस्तस्यैदृष्टलोकोनास्ति यनार्जनविवा
हायसिद्धेःनचपरलोकोधर्मस्यानिष्पत्तेः नवसांख्यसंशयेनेवभोगा
स्याप्यसंभवात् ४.

गी.
टी.
च.

पंचोलीटीका

अत्र ब्रह्मात्मैकत्वेन संशयो न कर्तव्यः पापि ह्येहि संशयात्मेत्याह
अज्ञश्चेति अज्ञः अनात्मवित् अश्रद्धयान् अज्ञानसाधनेषु अज्ञा
रहितः संशयात्मा संदेहवान् विनश्यति संशयात्मनः संदिग्धः
चित्तस्य अयं सर्वसाधारणो लोको नास्ति न परो लोकः न सुखं तं
त्रापि संशयोपपत्तेः ४.

रणावीरसमिद्धो धिनी ॥

एवं निश्चये परमसुखप्राप्तिमुक्त्वा संशयेन विनाशमाह अज्ञ
श्चेति अज्ञेन थीतयनुर्वेदत्वेन तदर्थविषयकज्ञानसून्यः गुरु
प्राप्तवाक्येन यथा तदुद्दिष्टं तदंशं संशयात्मा इदमेव भव
ति न वेति सर्वत्र निश्चयप्रत्यपत्त्यभावात्सन्देहमयबुद्धिश्च विन
श्यति लोकद्वयभ्रष्टो भवति अतश्च संशयात्मनः सर्वत्र विषये
संदेहाकांतः करणस्यायं दृष्ट्यवलोकनास्ति न वपरः स्वर्ग
पवर्गलक्षणो दृष्टः ततश्च सुखमपि तस्य नास्तीति सर्वथा सं
दिग्धेन भावमिति भावः ४. ॥

मधुभाष्य

४. ॥

भाषाग्रनुवाद

तत्त्व ज्ञान के अधिकारी को कहि करि अब अनधिकारी जो
अज्ञानीति का लक्षण कहते हैं कि एक तो शास्त्र औ गुरु
तथा आचार्य का उपदेश कभी सुना नहीं और जो देवात्
सुना भी तो समझा नहीं और जो ऊँच किसी तरह समझा भी
तो उसमें प्रज्ञा अर्थात् विश्वास न भई और जो कहने सुनने
में विश्वास भी आई तो यह अर्थ कहे प्रयोजन हमारा सिद्ध
होइ कि न होय इस संशय में पड़गये ऐसे लक्षणों से भरे
पूरे जो अलक्षणी अज्ञानी लोग हैं उनका मतलब कभी न
ही होता अर्थात् अपने मनोरथ से भ्रष्ट होते हैं उनी को नष्ट
प्राणी कहते हैं परंतु ऊपर कहे जो अज्ञानी औ प्रज्ञाहीन त
था संशय ग्रस्त इन तीन के मध्यमें संशय युक्त चित्त मनुष्य
अच्छी तरह अपने मनोरथ से भ्रष्ट होता है को कि उस को हर
काम औ हर बात में संदेह लगी रहती है क्या धन उपार्जन क्या
विवाह क्या दान धर्म क्या अपना साव एवना पहिरना लेना देना
आदि सब कामों में संशय के मारे क्षणभर भी साव नहीं फेरि औ
रो को देवि हम ऊँच नहीं करते यह चिंता जुटी शिर पर चढ़ी र
हती है तो फेरि संशय के कारण धर्म न होने से स्वर्गादि भी नहीं
मिलता और संसार में तो धन नाश की संदेह कर संसारिक स
बसे हाथ धोही बैठे हैं तो उनके लोक परलोक के दोनों साव बले
गये केवल चिंता के चित्त में बैठे धीरे धीरे जरि जराय के माटी में मि
ल गये मूर्खता सेवृथा जन्म चला गया सोई कहा अज्ञानाप्रदधान
अ संशयात्मा विनश्यति इति इस्में संशय छोड़ो ध०

दोहा ॥

प्रज्ञाहीन संशयसहित यत्तुं होत विनास ना यहलोक
न परसख संशय असमन जास ४०॥

योगसंन्यस्तकर्माणोज्ञानसंक्षिन्नसंशय आ
त्मवंतं न कर्माणि निवर्धन्ति यन्नेजय ध१

शोकभाष्य

कस्मात् योगेति योगसंन्यस्तकर्माणोपरमार्थदर्शनलक्षणो न
योगेन संन्यस्तानि कर्माणीयेन परमार्थदर्शिना धर्माधर्माख्या-
नितं योगसंन्यस्तकर्माणो कथं योगसंन्यस्तकर्मेत्याह ज्ञानेनात्मे
सरेकत्वदर्शनलक्षणसंक्षिन्नः संशयो यस्य स ज्ञानसंक्षिन्नसंश-
यः य एवं योगसंन्यस्तकर्मात्मन्मात्मवंतमप्रमत्तं गुणवेष्टारूपेण
दृष्टानि न कर्माणि निवर्धन्ति अनिष्टादि रूपं फलं नारभन्ते हेयं न ज-
य ध१ ॥

आनंदगिरिकृतटीका

यद्यपि संशयः सर्वानर्थहेतुत्वात्कर्तव्यो न भवति तथापि निवर्त-
काभावे तदकरणमस्वाधीनमिति शोकते कस्मादिति प्रकृतियु-
क्तिप्रयुक्तमेकज्ञानं तन्निवर्तकमित्युत्तरमाह ज्ञानेनेति संशय-
रहितस्यापि कर्माण्यनर्थहेतूनि भवन्तीत्याशंक्याह योगेति विष-
यपरवशस्य पुंसो योगायोगात् ऊतो योगसंन्यस्तकर्मत्वमित्या-
शंक्याह आत्मवंतमिति परमार्थदर्शनतः संशयो क्षितौ तड-
होदकज्ञानमाहात्म्यादेव कर्माणां च निवृत्तावप्रमत्तस्य प्रातिभासि-
कानि कर्माणि वैयर्थ्यहेतवो न भवन्तीत्याह न कर्माणीति कर्मयोगादे-
व कर्मसंन्यासस्यानुपपत्तिमाशंक्याशयेनादेवि भजते परमार्थेति
तच्चैवेयं संन्यासपक्षे परोक्षं फलसंन्यासपक्षे त्वपरोक्षमिति विवेकः
यथोक्तज्ञानेन संन्यस्तकर्मत्वमेव सति संशयेन सिध्यति संशयव-
त्तस्तदयोगादिति शोकते कथमिति द्वितीयपादे व्याक्रमन्परिहर-
नि आहत्यादिना पादक्रमादर्शक्रमस्य वलीयस्त्वादादौ द्वितीयपा-
दे व्याख्याय पश्चादाद्ये पादे व्याचक्षतेत्याह एवमिति सर्वमिदं प्रमा-
दवतो विषयपरवशस्य न सिध्यतीत्यभिसंधाय आत्मवंतं व्याकरो

५
+

अथायहयोक्तां पूर्वापरभेदेन कर्मज्ञानमयी द्विविधां ब्रह्मनिष्ठां मुपसंहरति योगेति ज्ञाभ्यां योगेन परमेश्वरा
साधनरूपेण तस्मिन्संन्यस्तानि समर्पितानि कर्माणि येन तं पुरुषं कर्माणि स्फुल्लेनैव निबध्नुनि ततश्च ता
नेना कर्तात्मबोधेन संक्षिन्नः संशयो देहाभिमान लक्षणो यस्य तमात्मवत्तमप्रमादिनं कर्माणि लोकसंग्र
हार्थानि स्वाभाविकानि वा न निबध्नुनि ४१

गी.
टी.
च.

ति अप्रमत्तमिति न कर्माणीत्यादि फलोक्तिं व्याचष्टे गुणचेष्टेति
अनिष्टादीत्यादि शब्देन इष्टं मिश्रं च गृह्यते ४१

५
+

स्वामिकृतटीका

यस्यादेवं तस्यादिति आत्मज्ञानेन संभूतं हृत्यं हृदि संस्थितं
मेन संशयं शोकादिनिमित्तं देहात्मदिवेकज्ञानत्वेन क्षित्वा क
र्मयोगस्याप्रियतत्र च प्रथमं प्रस्तुता यमुदायोगीष्ट हेतोरनेति
तद्विषयेन युद्धस्य धर्मत्वं दर्शितं ४१ ॥

पिशाचभाष्यं उपक्रमे ४१

रामानुजभाष्यं

योगेति यथोपदिष्टयोगेन संन्यस्तकर्माणां ज्ञानाकारतापन्न
कर्माणां यथोपदिष्टेन चात्मज्ञानेनात्मनि संक्षिन्नसंशय आत्मवं
ते मनसि न मुपदिष्टे र्थे दृष्टावस्थितमनसं वेधहेतुभूतप्राचीना
नंतकर्माणि न निवर्धन्ति ४१ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

यथा ४१

परमार्थप्रपाटीका

अथ प्रागुक्तो कर्मज्ञानमयी द्विविधां ब्रह्मनिष्ठां उपसंहरन्नाह हाभ्यां
योगसंन्यस्तकर्माणिमिति योगेन परमेश्वरासाधनरूपेण यस्मि
संन्यस्तानि कर्माणि येन तं तथा ज्ञानेन अकर्त्रीत्मबोधेन संक्षिन्नः
संशयो देहाभिमानलक्षणो यस्य तमात्मवत्तमप्रमादपूर्यसावधा
ने कर्माणि लोकसंग्रह कृतानि न वध्नुति तदुक्तं यथा पर्वतमादी
मेनाश्रयंति मृगादिजा तद्वद्वस्य विदो दोषानाश्रयंति कदाचनेति
४१

वनमालीटीका

ज्ञानसाधनमनुवदनज्ञानमाह योग इति योगेन परमेश्वरासाधनरूपेण यस्मि
संन्यस्तानि कर्माणि येन तं तथा ज्ञानेन अकर्त्रीत्मबोधेन संक्षिन्नः
संशयो देहाभिमानलक्षणो यस्य तमात्मवत्तमप्रमादपूर्यसावधा
ने कर्माणि लोकसंग्रह कृतानि न वध्नुति तदुक्तं यथा पर्वतमादी
मेनाश्रयंति मृगादिजा तद्वद्वस्य विदो दोषानाश्रयंति कदाचनेति
४१

योगेन भवेदासाधनरूपसंन्यस्तानि मयी चरसमर्पितानि कर्माणि येन तत्तत्ताने
नात्मतत्त्वनिष्ठयेन क्षिन्नः संशयो येन तं मुक्तपतदत आह आत्मवत्तमप्रमादिनं सदा
सावधानं वा अप्रमादित्वेन ज्ञानवत्तं ज्ञानसंक्षिन्नसंशयत्वेन योगसंन्यस्तकर्माणां कर्माणि लोकसंग्रह
हार्थानि क्रियमाणान्यपि न निबध्नुति इष्टमनिष्ठं वादेहं नारभते इत्यर्थः ४१

ऊसमेवेजयेतीटीका

एवंभूतोयः कर्मकर्ता सकर्मभिर्नवध्यते इत्याह योगसंन्यस्तक
र्माणमिति योगेन यथोपदिष्टकर्मयोगेन सम्यक् त्वस्तानि ज्ञाना
कारतां प्रामाणिकर्माणियस्य ज्ञानं ज्ञानसंक्षिन्नसंशयं यथोपदिष्टे
न ज्ञानेन सम्यक् क्षिन्नो भिन्नः संशयो यस्य स तं आत्मवंतमात्मया
यात्मज्ञानेः वरियतमानसंकर्माणि वंधहेतुभूतान्यनेकजन्माजि
तानि पुण्यपापत्रूपाणि न निवधंति ज्ञानानलेन तेषां भस्मरूपत्वा
दिति भावः धनं जयेति संबोधनेन यथा परेषां धनानि त्वमजय
स्तथा परेषां प्राकृतानां गुणानं कर्माण्यपि त्वं जयेति सूचितं ४।

+ एतादृशस्य सर्वानर्थमूलस्य
द्वयोक्तोऽर्वापरभूमिकाभेदेन

मधुसूदनीटीका

संशयस्य निराकरणायात्मनिश्चयमुपायं वदन्न ध्याय
कर्मज्ञानमयी द्विविधो ब्रह्मनिष्ठा उपसंहरति +

+ योगेन भगवदा राधनलक्षणसमत्वबुद्धिरूपेण संन्यस्तानि भग
वतिसमर्पितानि कर्माणीयेन यद्वा परमार्थदर्शनलक्षणयोगे
न संन्यस्तानि त्यक्तानि कर्माणीयेन तं योगसंन्यस्तकर्मणां संशयं सति कथं
योगसंन्यस्तकर्मत्वमत आह ज्ञानसंक्षिन्नसंशयः ज्ञानेनात्मनि
श्चयलक्षणो न संक्षिन्नः संशयो येन तं विषयपरवशत्वरूपप्रमादे
सति क्रतो ज्ञानोत्पत्तिरित्यत आह आत्मवंतं अप्रमादिनं सर्वदा सा
वधानं एतादृशमप्रमादित्वेन ज्ञानवंतं ज्ञानसंक्षिन्नसंशयत्वेन
योगसंन्यस्तकर्मणां कर्माणि लोकसंग्रहार्थानि दृष्ट्या चेष्टा रूपा
णि वा न निवधंति अनिष्टमिष्टमिष्टं वा शरीरं नारंभते हे धनं जय

संशयः ४।

सदानंदीटीका

संशयस्याविलानर्थमूलस्यास्थापनतये आत्मज्ञानमुपायं व
दन्ना रायणो हरिः १ पुरा ध्याय ह्येनोक्तो सर्वज्ञानमयी द्विधा
उपसंहरतीदानीं ब्रह्मनिष्ठा विमोक्षदा २ समत्वबुद्धिरूपेण योगेन
परमेश्वरे समर्पितानि कर्माणीयेन तं शुद्धमात्रसे ३ यद्वा त्यक्तानि
कर्माणीयेन ब्रह्मेकदर्शना योगसंन्यस्तकर्मत्वकथं स्यात्संशये
सति ४ शृणुत्वमात्मबोधेनेयेन क्षिन्नोऽस्ति संशयः सर्वदा सावधा

गी.
टी.
च.

नंतंक्रियमाणान्यनेकथा ५ कर्माणिननिवभंत्यनिष्टेष्टादिकलेव
रेः ६५।

नीलकंठीटीका

किंचयोगेति योगेनकर्मण्यकर्मदर्शनात्मकेनसंन्यस्तानिफलतः
स्वरूपतोवात्तत्तानिकर्माणिनेनंतयोगसंन्यस्तकर्माणां ज्ञानेनसम्प
दर्शनेनसम्पत्किन्नाः संशयाः आत्मादेहोऽन्यथाप्रत्येपिविभुरवि
भुर्वाविभुरपिकर्ताः कर्तावाचककर्ताप्येकोनेकोवाप्येकोपिसगुणोनि
गुणोवेत्येवमादयः यस्यसत्तानसंक्षिप्तसंशयस्त आत्मवतेशमदमा
दिपरं कर्माणि कृतानिननिवभंतिहेयनेजय ५।

ग्रानेदीटीका

योगेन संन्यस्तयोगोपेतया ज्ञानकर्म
समुच्चययुक्त्या संन्यस्त क्रियमाणान्येव फलानुपेतया परमेश्वरे समर्पितानि येन त
प्रथमायाश्चतुसहस्रानि तत्त्वानि ५१ मतएवात्मवन्तमात्मज्ञानेसा
वधानम् ४१

रामकंठीटीका

यः पुनरेतद्विरक्तिलक्षणे ॥
योगेनयथोक्तेनज्ञानसंस्कृतकर्मसमाधिनासंन्यस्तानि अनित्य
सावात्मफलाभिसंधिविरहात्तत्तानिक्रियमाणान्येवतिरस्कृतानि
कर्माणिनेनतादृशंतथाज्ञानेनसदसत्यदार्थानिश्चयप्रतिपत्तिः
मेणयथोक्तेनवोयेनसंक्षिप्तोनिर्कृतमूलः संशयः संदेहोयेनतंता
दृशमतएवसत्यात्मप्रतिपत्तिवशादात्मवतंनकर्माणिशुभाशुभा
नितिवभंतिस्वतःखलक्षणफलदानेननास्वतंत्रीकृवंति

लासिकी दशगोत्रीटीका

अथसकलाध्यायविस्फारितोर्थः श्लोकद्वयेनसंक्षिप्तोच्यते हेयने
जय धर्माधर्मात्मकानिकर्माणीदृशंप्रसूतेननिवभंति अनिष्टमि
ष्टमिष्टंवाशरीरंनारभंते कीदृशंतमात्मवतमात्मन्यवहितं सदा
प्रसन्नं ततोयोगेनउक्तरूपेणसंन्यस्तानीषरायसमर्पितानिकर्मा
णियेनतत ततस्त्वज्ञानेनात्मेष्टैकत्वदर्शनलक्षणो न संक्षिप्तः स
म्यार्कसंस्कारस्यापिनाशेन क्षिप्तः संशयोदेहायहमितिप्रत्ययोयस्य
तं ५।

पंचोलीटीका

त्यक्तसेदेहं ज्ञानिनं स्तोति योगेति हेयं न जययोगसंन्यस्तक
र्माणं योगेन परमार्थदर्शनलक्षणं न संन्यस्तानिकर्माणि येन
सतं ज्ञानसंक्षिप्तं संप्राप्य ज्ञानेन जीव परमात्मनो रेकत्वज्ञानेन
संक्षिप्तः संप्रायो यस्य सतं प्रात्मवंतं प्रमादरहितं चित्तं भ्रान्तिम
निष्फलं न जनयति ४१

रत्नावीरसमिद्धोत्थिनी॥

अध्यायप्रतिपादितमर्थमुपसंहरति योगेति योगेन युक्त्वा
स्वोचितेषु कर्मसु प्रवृत्तिरूपेण कौशलेन वा संन्यस्तानि हरी
कृतानि कर्माणि वर्णांतरोचितानि तपस्या कृषिवाणिज्यादी
नियेन तं योगसंन्यस्तकर्माणं यद्वा योगेन वर्त्मसन्नदनेन प्र
त्यक्षप्रयोगादिरूपेणोपायेन वा सम्यं न्यास्तानि विफलीकृत
ानि कर्माणि प्रपुत्रप्रयुक्तास्वादिव्यापाराद्येन तं ज्ञानेनोक्तलक्ष
णानि श्रयदंश्च न सम्यक् मूलच्छेदपूर्वक्षिप्तः संप्रायो यस्य
तं अतएवात्मवंतं प्रप्राप्य तत्र बुद्धिर्धैर्ययत्नविशिष्टं क्षत्रिय
वीर्यं कर्माणि स्वेनाचरितानि गुरुव्यादिलक्षणा निवर्तननिवर्ध
तिपाया संगेनेति शेषः यद्वा कर्माणि परैः प्रयुक्तानि व्यूहादि
लक्षणा निष्प्रयुक्ता प्रयोगादिलक्षणा निवर्तननिवर्धतिवर्धनसं
पादयतीति ४१॥

मधुभाष्य

भाषा अनुवाद

दूसरे औतीस रे अध्यायमे कहा जो कर्मनिष्ठा औ ज्ञाननिष्ठा सोई दो श्रेष्ठाकसे कहते हैं कि जिसने भगवत आराधन रूप सब कर्म अंतर्यामी भगवान को अर्पित किया है ऐसा मनुष्य अपने कर्म फल से कभी बड़ नहीं होता और हम कोई कर्म नहीं करते ऐसे वो थसे जिस के देह गेह मे आत्मवृद्धि रूप संशय नष्ट होगई है ऐसे पुरुष के लोक शिक्षार्थ भिक्षापर्यटन आदि स्वभावसिद्ध कर्म कभी भी भोजन के प्रति बंधक नहीं होते है सोई कहा कि योग जो भगवदाराधन कर्म तिससे दिया है कर्मों को संन्यास जिसने और ज्ञानसे प्रकृति तरह हर किया है सदेह जिसने ऐसे आत्मस्वरूप पुरुष तो हे धनंजय कर्म बंधन नहीं कर सकते हैं ॥

दीक्षा

कर्म भयंक्षययोगसे ज्ञानदिदीपा संशोय थीरमतिकों पुरुषको बंधे न कर्म धनं जेय ४१॥

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्ये ज्ञानासिनात्मनः किं
त्वेन संशययोगमातिष्ठेति ह भारत ४२ इति श्रीभ

गवद्गीताचतुर्थोऽध्यायः शंकरभाष्ये ४ ॥

यस्मात्कर्मयोगानुष्ठानात् अशुद्धितयहेतुकज्ञानसंक्षिप्तसंशय
योनिवर्धते कर्मभिर्ज्ञानाग्निदायकर्मत्वादेव यस्माच्च ज्ञानक
र्मानुष्ठानविषये संशयवान् विनश्यति तस्मादिति तस्मात्पापिष्ट
मज्ञानसंभूतं अज्ञानादविवेकाज्ञानं हृत्स्ये हृदिवज्रोस्थितं ज्ञाना
सिनाशोकमोहादिदोषहरं सम्यक्दर्शनं ज्ञानं तदेवासिः तद्वत्ते
न ज्ञानासिनात्मनः स्वस्य आत्मविषयत्वात् संशयस्य नहि परस्य
संशयोऽपरेण केतव्यतोऽप्राप्तो येन स्वस्येति विशेष्यतेऽत आत्मवि
षयोऽपि स्वस्यैव भवति ज्ञानासिना किंत्वेन संशयं स्वविनाशहेतु
भूतं योगसम्यक्दर्शनोपायं कर्मानुष्ठानमातिष्ठेत्तु विवर्त्यः उतिष्ठ
चेदानीं युद्धाय भारतेति ४२ इति श्रीभगवद्गीताभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ४

आनंदगिरिकृतटीका

तस्मादित्यादिसमनंतरश्लोकगतं तत्पदोपेक्षितमर्थमाह यस्मा
दिति सतां कर्मणामस्मदादिषु फलारंभकत्वापलंभात् विडम्बयि
तेषां तद्भावमनपवाधमित्याशङ्क्याह ज्ञानाग्नीति ननु संदिहानस्य
तत्प्रतिबंधात् कर्मयोगानुष्ठानं नापि तदेतकज्ञानं तत्रापि संशय
यावता रादित्याशङ्क्याह यस्माच्चेति श्लोकात्तराणीत्याचष्टे तस्मा
दित्यादिना पापिष्टमिति संशयस्य सर्वानर्थमूलत्वेन त्याज्यत्वं सूच्य
ते विवेकाग्रहप्रसूतत्वादपि तस्य हेयत्वमविवेकस्यानर्थकरत्वं
प्रसिद्धेरित्याह अविवेकादिति न च तस्यैतन्न्यवदात्मनिष्ठत्वाद
त्याज्यत्वं शङ्कितव्यमित्याह हृदीति शोकमोहाभ्यामभिभूतस्य
सोमनसि प्राड्भवतः संशयस्य प्रवृत्तप्रतिबंधकाभावेनैव प्रथं
सः सिध्येदित्याशङ्क्याह ज्ञानासिनेति स्वाश्रयस्य संशयस्य स्वाश्र

गी.
टी.
च.

येनैव ज्ञानेन समुक्ते दसंभावात् किमिति सत्येति विशेषणमित्या
शङ्काह आत्मविषयत्वादिति स्यात्वादिविषयः संशयः तद्धि सयेण
ज्ञानेन देवदत्तनिष्ठेन तन्निष्ठो व्यावर्तते प्रकृते त्वात्मविषयस्तदाश्रय
संशयः तथा विधेन ज्ञानेन अयनीयते तेन विशेषणमर्थवदित्य
र्थः तदेव प्रपंचयति नहीति आत्माश्रयत्वस्य प्रकृते संशये सिद्धत्वे
नाविवाहितत्वात् तद्धिषयस्य तद्धिषयेनैव तस्य तेन निवृत्तिर्विवक्षि
तेत्युपसंहरति अत इति संशयसमुच्चित्यनेतरं कर्तव्यमुपदिश
ति हित्वेनमिति अग्निहोत्रादिके कर्मभगवदाज्ञया कर्मेण करि
ष्यामि युजात् पुनरुपरिरेसैवेत्याशङ्काह उतिष्ठेति भरतान्वयेम
हति तत्रियवशे प्रसृतस्य समुपस्थितसमरविमुक्तत्वमनुचित
मिति मन्वानः सन्नाह भारतेति तदनेन योगस्य कृत्रिमत्वं भगव
तोऽनीश्वरत्वं च निराकृत्य कर्मादावकर्मादिदर्शनादात्मनः सम्य
गज्ञानात् प्रणिपातादेव हिरेंगादंतरंगाच्च अजादेरुक्ततादशेषा
नर्थनिवृत्त्या ब्रह्मभावमभिदधता सर्वस्मादुक्तहेतस्मिन् संश
यानस्याधिकारादशेषदोषवन्तं संशयं हित्वानमस्य ज्ञाननिष्ठाप
रस्य कर्मनिष्ठेति स्थापितं ध२ इति आनंदगिरिकृतटीकायां चत
र्थोऽध्यायः ४ ॥

स्वामिकृतटीका

पुनरवस्थाविभेदेन कर्मज्ञानमयी द्विधा निष्ठा क्ता येन ते वेदेषो रि सं
शयसंक्षिप्तं ध२ इति श्रीभगवद्गीतायां सवोधि न्याटीकायां कर्माक
र्मयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ४

विशाचभाष्ये

ज्ञानेन तत्त्वाज्ञानप्रतिपक्षतया ज्ञानावकाशो हृदये देशमधिष्ठाय
वर्तमानं ज्ञानमेवासिद्धिनास्ति स्तेन मुहूर्तयोभूयः उत्पद्यमानं क्लिप्ता
विनाशपणं पूर्वोक्तसंशये योगफलसंगराहितं कर्म प्रातिष्ठसेव स्वउति
ष्ठम्भो भवहे भारतेति ध२ इति विशाचभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ४

सत्तनुजभाष्ये

१००
१०१
१०२
१०३
१०४
१०५
१०६
१०७
१०८
१०९
११०
१११
११२
११३
११४
११५
११६
११७
११८
११९
१२०
१२१
१२२
१२३
१२४
१२५
१२६
१२७
१२८
१२९
१३०
१३१
१३२
१३३
१३४
१३५
१३६
१३७
१३८
१३९
१४०
१४१
१४२
१४३
१४४
१४५
१४६
१४७
१४८
१४९
१५०
१५१
१५२
१५३
१५४
१५५
१५६
१५७
१५८
१५९
१६०
१६१
१६२
१६३
१६४
१६५
१६६
१६७
१६८
१६९
१७०
१७१
१७२
१७३
१७४
१७५
१७६
१७७
१७८
१७९
१८०
१८१
१८२
१८३
१८४
१८५
१८६
१८७
१८८
१८९
१९०
१९१
१९२
१९३
१९४
१९५
१९६
१९७
१९८
१९९
२००

तस्मादिति तस्मादनाद्यज्ञानसंभूतं हृत्य मात्मविषयं संशयं मयोपा-
दिष्टं तज्ज्ञानासिनाक्षितं मयोपादिष्टं कर्मयोगमातिष्ठतदर्थमुक्तिं ह-
भारतेति ध२ इति श्रीमद्रामानुजाचार्यविरचिते गीताभाष्यचतुर्थोऽध्या-
यः ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

यत एव तस्मादिति

योगेनैव कर्मणा संन्यास उपपद्यमान्यथेति विचारितं विचारयिष्यते च
संशयं क्षित्वा योगं कर्म कौशलमातिष्ठोक्तक्रमेण ततश्चोतिष्ठतं स्वया-
पारं कर्तव्यतामात्रेण ऊर्विति शिवं अत्रार्थसंग्रहः विद्यते कर्मयत्किंचि-
ददोक्ष्यमात्रपूर्वकं तेनैव शुभभाजः सुस्तुता करुणा देवताः ध२ इत्या-
चार्याभिनवगुप्तविरचिते श्रीभगवद्गीताार्थसंग्रहे चतुर्थोऽध्यायः ॥

परमार्थप्रणाटीका

यस्मादेवं तस्मादात्मनः अज्ञानसंभूतं हृत्य हृदि स्थे संशयं ज्ञानासिना
आत्मज्ञानवक्त्रेन क्षित्वा योगेनात्र धर्माचितं आतिष्ठ आश्रयतदर्थमुक्तिं
हभारतेति संवुद्धिरुते जनार्थं अथाध्यायतात्पर्यं बोध्यं कर्मात्ते द्विवि-
धमपि विनश्यत्फलं तद्विकर्मस्य तच्चा कर्म यस्यादमृतफलं मतः क-
र्मनेष्ट कर्मयोस्तु अत्योक्त्या साहचर्यं भवति तद्विलं मामिहोदिष्टकार्यं
तद्वैवस्मार्योऽस्याद्विविधजननतः प्राह पार्थ चतुर्थे ध२ इति श्रीमद्देव-
ज्ञेयं गिते सूर्यविरचितायां भगवद्गीताटीकायां परमार्थप्रणायो ब्रह्मार्थ-
ण योगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥

गमोऽ

वनमालीटीका

योगेनात्र कर्मणा संन्यास उपपद्यमान्यथेति विचारितं विचारयिष्यते च
संशयं क्षित्वा योगं कर्म कौशलमातिष्ठोक्तक्रमेण ततश्चोतिष्ठतं स्वया-
पारं कर्तव्यतामात्रेण ऊर्विति शिवं अत्रार्थसंग्रहः विद्यते कर्मयत्किंचि-
ददोक्ष्यमात्रपूर्वकं तेनैव शुभभाजः सुस्तुता करुणा देवताः ध२ इत्या-
चार्याभिनवगुप्तविरचिते श्रीभगवद्गीताार्थसंग्रहे चतुर्थोऽध्यायः ॥
एवमुपादिष्टं कर्म कर्तव्यमुपसंहरति तस्मादिति
अज्ञानादविवेकादुत्पन्नं हृत्य मनसि स्थितं कारणं स्य प्रयस्य चत्ता-

गी.
टी.
च.

नेसुखेन विजेतं शक्यत इत्युभयोक्तिः सर्वानर्थमूलभूतं प्रहंसते तत्रः
कर्ता पराधीनो वेति संशय आत्मनः परमेश्वरस्य स्वतंत्रकर्तृत्वं ममाधी-
नमतो हं न स्वतंत्रकर्तेति ज्ञानासिनावहेन क्षित्वा योगं सम्यक्दर्शनो-
पायं मदाराधनरूपेणः कामं कर्म कुरु अत इदानीं स्वधर्मययुजायो-
तिष्ठ हे भारत भरतवेशज युज्यो यमोनविफल इति भावः कर्तृत्वं पर-
मेशस्य जीवस्य न स्वतः क्वचित् कृतमिति धिया कर्ममोचकमवब्रवीत्यु-
ध १ इति श्रीवनमालीटीकायां चतुर्थोऽध्यायः ४

कुरुमेवेजयेतीटीका

उपसंहरति तस्मादित्यस्मादेवं तस्मात् आत्मनः स्वस्याज्ञानसंभू-
तं प्रज्ञानादित्यत्र न हृत्य हृदयगतं संशयं पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वाः हो-
वत्तमहत्यापं कर्तव्यवसितावयमित्यादिनाः पापे स्मिन्पापारोपण-
रूपं संशयं ज्ञानासिना ज्ञानावहेन क्षित्वा योगं कर्मयोगमातिष्ठ कदायो-
तिष्ठ हे भारत भरतवेशज कर्मज्ञानोपायो मुखाज्ञानोपायो र्ज-
ने प्रतिउपदिशत्कस्मात्सर्वं कृतं नोमित्येके ४१ इति श्रीमत्तवादी मत्त
इकरी इकदेवदंभं भदमनातिप्रबलकंढीरवातिशयसुकरनारदनि मा
यमानंदसंततिप्रवरप्रबलप्रतापपार्थसारथिमां कस्मादासंयते वा भित्त
सिनागिरिधारिदासे न विरचिता यो श्रीमद्गीतार्थकुरुमेवेजयेत्यां कर्म
योगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ४

प्रसूदनीटीका

यस्मादेवं प्रज्ञानादविवेकात्संभूतमुत्पन्नं हृत्य हृदि बुद्धौ स्थितं कारणस्याश्रय-
स्य च ज्ञानेशत्रुः सुखेन हंतं शक्य इत्युभयोपन्यासः एवं सर्वानर्थमूल-
भूतं संशयमात्मनो ज्ञानासिना आत्मविषयकनिश्चयावहेन क्षित्वा यो-
गं सम्यग्दर्शनोपायं निष्कामकर्म आतिष्ठ कुरु अत इदानीं मुनिष्ठयु-
जाय हे भारत भरतवेशजातस्य युज्यो यमोननिष्फल इत्यर्थः स्वस्यानी-
शत्ववायेन भक्तिप्रदेष्टुं कृते धीहेतुः कर्मनिष्ठा च हरिणे हो पसं-
हता ४१ इति श्रीमत्परमहंसपरिवाजकाचार्यश्रीविष्णुसरस्वती-
श्रीपादशिष्यश्रीमत्प्रसूदनसरस्वतीविरचिता यो श्रीभगवद्गीतागूढा

र्थदीपिकायां कर्मनिष्ठोपसंहारो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥

सदानंदीटीका

यस्मादेवं ततो ज्ञानादुत्पन्नं वा स्थितं मनो कारणाभ्यां प्रयस्यापि ज्ञाने
सति सत्त्वेन वै । निहेतुं शक्यते शत्रुरूपस्यासौ ह्ययोरिति १ ब्रह्मैक्य-
बोधत्वेन न क्षित्वा भारतवंशज निष्कामकर्मयोगोत्पत्त्या प्रयत्नज्ञानसा-
धनं ३ अत उतिष्ठ युजाय सन्न हो भव वीरधीः ४ स्वास्मिन्नीशत्वबो-
धाद्भगवति स्तुतौ भक्तिरापादिता हायी हेतुः कर्मनिष्ठा कृतभिरपि
तथा ज्ञाननिष्ठो न मोक्ताः सत्यं ब्रह्मैक्यतत्त्वं प्रतिपदमुदितं दृश्यमिच्छा-
त्वमेव येन श्रीशान्तिधाम्नातमिह मुररिपुं क्लृप्तमेवावलंबे ५२ इति
श्रीभावप्रकाशे श्रीसदानंदविदा कृते ब्रह्मनिष्ठाप्रधानोपेयचतुर्थः ५

नीलकंठीटीका

तस्मादिति हृत्स्यं बुद्धिर्ज्ञेयं ज्ञानासिना ज्ञानत्वज्ञेन योगोऽसम्पददर्श-
नोपायं निष्कामकर्मप्रातिष्ठकुरु उतिष्ठ युजायेति शेषः ५२ इति
श्रीभगवद्गीतानोऽलकंठे भाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ५

शानंदी टीका

५ आध्यायार्थमुपसंहरति

तस्मादुक्तयुक्ते रात्मनो ज्ञानासिना नायं हंति न हन्यते इत्येवं प्रकारेण
यस्य सर्वसमारंभा इतीष्टं प्रकारेण चाज्ञानसंभूतं हृत्स्यं संशयं ममेतेवं
यवः पाल्यापवकं शेषियंते ऊल्लय कृतो दोषश्च भवेदित्येवं नृपं वि-
परीतज्ञानं क्षित्वा योगे ज्ञानकर्म समुच्चय युक्तिमातिष्ठानुतिष्ठ युजे-
त्यमं उतिष्ठ किमिति रथोपस्थे उपविष्टः स्वकर्मणि सज्जो भवेत् अथ च-
योगमारण्यवासे वद्भूशोभ्यस्तमाभ्यंतरे संयमयोगमातिष्ठेति हृत्स्यं
मतिमं सज्जो भवेत् ५२ इति श्रीराजानकानंदविरचितायां भग-
वद्गीता व्याख्यायां चतुर्थोऽध्यायः ५

रामकंठीटीका

गी० यतपवं तस्मात्प्रबंधप्रतिपादितात्कारणाद्योगं शास्त्रविहितेषु कर्मसु यथो
टी० क्तज्ञानसंस्कृतेषु समाधिं यथोक्तमातिष्ठसमाचर प्रव्रान्तिष्ठोयुक्तो
च भवकिं कृतैव सर्वदोषैकहेतुं संशयं यथोक्तेन ज्ञानखड्गेन क्षित्वा
मूलादेव निपात्य कीदृशं संशयं हृत्य हृदयगतमज्ञानसंभूतं मोहप्र-
भवमनेन हृदयगतत्वेन मोहप्रभवत्वेन चाहुरवर्तितमसारमूलत्वं
च सस्तेदत्तप्रतिपादनार्थं एतदुक्तमित्यो कल्पौ लोकनिकेतनस्य जग-
तो चोराधुविधंसिनो धर्मस्यास्य सरापगोभस इव ब्रह्मात्मकस्योद्भव-
त्वात् प्रायत्मानपवयत्र भगवान्प्रायमायातिगंस्वर्महात्म्यमसूचयत्
सविष्टतोऽप्यायस्तर्थाः क्रमात् ध२ इति श्रीमद्भजानकरामकण्ठे
विरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे सर्वतोभद्रनाम्नि भवद्गीताविवरणे च
तर्थाध्यायः ४

सर्वांगीदशगोप्तीटीका

यतपवं तस्मादात्मनो ज्ञानादविवेकाज्ञातं हृत्य हृदि स्थितेऽप्यनम-
नुभूयमानं संशयं देहाद्यहमिति प्रत्यये ज्ञानासिना उक्तलक्षणज्ञा-
नखड्गेन क्षित्वा योगं कर्म समाधिलक्षणे प्रातिष्ठाप्रय हेभारतोति
ष्टस्वकर्मणि युजेऽयुक्तो भवेत्यो ध२ फलाभिसेधिरहिते कर्मणात्मा
वमर्शने कर्मसंन्यासयोगाद्यं प्राह यस्तर्हस्त्वमः वासवो चतुर्थः ४

पंचोलीटीका

यस्माज्ज्ञानानुष्ठाने च संशयवान् विनश्यति तस्मात्संशयो न कर्तुं
व्यक्त्यत्राह तस्मादिति हेभारत तस्मादज्ञानसंभूतमविवेकाज्ञातं
हृत्य हृदि बुद्धौ स्थितेऽप्यनमात्मविनाशहेतुभूतं संशयमात्मनो ज्ञा-
नासिना सर्वक्लेशोपशमनमात्मज्ञानमेवासिः खड्गः तेन क्षित्वा यो-
गमात्मज्ञानसाधनं कर्मयोगमातिष्ठ ऊरुयुजाय उतिष्ठ ध२ इति
पंचोले चतुर्थः ४

श्रीश्रीरसमिहोधिनी॥

उपदेशसाध्यमेवार्थविनिगमयति तस्मादिति यस्मादेवं त
 स्माहेतोः मृत्तानाच्छास्त्रार्थपर्यालोचना उत्पन्नं हृदि बुद्ध्या
 अये स्थितमेनं सर्वानर्थमूलभूतं संशयसंदेहदूषणानुमात्मनः
 प्रवृत्तिरूपस्य यत्नस्य ज्ञानं कर्मणो वदिसं सिद्धिमास्थिता जन।
 कादय इत्यादि दृष्टान्तपर्यालोचनेनोभयलोकसिद्धिसाधनता
 निश्चयस्तदेवासिः खड्गे तेन समूलं कृत्वा योगं कर्मकौशलमुक्त
 कमेणातिष्ठ ऊरु ततश्चेदानीमुत्तिष्ठुद्वाय सजीभवस्वेवित्तं
 पुद्गव्यापारमवश्यकर्तव्यतानिश्चयेन ऊचिदिति यावत् भार
 तेति संबोधनं भरतवंशोत्पन्नस्य ते पुद्गे यमोननिष्फलः स्या
 दिति धनतीति भद्रं ४२ ॥ इति श्रीश्रीरसमिहोधिन्यांगी
 ताव्याख्यायां चतुर्थोऽध्यायः ४ ॥

मधुनाष्ट
 ४२ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितश्रीभ
 गवद्गीताभाष्यचतुर्थोऽध्यायः ४ ॥

207

भाषाअनुवाद

जब कि भगवदर्पणरूप निष्काम कर्मयोग और ज्ञानयोग ऐसे होते
तो हे भारत अर्जुन आत्मविषयक अपने अज्ञानसे उत्पन्न ओ अंतः
करण में टिके जो शोक मोह आदि सब संशय उनको देह आत्मा
का विवेक कहे विचार रूप ज्ञानखड्गसे काटि कर उदो ओ कर्म
योग का अनुष्ठान करो और उपस्थित जो युद्ध सो करो श्रीकृष्ण
भारत इस संवोधन से यह जनाया कि युद्ध क्षत्रीका स्वधर्म है
और तम अष्ट भरत वंशमें उत्पन्न हो श्रीधरस्वामी कहते हैं कि
पुरुषों को अवस्था भेदसे कर्ममय ओ ज्ञानमय ये दो प्रकार की
निष्ठा जिसने कहा ऐसे संशय निवारण भगवान श्रीकृष्ण को मैं
प्रणाम करता हूँ ४१ इति श्रीजगन्नाथ शुक्ल विरचितायां मनभा
वनी टीकायां चतुर्थोऽध्यायः ४ ॥

टीका

भारत निजसंदेहको हृदयभयो स्थित जोय ताते योग दृ
ढ़ कर उदतिद ज्ञानखड्ग करदोय ४२॥ इति श्रीमहारा
जरणावीरसिंह आता अनुसार जोकरी है वीरसिंहने वी
ररस प्रकाशनी बालवोधनी श्रीभगवद्गीताकी टीका ति
सका चतुर्थ अध्याय संपूर्ण ॥ ४॥

3155-1916

3545